АНАЛИ ФИЛОЛОШКОГ ФАКУЛТЕТА

УНИВЕРЗИТЕТУБЕОГРАДУ

ФИЛОЛОШКИФАКУЛТЕТ

БЕОГРАД,2020

UNIVERSITÉ DE BELGRADE

ANNALES DE LA FACULTÉ DE PHILOLOGIE

TOME XXXII
2020

Volume II

BELGRADE
2020

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

АНАЛИ ФИЛОЛОШКОГ ФАКУЛТЕТА

Књига XXXII
2020

Свеска II

БЕОГРАД
2020

Главни и одговорни уредник
др ВЕСНА ПОЛОВИНА, редовни професор
Филолошки факултет у Београду

Чланови уређивачког одбора
др ПЕТАР БУЊАК (Филолошки факултет у Београду)
др РАДОЈКА ВУКЧЕВИЋ (Филолошки факултет у Београду)
др ЈАГОДА ГРАНИЋ (Свеучилиште у Сплиту)
др РАЈНА ДРАГИЋЕВИЋ (Филолошки факултет у Београду)
др ЦЕНКА НИКОЛОВА ИВАНОВА (Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“)
др ЕКАТЕРИНА ИВАНОВНА ЯКУШКИНА (МГУ)
др БОРКО КОВАЧЕВИЋ (Филолошки факултет у Београду, секретар редакције)
др ИГОР ЛАКИЋ (Универзитет Црне Горе)
dr ANDREW SMITH (Emporia State University)
др ДАЛИБОР СОЛДАТИЋ (Филолошки факултет у Београду)
dr ALOJZIJA ZUPAN SOSIČ (Univerza v Ljubljani)
др ВЕРАН СТАНОЈЕВИЋ (Филолошки факултет у Београду)
др БОШКО СУВАЏИЋ (Филолошки факултет у Београду)
др ДАРКО ТАНАСКОВИЋ (Филолошки факултет у Београду)
dr JUNICHI TOYOTA (Osaka City University)
др АЛЛА ГЕННАДЬЕВНА ШЕШКЕН (МГУ)

Издавачки савет
др Слободан Ґрубачић , редовни професор, Филолошки факултет у Београду
др Душан Иванић , редовни професор, Филолошки факултет у Београду
др Александра Вранеш , редовни професор, Филолошки факултет у Београду
др Љиљана Марковић , редовни професор, Филолошки факултет у Београду

Рецензенти
др ВЕСНА ПОЛОВИНА, редовни професор, Филолошки факултет у Београду
др МАРИЈА БУДИСАВЉЕВИЋ ОПАРНИЦА, редовни професор, Arizona State University
др АЛЕКСАНДАР ДИМЧЕВ, редовни професор, Универзитет Свети Климент Охридски у Софији
др РАДОЈКА ВУКЧЕВИЋ, редовни професор, Филолошки факултет у Београду
др ЗОРАН ПАУНОВИЋ, редовни професор, Филозофски факултет у Новом Саду
дрСАВКА БЛАГОЈЕВИЋ, редовнипрофесор, Филозофски факултет у Нишу
др МАРИНА ПУЈА БАДЕСКУ, редовни професор, Филозофски факултет у Новом Саду
др МИРЈАНА ТЕОДОСИЈЕВИЋ, редовни професор, Филолошки факултет у Београду
др ЈЕЛЕНА ФИЛИПОВИЋ, редовни професор, Филолошки факултет у Београду
др СНЕЖАНА ГУДУРИЋ, редовни професор, Филозофски факултет у Новом Саду
др ЕНДРИ СМИТ, редовни професор, Emporia State University
др ЖАРКО БОШЊАКОВИЋ, редовни професор, Филозофски факултет у Новом Саду
др ЗОРКА КАШИЋ, редовни професор, Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију
др АЛОЈЗИЈА ЗУПАН СОСИЧ, редовни професор, Филозофски факултет у Љубљани
др ИГОР ЛАКИЋ, ванредни професор, Универзитет Црне Горе
др КАТАРИНА РАСУЛИЋ, ванредни професор, Филолошки факултет у Београду
др МИЛИЦА СПРЕМИЋ КОНЧАР, ванредни професор, Филолошки факултет у Београду
др ДИВНА ТРИЧКОВИЋ, ванредни професор, Филолошки факултет у Београду
др СЕРГЕЈ МАЦУРА, доцент, Филолошки факултет у Београду
др ЗОРАН СКРОБАНОВИЋ, доцент, Филолошки факултет у Београду
др АЛЕКСАНДРА ВУКОТИЋ, доцент, Филолошки факултет у Београду
др КСЕНИЈА ВРАНЕШ, доцент, Филолошки факултет у Београду
др ТАЊА ТОМАЗИН, Филозофски факултет у Љубљани

САДРЖАЈ-TABLE DESS MATIÈRES

Милица М. Спремић Кончар
„ХРАБРА МАЛА СРПСКА АРМИЈА”: СРБИ У ОЧИМА ЧЛАНИЦА
СТРАНИХ МЕДИЦИНСКИХ МИСИЈА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ 11
‘THE GALLANT LITTLE SERBIAN ARMY’:
THE SERBS AS SEEN BY FEMALE MEMBERS OF
FOREIGN MEDICAL MISSIONS IN WORLD WAR I 28

Бобан Трифуновић
ОЧАЈАЊЕ У *СТАКЛЕНОЈ МЕНАЖЕРИЈИ* ТЕНЕСИЈА ВИЛИЈАМСА 29
THE DESPERATION IN THE GLASS MENAGERIE 45

Goran J. Petrović
POLITICAL, MORAL, AND EXISTENTIAL NIHILISM
IN WILFRED OWEN’S POEM “THE DEAD-BEAT” 47
POLITIČKI, MORALNI I EGZISTENCIJALNI NIHILIZAM
U PESMI „MRTAV UMORAN“ VILFREDA OVENA 62

Sofija D. Stefanović
KOMPARATIVNA ANALIZA ELEMENATA
POSTMODERNE U „ENTROPIJI“ I *OBJAVI BROJA 49* 63
COMPARATIVE ANALYSIS OF POSTMODERN ELEMENTS
IN ENTROPY *AND* THE CRYING OF LOT 49 79

Магда Г. Миликић
ДА ЛИ ЈЕ АМЕРИКА КРМАЧА КОЈА ПРОЖДИРЕ СВОЈ
ОКОТ: АПДАЈКОВ *ТЕРОРИСТА* КАО ОБРАЗОВНИ РОМАН 81
IS AMERICA A SOW THAT EATS HER FARROW:
JOHN UPDIKE’S TERRORIST *AS A BILDUNGSROMAN* 110

Драгица Д. Мирковић
ФИКЦИЈА И ИСТИНА У БАЊАНОВОМ
ХОДОЧАСНИКОВОМ ПУТОВАЊУ 111
FICTION AND TRUTH IN THE PILGRIM’S PROGRESS *BY BUNYAN* 129

Zorana Z. Đukić
POLOŽAJ ŽENA U MANJINSKOM RUMUNSKOM DRUŠTVU
XX VEKA U SRBIJI: KROZ PRIZMU POEZIJE FLORIKE ŠTEFAN 131
THE POSITION OF WOMEN IN THE MINORITY ROMANIAN SOCIETY OF THE 20TH CENTURY IN SERBIA: THROUGH THE PRISM OF FLORIKA ŠTEFAN'S POETRY 144

Melina M. Nikolić
Maja M. Ćuk
AKTIVIZAM MARGARET ETVUD KROZ PRIZMU
KRITIČKE ANALIZE DISKURSA 145
MARGARET ATWOOD'S ACTIVISM THROUGH THE PRISM OF CRITICAL DISCOURSE ANALYSIS 160

Tijana S. Vesić Pavlović
Danijela D. Đorđević
UPOTREBA OGRADA I POJAČIVAČA U STUDENTSKIM ESEJIMA
O ZAŠTITI ŽIVOTNE SREDINE NA ENGLESKOM JEZIKU 161
THE USE OF HEDGES AND BOOSTERS IN STUDENTS' ESSAYS ON ENVIRONMENTAL PROTECTION WRITTEN IN ENGLISH 176

Радосав Ј. Пушић
УЛОГА И ЗНАЧАЈ *ШИ* 士 У КИНЕСКОМ ДРУШТВУ 177
ROLE AND SIGNIFICANCE OF SHI 士 *IN CHINESE SOCIETY* 208

Danijela B. Vasić
JAPANSKI MITOVI O STVARANJU 209
JAPANESE CREATION MYTHS 228

Весна З. Дицков
POPOL VUH. СВЕТА КЊИГА МАЈА:
НЕКИ КЊИЖЕВНО-КУЛТУРОЛОШКИ АСПЕКТИ 229
POPOL VUH. *THE SAINT BOOK OF MAYA: SOME LITERARY-CULTURAL ASPECTS* 243

Aleksandra M. Vulović
NAJSTARIJI PISANI TURSKI SPOMENICI 245
THE OLDEST TURKISH WRITTEN MONUMENTS 261

Александра Р. Савић
ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИ ОДНОС ЈЕЗИКА И ПОЛИТИКЕ 263
INTERDISCIPLINARY RELATIONSHIP
BETWEEN LANGUAGE AND POLITICS 276

Jovana Đurčević
ENGLESKI KAO GLOBALNI JEZIK:
JEZIČKA GLOBALIZACIJA I JEZIČKI PURIZAM 277
ENGLISH AS A GLOBAL LANGUAGE:
LINGUISTIC GLOBALIZATION AND LINGUISTIC PURISM 295

Junichi Toyota
INTERLINEAR GLOSSING IN A HISTORICAL PERSPECTIVE:
A CASE OF GRADIENCE IN THE PASSIVE VOICE IN JAPANESE 297
INTERLINEARNO GLOSIRANJE IZ ISTORIJSKE PERSPEKTIVE:
SLUČAJ GRADIJENCIJE U JAPANSKOM PASIVU 310

Jelena V. Šajinović Novaković
Božana M. Tomić
IMPERATIVNE SLOŽENICE U ENGLESKOM I SRPSKOM JEZIKU 311
IMPERATIVE COMPOUNDS IN ENGLISH AND SERBIAN 320

Vesna Polovina
Gordana Jelić
SHORTENING AND CLIPPING IN SERBIAN TEXT MESSAGING 321
SKRAĆENICE U SRPSKIM SMS PORUKAMA 343

Maja P. Ivanović
Jelena P. Đorđević
SINTAKSIČKI POKAZATELJI POLNOLEKTA
U KASNIJOJ FAZI JEZIČKOG RAZVOJA 345
SYNTACTIC INDICATORS OF GENDERLECT
IN LATER LANGUAGE DEVELOPMENT 361

Лена З. Нинковић
КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА НЕПРОТОТИПИЧНИХ
ЕМОЦИОНАЛНИХ ПОЈМОВА *ОДГОВОРНОСТИ*,
ПОШТОВАЊА И *ОДАНОСТИ* У СРПСКОМ И ЕНГЛЕСКОМ ЈЕЗИКУ 363

CONCEPTUALIZATION OF NON-PROTOTYPICAL EMOTION CONCEPTS OF RESPONSIBILITY, LOYALTY AND RESPECT IN SERBIAN AND ENGLISH 391

Milena Z. Škobo
Ana R. Sentov
TEACHING POETRY ONLINE: A LESSON PLAN 393
PODUČAVANJE POEZIJE ONLAJN: PLAN ČASA 417

Greta Goetz
Ana S. Jovanović
BUILDING ENVIRONING CONDITIONS FOR SYMMATHESY IN A NETWORKED PROJECT 419
KREIRANJE SIGURNOG OKRUŽENJA ZA UMREŽENO PROJEKTNO UČENJE 448

Гордана Ј. Ђоковић
НАУЧНИ ЧАСОПИСИ ФИЛОЛОШКОГ ФАКУЛТЕТА: ВИДЉИВОСТ, ЦИТИРАНОСТ, ВРЕДНОВАЊЕ 449
SCIENTIFIC JOURNALS OF THE FACULTY OF PHILOLOGY: VISIBILITY, CITATION, EVALUATION 462

Прикази / Reviews 463

Душица В. Терзић
ВЕРАН СТАНОЈЕВИЋ. *LE TEMPS ET L'ASPECT EN FRANÇAIS ET EN SERBE / ВРЕМЕ И АСПЕКАТ У ФРАНЦУСКОМ И СРПСКОМ ЈЕЗИКУ* 465

Анђела Д. Васиљевић
ФИЛОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА ДАНАС IX: *РАНО И ПОЧЕТНО УЧЕЊЕ СТРАНИХ ЈЕЗИКА У ФОРМАЛНОМ ОБРАЗОВАЊУ* 473

Исидора Ђоловић
САГЛАСЈА КРОЗ ПРОСТОР И ВРЕМЕ ТАЊА ПОПОВИЋ: *ПЕСНИЦИ И ПОКЛОНИЦИ* 483

https://doi.org/10.18485/analiff.2020.32.2.1
94(497.11)"1914/1918"
Originalni naučni rad
Primljen: 12.06.2020
Prihvaćen: 18.08.2020

Милица М. Спремић Кончар*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

„ХРАБРА МАЛА СРПСКА АРМИЈА": СРБИ У ОЧИМА ЧЛАНИЦА СТРАНИХ МЕДИЦИНСКИХ МИСИЈА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Ослањајући се на појам балканизма Марије Тодорове, овај рад се бави фрагментима из писама, дневника и мемоара лекарки и болничарки, чланица страних медицинских мисија у Србији у Првом светском рату. Сакупљени у књизи Странкиње о српском војнику и Србији у Великом рату, текстови показују колико се мишљења и ставови њихових ауторки разликују од доминантног дискурса времена у којем су настали. Уместо презривих и ниподаштавајућих ставова који преовлађују у писаним изворима о овом делу Европе, ауторке заступљене у овој књизи показују поштовање и разумевање према Србима, а нарочито су импресиониране српском контраофанзиовом којом је у децембру 1914. године ослобођен Београд после свега тринаест дана аустријске окупације, Србима као добрим пацијентима, њиховим патриотизмом и хуманим односом према заробљеницима, њиховом љубављу према дому и породици, песми и игри, и њиховом оданошћу православној вери.

Кључне речи: Први светски рат, Србија, балканизам, стране лекарке и болничарке

Увод

О болном и трагичном искуству Првог светског рата за Србе и Србију, век после његовог завршетка, српска читалачка публика у прилици је да се подробније упозна, између осталог, и кроз низ занимљивих и вредних наслова из едиције Србија 1914-1918, коју заједнички објављују Радио телевизија Србије и новосадска издавачка кућа Прометеј. До сада је у три кола објављено неколико десетина наслова домаћих и страних аутора. Међу страним ауторима много је лекара и медицинског особља који су током Првог светског рата ра-

* m.spremickoncar@gmail.com

дили у болницама у Србији, а један део њих се са српском војском и цивилима и повлачио преко Србије, Црне Горе и Албаније, у јесен и почетком зиме 1915. године. О тим суровим данима искушења многи од њих су оставили писана свдочанства, до данас углавном непозната српској јавности, а нека од њих, објављена у едицији Србија 1914-1918 јесу: Србија у рату 1914-1916. Катарине Штурценегер (Catharina Sturzeneger*, La Serbie en guerre 1914-1916*), Пламени мач у Србији и другде Мејбел Синклер Стобарт (Mabel St. Clair Stobart, *The Flaming Sword in Serbia and Elsewhere*) и Са женском јединицом у Србији, Солуну и Севастопољу Изабел Емзли Хатон (Isabel Emslie Hutton, *With a Woman's Unit in Serbia, Salonika and Sebastopol*). Ова дела преносе непосредна искуства својих ауторки са ратом захваћеног Балкана и публици у њиховим земљама откривају до тада мало познату и углавном негативно описивану балканску државу Србију, у посве другачијем, веома позитивном светлу, као храбру и достојанствену земљу чији је народ спреман да за своју слободу и независност плати најскупљу цену.

Међу најскорије објављеним насловима из едиције Србија 1914-1918 јесте и збирка одломака из писане заоставштине чланица страних медицинских мисија у Првом светском рату у Србији, насловљена Странкиње о српском војнику и Србији у Великом рату, коју је прошле године приредио Ратомир Дамјановић. У питању су, дакле, фрагменти из писама, дневника и сећања странкиња, учесница Првог светског рата у Србији. Осим што се наша публика на једном месту упознаје са значајним бројем хуманитарки које су задужиле Србију у неким од најтежих тренутака њене историје, нарочита врлина оваквог приступа јесте у томе што осветљава сродне и заједничке, без изузетка повољне и похвалне ставове о Србима и Србији у незапамћеној агонији Првог светског рата. Такви ставови представљају радикални отклон од онога што Марија Тодорова у свом утицајном делу Имагинарни Балкан (Maria Todorova, *Imagining the Balkans*, 1999) назива дискурсом балканизма. Дискурс балканизма може се дефинисати као негативни стереотип о Балкану присутан у Западној култури и у значајној мери условљен политиком. У британској култури први путописи о Балкану настају у осамнаестом, а њихов број расте у наредном, деветнаестом веку, када се формира и учвршћује негативни стереотип

о Балкану. Начелан став Енглеза према европском делу Отоманске царевине Тодорова описује речима „природна емпатија са владаоцима и традиционална нетрпељивост према муслиманима, али је веома често први сентимент умео да превлада'' (Todorova 1999: 163). Такав став постаје још актуелнији после 1830. године, када је Британија, као најважнија светска индустријска и трговачка сила, због равнотеже моћи, почела да се залаже за очување интегритета и неповредивости Отоманског царства. Оваквим курсом Британије на спољном плану објашњава се видљива политизација путописа насталих у деветнаестом веку: њихови аутори јасно излажу своје политичке ставове, који су готово увек сагласни са званичном политичком линијом (1999: 169). Када је реч о покореном хришћанском живљу на Балкану, уз ограду да свако уопштавање подразумева изузетке, Тодорова наводи (1999: 173) да су „аристократе углавном биле туркофили, док је либерална средња класа била наклоњенија хришћанским народима''. Важан изузетак представљају угледне припаднице више класе, Аделина Полина Ирби и Џорџина Мјур Мекензи, које су у свом делу Путовања по словенским крајевима европске Турске (Adeline Pauline Irby and Georgine Muir Mackenzie, *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe*, 1866) британску публику упознале са дотада практично непознатом темом, са патњом потчињених словенских народа, и вероватно утицале на Вилијама Гледстона који је ревидирао своје туркофилске ставове (Момчиловић 1993: 166), како би у јавном деловању почео да указује на то да се не сме игнорисати стање у којем се налазе потчињени народи у Отоманском царству (Todorova 1999: 175). Тодорова, међутим, подсећа (1999: 181) на то да, упркос угледу Ирбијеве, Мекензијеве, Гледстона и још неких јавних делатника, њихови ставови ипак нису били нарочито утицајни, односно да је доминантни дискурс, чак и када је критиковао отоманску власт као самовољну, деспотску и нецивилизовану, избегавао расне погрде муслимана или Турака, док је Јужне Словене отворено сматрао неспособним да се успешно и самостално развијају.

Захваљујући оваквом погледу на ствари, почетком двадесетог века на Западу је већ била изграђена неповољна слика о Балкану, а потом је даље учвршћивана кроз трагичне догађаје који су уследили. Репутација Срба додатно је нарушена убиством краља Александра

Обреновића и краљице Драге, маја 1903. године у Београду, а Србија је отворено проглашавана кривом и за атентат на Франца Фердинанда у Сарајеву, односно за избијање Првог светског рата. Тодорова наводи резултате једног истраживања (1999: 209) из којег се види да су у немачким и аустријским ратним извештајима о Балкану од 1912. до 1918. године обилато коришћене уопштавајуће етикете као што су ,,оријентално" - ,,да означи прљавштину, пасивност, непоузданост, мизогинију, склоност ка сплеткарењу, неискреност, опортунизам, лењост, сујеверје, летаргију, тромост, неефикасност, неспособну бирократију" - и ,,балканско" – у смислу ,,окрутности, неотесаности, нестабилности и непредвидивости". Уколико се имају на уму ови и многобројни други примери презривих ставова Запада о овом делу Европе,[1] утолико су вреднија сведочанства чланица страних медицинских мисија о Србима и Србији, јер су запањујуће дисонантна у односу на доминантни дискурс времена у којем су настала. Из њихових записа Србија израња као откровење у мржњом премреженој Европи, као светао пример непристајања на окупацију и пример отпора Аустријанцима, Немцима и Бугарима, а српски народ се указује као храбар, издржљив, захвалан на указаној помоћи, добронамеран, стрпљив и достојанствен у патњи и поразу. Записи ауторки заступљених у књизи Странкиње о српском војнику и Србији у Великом рату по-

1 Тодорова (1999: 205-6) наводи негативне ставове неколико енглеских аутора из овог периода. Хенри Де Винт (Harry de Windt) своје путовање по Балкану и европском делу Русије назива путем ,,по дивљој Европи", а пределе које је посетио ,,дивљим земљама између Јадранског и Црног мора које живе у безакоњу", и ,,жариштима криминала и хајдучије". Гоф и Фосет (Goff/Fawcett) у белешкама о Македонији помињу ,,незрели, непросвећени интелект" македонских сељака, а о карактеру Македонаца кажу: ,,Репресија и потпуни недостакак образовања ... створили су лукавост и природну склоност ка дивљаштву". Х. Н. Брејлсфорд (H. N. Brailsford) у сличном тону настоји да дâ синтетички осврт на народе Балкана: ,,Покушао сам да, колико то један Европљанин може, будем толерантан и према хришћанима и према Турцима, имајући стално на уму разлику између норми које владају на Балкану и оних у Европи. У земљи у којој сељак оре носећи пушку на леђима, где властодршци остају на власти захваљујући способности да по потреби и убијају, где се претпоставља да хришћански црквени велокодостојници организују политичка убиства, живот има само релативну вредност, а убиство доноси само релативну кривицу. По крволочности се расе на Балкану међусобно не разликују много – оне су производ вековне азијатске власти".

кривају све фазе њиховог рада: „[д]олазак медицинских мисија у Србију, рад у болницама, рат са тифусом, голгот[у] повлачења, злочин[е] агресора, боравак и рад у егзилу, повратак кући (Дамјановић 2019: 11). Готово сви записи концентришу се око неколико тема којима су ауторке очигледно биле фасциниране дошавши у Србију, не само далеку и непознату, већ и веома неповољно представљану земљу у јавности Велике Британије, Канаде, Аустралије и Сједињених Америчких Држава, одакле су потицале.[2] Те теме су кратка аустријска окупација Београда у децембру 1914. године и брза српска контраофанзива, српски војници као добри и захвални пацијенти са пуним поверењем у стране лекарке и болничарке, српски патриотизам, хумани однос према аустријским заробљеницима, љубав према дому и породици, љубав према песми и игри и оданост православној вери. Циљ овога рада јесте да укаже на емпатију ауторки према Србима и Србији, на позитиван и пријатељски став према земљи и народу који то истински завређује.

Аустријска окупација Београда

Американка Агнес Гарднер (Agnes Gardner), медицинска сестра у болници доктора Едварда Рајана (Edward Ryan) у Београду, била је сведок аустријске окупације Београда од 2. до 15. децембра 1914. године, уласка аустријске војске уз музику њихових оркестара, али и брзог повратка Београда у српске руке: „Срби су окружили Београд са свих страна. Аустријанци су буквално били одсечени. Једини излаз био им је преко реке Саве, у коју су били сатерани и устрељени. Заробљено је шездесет хиљада Аустријанаца” (Гарднер 1019: 40).[3] Америчка историчарка Присила Хардинг (Priscilla Harding) цитира одломак из дневника медицинске сестре Мери Гледвин (Mary Gladwin), такође из болнице доктора Едварда Рајана у Београду, која доноси и

2 Осим ауторки из англофоних земаља, у књизи је заступљена и Швајцаркиња Катарина Клара Штурценегер, Норвежанка Ингеборг Стин-Хансен (Ingeborg Steen-Hansen), Чилеанка Сузан Гевара (Susana Guevara), неколико Рускиња и Францускиња.

3 Сви цитати у овом раду наведени су према преводима објављеним у књизи *Странкиње о српском војнику и Србији у Великом рату*. У парентезама су, ради прегледности, навођена презимена ауторки појединачних фрагмената поменуте књиге.

једну анегдоту о аустријској окупацији Београда. Одмах по српском ослобођењу, у болницу је дошао један млади српски капетан, опијен војним успехом:

> Кратка аустријска окупација, приметио је весело, неће бити убележена у аналима града. Аустрија и Србија користе различите календаре, објаснио је, који се разликују за дванаест дана. Аустријанци су заузели Београд другог децембра по реформисаном календару, а Срби су га повратили другог децембра по старовременском календару. Што се историје тиче, закључио је, окупација се никада није десила. (Хардинг 2019: 46)

Енглеска болничарка Моника Стенли (Monica Stanley) такође бележи да су се Аустријанци у Београду задржали тринаест дана и да су приликом повлачења доживели велике губитке, док Швајцаркиња Катарина Клара Штурценегер повратак Београда у српске руке назива „чудом српске војске":

> Какав успех за малу српску војску! Да, дешавају се још увек чуда. Пред својим чудом цела српска нација склапа руке и из свег срца кличе „Хвала Богу! Хвала Богу". Главе се сагињу и сузе захвалности теку. Цео народ, краљ, краљевић сједињују се у својој захвалности. (Штурценегер 2019: 49-50)

Српски војници као пацијенти

Држање српских војника у најизазовнијим тренуцима њихових живота, захвалност страним медицинским мисијама и безгранично поверење у њих не промичу проницљивим очима лекарки и болничарки, и оне им без изузетка одају признање. Агнес Гарднер пише: „Као пацијенти, њихово понашање је задивљујуће, издржавали су муке док су лекари тражили метке и шрапнеле, од њих сте само чули „Добро"" (Гарднер 1019: 39). Енглеска болничарка Амалија Пибоди Тајлстон (Amelia Peabody Iilestone) додаје: „Они су најхрабрији војници у Европи. Знају да се боре за своја огњишта и своје породице и радије гину него да буду заробљени (Тајлсон 2019: 58), а Моника Стенли потврђује: „Рањеници су бескрајно захвални за сваку помоћ

која им се пружи. Зову нас ‘сестро’ и, често, ‘добра сестро’’’ (Стенли 2019: 70). Шкотска лекарка Изабел Емзли Хатон (Isabel Emslie Hutton) која је највише времена провела у болници у Врању, бележи:

> Срби нису никад ни за тренутак доводили у питање наше мишљење или наше умеће; то је било необично у земљи где жене обрађују земљу, где је мушкарац господар и газда и јаше док жена иде пешке поред њега. Саопштили бисте што је блаже могуће да око или нога морају да се одстране. „Не мари ништа,” рекли би незаинтересовано, „ако ви мислите тако, онда урадите то.” (Хатон 2019: 79).

Поверење у жене хирурге потврђује и енглеска лекарка Франсес Вејкфилд (Frances Wakefield): „[О]ни су више волели нас од војних лекара – тврдили су да су жене хирурзи пажљивије, да нису никада грубе и да су уопште нежније и стрпљивије” (Вејкфилд 2019: 118). О храбрости српских рањеника сведочи и Аустралијанка Мери Џозефина Бедфорд (Mary Josephine Bedford) која је возила санитетско возило Болнице шкотских жена током битке на Кајмакчалану: „На овим вожњама амбулантним возилима често се показивала храброст и витештво српског војника. Трпео је бол и хладноћу без гласка, а после веома мучног путовања преко неравног, џомбастог терена, са осмехом би захвалио сестри-возачу на пажљивој вожњи” (Бедфорд 2019: 280). Да се српски војници никада и ни на шта не жале као болесници примећују Амалија Пибоди Тајлстон (2019: 347) и Ингеборг Стин-Хансен (2019: 326), а Аустралијанка Олив Келсо Кинг (Olive Kelso King) у писму оцу као да прави синтезу свега поменутог:

> Толико желим да помогнем овим јадним људима, они су толико стрпљиви и не жале се, и толико једноставни, доброћудни и љубазни. Као што сам ти често рекла, човек би могао да их опише као водећу расу света правих џентлмена, јер шта чини џентлмена него благост, учтивост, каваљерство, храброст и несебичност, херојска стрпљивост у најстрашнијим искушењима, и шта може да буде већа несрећа него изгубити своју земљу, свој дом и немати вести о својима? (Кинг 2019: 320)

Уз похвална запажања о српским пацијентима, лекарке и болничарке често говоре о начинима на које су се са њима споразумевале. Све, без изузетка, српски језик сматрају тешким. Мејбел Торп Бордман (Mabel Thorp Boardman), Изобел Рос (Ishobel Ross) и Амалија Пибоди Тајлстон помињу да су га училе, али је већина знала тек неколико најпотребнијих речи. Агнес Гарднер бележи:

> Језик је био тежак, али смо успели да научимо речник корисних речи и свакодневних израза. Граматику нисмо ни покушали. Такве речи као што су „боли", „нога", „рука", „глава", „око", „језик", „зуби", „завој", „спава", „вода", „чај", „лези", „седите", „добро јутро", „лаку ноћ", „пријатно спавали", „фала", биле су нам међу првима. (Гарднер 2019: 39).

Много је коришћена и невербална комуникација:

> Причамо помоћу руку и уз много осмеха. Они кажу „dobra sester" - „dobra English", ја кажем „dobra" - и онда сви кажемо „dobra". Уопште нисам огуглала на ране. Није ми мука да их видим нити ми се гади, само ми је јако жао и увек се помало разнежим и потапшем их по руци и кажем „dobar voynic" а они кажу „dobra sester." (Дирмер 2019: 129)

Изабел Емзли Хатон даје, чини се, најбољу слику споја вербалне и невербалне комуникације:

> А како су сестре разговарале са Србима? Неке од нашег особља које су учествовале у повлачењу кроз Албанију знале су мало српски, али пошто је то врло тежак језик и ниједан други не помаже да се он научи, напредак је у почетку био спор. Многе сестре нису никада научиле више од пола туцета речи и изговарале су их сасвим погрешно; стога су морале да говоре својим језиком, а Срби су их, обраћајући пажњу на тон гласа и израз лица, савршено разумели. Сви смо открили да се можемо споразумевати савршено са „добро" и „не добро" и „боли", а остало се постизало мимиком, одмахивањем или климањем главе, или показивањем прстом на болно место. Било је необично открити да ови прирпости људи, који нису знали да читају ни да пишу, нити су осећали потребу за тим,

> разговарају тако изражајно и тако се добро служе мимиком, да су сестре ускоро знале њихове животне приче, а пацијенти, са своје стране, сваку наредбу сестре.” (Хатон 2019: 193-4)

Чланице страних медицинских мисија умеју и да уз дозу доброћудног хумора примете неке њима несхватљиве, а иначе пословичне српске навике. Тако докторка Кетрин Макфејл (Katherine MacPhail) о својим пацијентима пише: „Стално су се бунили што су прозори отворени и покривали су се ћебетом преко главе, а ноге су им остајале непокривене, па када смо обилазиле одељење, уместо њихових глава виделе смо низ огромних стопала” (Мекфејл 2019: 99). Искуство докторке Франсес Вејкфилд је слично: „Из неког необјашњивог разлога ти војници са села мрзели су свеж ваздух, па се чак и плашили проветравања. Стално смо водиле борбу да отворимо прозоре и ослободимо се страшне загушљивости коју су они волели” (Вејкфилд 2019: 118), а Л. Е. Фрејзер (2019: 119) (L. E. Frazer), описујући болницу у Нишу, кратко додаје: „Свуда су двоструки прозори добро затворени, ови људи не воле превише проветравања.”

Српски патриотизам

Српски патриотизам оставља дубок утисак на стране лекарке и болничарке и чини се да управо из дивљења према њему потиче осећање задовољства и поноса ових храбрих жена што се налазе међу Србима. Катарина Штурценегер (2019: 50-1) бележи свој утисак: „Да, народ који се тако бори за своја најдрагоценија добра, за своје огњиште и своју отаџбину, заслужује да их сачува. Остала сам у чврстом убеђењу да тај народ неће бити побеђен,” а Амалија Пибоди Тајлстон апелује:

> Србима се треба дивити због њиховог патриотизма, храбрости, стрпљења и радиности, али заслужују љубав због једноставности, захвалности и љубазности које дарују широког срца. ... Они су извојевали величанствене победе и ми, из нашег обиља, морамо помоћи малој нацији која доприноси узвишеном циљу, победи над тиранијом и милитаризмом. (Тајлстон 2019: 59)

Олив Олдриџ (Olive Aldridge) надахнуто сумира:

> Српски војник је храбар. У храбрости га нико не може надмашити, неустрашив је и са презиром гледа на смрт – и то не зато што жели да умре више него што то жели било ко пре него што дође његово време. Он воли живот и весеље и радост, али када је пред њим дужност, а испречи се смрт, он наставља право – не само без оклевања, већ без промене израза на лицу. Он зна како да умре и то је више од храбрости – то се мери са узвишеношћу. (Олдриџ 2019: 171)

Спознаја карактера српског родољуба појачава осећај дужности чланица страних медицинских мисија и уверење да су на правом месту. Тако Мери Гледвин, у телеграму пријатељима у Америци у јесен 1915. године поручује да је још у Београду, у болници доктора Едварда Рајана, и да не брину: „Ја сам добро колико могу да будем, савршено безбедна, имам изобиље јела и драго ми је што сам овде" (Хардинг 2019: 47), а Мејбел Дирмер (Mabel Dearmer), из болнице Стобарт у Крагујевцу, такође у писму пријатељу, каже:

> Одлучила сам да останем овде док се рат не заврши. Зар не мислиш да би то било добро дело? Не могу да поднесем да будем код куће уместо да се овде бавим правим послом.
>
> Била сам знатижељна да чујем твоје вести из Лондона. О, како сам срећна што нисам тамо! Мислим да не бих лако поднела да боравим под кровом – након овог живота овде." (Дирмер 2019: 116)

Судбина је нажалост хтела да се и сама зарази тифусом у чијем је лечењу помагала Србима и да заувек остане да почива у Србији. Из једног каснијег писма види се да је била свесна те опасности, али да ју је у потпуности прихватала: „Човек једног дана мора стати, а ја лично бих радије да „станем" овде, током овог рада, него било где другде на овом свету. Нема ничег ужасног нити мучног у тифусу – већину времена спаваш или једноставно одлуташ сасвим тихо у непознато" (Дирмер 2019: 132). После преласка преко Албаније и евакуације из Медове, најпре у Италију, а онда преко Француске у Британију, неке чланице медицинских мисија спознале су једно још необичније

осећање – тугу што су се вратиле на сигурно и растале од Срба. Олив Олдриџ (2019: 252) то најбоље описује: „Вратили смо се нашем дому, пријатељима и удобности; ипак, био је то тужан повратак кући, и радо бисмо се, да смо могли, вратили назад. Наше мисли су се стално враћале на српске војнике које смо оставили на тој негостољубивој албанској обали.”

Хумани однос према аустријским заробљеницима

Чланице страних медицинских мисија биле су истински дирнуте и хуманим односом Срба према аустријским заробљеницима, и то не пропуштају да нагласе. Ингеборг Стин-Хансен (2019: 75) положај аустријских заробљеника у Србији назива „чудним” јер су имали слободу кретања, те су се у Ваљеву, где је службовала, могли видети како леже на сунцу, пију кафу у ресторанима или седе у парковима и разговарају, а немачка и аустријска имовина у Србији није уништавана. На другом месту (2019: 133-4) ова ауторка проговара о својеврсном парадоксу рата, помињући свој разговор са једним лекаром, аустријским заробљеником, који је са још неколико колега остао у Ваљеву после повлачења аустријске војске, да би лечио око хиљаду људи од тифуса, а Мејбел Дирмер (2019: 115) била је сведок сличних околности у Крагујевцу, где је главни доктор у српској болници био аустријски заробљеник коме је лекарска етика налагала да настави да помаже болесницима, те је сам неговао и лечио две стотине рањеника. Л. Е. Фрејзер (2019: 121) потврђује да су Срби „били племенити у третирању својих заробљеника.”, а леди Пеџет о стању у болници у Скопљу бележи:

> Од децембра до јануара био је бескрајан проток српских и аустријских рањеника. Аустријанци су били додатно оптерећење у материјалном смислу. Срби су били изузетно великодушни у односу на ове аустријске рањенике и нису поставили никакву забрану да их третирамо на исти начин на који смо третирали њихове људе. Чак и сада је немогуће заборавити задивљујуће витештво које је Србија показивала према својим заробљеницима када она и сама није имала за неопходне потребе. (Пеџет 2019: 162)

Зато и не треба да чуди запажање Олив Олдриџ (2019: 172) да су аустријски заробљеници „одавали поштовање Србима као војницима. „Нема бољих војника од њих", говорили су."

Љубав према дому и породици

Љубав Срба према дому, породици и родном селу један је од најјачих утисака које су чланице страних медицинских мисија понеле из Србије. Чувена Флора Сендс (Flora Sandes), енглеска болничарка и прва жена официр у српској војсци, оставља дирљив запис пред полазак из Струге у изгнанство у Албанију:

> То ме је силно растужило, а како је морало бити њима, који тако страсно воле своју отаџбину да никад не желе да иду из ње, јер српски сељак се осећа изгубљен и болестан од чежње за својим завичајем кад се удаљи само десет-петнаест километара од њега. ...
>
> Много је писано о физичким патњама војника у ово време; они могу издржати глад и муке, али ова чежња за отаџбином и очајање, осећање да су без пријатеља, војска у изгнанству, не знајући шта је са њиховим драгим у Србији – то је, у ствари, сломило њихова срца и одузело им поуздање више него друге патње. Они су гледали на мене готово као на себи равног, и официри и војници често су ми причали о својим кућама, тако да сам скоро осећала као да је моја отаџбина прегажена, и да смо истерани из ње. (Сендс 2019: 210)

На другом месту (2019: 340) Флора Сендс у опису прославе Божића помиње да су Срби настојали да буду весели, али да су заправо били „врло тужни и пуни чежње за отаџбином, не знајући где њихове породице проводе Божић и да ли ће их икад више видети." Олив Келсо Кинг (2019: 320) описује тугу српских војника јер немају вести од најближих: „То је за њих изузетно тешко, јер они су народ који много воли свој дом. Све њихове мисли су управљене њиховим малим домовима, и њиховом драгом, вољеном сну о уједињеној Србији". Ипак, најпоетичније о љубави Срба према дому и породици пише Изабел Емзли Хатон:

> Болнице су ускоро почеле да се пуне Србима, јер су и они подлегали маларији и дизентерији и многи од њих су умрли не видевши своју вољену земљу. Били су тужни брђани и говорили су само о својој лепој земљи и селу, и дању и ноћу су сањали о повратку кући. Нема река или планина, нити птица и цвећа – у ствари, нема ни сунца ни месеца као што су они у Србији. ...
>
> Много су се бојали за безбедност својих жена и деце, од којих је већина још увек била у Србији. Стално су мислили на зверства која би могао да почини мрски непријатељ, Бугари, па су њихове душевне патње биле веома велике; и имали су добре разлоге за бригу. (Хатон 2019: 289-90)

Љубав према песми и игри

Када докторка Елси Инглис (Elsie Inglis) свој рад у болници у Крушевцу опише као „чудну мешавину туге и среће” (Инглис 2019: 203), она запажа нешто о чему сведоче и друге чланице страних медицинских мисија. То су контраст између ужасних патњи које је Србија подносила и природних лепота њених предела, и контраст између претешких услова у којима се настојало помоћи рањенима и болеснима и животне енергије оних који су се опорављали. Та животна енергија огледала се понајпре у љубави Срба према песми и националној игри, колу. Кетрин Мекфејл сведочи да су се пацијенти у болници у Београду увече окупљали око грамофона, певали, а понекад и играли, Мејбел Дирмер (2019: 131) пише да „[и]грају у кругу правећи све време неку врсту корака, и такође певају, дуге саге о прошлим ратовима, у чулној хармонији која је прелепа”, а Мејбел Синклер Стобарт (2019: 104) описује хватање Срба у коло уз звук гусала, виолина или флауте, и једно посебно вече, када су се сестре, доктори и неговатељи придружили колу, које је увек „достојанствено, сасвим лишено наглости, вулгарности или чулности.” Ингеборг Стин-Хансен (2019: 150) бележи да се коло повело и током вечерње паузе на путу од Битоља до Струге, који је она прешла у једном војном транспортном аутомобилу, а хирург, др Розали Мортон (Rosalie Morton), у надахнутом сећању на болницу на Солунском фронту, описује моћ музике:

> Француски пацијенти су на својим носилима лежали у грчу, стиснутих песница, подигнутих колена, лица побледелих од бола. Срби су запевали своје љубавне песме, серенаде и успаванке; веселе народне песме; корачнице, чврсте и мирне; псалме, нежне и утешне. Рањени Французи су се опустили; полако су исправили колена; постепено су отворили стиснуте шаке; у лице им се вратило руменило. По први пут сам видела психолошки ефекат музике: смиривање живчаног система и стимулацију крвотока. .....
>
> Нико није умро, музика је код многих створила плиму живота и снаге за опоравак и отела их од смрти којој би се иначе препустили те ноћи. (Мортон 2019: 333-4)

Уз љубав према песми и игри, стране лекарке и болничарке често се осврћу на богату српску епску традицију која их је одржала током вишевековног ропства под Турцима, напомињући да је она још увек продуктивна, односно да се стварају песме и о недавним српским победама у Балканским ратовима, па чак и о Великом рату. Изабел Емзли Хатон (2019: 290) наводи стихове најпознатије лирске песме из Првог светског рата, „Тамо далеко." Помиње се и значај гуслара за очување колективног памћења, а Мејбел Синклер Стобарт, уз дозу типичног енглеског хумора, предочава својој читалачкој публици колико може трајати певање српских гуслара:

> Мудро је оставити довољно времена за српски концерт, пошто ниједан гуслар који држи до себе неће пропустити да опева бар неколико векова националне историје у једном наступу. Један гуслар нас је довео у неприлику током свог концерта. Пробали смо на разне начине. Он није попуштао, и ја схватих, очајна, да планира да ослободи своју земљу од турске тираније, што је значило још петсто година. (Стобарт 2019: 103)

Осим о епској традицији, поједини аутори остављају и записе о српској историји. Алис и Клод Аскју (Alice and Claude Askew) и Изабел Емзли Хатон пишу о краљевићу Марку, Милдред Стејли (Mildred Staley) почиње од досељавања Срба на Балканско полуострво, а Олив

Олдриџ настоји да објасни место Косовске битке у српској историји и дуге векове ропства у Отоманској империји, после којих је, почетком деветнаестог века, започета борба за ослобођење.

Оданост православној вери

Православна вера и ритуали такође остављају снажан утисак на стране лекарке и болничарке. Фрагменти у књизи Странкиње о српском војнику и Србији у Великом рату садрже описе највећих празника – Ускрса, Божића и слава – али и обреда у војсци, сахрана и помена. Мадлен де Беноа Сигоаје (Madeleine de Benoit Sigoyer) дочарава пролећну атмосферу Ускрса, ускршњи поздрав „Христос васкрсе” - „Ваистину васкрсе”, раздрагану децу која се куцају ускршњим јајима и богат празнични ручак чији је највећи деликатес печена јагњетина (Сигоаје 2019: 175). О Божићу, осим Мадлен де Беноа Сигоаје, пишу и Алис и Клод Аскју, Мери Џозефина Бедфорд и Флора Сендс: помињу се лепоте зимског амбијента, украшени домови, обичај сечења Бадњака и уношења у кућу, посна вечера на Бадње вече, слама на подовима и бацање ораха у углове собе, као и тродневно празновање (Сигоаје 2019: 175-7). Има, наравно, и призора празника усред ратног ужаса, по пристизању десетковане српске војске у Љеш (Аскју 2019: 211), као и оних са ратних положаја (Бедфорд 2019: 280; Сендс 2019: 339-40). Надахнут опис славе оставља Мадлен де Беноа Сигоаје (2019: 105-7) уз напомену да подсећа на „антички породични култ Грка и Римљана,” да су најважнији симболи овог празника жито и вино, колач и свећа, да свештеник долази у кућу ради славског обреда, да потом пристижу гости и да се слави три дана. Изабел Емзли Хатон (2019: 207) описује како је своју славу у болници прославио један од њихових пацијената, а од важних српских празника помињу се и Ђурђевдан и Видовдан (Сигоаје 2019: 153-6). Елси Инглис (2019: 89-92) оставља вредно сведочанство о ритуалу освећења Чесме женама Шкотске у Младеновцу, а Мадлен де Беноа Сигоаје (2019: 111-12) о свечаности полагања заклетве Застави у војсци. Изабел Емзли Хатон (2019: 267-9) описује сахрану госпође Харли, једне од најпожртвованијих жена у њеној болници, а Моника Стенли (2019: 71) помен на гробљу у Крагујевцу.

Закључак

Двострука је вредност фрагмената из писама, дневника и сећања странкиња, учесница Првог светског рата у Србији, сакупљених у књизи Странкиње о српском војнику и Србији у Великом рату. Прво, они потврђују познату историјску чињеницу о многим медицински обазованим женама, лекаркама и болничаркама, које су, из осећања хуманости и врхунске етике, вољно и спремно ставиле на располагање своја знања и своје животе да помогну „храброј малој српској армији" (Кокберн 2019: 293). И друго, једнако важно а мање познато, њихова писана заоставштина сведочи о вредном и значајном корпусу дела којима је балканизам, иако доминантни дискурс оновремених (а и каснијих) западноевропских писаних извора о овом делу света, потпуно стран. Србија коју су оне упознале, иако сиромашна и девастирана ратом, није ни налик дивљој земљи, а Срби нису ни крволоци ни варвари. И не само то: препознавши у Србима и њиховом начину живота неке базичне и једноставне вредности, поједине ауторке имају снаге да критичку оштрицу усмере ка сопственим нацијама и да се запитају зашто су се оне тих вредности одрекле. Тако Мадлен де Беноа Сигоаје (2019: 105) у одломку о љубави према породици и обичајима предака у Србији записује: „Празници у њој играју велику улогу; они су спона, шире срдачност и повезују народ искреним пријатељством скоро заборављеним у западним земљама, потресеним и узрујаним бурним немирима прошлог века." На другом месту (2019: 177), описујући бацање сламе по поду куће на Бадње вече, ова ауторка оцењује да ће „тајанствени смисао и поетичност [тог обреда] измаћи хладним духовима нашег окрутног Запада." Изабел Емзли Хатон (2019:205) Србе назива „природним џентлменима" чији су манири шармантнији од Француза јер „све код њих долази право из срца, док код Француза то долази иг главе," а најбољи одговор балканизму можда ипак даје Флора Сендс, коментаришући љубазни гест двојице војника када је легла на траву да се одмори током паузе у маршу - један јој је дао своје ћебе као простирку, а други савио шињел и наместио јој га уместо јастука:

> Понашање српског сељака није нешто што је научено, што зависи од тога да ли је био добро или рђаво васпитан, већ изгледа да је од природе саставни део његов, и као са таквим

> треба рачунати. Људи који нису ништа знали о српском народу више пута су ме питали зар ме није страх да се крећем међу људима за које они мисле да су дивљаци, док је у ствари сасвим супротно томе. Не могу замислити ништа мање вероватно него да ме нападне српски војник. Ја бих се осећала сигурнија шетајући по некој вароши или селу у Србији ма у које доба ноћи него у многим енглеским или европским варошима. (Сендс 2019: 328)

Долазак ових храбрих и пожртвованих жена у ратом захваћену Србију и живот са Србима који су описале у својим делима представљају прворазредни изазов балканизму. Многа од тих дела објављена су у њиховим земљама и пре завршетка рата и свакако су имала снагу да мењају ставове њихових сународника о овом делу света, јер је и током рата и по његовом завршетку на Западу организовано много добротворних догађајима на којима је прикупљана помоћ за Србију. О томе колико је ратно искуство у Србији променило саме чланице страних медицинских мисија и учврстило њихово уверење да су на правом месту најефектније сведочи Елси Инглис у писму сестри:

> Кажем ти да су ови људи прави дивови. Осећам се тако мала поред њих да би требало да се сакријем. Бол! Испаштање! Нисте упознали храброст док не видите ове људе како испаштају. Стварно не знам одакле долази ова раса ратника, али могу рећи да су они прави Божији људи. (Инглис 2019: 141)

ЛИТЕРАТУРА

Дамјановић, Р. (2019). Предговор – Женски поглед на рат. У Странкиње о српском војнику и Србији у Великом рату. Прир. Р. Дамјановић. Нови Сад и Београд: Прометеј и Радио телевизија Србије, 7-15.

Момчиловић, Б. (1993). Британски путници о нашим крајевима у XIX веку. Нови Сад: Матица српска.

Стобарт, М. С. (2016). Пламени мач у Србији и другде. Нови Сад и Београд: Прометеј и Радио телевизија Србије.

Todorova, M. (1999). *Imaginarni Balkan*. Beograd: Biblioteka XX vek.
Хатон, И. Е. (2018) Са женском јединицом у Србији, Солуну и Севастопољу. Нови Сад и Београд: Прометеј и Радио телевизија Србије.
Штруценегер, К. К. (2014). Србија у рату 1914-1916. Нови Сад и Београд: Прометеј и Радио телевизија Србије.

ИЗВОР

Странкиње о српском војнику и Србији у Великом рату. (2019). Прир. Р. Дамјановић. Нови Сад и Београд: Прометеј и Радио телевизија Србије.

Milica Spremić Končar

‘THE GALLANT LITTLE SERBIAN ARMY’: THE SERBS AS SEEN BY FEMALE MEMBERS OF FOREIGN MEDICAL MISSIONS IN WORLD WAR I

Summary

Leaning on the concept of Balkanism defined by Maria Todorova, this paper looks into fragments from letters, diaries and memoirs written by women doctors and nurses, members of foreign medical missions in Serbia during World War I. Collected in the book entitled *Strankinje o srpskom vojniku i Srbiji u Velikom ratu*, the fragments show how opposed their authors’ opinions and standpoints are to the dominant discourse of the times in which they were written. Instead of the scornful and deprecating attitude that typically dominated the writings about the South Slavonic parts of Europe, the authors collected in this book show understanding and respect for the Serbs and are greatly impressed by the quick Serbian counter-strike that liberated Belgrade from a thirteen-day Austrian occupation in December 1914, by their being good patients, by their patriotism and their humane treatment of Austrian prisoners of war, by their love of home and family, song and the national dance, as well as by their devotion to the Orthodox Christian faith.

Key words: World War I, Serbia, Balkanism, women doctors and nurses

Бобан Трифуновић*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

https://doi.org/10.18485/analiff.2020.32.2.2
821.111.09-32 Вилијамс Т.
Originalni naučni rad
Primljen: 15.07.2020
Prihvaćen: 11.09.2020

ОЧАЈАЊЕ У *СТАКЛЕНОЈ МЕНАЖЕРИЈИ* ТЕНЕСИЈА ВИЛИЈАМСА

Рад ћемо посветити покушају да покажемо да је драма Стаклена менажерија Тенесија Вилијамса, у бити, драма очајања; да је драма у којој делање породице Вингфилд, готово у целости, условљава њихово очајање – што појединачно, што колективно. Држаћемо да је очајање породице Вингфилдових почело одласком г. Вингфилда, да кулминира у току драме и да је поново проживљено сећањем Тома Вингфилда. Да бисмо поткрепили своја тумачења, поћи ћемо од теоријских поставки Радомана Кордића, као и од одређених концепција Емила Сиорана. Такође, позваћемо се на рад Ериха Фрома и показати да је очајање Тома Вингфилда не само мотивација да поново проживи своја сећања, него и да потиче, добрим делом, од осујећења његових настојања да се самоостварио као личност, кроз процес индивидуације.

Кључне речи: очајање, индивидуација, сећање, Емил Сиоран, Радоман Кордић, Ерих Фром.

Увод

> У безнађу надражује његова добра утемељеност, његова очигледност, ‹документованост›: оно је за репортажу. Испитајте, напротив, наду, њену издашност у лажи, њену манију да фабулира, њено одбијање догађаја: изметање, фикција. У том изметању је живот, из те фикције се он храни.
>
> (Sioran 1998: 60)

У есеју насловљеном „Катастрофа успеха“, који је, као предговор, постао саставни део издања драме Стаклена менажерија 1987. године, Томас Ланир Вилијамс III (1911-1983) – познатији нам под псеудонимом Тенеси Вилијамс – навео је да му се ма које помињање

* bob.trifunov@gmail.com

успеха који је том драмом постигао, дословно, смучило. „Више нисам бивао поносан на свој комад“, навео је Вилијамс, „већ ми је постао одвратан. Вероватно због тога што сам се осећао тако беживотно да нисам био способан да напишем други. Ходао сам около мртав и знао да тренутно немам пријатеље које довољно познајем или им довољно верујем да бих могао да их одведем на страну и кажем им о чему се ради“ (Вилијамс 2002а: 8). Готово подједнако очајан, премда из других разлога, около је духовно и физички онемоћао газио и Тенесијев лик, Том, у Стакленој менажерији, такође без игде иког имало блиског коме би могао да повери ишта о својој патњи. Наравно, полазимо од претпоставке да Том очајава, да не жели да допусти нади – која, како је Емил Сиоран (1911-1995) написао, лаже и нуди фикцију наместо неприхватљивог стања ствари – да му, као Аманди, његовој мајци, замаже очи и помути перцепцију. Јасно, Амандина перцепција помућена је уверењем да ће се, сасвим сигурно, њена кћерка, Томова сестра, Лора, удати, упркос неколиким својим особинама – како физичким, тако и психичким – које томе, рекло би се, стоје на путу. Лорина удаја би, судећи према Амандиним прогнозама, требало да допринесе финансијској добробити породице – да, пре свега, Томова примања престану да буду једини извор прихода, међутим, Том је према тим очекивањима прилично подозрив. Притом, Том нипошто није једини од Вингфилдових који очајава; претпостављамо да очајавају он и његова сестра и мајка, разуме се, из различитих разлога.

У овом раду настојаћемо да покажемо за нашу претпоставку о очајању Вингфилдових, у драми, постоји озбиљно поткрепљење. Настојаћемо, наиме, да покажемо да је Тенесијева Стаклена менажерија драма у којој је преовлађујуће осећање – осећање очаја. У том маниру, посебну пажњу мораћемо да посветимо сваком појединачном, условно речено, случају очајања у породици Вингфилд, при чему ћемо се, свакако, бавити и г. Вингфилдом, чланом породице који је, истовремено, и (све)присутан и одсутан. Кад је о теорији реч, пођи ћемо од теоријских поставки које је, у свом делу под насловом Очајање, понудио Радоман Кордић (1937-). Консултоваћемо, уредно, и стваралаштво Емила Сиорана (на којег се Кордић, у својој монографији, позивао у прегршт наврата), будући да је он – како је казао румунски академик Еуђен Симион (1933-) – „даје нову реторику, реторику коју би требало да назовемо реториком агоније“ (Симион 2016: 143). Од помоћи

при покушају да протумачимо Тенесијеву драму биће нам и неколике психолошке поставке о процесу индивидуације Ериха Фрома (1900-1980), јер мишљења смо да управо овај процес има велики значај у драми, конкретно – у психологији у позадини лика, уједно и наратора у комаду, Тома Вингфилда. Коначно, кад је о циљу овог рада реч, могли бисмо да кажемо да ћемо, њиме, покушати да допринесемо даљем и подробнијем проучавању дела Тенесија Вилијамса, са посебним нагласком на драми захваљујући којој је постао познат и признат, али и књижевнотеоријских приступа који ће се засновати на филозофским и теоријским поставкама о очајању и патњи.

Очајање Вингфилдових

> А који је пароксизам дубљи и органскији од пароксизма очајања?
>
> (Сиоран 2001: 22)

> За очајање не постоји напред-назад, пре-после, ни покретност ни непокретност. Очајник пати од недостатка реалности. У очајању [...] све је у једном тренутку, у сваком тренутку. Нема редоследа. Све претпостоји. И ништа није.
>
> (Kordić 2000: 196)

У опису ликова Стаклене менажерије, Вилијамс је пружио неке од најважнијих назнака које ће нам послужити да, што адекватније, проучимо његово дело и покушамо да га посматрамо кроз призму очајања. Најпре, Аманда Вингфилд описана је, између осталог, као „смушена жена која се грчевито држи за неко друго време и место“; притом, она сама није параноична „али њен живот је параноја“ и „због своје глупости понекад [је] несвесно окрутна“. Кад је о Лори реч, од ње је болест из детињства начинила „богаља, једна нога јој је мало краћа и има протезу“. Захваљујући томе, њена „изолованост расте до тачке на којој она постаје особа попут фигурица из њене стаклене колекције – сувише истанчана и крхка да би се померала са полице“. Напослетку, о Том је, напросто, описан као песник запослен на стоваришту, чија „природа није немилосрдна, али да би избегао замку он мора да поступа без милости“ (Vilijams 2002б: 13; курзив Б.Т.). Сâм Тенеси је, овом приликом, наговестио да постоји клопка из које ће

Том имати прилику да се искобеља, под условом да, тада, буде немилосрдан, што, заправо, није у његовој природи. Напослетку, у опису прве сцене приказан је одсутни, а у Томовом сећању (све)присутни отац: „На зиду дневне собе, лево од лука, виси увеличана фотографија оца. То је лице веома лепог, младог човека са капом пешадинца из Првог светског рата [*sic!*]. Његов осмех је храбар и природан као да каже 'Увек ћу да се смешим'" (Vilijams 2002б: 19).

Да би се очајање Вингфилдових ваљано објаснило, требало би почети од приповедачевог, Томовог, увода у први чин. Наиме, Том, каквог знамо из драме у целини, јесте песник. У складу с тим, он нас у први чин уводи на посебан, рекло би се, песнику својствен начин: „Да, у мојим џеповима су разни трикови, и још којешта у рукаву. Али, ја нисам мађионичар. Он вам пружа илузију која изгледа као истина. Ја пружам истину пријатно заогрнуту у илузију" итд. (Vilijams 2002б: 20). Том јесте песник, али увод у драму, наравно, није морао да нам представи поетично; одабрао је да то, ипак, учини на тај начин. Његово очајање открило се публици, у суштини, већ тим чином. То, међутим, тренутно није најтранспарентније, али сигурни смо да ће постати пошто се позовемо на премису Емила Сиорана да је искуство патње „најозбиљније искуство после искуства смрти", док склоност лиризму у „патњи значи остварити то унутрашње сагоревање и прочишћење, у којем ране престају да буду спољашње манифестације без дубоких компликација, већ учествују у сржи нашег бића"; другим речима: „Лиризам патње је песма крви, меса и нерава" (Сиоран 2001: 7). Дакако, Томов очај би, прихватимо ли Сиоранову премису, био тек наговештен.

Наратор у драми је навео: „Овај комад је сећање" (Vilijams 2002б: 20). Пођемо ли од чињенице да Том своју прошлост поново проживљава, да проживљава реминесценцију, могли бисмо да је поткрепимо тезом Радомана Кордића, према којој очајање „трансцендира егзистенцију", чиме „човека оставља без икакве заштите" (Kordić 2000: 193-194). Другим речима, Томово очајање, чији је извор смештен у прошлости, надишло је његову егзистенцију у садашњости и принудило га да, у оној мери у којој је то могуће, поново проживи поједине догађаје из прошлости, који су публици приказани као сцене. На тумачење ових околности дословно је применљиво Сиораново запажање које гласи: „У дубини памћења рађа се кајање" (Sioran

1989: 46). Јер, да посреди није нека потреба за кајањем, рекли бисмо потпомогнута очајањем, Том се не би одавао реминесценцији.

Овом приликом, не би било згорег нагласити да, како је приметила и Делма Е. Присли, Том своје сећање дели на тај начин да нас оно прогони; Пресли је приметила да Том, у својој завршном монологу, признаје да га је нешто походило (Presley 2007: 78). Мишљења смо да је посреди очај; да је очај, у бити, тај који га походи, надахнут немогућношћу да се помири са својим поступцима. Сâм Том је о томе говорио на следећи начин: „Хтео сам да се зауставим, али нешто ме је прогањало. Увек је долазило ненадано, и хватало ме неспремног“ (Vilijams 2002б: 89). Другим речима, уверени смо да очајање Тома, заиста, никада није напустило – упркос успеху на пољу индивидуације, о чему ћемо детаљније говорити касније.

Том је, такође, јасно нагласио да његово очајање није једино осећање које га, у тренутку приповедања, прожима: „Ја сам приповедач у комаду, а уједно и један од ликова. [...] Али, пошто имам песничку слабост према симболима, ја и овај лик користим као симбол; он представља закаснело, али вечито очекивано нешто због чега живимо“ (Vilijams 2002б: 20). У бити, Тома прожима и нада да ће очајање премостити; да ће поновним проживљавањем прошлости која је каналисана кроз његово сећање, моћи да поднесе то што је био принуђен да буде немилосрдан, да би – како је написао Тенеси Вилијамс – избегао замку.

У прилог нашој претпоставци да Том очајава, те и да је повод за његово очајање у прошлости, иде и чињеница да он у драму увршатава и свог оца – и то као лика (!), додуше одсутног: „Постоји и пети лик у комаду који се не појављује, осим на фотографији изнад камина, већој од природне величине. То је наш отац који нас је одавно напустио“ (Vilijams 2002б: 20). О одласку оца бисмо, сасвим сигурно, могли да размишљамо као о праузроку не само Томовог, већ и очајања његове мајке и сестре, у односу на догађаје у драми којих се присећа. Одлазак оца назвали смо „праузроком“ искључиво из разлога што је породицу Вингфилдових он „одавно напустио“, при чему његов одлазак претходи и догађајима који су приказани у сценама – премда је извесно да су и они имали одређено трајање у прошлости, пре почетка саме драме. Наравно, од тренутка у којем се драма догађа свакако је знатно удаљенији одлазак оца, са којим породица не може да се

помири, о чему сведочи његов увеличан портрет у дневној соби, али и константне алузије на њега и његове негдашње поступке. Кад је о очевој одсутности реч, покушаћемо да објаснимо зашто је он, заправо, (све)присутан, пошавши од ових Кордићевих постулата. Наиме, Кордић је навео да очајање „настаје на месту субјекта који не постоји – и у том субјекту“; такође, очајање је последица „настајања субјекта, ефекат онтологизације и уједно одговор субјекта који не постоји на ефекат настајања, на реалност коју он промовише“ (Kordić 2000: 71). Конкретно, Кордић је настојао да нагласи да непостојање субјекта производи очајање које ће заузети његово место, али и да ће недостајући субјекат бити поистовећен са очајањем.

У случају Стаклене менажерије, г. Вингфилд је изузет из живота своје породице, али је његово место заузело њихово очајање што их је напустио, које је, потом, почело да се поистовећује са њим самим. Притом, на г. Вингфилда је породица Вингфилд свакодневно подсећана захваљујући присуству његове фотографије у, претпостављамо, напрометнијој просторији у дому – што, такође, може да сведочи у корист могућности постојања мазохистичке потребе да на њега буду подсећани; односно, мазохистичке потребе да очајавају. У виду би требало имати да очајање и тенденција за повређивањем иду *mano a mano*, на шта је, на следећи начин, указао Кордић: „Очајање је садизам озлојеђених душа. Оно је и мазохизам тих душа, оно је увек садомазохизам“ (Kordić 2000: 215).

Продужићемо, потом, на лика који, како се чини, пружа основ за актуелно очајање Вингфилдових. Реч је, дакако, о Лори, која – сложили бисмо се са Бертом Кардулом – „представља категорију особе према којој су романтичари раног деветнаестог века осећали нарочиту наклоност: рањив, готово неземаљски его затиран животом у индустри-јализованим, пренасељеним, обезличеним градовима света на Западу“ (Cardullo 2007: 65). Лора сама по себи, онако како ју је Вилијамс описао, не делује као икакав изазивач очајања *per se*. Међутим, очајање происходи из чињенице да Лора има потешкоће са прилагођавањем спољашњем свету; из чињенице да јој не полази за руком да се уда – делом и због тога што она, активно, и не суделује у покушајима да пронађе себи супруга. Њена мајка, Аманда, уверена је да ће се супруг, тек тако, појавити – баш као што је, у њеној младости, у прошлости, у Плавој планини, на југу САД, у једном дану, дочекала

чак седамнаест просаца. Причу о својих седамнаест просаца причала је у неколико наврата, из чега је, такође, евидентан очај за који је заслужан г. Вингфилд.

Сама Лора је, свакако, свесна свог, условно речено, хендикепа; о самој себи мисли као о богаљу који нема готово никаквих изгледа да буде прихваћен у друштву тог времена у ширем смислу, а камоли у ужем, у „основној ћелији друштва“, као нечији супружник. Амандина перспектива на то је, пак, дисторзирана, махом јер она није у стању да о стварима размишља мимо схватања својствених сопственом времену и друштвеном и културном контексту из млађих дана; Аманда, напросто, није у стању да се помири са помишљу да се њена кћерка, због својих физичких и психичких особина, неће удати.

> АМАНДА: Буди свежа и лепа! Још мало па је време да почну да стижу младићи. (Жустро, девојачким кораком оде у кухињицу) Шта мислиш, колико ће их данас доћи?
>
> (Том баци новине на под, поскочи и јаукне)
>
> ЛОРА (сама у дневној соби): Не верујем, мајко, да ће ико да нам дође.
>
> АМАНДА (враћајући се, безбрижно): Шта? Нико... баш нико? Мора да се шалиш? [...] Ни један једини млади господин? То је немогуће! Биће то права навала, као кад протутњи торнадо!
>
> ЛОРА: Никаква навала, мајко, и никакав торнадо. Ја једноставно нисам тако популарна као ти некада у Плавој планини... (Vilijams 2002б: 24)

Уколико би се Аманда помирила са помишљу да ће јој кћерка остати уседелица, морала би да прихвати и помисао да ће породица финансијски, дословно, пропасти, будући да не могу да се издржавају искључиво од Томових примања. Из тог разлога, али примарно због тога што је г. Вингфилд напустио породицу, Аманда је похођена очајем. Но, њеном очају ћемо се посветити пошто се позабавимо Лориним.

Колико смо имали прилику да приметимо, Лору је Вилијамс замислио као прилично стидљивог лика који се не дâ уклопити у друштвени живот тог времена. Наиме, Лора је напустила Рубикамову пословну школу, коју ју је мајка приволела да почне да похађа. Такође, Лора нема пријатеље, ни пријатељице, нити је из ма којег њеног

ретка текса евидентно да она жели да их стекне. Наместо људи, млада жена је умногоме посвећена својој колекцији фигурица од стакла, коју Аманда назива „стакленом менажеријом“. Јасно је да је њена колекција симбол њене крхкости; њене могућности да се сломи и под најмањим притиском. Кад је реч о овом конкретном симболу, могли бисмо да се сложимо са Харолдом Блумом, да је „приказ сломљеног или напуклог стакла – средишњи симбол овог комада, и без сумње прикладан симбол сломљене породице Вингфилд“ (Bloom 2007: 25).

Могло би се рећи да је породицу Вингфилд сломио неки немили догађај из прошлости – највероватније, одлазак г. Вингфилда. Уколико прихватимо да је лом одавно наступио, могли бисмо да постулирамо да су друштвене околности у које публика, заправо, има увид ништа до онога што је од породице Вингфилд преостало. Аманда, дошли смо, коначно, и до њеног лика, очајнички покушава да породицу, како-тако, одржи на окупу и помогне јој да издржи тренутне недаће.[1] Аманда је дубоко уверена да ће њени напори да подучи Тома лепим манирима, да школује Лору, кад-тад, уродити плодом – да ће од Тома начинити озбиљног младог човека који ће, једног дана, моћи да ради пристојан посао, а од Лоре жену која ће бити образована, ако се, већ, неће удати. Међутим, Амандини напори су готово узалудни, јер њен приступ је, чини се, потпуно погрешан. Наиме, њене референтне тачке су, искључиво, позициониране у прошлости; похрањене у догађајима које је проживела и из којих је имала прилику да извуче поуку. Захваљујући протоку времена и њеном пресељењу подаље од

1 У неком наредном раду, могли бисмо да пођемо од појединих психоаналитичких поставки и покушамо да протумачимо Амандино понашање не као исход њених покушаја да породицу одржи на окупу, већ да је још више распарча. Наиме, није немогуће да су бројни наизглед добронамерни савети упућени Тому, заправо, намерне провокације које ће га навести да, коначно, попут оца, напусти породицу – што је, напослетку, и учинио. Из сцене у сцену, очигледно је да скоро сваку Амандину опаску доживљава као отров, а не мелем. Можда је Аманди немогуће да се носи са чињеницом да ју је супруг напустио, а да је Том, истински, подсећа на њега, што јој онемогућава да се помири са одласком г. Вингфилда. Овакве претпоставке поткрепљују неколике алузије на сличност између Тома и његовог оца или, пак, између склоности које Аманда претпоставља да Том има, а које је имао и његов отац (алкохолизам, посећивање куплераја или коцкарница ноћу и сл.). Томовим коначним одласком, Аманда би била остављена сама са Лором – која би, према њеној процени, кад-тад требало да се уда и, тиме, оде од ње; и тиме је остави саму, без деце, без подсетникâ на свог супруга.

Плаве планине, све њене по(р)уке су *a priori* промашене, јер нису у стању да се приближе околностима у којима се, сада, друштво налази, а тиме и чланови њене породице. Примера ради, Аманда је сигурна да ће, сваког часа, просци похрлити да куцају на њихова врата и, од ње, траже Лорину руку, упркос њеним физичким и психичким особинама. Нарочито након што је Лора напустила Рубикамову пословну школу.

> ТОМ: После неуспеха у Рубикамовој пословној школи, мајци је у њеним рачуницама постајала све важнија и важнија идеја да се Лори нађе младић. Опседала ју је. Као неки архетип колективно несвесног, слика младића који долази у посету прогањала нас је по нашем станчићу... [...] Ретко које вече у кући могло је да прође без неке алузије на ову слику, ову приказу, наду... И када се младић не би помињао, његово присуство висило је у мајчином забринутом погледу и у бојажљивом и помирљивом сестрином понашању...

Нема сумње да је Аманда, из очајања, суштински, незадовољна својим, али и животима своје деце. Претпостављамо да она, напросто, није у стању да своје очајање обузда, те га поваздан манифестује на различите начине – најчешће посредством својих опаски, своје бриге и за најтривијалније ситнице свакодневице и сл.

> АМАНДА: Шта ћемо да радимо, шта ће бити с нама, каква нам је будућност? [...] И шта нам сад преостаје у животу? Да седимо у кући и гледамо свечане поворке како пролазе? Играмо се стакленом менажеријом, зар не, драга? Да вечно вртимо те излизане плоче које је твој отац оставио као болну успомену на себе? Неће бити пословне каријере – од тога се одустало зато што ствара нервозу у стомаку! (Уморно се насмеје) Шта ти је остало сем да зависиш од некога целога живота? Ја врло добро знам шта се дешава са неудатим женама које нису спремне да се запосле. Видела сам ја на Југу такве жалосне случајеве... (Vilijams 2002б: 26; 28)

Очајање је, како је то Сиоран казао, „повређена таштина воље у борби са светом“ (Sioran 1989: 19). У Стакленој менажерији, то је најевидентније у Амандином опхођењу и перцепцији света и свега. Притом, из њеног очајања (конкретно због тога што је г. Вингфилд на-

пустио породицу – нпр. његове излизане плоче су, још, „болна успомена“) дâ се приметити и да је Кордић био у праву када је констатовао да неко може да очајава „зато што није вољен [...] или због потребе да воли“ (Kordić 2000: 70). Теза о очајању из потребе да се буде вољен могла би се применити и на Тома и на Лору, јер њих је напустио отац. С друге стране, у комаду нема индиција да Том или Лора очајавају због тренутне оскудице љубави у својим животима – изузев уколико се као потреба за љубављу не протумачи то што је Том, из библиотеке, позајмио неко од дела Д. Х. Лоренса (1885-1930) – вероватно, роман Љубавник лејди Четерли (1928) или, мање вероватно, роман Синови и љубавници (1913), у којем (посвети ли се пажња психолошкој димензији дела) је посреди покушај сина да се удаљи од мајке – што, није немогуће, нипошто није нешто што би Аманда желела, али чега се, сасвим сигурно, прибојева.

Пошто смо понудили начелно појашњење очајања сваког од одабраних ликова Вилијамсове Стаклене менажерије, могли бисмо да се сложимо са Брендом Марфи и тврдимо да је сваки од ликова ове драме „на неки начин заробљен, и сваки је пронашао неки начин да побегне, при чему је најуспешнији био насмешени отац“ (Murphy 2014: 57). Том је заточеник обавезе према породици, због које је принуђен да ради на стоваришту; притом, не делује да ико из породице има имало разумевања за његово песништво или довољно обзира према његовој потреби за приватношћу – алудирамо, конкретно, на Амандину знатижељу у погледу ноћи које Том, већим делом, не проводи код куће, као и на њено зграђавање и враћање књиге коју је читао у библиотеку (уп. Murphy 2014: 58-59). Лора је заточеник својих страхова и зазора према спољашњем свету, али и братовљеве и мајчине добре воље да се о њој старају, па и пошто на видело изађе да је напустила пословну школу. Аманда је, пак, заточеник своје прошлости, губитка свог супруга, али и бојазни за (пре свега, финансијску) добробит породице – чији је једини „спас“ прижељкивана Лорина удаја, односно долазак просаца.[2] Међутим, Вингфилдови су, скупа,

2 Што се доласка просца, или више њих, тиче, јасно је да је реч о пукој фикцији. Аманда непоколебљиво верује да ће просци, заиста, доћи – да ће избавити њену породицу из свеопштег очајања. Кључна реч је, без сумње, „избављење“. Могли бисмо да се сложимо са Кардуловим мишљењем да Аманда очекује да ће долазак просца, једног или више, „пружити један вид религијског, политичког или егзистен-

осујећени својим очајањем из којег не могу да се искобељају, а то очајање, на неки начин, јесте и жалост. У том смислу, могли бисмо да се сложимо са становиштем Баруха де Спинозе (1632-1677) о жалости, које је изложио својој Етици – жалост је зло, а нарочито жалост која стоји на путу задовољењу жеље (Spinoza 1959: 29). Очај је Вингфилдове, дословно, сасвим скрхао: као што је приметио Том Скенлен, „породична хармонија сведена је на плитке усрдне чинове", што може да нас доведе до закључка да је сâм Вилијамс „незадовољан самим условима постојања (који су оличени у породичном животу и замисли о породици)" (Scanlan 2007: 82).

Вратимо се, сада, очајању Тома Вингфилда. Детаљније образложење његовог очајања изискује позивање на филозофску концепцију Серена Кјеркегора (1813-1855) и психолошки појам индивидуације Ериха Фрома. Најпре, пођи ћемо од Кјеркегоровог постулата да је образац сваког очајања, у бити, „очајнички желети да се човек ослободи самога себе" (Kierkegaard 1974: 16). Од чега, тачно, то Том жели да се ослободи? Као што смо казали у неком од претходних пасуса, Том је заточеник те, као и сваки заточеник, настоји да се ослободи својих окова, али и сопства које је било заточено; које је очајавало, жалило, жудело за слободом. Овај процес, који Кјеркегор назива ослобођењем, довели бисмо у везу са процесом индивидуације, који Фром одређује као „процес јачања и интеграције личности појединца", у којем до одвајања од оних са којима је остварено првобитно јединство, што „може довести до изолације сличне потиштености и изазвати снажну стрепњу и несигурност" (From 2016: 31). Притом, из вида не треба губити да прогрес индивидуације и личног Ја „зависи од појединца, али суштински зависи од друштвених услова" (From 2016: 30).

Том, дакле, настоји да напредује на пољу индивидуације: пише песме, чита књиге, размишља о могућностима да постане трговачки морнар и сл. Другим речима, доказује себи да је способан за много тога, да ствара – како уметност, тако и новац; доказује себи да је могуће да се самоостварі. Наравно, то му, никако, не полази за руком – пре свега, због опструкција пореклом из породице; понајвише, Амандиних опструкција, што исходује његовим очајањем.

цијалног избављења и ослободити оне који чекају" (Cardullo 2007: 71). Долазак је, дакле, више од пуког друштвеног догађаја, јер – према свом значају – далеко надилази сферу друштвеног и залази у сферу смисла егзистенције.

ТОМ: Гледај!... Немам ништа, баш ништа... [...] у животу, у овој кући, за шта могу да кажем да је моје! Све је... [...] Јуче си ми конфисковала књигу! [...] Кућа, кућа! Ко овде плаћа кирију, ко се преворио у роба да би... [...] Не, не, ја не смем ништа да кажем! [...] Не желим више ништа да чујем!

[...]

АМАНДА: Слушаћеш, и доста је било увреда! Стрпљење ми је на крају!

ТОМ: А шта мислиш како је мени? Зар не би могло, мајко, да и моје стрпљење има крај? Знам, знам. То теби није важно, шта ја радим... шта ја желим да радим... (Vilijams 2002б: 32-33)

Томов пример нам, несумњиво, показује да се људско искуство, у ширем смислу, налази „у стању сталне и неизбежне неравнотеже“, као и да човек не може „‘живети’ понављањем образаца врсте“; укратко, како каже Ерих Фром, човек „мора да живи“, јер је „једина животиња за коју је сопствено постојање проблем који мора да реши и од којег не може да побегне“ (From 2018: 37). Из сцене у сцену, публика има прилику да присуствује Томовим неуспелим покушајима да реши проблем свог постојања; да се отргне очајању, прво, због одласка оца у детињству, а потом и због околности које су настале у периоду када је Аманда увидела да је Лора у годинама у којим је била и она сама када су просци почели да пристижу, те да би ваљало удати је што пре не би ли се, тиме, разрешиле њихове финансијске потешкоће.

Томов очај је, напослетку, надвладао његово осећање дужности према породици, што бисмо могли да посматрамо из Фромове перспективе. Како је Фром казао, свако „покушава да обнови јединство и равнотежу свега у мисли, изграђујући свеобухватну менталну слику света која служи као референтни оквир из којег може извући одговор на питање где се налази и шта треба да уради“ (From 2018: 41). Кад је о референтном оквиру реч, појединцу је референтни оквир друштво, а „друштво се може назвати неуротичним у смислу да су његови чланови осакаћени у развоју личности“; односно, устројство друштва је „противно људској срећи и самоостварењу“ (From 2016: 99). Томов референтни оквир је његова породица, а он у том референтном оквиру очајава; тај референтни оквир дисторзиран је у односу на спољашњи свет какав се њему приказује. Примера ради, Аманда непрестано алудира на

догађаје и запажања из прошлости (да је у Плавој планини била популарна; да је г. Вингфилд био алкохоличар), препричава их и, на основу њих, предвиђа будуће догађаје (рецимо, да ће Том постати алкохоличар попут свог оца). Увидевши да је дисторзија у референтном оквиру неподношљива, да омета његове покушаје да се препусти индивидуацији, Том је одлучио да дâ прилику ослобођењу од очаја, што је очигледно из његовог разговора са колегом са стоваришта, Џимом О'Конором, у шестој сцени, који га, по свему судећи, не схвата озбиљно:

> ТОМ: Нећу бити овде.
>
> ЏИМ: А твоја мајка?
>
> ТОМ: Ја сам као мој отац. Покварени син покваренога оца! Да ли си приметио како се смешка на оној тамо слици? А нема га већ шеснаест година!
>
> ЏИМ: Само причаш, давежу. Шта твоја мајка мисли о томе?
>
> ТОМ: Шшшш! Ево је долази. Мајка није упозната са мојим плановима! (Vilijams 2002б: 64)

Могли бисмо, с друге стране, да приступимо Томовом поступку и из Сиоранове перспективе. „У стварности", закључио је Сиоран, „све се своди на то да знаш је ли [живот, Б.Т.] подношљив или није. Проблеми престају и почињу одлуке" (Sioran 1989: 44). У том смислу, могли бисмо да будемо мишљења и да је Том, напросто, донео одлуку на основу разине подношљивости своје свакодневице – и решио да нешто по том питању предузме, па било то и поистовећивање са чином који је, сасвим сигурно, још као дете, почео да презире; са чином одласка (од породице). И из ове перспективе, и даље је Томов очај тај који је његов свакодневни живот учинио неподношљивим. „Патња отвара очи, помаже нам да видимо ствари које иначе не бисмо запазили", запазио је Сиоран и, потом, овај постулат преточио у форму попут картезијанске: „Патио је, дакле, схватио је" (Сиоран 1999: 126). Еклатантан пример Томовог схватања јесте тренутак у којем га је Џим упозорио да би, на послу, требало да се „пробуди", не би ли, тиме, одузео шефу повод да му дâ отказ.

> ЏИМ: Избациће те са посла ако се не пробудиш.
>
> ТОМ: Будим се...

ЏИМ: Не показујеш никакве знаке.
ТОМ: Знаци су унутрашњи (Vilijams 2002б: 62).

Познато нам је, од самог почетка драме, да Тому није најпријатније што поново проживљава догађаје из своје младости – претежно догађаје у којима се осећао нелагодно, у којима је био бесан, у којима је сматрао да је израбљиван а да, притом, заузврат, није добио нимало разумевања. Тому за руком јесте пошло да напусти породицу, али он, како смо у прилици да посведочимо са самог краја драме, и даље очајава; и даље га прогони сећање на све што се догодило, али и извесно кајање што је Лору препустио самој себи, препустио њиховој мајци. То нам, несумњиво, показује да је Кордић у потпуности био у праву када је казао да „задовољена жеља може да буде узрок очајања“ (Kordić 2000: 30). Наиме, напустивши породицу, Том је себе ослободио од очајања које је стајало између њега и индивидуације. Међутим, он је увидео да, упркос индивидуацији, не може да се отресе очајања због своје сестре која је, врло вероватно, ужасно унесрећена његовим одласком. Притом, Томов одлазак је, претпостављамо, додао још соли на њену рану, коју је направио Џим О'Конор, одступивши од ње и рекваши јој да је обећан другој. Последица О'Коноровог одбијања и, потом, одласка, према Кардуловом постулату, јесте да „ниједан просац више никада неће ступити у њен живот; ниједан материјализмом задојен Американац неће бити тако осетљив да појми њену унутарњу лепоту, да цени њену љубав према лепоти, да схвати њену неприродну, ако не натприродну, улогу у свету којим господаре наука и технологија уместо срца и душе“ (Cardullo 2007: 73-74).

Завршна разматрања

Само у љубави се може видети колико си пропао.
(Сиоран 2001: 80)

Породицу Вингфилдових је, у Томовом сећању, походило очајање – чије је семе посејано још давним позивом г. Вингфилду, телефонисти, од далеких крајева, којем се одазвао и, тиме, напустио своју супругу и децу. Очајање је, онолико колико се из нараторовог сећања дâ приметити, почело да букти када је Лора, како се то каже, стасала за удају. Очајање је пустило корење у свим нивоима породичног живота и почело да прети да ће га сасвим преузети. Том је надирућем очајању

одолевао, претпостављамо из љубави према сестри и мајци. Међутим, љубав, сама по себи, није могла да издржи притисак избезумљујуће свакодневице, у којој је махом он био тај на којем се очај испољавао у свој својој силини. Очајање је читавој породици, тек тако, преузело стварност и заменило је сопственом. Сиоран је то изразио на следећи начин: „...свака јака патња ствара привид пуноће и нуди свести стравичну стварност, од које она не уме да утекне“ (Sioran 2004: 19).

У раду смо посебну пажњу посветили механици очајања и покушали да покажемо да очајање, у бити, руководи читавим Вилијамсовим комадом – од прве до последње сцене. Оно се, заправо, очитава већ у самој структури драме, а то је структура сећања – и то сећања на нарочито болне тренутке у животу Тома Вингфилда. Бренда Марфи је написала да је Стаклена менажерија „комад који је од субјективног доживљаја сећања начинио естетски приступ истини“ (Murphy 2014: 59). Истина би, у контексту нашег покушаја посматрања драме кроз призму очајања, била само Очајање. Другим речима, могли бисмо, у сиорановском духу, да кажемо да је Стаклена менажерија комад у којем се, у позадини личног искуства сећања, крије очајање као непокренути покретач сећања. Јер, мишљења смо, да Том није очајавао, не би се ни одао реминесценцији, која је кулминирала његовим поновним покушајем да се опрости од Лоре – односно, од сећања на Лору; од љубави према Лори.

Тенеси Вилијамс је, без сумње, успео да напише невероватно сложену драму; драму која је подложна вишеструким тумачењима, којима се, ни данас, шездесетпет година од првог публиковања, не назире крај. Нашим тумачењем, из перспективе поимања очајања – онаквог о каквом су о њему, пре свега, писали Емил Сиоран и Радоман Кордић – допринели смо том тешко сагледљивом скупу тумачења, настојавши да се не утемељимо на конвенционалним теоријским приступима (нпр. психоанализа, феминизам, нови историзам), већ на приступу који је релативно мало, или нимало, заступљен на нашој академској сцени. Додуше, ништа мање од онога колико су и, рецимо, заступљена проучавања живота и дела Емила Сиорана. Надамо се да смо, овим радом, допринели досадашњим истраживањима стваралаштва Тенесија Вилијамса, као и да ћемо, њиме, подстаћи даља проучавања која су усредсређена на „стања душе“ каква су очајање и патња, пре свега, због релативне неистражености ових феномена у

науци о књижевности, а потом и да би се, сасвим сигурно, понудила примеренија тумачења значајних књижевних дела, какво је и Стаклена менажерија.

ЛИТЕРАТУРА

Bloom, Harold. (2007). "Introduction", *Bloom's Guides: The Glass Menagerie*. Harold Blood Ed. Infobase Publishing, 7-47.

Vilijams, Tenesi. (2002a). „Катастрофа успеха", *Staklena menažerija*. Beograd: NNK International, 7-11.

Vilijams, Tenesi. (2002б). *Staklena menažerija*. Beograd: NNK International.

Presley, Delma E. (2007). „Delma E. Presley On the Glass Menagerie as American Memory", *Bloom's Guides: The Glass Menagerie*. Harold Blood Ed. Infobase Publishing, 78-82.

Kierkegaard, Søren. (1974). *Bolest na smrt*. Beograd: Ideje.

Kordić, Radoman. (2000). *Očajanje*. Beograd: Filip Višnjić.

Симион, Еуђен. (2016). Румунски егзистенцијализам и европска метафизика: четири субјективна филозофа који желе да обнове румунску културу и један књижевни критичар као негатор који *1943.* открива театар апсурда на румунском језику *:* Мирча Елијаде*,* Емил Чоран*,* Константин Нојка*,* Еуђен Јонеску и Мирча Вулканску. Београд: Филип Вишњић.

Sioran, Emil. (1989). *Suze i sveci*. Novi Sad: Bratstvo Jedinstvo.

Сиоран, Емил. (1999). О незгоди бити рођен. Београд: Миодраг Шупут.

Сиоран, Емил. (2000). Черечење. Београд: Миодраг Шупут.

Сиоран, Емил. (2001). Крик безнађа. Подгорица: Октоих.

Sioran, Emil. (2004). *Kratak pregled raspadanja*. Beograd: Tisa.

Spinoza, Baruh. (1959). *Etika III*. Beograd: Kultura.

Scanlan, Tom. (2007). „Tom Scanlan on Family and Psyche", *Bloom's Guides: The Glass Menagerie*. Harold Blood Ed. Infobase Publishing, 82-86.

Murphy, Brenda. (2014). *The Theater of Tennessee Williams*. Bloomsbury Publishing Plc.

From, Erih. (2016). *Bekstvo od slobode*. Beograd: Nova knjiga plus; Podgorica: Nova knjiga.

From, Erih. (2018). Čovek za sebe. Beograd: Nova knjiga plus; Podgorica: Nova knjiga.

Cardullo, Bert. (2007). "The Blue Rose of St. Louis: Laura, Romanticism, and *The Glass Menagerie*", *Bloom's Modern Critical Views: Tennessee Williams—Updated Edition*, Harold Bloom Ed. Infobase Publishing, 65-77.

Boban Trifunović

THE DESPERATION IN *THE GLASS MENAGERIE*

Summary

Tennessee Williams' *The Glass Menagerie*, as we have attempted to prove, is a work that is, primarily, permeated by desperation. It is a work in which acts of the Wingfield family are, almost entirely, determined by an unfortunate event that took place in the family's distant past. That event is, of course, Mr. Wingfield's departure, his falling in love with long distances. The plague of desperation spread where it was possible, so it spread throughout the Wingfield's family life and started to take over member by member, each in their own way. Tom managed to face the desperation in a variety of ways, to hold the line, so to speak, by trying to elevate himself above it and forget. However, his efforts were futile, as his mother's – and especially his mother's – and sister's whims and ways wouldn't let him be; wouldn't let him forget what he was facing every single day, primarily, the inability to do what he truly wanted to. Finally, Tom gave in to the darkness, to depression, deciding to leave the family, as his father did, years ago, all due to despair. To put all of these premises together, and provide them with a proper interpretation, we have relied on theoretical conceptions of Radoman Kordic and Emil Cioran. Also, we have relied on the work of Erich Fromm to support the idea that Tom Wingfield's desperation not only motivated him to relive his memories but that it is also, to a great extent, derived from the frustration of his attempts to succeed in the psychological process of individuation.

Key words: Desperation, Individuation, Memory, Emil Cioran, Radoman Kordic, Erich Fromm.

Goran J. Petrović[*]
University of Belgrade
Faculty of Philology

https://doi.org/10.18485/analiff.2020.32.2.3
821.111.09-1Овен В.
Originalni naučni rad
Primljen: 22.07.2020
Prihvaćen: 23.09.2020

POLITICAL, MORAL, AND EXISTENTIAL NIHILISM IN WILFRED OWEN'S POEM "THE DEAD-BEAT"[1]

This paper analyzes "The Dead-Beat", a war poem by Wilfred Owen, from the perspective of nihilism, or its three specific kinds (political, moral, and existential nihilism), as Alan Pratt, a theoretician and researcher of nihilistic philosophy, categorized this notion. According to Pratt, political nihilism refers to the idea that current political structures are false, moral nihilism means that good and evil are relative categories, whereas existential nihilism means that human life is intrinsically devoid of any higher (teleological) purpose, and as such not worth living. Through the misfortunate demise of "The Dead-Beat's" protagonist on the WW1 Western Front, the poet advocates all three kinds of nihilism, for, as the paper argues, the poem's tragic hero does not die of a wound but as a result of his revelation that the existence of an individual human being or soldier, especially if trapped in the trenches of history's first mechanized war and abandoned by both his state leadership and his closest kin, is meaningless (and it is precisely in this fact that the presence of political, moral, and existential nihilism lies). This paper views "The Dead-Beat's" nihilism in contrast with the ideology of materialistic progressivism as propounded by both positivist philosophers and liberal theologians of the nineteenth century. Apart from dealing with the tragic hero's mental derangement as the cause of his death, I also stress irony as a particular quality of "The Dead-Beat" and also of Owen's complete poetic war opus.

Keywords: Wilfred Owen, the First World War, war poetry, political nihilism, moral nihilism, existential nihilism, irony, dehumanization, alienation.

1. Introduction

Although the nineteenth century was the peak of Western Civilization's optimism, with its belief in the predetermined progress and success of the human race (predetermined either by God, as it was held by liberal

* gphwchamp@gmail.com,

1 This paper has been written within *Književnstvo – theory and history of women's writing in Serbian until 1915*, a research project financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia (project number: 178029).

theologians, or by nature, as it was theorized by the positivists Auguste Comte [1798–1857] and Herbert Spencer [1820–1903]), the period per se was far from being marked by intellectual unanimity. Simultaneously with and in stark opposition to the optimistic philosophies of the day, whether metaphysical-secular or purely secular,[2] the nineteenth century also gave rise to an emphatically pessimistic school of thought, a philosophical system which was unofficially established by the aesthete Nietzsche [1844–1900] and the anarchist Bakunin [1814–1876], and at the core of which was the idea that all values – political, moral and existential – are baseless, so that intrinsically the world has no other meanings and purposes other than those artificially read into it by the sheer will and cognitive activity of human beings (Pratt). This kind of ideology was known as nihilism, and, as the upcoming events of the twentieth century were to show, its destiny was to grow from relative obscurity in the second half of the nineteenth century, as still marked by the prevalence of Christian and bourgeois optimism, into the prevailing philosophical stance of the Western World, the emergence of Sartre [1905–1980] and Camus's [1913–1960] existentialism in the 1940s and 50s being of particular importance in that respect (Pratt).

The outbreak of the First World War can by all means be regarded as the turning-point in the struggle between optimism and pessimism, which was just about the time immediately preceding the ominous Sarajevo assassination of Austria's Archduke Franz Ferdinand [1863–1914] (i.e. the final decade of the nineteenth century, otherwise known as fin de siècle,

2 I use 'purely secular' to denote Comte's and Spencer's anthropocentric evolutionism as a philosophy which rejected the question of God's existence and so argued that the evolutionary laws of nature, though possibly not created by a deity, are inherently benevolent to the human race, while my phrase 'metaphysical-secular' refers to the liberal interpretations of the Holy Bible which, over the course of the nineteenth century, were particularly popular among the Protestant denominations of Christianity (in Britain and North America), and which virtually accepted the (Deistic) idea that the allegedly "utopian" technocracy of the industrial, capitalist civilization was, due to its increasing material wealth and its ever-lessening frequency of large-scale wars, the initial phase of the New Jerusalem (McGrath, 2013: 196). The latter view, as being based on the belief that God desires a material utopia in this world, differed from the literal interpretation of the New Testament, according to which material wealth had nothing to do with the Kingdom of Heaven as a transcendental (immaterial) utopia and according to which that Kingdom (i.e. the New Jerusalem) was supposed to be realized in a new world, one that would succeed the old, sinful one, following its apocalyptic destruction.

when the camp of the pessimists was joined by such, scientifically and aesthetically oriented, thinkers as T. H. Huxley [1825–1895], H. G. Wells [1866–1946], Oscar Wilde [1854–1900], and Aubrey Beardsley [1872–1898]) gaining momentum and yielding nearly an equal balance of power between the two warring sides. In other words, it was precisely the First World War as the first mechanized armed conflict in the history of warfare, and a war which took a heavier death toll than any of the previous wars in Europe or anywhere else, that turned out to be mankind's decisive disillusionment as to its own ability to create a paradise on earth, a disillusionment which was to reach its full and, as I should say, to this day undiminished, intensity in the Nazi genocide and nuclear holocaust of the Second World War.

It is precisely from the trenches of the "Great War" that one of the most powerful nihilistic voices was heard, and that from a poet named Wilfred Owen [1893–1918], whose competence to speak in favour of Nietzsche's philosophy of axiological nothingness can hardly be surpassed by any of his contemporaries, successors or precursors, not exempting Nietzsche himself as a "father" to all philosophical nihilists to date. The competence in question stems from the fact that Owen had the opportunity to experience some of the heaviest fighting on the Western Front firsthand during his engagement as an active combatant and junior officer (January–May 1917 and August–November 1918), at the end of which he would be killed in an attempt to lead his unit across the Sambre Canal at Ors (on 4 November 1918) (Owen & Bell, 1967: 13–14, 16; Sassoon, 1921: vi). As a result of Owen's exposure to the horrors of trench warfare, his war, or had I better say, anti-war poetry was pervaded by pessimism, dehumanization, despair, nothingness, and irony, or anger with Britain's state leaders who have heartlessly dispatched their youth to fight a hellish war to their material ends. It is the verses of this Shropshire writer, whose posthumous fame now exceeds that of Jessie Pope [1869–1941] or Rupert Brooke [1887–1915] as strongly jingoistic and, at the outset of the war, favourite British poets, what greatly helped to alter the original view of the Great War as a deed of patriotic heroism in favour of a far bleaker reality that the First World War was a ruthless military campaign where men died by the million in ways more degrading than any time before, and where the worth of the individual human life was reduced to nothing (Walter, 1997: xxii; Gomez, 1999: 69).

In this paper I will attempt to look into "The Dead-Beat", one of Owen's depictions of the grim reality of trench warfare and, according to Hipp (2005: 54), the poem with which the writer commenced his work on telling the stories of his fallen comrades who would never live to tell them by themselves. Given the fact that, excluding epistemological nihilism[3] as the fundamental kind of nihilism providing the basis for all of its other kinds, the notion can be understood in three different ways – political nihilism as denoting the impropriety of all current political structures, moral nihilism as signifying the impossibility of distinguishing between good and evil, and existential nihilism as referring to the intrinsic meaninglessness of human life – I will, in the course of my analysis, strive to stress the different kinds of nihilism as defined above (Pratt). The subject of my inquiry being almost entirely philosophical [i.e. thematic], I will not pay much attention to the stylistic features of the text – that is to say, the only stylistic aspect thereof I will deal with is tone, whereas rhyming and metre will not be in the scope of my interest.

2. Nihilism in "The Dead-Beat"

Owen wrote "The Dead-Beat" on 21 August 1917, while at Craiglockhart War Hospital (Edinburgh), where he had arrived in late June that year for shell-shock treatment (Owen & Bell, 1967: 485–486). The first version of the poem, which was read by Owen's war friend Siegfried Sassoon [1886–1967] immediately upon completion, differed significantly from its final version, which Owen produced in the spring of 1918 at Ripon (Yorkshire), where he was transferred after being fully recovered from his trauma (Simcox, 2001). In other words, the first version of "The Dead-Beat" was made up of five four-line stanzas, whereas the final one was reduced to four stanzas with an unequal distribution of lines per stanzas (stanza I: 8 lines, stanza II: 7 lines, stanza III: 3 lines, and stanza IV: 2 lines) (Owen & Bell, 1967: 485–486). As explained by Owen himself in a letter to his cousin Leslie Gunston [1895–1988], dated 22 August 1917, Sassoon evaluated the original version as flawed because of its fourth stanza, which he labelled as "facetious" (Owen & Bell 1967: 486). So, following the advice of his more experienced literary colleague – already an established poet

3 The term refers to the view that it is impossible to attain absolute knowledge of the world (Pratt).

at the outbreak of war – Owen eliminated the criticized stanza, and with a bit of modifications of his own invention, finally produced the piece that would become part of both posthumous collections of his war poetry (the 1920 one edited by Sassoon and the 1931 one edited by Edmund Blunden [1896–1974]) that would eventually earn him the status of "the best of the poets to have emerged from 'the war to end all wars'" (Walter, 1997: xx–xxii).

Although "The Dead-Beat" enjoys neither the fame nor the wide critical acclaim of "Dulce et Decorum Est", "Anthem for Doomed Youth", or "Futility" as some of Owen's most frequently anthologized pieces, the poem, to my mind, makes an interesting subject of research because one can find in it a wide spectrum of nihilistic ideas. Unlike "Dulce and Decorum Est", which can be studied solely from the perspective of political and moral nihilism (re-evaluation of the propriety of patriotic war), or "Futility", which is characterized by the presence of only existential nihilism (transvaluation of ontological teleology), "The Dead-Beat" contains instances of all the three kinds of nihilism – political, moral, and existential. The referred to kinds of nihilism as pointing to the meaninglessness of all social bonds in existence and human life in general are essentially grounded on the complete estrangement of Owen's unnamed protagonist from the people he is sharing his life with, both at home in England and in the trenches of northern France. This estrangement is in close connection with dehumanization of not only the poem's tragic hero but also of the hero's, Biblically speaking, 'neighbours' (who are, in fact, to be blamed for the "dead-beat" soldier's alienation), which leads to the revelation that life is devoid of any objective value and therefore not worth living.

In terms of plot, "The Dead-Beat" tells of a soldier who, shortly after a devastating German air-raid on the British trenches, drops "dead-beat", unable to rise. Though being entirely unwounded by the bomb-attack, the soldier is eventually taken out of the trench on a stretcher under suspicion of feigning mental derangement to avoid further involvement in fighting. In the end, the word reaches his fellow-comrades that the dead-beat soldier has died in the frontline hospital, so that his mental derangement turns out to be not only real but also lethal. In this way, Owen's title reveals itself as darkly comic since the word 'dead-beat', which is usually understood metaphorically as denoting an exceedingly tired person (so tired that they cannot stand on their feet, thus resembling a dead man or woman), in this

case demands a literal interpretation, for the British combatant, anguished by mental horror, falls literally dead. Dark humour, by the way, just like dehumanization, with which it goes hand in hand, is an important element of this poem and contributes in large measure to its atmosphere of irredeemable despair.

The air of dehumanization mentioned above is more than obvious already at the outset of the poem:

> He dropped,–more sullenly than wearily,
> Lay stupid like a cod, heavy like meat,
> And none of us could kick him to his feet;
> just blinked at my revolver, blearily;
> –Didn't appear to know a war was on,
> Or see the blasted trench at which he stared.
> 'I'll do 'em in,' he whined. 'If this hand's spared,
> I'll murder them, I will.' (Sassoon, 1921: 17)

As observable, the poet begins his story *in medias res*. The hero is shown in a 'blasted trench' as dropping 'more sullenly than wearily', which hints at the real problem behind the soldier's refusal to continue fighting given in the next (second) stanza. In other words, though it would not be wrong to suppose that the protagonist is indeed physically tired of war – which is alluded to by the mention of adverb 'blearily' in the fourth line, a word containing a strong semantic reference to physical weariness – it is nevertheless clear that his sullen (i.e. bad-tempered) manner of dropping is more related to his conscious refusal to remain erect and at further disposal to his commanders than to the fact that his sinews will simply no longer move due to excessive fatigue. The reason behind this mental disorder is further hinted at in the closing lines of the stanza when the protagonist desperately 'whines' (the verb usually refers to either a child's or an adult's cowardly complaint about an issue the complainer is too weak to resolve) that he is intent on killing particular persons if he anyhow survives the ongoing war.

It is interesting to note that the whole event unfolds before the eyes of the poem's narrator, that is, the author, which is a common trait of Owen's war poetry. The poet, therefore, is an active participant of the tragic event described, and it is precisely in the fact that Owen, as a soldier-poet who produced almost his entire body of work after his first engagement

at the front line, based his poems on concrete experience that, according to Shanks (1977: 322), lies this writer's superiority to both Jessie Pope, as a woman poet who never saw what real fighting on the Somme looked like and so produced abstract, anticipatory descriptions of war, and Rupert Brooke, as a soldier-poet who wrote all his verses from the viewpoint of someone who is yet to enter the field of battle and therefore authored romantic war poetry which was as abstract and anticipatory as Pope's.

As for the physical descriptions of the dead-beat protagonist, Owen compares his supine body with a cod and a piece of flesh. The soldier is referred to as lying stupidly ('lay stupid like a cod'), his eyes are described as blinking 'blearily' at the narrator's revolver as if devoid of all traces of intelligence, which, as a matter of fact, is immediately corroborated in the fifth line, where the misfortunate man is presented as seemingly unaware that 'a war [is] on'. The soldier is, furthermore, shown as being kicked and probably threatened with pistols by his comrades who, being entirely used to death and deprived of sentimentality, do not hesitate to use violence for the purpose of bringing the fallen man back to his feet. It is clear that the dead-beat soldier is wholly dehumanized – he is deprived of intelligence, likened to a dead animal with merely physical existence (a fish suffocated outside of water or a piece of butchered meat), and treated like a kicking bag by his fellow-combatants. The individual soldier, as it turns out, exists only as a raw physical force with orders to fight to the death on behalf of his state leadership; his humanity is none and had to have been totally erased the very moment he set his foot onto the hellish battlefield of the Western Front.

The reason for the soldier's conscious loss of fighting will and, as it will eventually turn out, reconciliation with his own death, is thoroughly described in the second stanza:

> A low voice said,
> 'It's Blighty, p'raps, he sees; his pluck's all gone,
> Dreaming of all the valiant, that aren't dead:
> Bold uncles, smiling ministerially;
> Maybe his brave young wife, getting her fun
> In some new home, improved materially.
> It's not these stiffs have crazed him; nor the Hun.' (Sassoon, 1921: 17)

The explanation is given by the tragic hero's fellow-soldier and is in itself the only element in the poem attenuating the all-pervading impres-

sion of alienation. In other words, after a thuggish attempt by the men in the trench to lift their comrade's languid body, what follows is a clear insight into the causes of the soldier's loss of 'pluck' (i.e. courage, or determination to keep fighting), which are known to the owner of the 'low voice' because, as one might suppose, the dead-beat soldier, who would have received letters from England informing him about his domestic affairs there, must have confided in this new friend of his about their contents in the hours of rest prior to this final engagement; and it is the very fact that one of the soldiers knows exactly what troubles his dispirited comrade that helps the violent scene from the first stanza seem less dehumanizing than it might appear at first glance. Speaking of this, the close relationship between the dead-beat combatant and his sound fellow-soldier is by no means out of place in this context because, irrespective of the severe mutilation of emotionality that most soldiers engaged in mechanized warfare experience at the front, it is also true that friendships forged under such circumstances are often very strong and, in the event of survival, life-long.

What is also interesting about the language used by the 'low voice' is that it is colloquial and elided, that is to say, with omitted sounds, and as such typical of the uneducated masses of British youngsters deployed in northern France to help restrain Kaiser Wilhelm's [1859–1941] Prussian militarism. The words 'stiff' (colloquialism for a dead body), 'Blighty' (soldiers' term for Britain in the First World War, probably derived from the fact that fighters would have been sent home to Britain [i.e. 'Blighty'] after sustaining a wound [i.e. 'blight'] on the battlefield), and 'Hun' (a common term for Germans during World War One not only among British soldiers but also among British intellectuals, who thus distinguished the alleged knighthood of their armies from the barbaric [i.e. Hunnic] inhumanity of the German troopers) are particularly telling of this, and, in this respect, it is easy to perceive linguistic similarity between Owen's anti-war "poetry of concrete experience" (Shanks, 1977: 322) and Rudyard Kipling's (1865–1936) pro-war abstract, anticipatory poetry, since the latter, as a writer who never fought in the trenches, also frequently used colloquial soldierly speech as well as the word 'Hun' in his war poems.

As for the explanation of the dead-beat soldier's mental crisis, or its specific content, it is, as I note, conspicuously tinted with bitter irony. In other words, the owner of the low voice as the only man in the trench sympathizing with the fallen soldier reveals that it is the sense of being

betrayed by his closest relatives and family members what has crucially rendered the lying combatant incapable of further service on the front line. It is clearly stated that it is not the corpses (i.e. 'stiffs') of the killed British lying everywhere around the trench what has deprived him of courage, but rather the fact that his uncles, and especially his young wife, have used him as a mere tool to accomplish their personal, material gains. In case of his uncles, who are spoken of as 'smiling ministerially' (which obviously alludes to their ministerial positions in Britain, so that the roles of elderly cousins and state leaders are blended in one word), the gains in question might be the profit that the entire political elite of the British Empire will attain once the war has been won by England's sacrificed youngsters, whereas in case of the unfaithful young wife, who clearly establishes an anti-Homeric pattern of marital relations in war poetry (what I am referring to is the woman's refusal to await the outcome of her husband's patriotic effort in northern France, and her haste to remarry a wealthier man, which is in stark contrast with Odysseus' Penelope, who patiently kept her wooers at bay in spite of her husband's ten-year absence from Ithaca), the gains would be in the opportunity to obtain a better living standard in a richer household. The ministerial uncles as well as the young wife are given ironical epithets alluding to their cowardice (the uncles are 'bold', the wife is 'brave', and all of them collectively are 'valiant'), that is, their staying at home without any compassion for England's male youth sent into what was at that point an unprecedented bloodshed in the history of warfare. What is more, Britain's government ministers even showed great zeal in verbally supporting the war, the hypocrisy of which was intelligently ridiculed not only by Owen in some other poems of his and by Sassoon as Owen's anti-war poet-colleague, but also by Kipling in "A Dead Statesman", which this once staunch supporter of anti-Prussian war effort wrote as a statement of his later disillusionment with the British pro-war policy (after the horrendous demise of John Kipling [1897–1915], the latter's son, at the Battle of Loos in September 1915).

It is the fact that the ones who were supposed to show the highest degree of love and understanding for the dead-beat soldier actually betrayed him what reveals the tragic hero's awareness that the concept of the world as an appropriate anthropocentric setting for a meaningful existence is a lie, so that neither the (secularized) Church nor the bourgeoisie as advocating ontological teleology are right in arguing that mankind is guided

towards perfect success (i.e. a lasting age of peace and plenty) by either a benevolent God or benevolent laws of nature. The dead-beat protagonist, in other words, realizes that the current political structures (primarily, the state and the family) and the current (Christian and bourgeois) morality of the Western World as being based on the values of altruistic love, matrimonial faithfulness, and willingness of the old to sacrifice themselves for the young are merely empty phrases rather than a firmly established set of social institutions, and that, in reality, human beings are no better (perhaps even worse) than the beasts in the woods as minding little else but the satisfaction of their individual egotistic urges. The defeated soldier, as one might argue, understands that "man is a wolf to man", so that an individual human being, if loved and needed by no one, can never find a place under the sun. Such a person (as the soldier is himself), therefore, must be gone, and although his last words are those of planned vengefulness, the soldier's swift demise in the final two short stanzas of the poem leaves no room for doubt as to the overwhelming power of nihilistic ideas that have been brought home to him during his ghastly adventure on the Western Front. In other words, the man simply does not have the mental strength to pull himself out of the hell he has been cast into and, overpowered by the philosophy of general nihilism – that is, the realization that the existing political structures are false (political nihilism), that "good and evil are nebulous" (Pratt) (one person's evil is another person's good and vice versa – moral nihilism), and that the individual human life has no importance in a world as treacherous and violent as this (existential nihilism) – seems to unresistingly hasten to certain death. It is worth mentioning, apropos of this Darwinian-Nietzschean thread of argument, that political and moral nihilism are, in fact, almost inseparably intertwined because there can be no morality as a system of social patterns determining how human beings will behave to each other without the political structures binding those human beings and bringing them into different units of social integration.

The final pair of stanzas as describing the main character's ultimate disappearance from the scene and his subsequent death away from the trench marks the climax of the poem's ironical overtones:

> We sent him down at last, out of the way.
> Unwounded; –stout lad, too, before that strafe.
> Malingering? Stretcher-bearers winked, 'Not half!'

Next day I heard the Doc's well-whiskied laugh:
'That scum you sent last night soon died. Hooray!'
(Sassoon, 1921: 17)

In other words, after a slight attenuation of the poem's grim atmosphere in the shape of the hero's empathetic fellow-soldier, the dead-beat Englishman is taken 'out of the way', as the poet tells us, thus probably pointing to the fact that, in the eyes of his comrades, or at least the majority of them, the lying man is beyond repair and as such a mere obstacle in a blasted British trench which, as I suppose, must promptly be put again in order for the sake of renewing the fighting capacity of the unit. In this manner, the spirit of dehumanization is lifted onto a higher level and, in the very end, reaches its peak with the utterly inhumane treatment of the crazed soldier at the hands of the army's medical personnel.

That is to say, as quoted above, the stretcher-bearers, though immediately realizing that the 'unwounded' fighter (the word 'strafe', by the way, signifies an attack from a low-flying airplane) is not malingering (i.e. pretending to be incapable of further service), nevertheless accompany their off-the-cuff negative answer ('not half') to the dubious combatants by a wink, a clownish gesture which hardly suits the sorrowful occasion. In addition, the final announcement of the dead-beat patient's swift demise (probably in one of the army's medical wards nearby) is accompanied by the announcer's (doctor's or 'Doc's') 'well-whiskied laugh'. The latter act of body language is, to my mind, the worst of all the indicators of dehumanization in this poem because to guffaw at somebody's swift death – most probably because it will spare the doctor the time and effort that he would have otherwise had to invest in aiding the patient – to call the disabled man 'scum' (i.e. rubbish), and even rejoice at his demise with a loud exclamation 'hooray' is nothing short of being a heartless daemon in the human shape (one should remember here the 'ministerially smiling' uncles and the young woman 'getting her fun / [i]n some new home, improved materially', for the Doc's malicious laughter can be seen as a natural continuation of the previous elements of the poem's simultaneously bitter and comic irony). From this it is clear that, in reality, the dehumanization in question cuts both ways – for it is not only the dead-beat protagonist that is deprived of humanity but also (and even more) all the men and women surrounding him both now in France and earlier in Britain, who, as one is induced to infer, are to be blamed for the protagonist's dehumanized

status. Therefore, the tragic hero emerges as a victim – not a victim of the German troopers incessantly assailing him with their bombs, bullets, and poisonous gas, but a victim of his closest kin and comrades (especially the former) – and is, as it convincingly seems, a sensitive creature that suffers because of abandonment and the brutish heartlessness of the hypocrites who are incomparably less ethical than him.

It is familiar that victimization of the young soldiers was one of the main objectives of Owen's war poetry, for as the poet himself wrote in a preface to his complete collection of poems that he would never live to see published – "The subject of it [this book] is War, and the Pity of War. The Poetry is in the pity" – so that, in the context of "The Dead-beat", it becomes clear that the author tried and obviously managed to convey his message that the young soldiers sent into the Western Front's "mouths of Hell"[4] to settle other men's disputes were not the radiant knights but downcast martyrs of the Great War, whereas all those who neither dared to fight their wars on their own nor were willing to provide sincere, compassionate support to their "uniformed scapegoats" were its villains (Sassoon, 1921: ix; Day Lewis, 1964: 109). After all, in stressing the soldiers' need to be sympathized with rather than viewed as chivalric men under arms gladly serving their patriotic duty, in one of his other poems Wilfred Owen addressed the British public at home with the following words: "[...] These men are worth / Your tears: You are not worth their merriment"[5] (Sassoon, 1921: 5).

The closing two stanzas of the poem, it is also worth mentioning, add extra intensity to the impression of political and moral nihilism as I have referred to them above. In other words, the medical profession as an integral part of industrial civilization proves itself no less farcical than the state, as one of the highest levels of social integration, or the family, as the very lowest and most rudimentary one. The depicted stretcher-bearers and the alcohol-loving doctor (his nickname 'Doc' probably alludes to his charlatanism as a kind of behaviour totally out of place on the front line) are presented as entirely unsympathetic and incapable of seeing their neighbour's evil as their own evil and, thus, their characters go in favour of the idea that the currently held Christian and bourgeois social norms and

4 Owen's metaphorical expression for trenches in his poem "Cramped in That Funnelled Hole".

5 From "Apologia Pro Poemate Meo".

institutions are artificial and valueless in the circumstances of mechanized war. As for existential nihilism, also described above, it too becomes all the more intense with another pair of dehumanized human beings dehumanizing the misfortunate hero.

So, "The Dead-Beat", albeit presenting a very strange way of dying on the battlefield – the soldier neither dies of a physical wound as inflicted externally or by himself, nor does his mental issue drive him to suffer for a long time before passing away, but is rather driven into swift death by mental derangement – is, on the whole, almost an unchangingly depressing piece of poetry. Its single hint at the existence of a true friendship between the soldiers, who, as one is induced to believe, are no more than mere cannon-fodder on the field of a politician's battle, is insufficiently powerful to alter its overwhelming atmosphere of dehumanization and emotional alienation. The poem, just like many other much-praised poetic pieces by Wilfred Owen, is a vivid testimony to one of the most horrifying events in human history, which, as it turned out, gave a decisive momentum to the popularization of the philosophy of nihilism throughout the world. It is a soldier-poet's account of the Great War, a firsthand witness's recognition of all-encompassing futility of the world – and it is for this reason that it strikes the reader as all the more persuasive.

3. Conclusion

I have looked into "The Dead-Beat", one of Wilfred Owen's war poems, or, in more specific terms, I have endeavoured to shed light on the reasons behind the strange demise of the poem's tragic protagonist. The conclusion I have reached is that the poem's hero dies because he has been dehumanized and turned into an alienated person by both his fellow-participants in Britain's 1914–1918 campaign in northern France as well as his family members and state leaders. The betrayal transgressed by the latter – especially his wife as his closest family member – is what has decisively caused the young soldier to drop dead-beat and forgo any further attempts at continuing his struggle on the front line. In the light of all previously said, it would be correct to argue that the dead-beat soldier's fatal mental derangement (i.e. loss of will to live) has originated from his realization that all his previous life, and by that very fact, all the current political structures and moral and ontological values supporting the, only apparently stable, edifice of the Western civilization are empty, so that any

selfless and sensitive person like himself, abandoned by the rest of the world, is completely misplaced in a Darwinian dog-eat-dog-world, and as such has no purpose to go on living. The poem's misfortunate main character as, in my opinion, revealing the attitude of the poet himself strongly advocates nihilism as a philosophical standpoint which renders the teleology of human existence, at least at the level of the individual human life,[6] altogether invalid. The imagery of Wilfred Owen's "The Dead-Beat", with its both direct and retrospective images called to memory in the trench, is, in its own right, a true piece of Beckettian theatre of the absurd (even before Beckett himself), where a number of totally dehumanized and mutually alienated characters, faced with mechanized war as probably the most absurd of all the activities that civilized humanity can become involved in, come to a nihilistic cul-de-sac, with the nameless dead-beat soldier's ill fate speaking on everyone's behalf. The poem – which, by the way, makes no mention of any names (another means of annulling individual personalities of all the presented protagonists in addition to the poet's bleakly ironical language) – is, as I have shown, grounded on the philosophy of nihilism – politico-moral and existential – and along with Owen's other poems, more or less renowned, should, to my mind, place this poet side by side with the great nihilists of the closing three decades of the nineteenth and the first seven decades of the twentieth century, beginning with Nietzsche who wrote before the turn of the twentieth century, to Kafka [1883–1924] as Owen's contemporary and a great precursor of existentialism, to Sartre and Camus as existentialist philosophers and literary figures who, together with playwright Beckett, brought the philosophy of nothingness to its apex. Owen's strength as an artist, when compared to the aforementioned great thinkers of nihilistic thought, resides not only in the choice of poetry as his only means of artistic expression (the ironic style of which is, needless to say, exquisite), but also in the fact that his grimly vivid imagery was almost entirely drawn from his firsthand taste of warfare, a source of experience that not many combatants of the First World War have managed to turn into sublime literary production; and precisely therein lies the great quality of the greatest of all the poets of the Great War.

6 It is interesting here to call attention to Owen's brief poem "Futility" as his strongest statement of existentially nihilistic views. Unlike "The Dead-Beat", which implicitly (but without lack of clarity) reveals the meaninglessness of the individual life of a soldier, the above-said poem explicitly points to the existential meaninglessness of the entire human race.

REFERENCES

Day Lewis, C. (ed.) 1964: C. Day Lewis, *The Collected Poems of Wilfred Owen*, fourth impression. London: Chatto & Windus. [on-line]. Available at: https://archive.org/stream/collectedpoemsof02xaowen#page/n5/mode/2up [20 April 2020].

Gomez, C. 1999: Catherine Gomez, "Through Dread of Crying You Will Laugh Instead: Disillusionment in World War I". In: *Ex Post Facto*, VIII, pp. 67–73. [on-line]. Available at: https://history.sfsu.edu/sites/default/files/EPF/1999_Catherine%20Gomez.pdf [20 April 2020].

Hipp, D. 2005: Daniel Hipp, *The Poetry of Shell Shock: Wartime and Trauma and Healing in Wilfred Owen, Ivor Gurney, and Siegfried Sassoon*. Jefferson, NC: McFarland & Company, Inc.

McGrath, A. 2013: Alister McGrath, *Historical Theology: An Introduction to the History of Christian Thought*, second edition. Wiley-Blackwell.

Owen, H. & Bell, J. (eds.) 1967: Harold Owen & John Bell, *Wilfred Owen: Collected Letters*. London: Oxford University Press. [on-line]. Available at: https://archive.org/stream/collectedletters0000owen#page/n7/mode/2up [19 April 2020].

Pratt, A: Alan Pratt (n. d.) "Nihilism". [on-line]. Available at: https://www.iep.utm.edu/nihilism/ [19 April 2020].

Sassoon, S. (ed.) 1921: Siegfried Sassoon, *Poems by Wilfred Owen with an Introduction by Sigfried Sassoon*, second impression. London: Chatto & Windus. [on-line]. Available at: https://archive.org/stream/poemswilf00owenuoft?ref=ol#page/n5/mode/2up [19 April 2020].

Shanks, E. 1977: Edward Shanks, "The new 'poetry', 1911–1925". In: Rogers, T. (ed.) *Georgian Poetry, 1911–1922*. London: Routledge & Kegan Paul, pp. 319–322.

Simcox, K. 2001: Kenneth Simcox, "Poetry Critique: Deadbeat". *The Wilfred Owen Association*. [on-line]. Available at: http://www.wilfredowen.org.uk/poetry/deadbeat [19 April 2020].

Walter, G. (ed.) 1997: George Walter, *Rupert Brooke & Wilfred Owen*. London: J. M. Dent. [on-line]. Available at: https://archive.org/stream/rupertbrookewilf0000broo#page/n1/mode/2up [19 April 2020].

Goran Petrović

POLITIČKI, MORALNI I EGZISTENCIJALNI NIHILIZAM U PESMI „MRTAV UMORAN“ VILFREDA OVENA

Sažetak

Ovaj rad analizira „Mrtav umoran“, ratnu pesmu Vilfreda Ovena, iz perspektive nihilizma, odnosno njegove tri konkretne vrste (političkog, moralnog i egzistencijalnog nihilizma), kako je Alan Prat, teoretičar i istraživač nihilističke filozofije kategorisao ovaj pojam. Prema Pratu, politički nihilizam odnosi se na ideju da su trenutne političke strukture lažne, moralni nihilizam podrazumeva da su dobro i zlo relativne kategorije, dok egzistencijalni nihilizam znači da je ljudski život suštinski lišen bilo kakve više (teleološke) svrhe, te da kao takav nije vredan življenja. Kroz nesrećnu propast protagoniste na Zapadnom frontu Prvog svetskog rata, autor pesme "Mrtav umoran" zagovara sve tri vrste nihilizma, jer, kako se u radu tvrdi, tragični junak pesme ne umire od rane već zato što otkriva da je život pojedinačnog ljudskog bića ili vojnika, naročito ako je on zarobljen u rovovima prvog mehanizovanog rata u istoriji te napušten kako od svog državnog rukovodstva tako i od svojih najbližih, besmislen (i upravo u ovoj činjenici leži prisustvo političkog, moralnog i egzistencijalnog nihilizma). Ovaj rad nihilizam pesme „Mrtav umoran“ posmatra u suprotnosti sa ideologijom materijalističkog progresivizma koju su u devetnaestom veku zagovarali i filozofi pozitivizma i liberalni teolozi. Osim što se bavim mentalnim rastrojstvom tragičnog junaka kao uzrokom njegove smrti, takođe naglašavam ironiju kao naročit kvalitet pesme „Mrtav umoran“, a takođe i Ovenovog celokupnog ratnog pesničkog opusa.

Ključne reči: Vilfred Oven, Prvi svetski rat, ratna poezija, politički nihilizam, moralni nihilizam, egzistencijalni nihilizam, ironija, dehumanizacija, otuđenje.

Sofija D. Stefanović*
Filološki fakultet
Univerzitet u Beogradu

https://doi.org/10.18485/analiff.2020.32.2.4
821.111(73).09 Пинчон Т.
Originalni naučni rad
Primljen: 13.03.2020
Prihvaćen: 18.06.2020

KOMPARATIVNA ANALIZA ELEMENATA POSTMODERNE U „ENTROPIJI“ I *OBJAVI BROJA 49*

U radu se istražuju popularni elementi i motivi koji se nalaze u književnosti i umetnosti postmodernizma na primeru književnih dela koja je napisao autor Tomas Pinčon (Thomas Pynchon). Upotrebom komparativne analize će se porediti njegova kratka priča „Entropija“ i roman *Objava broja 49*. Čitaocima će se ukazati na povezanost ova dva dela, kao i na razvijanje elemenata navedenih u radu koji su pronađeni u „Entropiji“, što je i prouzrokovalo njihovu kasniju primenu i u romanu. Neki od analiziranih elemenata su: simulakrum, identitet, dehumanizacija, preklapanje žanrova, obamrlost i prouzrokovanje obamrlosti (zlo)upotrebom raznihpsihoaktivnihsupstanci, konzumerizam, medijska manipulacija, itd. U tekstu će takođe biti reči i o onim karakterističnim elementima postmoderne koje ne dele i kratka priča i roman, već se pojavljuju u jednom ili drugom delu. Na taj način, ovaj rad ne predstavlja isključivo komparativnu analizu „Entropije“ i *Objave broja 49*, već i zasebne analize oba književna dela kroz prizmu postmoderne i njenih karakteristika.

Ključne reči: „Entropija“, *Objava broja 49*, Thomas Pynchon, postmoderna, komparativna analiza, elementi postmodernizma.

1. UVOD

1.1. Postmoderna i njene karakteristike

Kada bismo upitali ljubitelje starijih umetničkih pravaca, recimo ruskih klasika, koje je njihovo mišljene o postmodernoj izložbi koja je u toku, ili o nekoj slici, romanu, ili kratkoj priči, njihov odgovor bi se verovatno poklapao sa Batlerovim citatom: „Podstiče nas da postavljamo pitanja o njenom kontekstu, a ne o sadržaju: „Koja je svrha ovoga?” ili „Zbog čega je ovo izloženo u muzeju?””(Butler, 2002: 1)[1]. Moguće je da

* sofstefanovicb2@gmail.com

1 Citat je prevod autora, kao i svi naredni citati strane literature.

je to usled mišljenja da umetnost mora biti „lepa“ ili privući pažnju svojom složenošću, što je dovelo do stereotipa da je postmoderna umetnost „bez poente“, „jednostavna“ ili „površna“, dakle samim tim i „manje značajna“ kao umetnički pravac. Ona je kao odgovor na pitanja odozgo ponudila još pitanja: „Šta je lepo? Zašto se nešto što nije realno pretvara da predstavlja stvarnost u toliko detalja, kada to nikada neće biti? I šta je uopšte stvarno i realno?“ Postmoderna umetnost je time narušila dotadašnje kriterijume i svojom naizgled površnošću ukazala na površnost standarda za ocenjivanje umetnosti: „O surfikciji se neće suditi po istim principima. Ona neće biti ni dobra ni loša, istinita ili lažna, lepa ili ružna. Ona će jednostavno **biti**, i njena svrha će prvenstveno biti da razotkrije sopstvenu fikcionalnost, da otkrije metaforu sopstvene varljivosti i simulakruma, kao i da se više ne pretvara da može predstavljati realnost, istinu ili lepotu“ (Federman, 2001: 68).

Takođe, može se postaviti i pitanje – ako umetnost mora biti lepa, a samim tim i dopadljiva čitaocu, da li to znači da se ona i stvara radi čitaoca i za njega. I, ako je to tačno, da li onda publika ceni umetničko delo samo zbog onoga što predstavlja, samo jer je dopadljvo? I po čemu se onda umetnici u teoriji razlikuju od nekakvih zanatlija koji rade po porudžbini? „Očigledna je proizvoljnost ove istorije i ona čini nažao složenosti umetničke aktivnosti, jer umetnost se poistovećuje sa malim brojem dela koja se prave, čitaju i uživaju. [...] Najbolja umetnost je ona koja dovodi u pitanje zvanična ograničenja. Najbolja publika je ona koja je sposobna da ceni takvu umetnost... Subjektivnost i objektivnost nestaju, sve je splet reči, pisanje više nije ogledalo stvarnosti“ (Steiner, 2007: 432). Osim toga što nam Steiner udeljuje kompliment o tome kakva smo publika kao obožavatelji ovog književnog pravca, on i ukazuje na preokret književnosti od realističnog ka metafiktivnom. Ovo je potvrdio i Federman, dodajući i kako je književnost postmoderne u stvari književnost pomeranja granica, jer toliko nerealno delo nikada nije delovalo istinitije, toliko podsvesnog nikada nije bilo prikazano na ljudskoj površini, niti su očigledne laži i apsurdne izjave delovale uverljivije: „Stoga, u fikciji sadašnjosti i budućnosti, sve će razlike biti ukinute između stvarnog i izmišljenog, između svesnog i podsvesnog, prošlosti i sadašnjosti, između istine i neistine“ (2001: 67). Postmoderna je pomerala granice umetnosti i opredelila se za svakodnevno, što ju je na neki način i učinilo realnijom: „Ipak, najradikalnije pređene granice su one između fikcije i nefikcije i, samim tim, između umetnosti i života“ (Hutcheon, 1988: 10).

Postavlja se pitanje kako onda analizirati nešto što je životno, kada je i samim čitaocima nepoznat smisao samog života. Spektar postmoderne književnosti obuhvata sve od obamrlosti do šizofrenije, od kiborga do konzumerizma, od distopije do preklapanja žanrova, stoga se javlja pitanje kako da znamo da čitamo upravo pisca ovog pravca: „Bez sumnje, ovi nazivi su previše heterogeni da bi sačinili pokret, paradigmu ili školu. Ipak, oni mogu prizvati određeni broj kulturnih tendencija, sazvežđe vrednosti, repertoar procedura i stavova. Ovo nazivamo postmodernom“ (Hassan, 1993: 147). Istina je da možemo pokušavati da pobrojimo i klasifikujemo sve elemente postmoderne, ali je nemoguće naći jedan zajednički element koji bi se javio u svim književnim delima. Takođe je nemoguće pokušati da pobrojimo sve karakteristike ovog pravca u kratkim crtama, jer se mnogi preklapaju, nadovezuju, pa čak i suprotstavljaju ostalima.

Stoga bi pokušaji da se od ovog uvoda u rad napravi uvod u postmodernizam bili uzaludni i bezuspešni, jer su se o tome pisali tomovi: „Postmodernizam je, naravno, samo deo celokupnog pejzaža, ali nalik planinskom vencu on je nadvisio sve ostalo, a pešačiti preko njegovih vrhova i dolina nije lak zadatak“ (Lewis, 1998: 122). Nije potrebno tražiti postmoderno u Pinčonu, već naći Pinčona u postmodernom – locirati ga u koordinantnom sistemu motiva i elemenata od kojih se pravac sastoji.

1.2. Tomas Pinčon, „Entropija” i *Objava broja 49*

Dela Tomasa Pinčona, njegovi romani i kratke priče, postala su enciklopedije ili rečnici postmoderne. Ova epoha je postala „njegova“, a njegovo ime sinonim za postmodernu književnost: „U Času anatomije, Filip Rotov Cukerman dobija pismo od urednika školskih novina sa njegovog nekadašnjeg fakulteta. Želeli su da ga pitaju o budućnosti njegove vrste fikcije u postmodernoj eri Džona Barta i Tomasa Pinčona“ (Steiner, 2007: 427).

„Pinčon (rođen 1937. godine) nije bio svedok ratu, već nadahnuti, povremeno kič fantazista, čiji se preodređeni zapleti vezuju za raketnu tehniku i tehnologiju kao sponu između seksa, izumiranja i apokalipse“ (Dickstein, 2007: 122), opis je koji je samo zagrebao površinu njegovog stvaralaštva unutar okvira postmoderne. Kao i ona sama, njegova dva dela o kojima je reč u radu se sastoje od znatnog broja raznih elemenata, „nagomilanih“ u jednu celinu, ili, kako je opisan grad u citatu iz *Objave broja 49*, što veoma podseća i na sam pravac: „San Narciso bio je dalje na jugu, blizu Los Anđelesa. Nalik mnogim mestima u Kaliforniji, bio je manje

prepoznatljivi grad, a više skupina pojmova“ (Pynchon, 2012: 15). „Entropija“, koja je hronološki prethodila romanu, najavljuje mnoge motive i karakteristike koji se mogu pronaći i u *Objavi broja 49*. Ova dva književna dela zajedno mogu čitaocima dati zadovoljavajuću teoretsku osnovu za dalje prepoznavanje elemenata postmodernog, kao i shvatanje zbog čega je ovaj period nazvan „pinčonovski“.

Mizanscen kratke priče je takav da čitaoci vide „kadrove“, tj. nalik jednom snimljenom niznom kadru koji prelazi sa grupe na grupu ljudi u stanu Ćufte Maligena, pre nego što usledi druga scena u stanu ispod sa dvoje ljudi: „Uvod u „Entropiju“ daje malo složeniji način prikazivanja junaka koji se nalaze u okviru priče –pripovjedač se ne zaustavlja samo na jednoj grupi, nego prelazi sa jedne na drugu“ (Macura, 2014: 182). Kontrasti koji se javljaju između dva stana i naizgled dva različita sveta omogućavaju ovoj priči da ne samo predstavi elemente postmoderne koji proističu jedan iz drugog, već se i suprotstavljaju. „Pinčonova kratka priča „Entropija” pretvara ovu estetičku uzrujanost u opštu anksioznost oko budućnosti sveta, čija energija polako ali sigurno opada“ (Steiner, 2007: 430) – sam kraj ove kratke priče aludira i na kraj sveta, što potvrđuje Dikstajnov citat o Pinčonovoj apokalipsi, i implicira da će se svet završiti upravo onako kako je prethodno i T. S. Eliot smatrao da hoće – ne uz eksploziju ili katastrofu, već polako zamirući, uz iscrpljenost i postepeno zapadanje u zaborav, kao i žurka Ćufte Maligena.

Dosledno „Entropiji“, Pinčonov roman prati apsurdnu vezu između događaja, ljudi i njihovih reakcija, uzroka i posledica: „Karakteristika koja definiše *Objavu broja 49* (kao i sve Pinčonove romane), međutim, jeste stepen do kog su ne samo likovi, već i čitaoci uključeni u nesigurnost koju priča odaje“ (Harper, 1994: 167). *Objava broja 49* će nas navesti da razmišljamo o sličnim pitanjima kao onima sa početka rada: „Otkud ovaj događaj i zašto se nalazi baš ovde?“ Ono što upravo doprinosti postmodernoj uverljivosti ovog romana jeste to što nismo jedini – likovi dele našu zbunjenost i podjednako su nepouzdani i puni mana kao i mi: „Nestabilnost fiktivnog sveta u kom pronalazimo sebe i poteškoće koje imamo tokom spoznavanja istog na pouzdani način, očigledna je u mnogim delima postmoderne fikcije… U takvim delima, proste činjenice o svetu u romanu su kontradiktorne, moguće je da nema pouzdanog centra svesti, a narator, na primer Edipa Mas u Pinčonovoj *Objavi broja 49* (1967), može biti u potpunosti zbunjen, ili čak možda i lud, tačnije u tom dvosmislenom

mentalnom stanju koje utiče na popriličan broj postmodernih protagonista“ (Butler, 2002: 69).

2. ANALIZA

Pre upuštanja u komparativnu analizu, što je i svrha ovog rada, trebalo bi spomenuti motive i elemente koji se ne nalaze u oba dela.

Pa ipak, primetna je aluzija na **distopiju** u „Entropiji“, za razliku od romana, u kom sličan motiv ne postoji. Pinčonova okolina koju stvara u delima nije distopijska u klasičnom smislu, ali u kratkoj priči strukturalna metafora distopijskog sveta postoji: dobro je gore, loše je dole. Stanovi u njoj predstavljaju „distopiju u malom“, gde su gore oni koji se provode, žive i upražnjavaju sve vrste poroka, dok su dole Kalisto i Obada, koji su izolovani, zaboravljeni, sami. Međutim, kontrasti nalik ovakvim distopijskim su česti i u kratkoj priči i u romanu.

Još jedan postmoderni karakterisični sastojak jeste **metafikcija**. U Pinčonovoj književnosti se ona ne može naći kao u Bartovim delima, u kojima on doslovno koristi metajezik umesto odabranih prideva, glagola ili imenica, čime izaziva grešku u matrici književnosti: „Kratki spojevi, kojima je prezasićena postmoderna fikcija, retko se pojavljuju u drugim vrstama fikcije“ (Lewis, 1998: 131). Iskusnim čitaocima će, uprkos tome, teško promaći nešto što bi se moglo okarakterisati kao „meta“ u *Objavi broja 49*: „Postmodernizam često od postupka čitanja pravi temu. Ako je značenje rezultat interakcije između teksta i čitaoca, onda je drama postmoderne književnosti drama interpretacije. Stoga, heroina Pinčonove *Objave broja 49* pročešlja ogroman broj dokaza da bi „projektovala svet““ (Steiner, 2007: 445). Ona čita i istražuje dokaze koji će joj pomoći u tome da stvori sliku o tome šta se dešava, istovremeno kada i mi čitamo roman i pokušavamo da shvatimo šta se u njemu zapravo dešava. Mi smo Edipa, a ona piše sopstvenu priču.

Ni u jednom ni u drugom delu ne možemo pronaći **kiborge** i androide, iako su česti u ovom književnom pravcu: „Dona Haravej je uvela kiborge kao metaforu za postmoderne subjekte. [...] hibridan subjekat, koji time što negira razlike između čoveka i mašine izaziva ustanovljene granice i binarne dihotomije“ (Taylor i Winquist, 2001: 77). Kiborzi se mogu uočiti u delima svih medija, bilo književnosti (*Sanjaju li androidi električne ovce*), ili filma (od *Ratova zvezda* do *Ederlezi Rising*), uvek sa pitanjem da li su oni humaniji od samih ljudi, koji su nasuprot tome postali nalik

robotima. Izveštačenost ljudi je kod Pinčona radije prikazivana njihovim manjkom kontakta, njihovom neuviđavnošću prema drugima i apatijom. Pa ipak, u *Objavi broja 49*, u jednom specifičnom citatu se oni pojave, a zatim zauvek nestanu, gde se govori o automobilu kao o njihovom delu tela. „A i kako ne bi, nakon što je video ljude koji su siromašniji od njega kako dolaze, crnci, Meksikanci, južnjaci, parada sedam dana u nedelji, i donose najgore moguće stvari u zamenu: motorizovane, metalne produžetke sebe, svojih porodica i onoga što mora da je njihov život...“ (Pynchon, 2012: 5) – prodavanje, tj. zamena automobila se poredi sa sakaćenjem, kao kada se androidima zameni jedan deo tela za model „novije generacije“.

Prikladno je započeti komparativnu analizu motivom koji se nalazi na samom početku oba dela – žurkama. I u romanu i u kratkoj priči se spominje divlji skup sa alkoholom i psihoaktivnim supstancama. **Žurke** su „teren“, gde se mogu na jednom mestu naći mnogi drugi motivi. Na početku *Objave broja 49,* Edipa Mas se vratila sa žurke gde je previše popila, dok je u „Entropiji“ žurka zašla u četrdeseti sat. Zloupotreba i upotreba alkohola i psihoaktivnih supstanci je česta unutar ovakvog okruženja, ali i van njega: „Na kuhinjskom podu, usred gomile praznih flaša od šampanjca, bili su Šandor Rohas i tri prijatelja. Igrali su poker i ostajali budni pomoću šampanjca i pilula amfetamina“ (Pynchon, 1959: 1). U *Objavi broja 49*, pominje se i LSD i lekovi koje domaćice uzimaju u okviru kliničkog istraživanja. Rastrzanost između dostupnosti droge i lekova i paranoje oko istih su izražen postmodernistički kontrast, kao i motiv farmaceutske industrije („Nemoj dozvoliti da te Frojdovci nagovore na suprotno, ili da farmaceuti otrovom izbace to iz tebe!“ (Pynchon, 2012: 133) – ovakav tip „big pharma“ teorije zavere doprinosi preovladavajućem osećaju paranoje u postmoderni, o kojoj će kasnije biti reč). Međutim, i droga i alkohol se koriste kao beg od realnosti, radi stvaranja nečeg nalik Bodrijarovom *simulakrumu*.

Simulakrum je sveprisutan u postmoderni, bilo u obliku virtuelne realnosti, ili onakve realnosti kakvu mi želimo, kakvu sami stvaramo za sebe: „Žan Bodrijar uspostavlja kulturu hiperrealnosti kojom dominiraju simulacije, predmeti i diskursi kojima nedostaje fiksirani označitelj ili osnova“ (Taylor i Winquist, 2001: 369-70). Sam Bodrijar je poredio ovaj fenomen sa Diznilend kulturom gde je mašta jednaka stvarnosti, rekavši da se brišu granice (kao i uvek u postmodernizmu) između toga šta postoji, a šta je simulakrum, jer međusobno utiču jedno na drugo: „Psihologija

i medicina prestaju u ovom trenutku, jer su preduhitrene neotkrivenom istinom o bolesti. Jer ako se svaki simptom može „proizvesti“ i ne može se više smatrati prirodnom činjenicom, onda se može smatrati da se svaka bolest može simulisati i jeste simulisana, te medicina gubi na značaju jer jedino ume da leči „prave“ bolesti u skladu sa njihovim objektivnim uzrocima“ (Baudrillard, 1994: 3). Dakle, svako u savremenom svetu stvara sopstveni univerzum i ima opciju da u njemu i ostane, kao što je i San Narciso produkt Pirsovog bogatstva i samovolje: “Jer Edipa vidi znakove i predskazanja gde god da ide – a njena putovanja je vode duž obale Kalifornije između Los Anđelesa i San Franciska. Kada ulazi u San Narciso, dom saizvršioca, odjednom ima viziju grada koji je raširen ispred nje kao ogromno odštampano strujno kolo ” (Seed, 1976: 76-7).

U „Entropiji“ se takav simulakrum vidi na primeru Kalista, koji se hermetički zatvorio u sopstveni stan, gde je napravio sopstvenu realnost i pravila, u kojima živi potpuno odsečen od spoljašnjeg uticaja, ljudi, pa čak i temperature, nalik ljudima koji su u igrici i nose VR naočare. U *Objavi broja 49* je primetan na više mesta. „„To je ova grupa u kojoj sam,” Majls je objasnio, „Paranoidi. Novi smo. Naš menadžer kaže da treba tako da pevamo. Mnogo gledamo engleske filmove, radi akcenta.”“ – ovde je simulakrum u njihovom „imidžu“, pretvaranju članova benda da su nešto što nisu radi stvaranja iluzije uspeha i dopadljivosti. Ovo jeste sindrom savremenog sveta u kom cilj opravdava sredstvo, i gde je bolje postojati kao nešto veštačko, a uspešno, nego kao neko verodostojan. Takođe, simulakrum je proizvod efekta droge: „„Uzimaš je jer je dobra. Jer čuješ i vidiš neke stvari, čak i osetiš miris i ukus kao nikada ranije. Jer je svet toliko bogat. Nema kraja, dušo.”“ (Pynchon, 2012: 139).

Simulakrum takođe ukazuje na još jednu bitnu, pomenutu stavku – artificijalnost. Sve što je važno, vredno divljenja, napravljeno je veštački, kao akcenat članova Paranoida. O atmosferi u Kalistovom stanu se pažljivo vodi računa („Hermetički zatvoren, stan je bio majušna enklava pravilnosti u gradskom haosu, a ćudljivost vremena, državne politike ili bilo kakvi građanski nemiri nisu uticali na njega“ (Pynchon, 1959: 3) i podržava argument o kome će se govoriti kasnije – o dehumanizaciji i izolovanosti), dok je istorija u *Objavi broja 49* izmenjena „sve radi zabave ronilačkih entuzijasta“ (Pynchon, 2012: 23), da bi se privukla publika i na površini stvari delovale privlačnije. Ovo je uvod u površan svet, bez dubljeg značenja ili složenosti, koje obesmišljava sve, umetnost (ironično – čak i umet-

nost postmoderne kada se u *Objavi broja 49* Vorfingerovo delo umanjuje na značaju jer nije podjednako „dobro“ kao Šekspir, što će biti citirano u nastavku), pa čak i ljudski život.

Usled droge, medija, izolovanosti i, najznačajnije, simulakruma, likovi ne samo što imaju problema sa smislom, nego i sa **identitetom**. Kao što istinitost gubi na vrednosti, tako i imena gube na smislu, a značenja im se obesmišljavaju širom postmodernog sveta. Ovakva situacija se završila (u sadašnjosti) apsurdnim imenima koje poznate ličnosti daju svojim potomcima, ali se može sažeti u jednoj jedinoj rečenici kojoj izgovara bokser iz Tarantinovih *Petparačkih priča.* Buč odgovara taksistkinji da u Americi imena ne znače ama baš ništa. Iako ovde imena nose neka značenja, samim likovima ona ne predstavljaju deo identiteta. Edipino ime ukazuje na Edipov kompleks (na koji se recimo ukazuje kroz lik Rouzmana, advokata – „Rouzman je negovao žestoku ambivalentnost, želeći momentalno da postane uspešan sudski advokat, a pošto je to bilo nemoguće, da ga uništi“ (Pynchon, 2012: 10), ili kroz činjenicu da svi muškarci u liku zgodne domaćice vide nešto privlačno). Njeno ime sadrži psihološko ili ironično značenje kao i dosta ostalih imena iz romana: Manny Di Presso, Pierce Inverarity, Mike Fallopian, San Narciso, Dr Hilarius, Mucho Maas, pa čak i akronim KCUF gde Mućo radi, što je psovka unazad. Muzička grupa se zove po jednom od najupečatljivijih motiva u romanu, ali i u postmodernizmu uopšte. U jednom trenutku identitet postaje toliko beznačajan, da Edipa nakon razgovora sa sopstvenim mužem, koji je zaboravio njeno ime i njeno (a samim tim i svoje) prezime, izgovara „O, zovi me Edna“ (Pynchon, 2012: 135). Odnos postmodernih likova prema sopstvenim imenima ukazuje na njihov labilni osećaj samosvesti, kao i lakoću sa kojom se njihov čitav identitet i „mesto“ u svetu poljuljaju. U „Entropiji“ je zanimljivo ime Šandor Rohas, što ukazuje na dvojno poreklo lika (što dokazuje da je dvojnost i borba sa identitetom postala značajan postmodernistički motiv, koji će se kasnije predstavljati u svim medijima, npr. u seriji *Altered Carbon* sa glavnim likom koji se zove Takeši Kovač). Osim likova, poništava se i bilo kakav pokušaj traženja dubljeg značenja u bilo čemu (Dribletovo: “Napisano je da bi se ljudi zabavili. Kao horor filmovi. Nije to književnost, nema neko značenje. Vorfinger nije Šekspir.” (Pynchon, 2012: 71)).

Borba sa identitetom i dvojnost likova je dobra metafora za ono što se inače dešava u postmodernizmu – preklapanje žanrova i kontrasti između istih: „Mnogi noviji postmodernisti su fascinirani upravo tom slikom

reklama i motela, putevima Las Vegasa, večernjim emisijama i drugorazrednim holivudskim filmovima, ili takozvanom paraknjiževnošću sa jeftinim mekim izdanjima o gotici i romantici, popularnim biografijama, krimi misterijama i romanima naučne ili epske fantastike“ (Jameson, 1983: 1-2). Sam roman *Objava broja 49* predstavlja mešavinu detektivskog romana, drame, apsurda i naučne fantastike. Oba Pinčonova književna dela o kojima je ovde reč, međutim, koriste **pastiš** unutar samog dela, spajajući nespojivo („Parodije ne uništavaju prošlost. U stvari, parodija uporedo ovekoveči prošlost i preispituje je. Ovo je, opet, postmoderni paradoks“ (Hutcheon, 1988: 126), ili, po rečima Luisa: „Pastiš je dakle vrsta permutacije, mešanje generičkih i gramatičkih tikova… Ovo objašnjava zašto mnogi savremeni romani pozajmljuju odoru drugih oblika književnosti“ (Lewis, 1998: 125-6)). Spajaju se i mešaju različite kulture unutar jedne osobe, nauka i umetnost, nauka i apstraktna osećanja, umetnički pravci, tradicija i savremeno, klasična i postmoderna književnost. Primeri za ovakve kontraste sa javljaju u romanu u vidu intertekstualnosti: „Svi tekstovi su slobodni da plivaju, sa svojim bilo lingvističkim, književnim, ili generičkim saputnicima u moru intertekstualnosti gde prethodno prihvaćene razlike između njih nisu bitne “ (Butler, 2002: 24). Možemo uzeti za primer Edipino poređenje na samom kraju prvog poglavlja sa damom zatočenom u tornju koja želi da sazna više o magiji koja je tu drži, što uspostavlja vezu između nje i Tenisonove Dame od Šalota („Takva zatočena gospa, pošto ima mnogo vremena za razmišljanje, ubrzo shvati da je njen toranj, njegova visina i arhitektura, kao i njen ego, samo slučajan: da je ono što je zapravo drži tu gde jeste magija, anonimna i zloćudna, koja je posećuje od spolja i bez ikakvog razloga“ (Pynchon, 2012: 14)), ili Mecgerovo poređenje: „Kada se pusti deluje, kao što je Mecger primetio kasnije, kao crtani sa Pticom trkačicom u blankversu“ (Pynchon, 2012: 69).

Ovakvo mešanje žanrova nužno dovodi do stvaranja uočljivih kontrasta. Bilo da je kontrast između dostupnosti droge i paranoje oko uzimanja iste, bogatih i siromašnih (motiv koji se pojavljuje i u filmovima i serijama kao što su *Blade Runner,* ili *Altered Carbon*), ili hiperbola u *Objavi broja 49* gde se Mućo na poslu susretao sa ljudima kojima znači da uštede 10 centi, ovo nas podseća na spomenute distopijske sredine, koje manjkaju u romanu, ali se na njih suptilno ukazuje u „Entropiji“. Kontrast je između gornjeg i donjeg stana, gde je gornji pun života, alkohola i uživanja, a donji u zaboravu, ali primoran da trpi buku i posledice stanovnika odozgo.

Kontrast i pastiš takođe leže i u Pinčonovom čuvenom mešanju nauke u fikciju. On je u *Objavi* spominjao perpetuum mobile, a u „Entropiji" je Njutnov zakon termodinamike jedan od najvažnijih motiva. Postupkom otvaranja prozora, Obada je poništila svu izolaciju, sav pokušaj da se veštački zaustavi protok vremena, energije, vazduha, temperature; izbacila ih je iz simulakruma. Likovi često spominju teoriju komunikacije i poistovećuju je sa egzaktnom naukom u „Entropiji", pogotovo kada Sol priča kako ga je ostavila žena. Ljudi očekuju da osećanja, misli i druge ljude objasne naučnim procesima i fizikom, čime se samo udaljavaju jedni od drugih. Međutim, nauka nije jedina koja utiče na društvo, već i društvo utiče na nauku i izaziva njenu komercijalizaciju: „Nauka ne može više dozvoliti da predstavlja nezainteresovanu potragu za istinom o prirodi, pošto je njen ekonomski opstanak vezan za nastajanje nove tehnologije: nauka ne može jednostavno želeti da sazna, ona mora delati" (Grant, 1998: 75-6). Ovakav pristup ljudima kao da su mašine doprinosi njihovoj dehumanizaciji i izolovanosti od drugih.

Prilikom žaljenja na suprugu, Sol spominje: „Dehumanizovan. Pa koliko humaniji mogu biti? Brinem, Ćufto, zaista" (Pynchon, 1959: 8), čime nam otkriva još čestih motiva – dehumanizacija i **obamrlost** usled **otuđenosti** od drugih: „Ljudi više ne gledaju jedni druge, ali za to postoje institute. Oni se više ne dodiruju, ali postoji kontaktoterapija. Oni više ne hodaju, ali idu da džogiraju" (Baudrillard, 1994: 13).

Likovi, dakle, koriste spomenute psihoaktivne supstance da bi ubili svoju obamrlost, da bi se naterali da osećaju nešto, makar to bio i simulakrum. A ako je ne osete kao posledicu izmenjenog stanja svesti, oni će je svesno stvoriti, kao Kalisto u „Entropiji". „U vazduhu je postojao neki osećaj amortizacije, izolacije, primetila je odsustvo intenziteta, kao da gleda film, tek primetno van fokusa, što je filmski operater odbio da ispravi" (Pynchon, 2012: 12) – Edipa opisuje nedostatak suštine, značenja (onog koje je toliko duboko ukorenjeno da im doseže do identiteta, zbog čega joj sopstveni muž greši ime, zbog čega je i njoj sasvim svejedno ko je ona i kako se zove), a nešto kasnije obezvređuje osećaj slobode na auto-putu, govoreći da je lažan i da je to samo igla u veni jednog grada. Zbog toga piju, ili, kao u „Entropiji", sedaju pod hladan tuš, ne komuniciraju jer ne znaju kako (kao Sol), ili ne žele (kao Edipa – „Zar ne želiš da znaš šta je rekao?" „Ne", reče Edipa i upali televizor (Pynchon, 2012: 21), jer bi radije da konzumiraju), pa se oslanjaju na drogu, alkohol, ili tehnologiju (kao kada je muzička grupa Paranoidi pokušavala da utakne kablove od instru-

menata u pesak) da bi objasnili ili prespojili komunikacijski jaz. Problem je takođe što su oni navikli i da se svi problemi reše „instant“, pri prvom pokušaju, bilo da je reč o Solovom braku ili manjku utičnica na plaži: „... način na koji je naš čitav savremeni društveni sistem malo po malo počeo da gubi kapacitet da upamti sopstvenu prošlost i počeo da živi u večitoj, učestaloj sadašnjosti i večnim promenama koje uništavaju tradiciju“ (Jameson, 1983: 11). Iako kiborzi u klasičnom obliku ne postoje u ova dva dela, očigledno je u šta se ovi likovi pretvaraju. Čak je njihovo viđenje smrti trivijalizovano: „Zašto bi uradio tako nešto?“ Rouzman se pitao nakon što je pročitao pismo. „Misliš umro?“ (Pynchon, 2012: 11).

Ono što proizilazi iz te obamrlosti je sledeće: **bezobzirnost** prema moralno ispravnom (na primer kapitalističko uništavanje groblja bez pitanja radi izgradnje auto-puta iz *Objave*), obezvrednjavanje ideala („Da li je tako umro, pitala se, među snovima, smrskan od strane jedine ikone u kući? To ju je samo zasmejavalo“ (Pynchon, 2012: 2)) i potpuna ravnodušnost prema drugima: „Neko pokušava da uđe kroz prozor. Provalnik, ja mislim. Pljačkaš“. „Šta brineš, mi smo na trećem spratu[2]“ (Pynchon, 1959: 5). Ravnodušni, a rešeni da predstave drugima dopadljivi simulakrum, likovi su primorani na izveštačene reakcije: „Kako se osećate po ovom pitanju? “ „Grozno”, reče Edipa. „Predivno,” reče Mućo (Pynchon, 2012: 134).

Usled obamrlosti, konzumiranja kao zamene za emocije i manjka komunikacije, njima je i **ljubav** problematična. Edipa kao da nema osećanja ni prema kome, ravnodušno „plovi“ kroz život. Oni ne mare za afere, a seks je sveden na površan fizički akt, na ekonomsku transakciju: „Samo telo se može posmatrati kao potrošačka roba, i ovo je postupak koji je dostupan i koji se promoviše i muškarcima i ženama. U ovako konkurentnom svetu nije dovoljno biti običan i svi smo ubeđivani da treba da se približimo što više idealu mladalačkog telesnog savršenstva da bismo sebi dodali na tržišnoj vrednosti“ (Watson 1998: 56). Zbog svoje potrebe da osećaju bilo šta, oni normalizuju poremećene, dekadentne radnje i nikoga nije briga, jer sve opravdava osećaj otupelosti (od osmogodišnjakinja i petnaestogodišnjakinja sa kojima se primetan broj ljudi zabavlja u *Objavi*, do direktnog pitanja mornara koliko devojke naplaćuju u „Entropiji“). Ljubav je ovde predstavljena kao nešto znatno gore od bilo kog fizičkog čina: „To su Anonimni inamorati. Inamorato je neko ko je zaljubljen. To je najgora

2 U originalu stoji *second-story man*, tj. provalnik koji konkretno ulazi kroz prozor na drugom spratu, prim. prev.

zavisnost od svih", „Od ovog dana se zaklinjem da se odričem svih vrsta ljubavi: hetero, homo, bi, sa psima, mačkama, automobilima, svih vrsta koje postoje" (Pynchon, 2012: 107, 111). Međutim, iako je ljubav trivijalizovana i svedena na seks, kao u slučaju Edipe koja je navikla da je gledaju kao da je komad mesa, njoj takođe smeta ukoliko u prostoriji niko nije zainteresovan za nju. Dakle, njima ne fali druga osoba, kontakt, dodir, intima (jer je pitanje da li su postmoderni likovi svesni postojanja drugih pored sopstvene sebičnosti), već pažnja i validacija u vidu seksualnog interesa, samo simulakrum i privlačnost prema površinskom, reklamiranom – što su sve faktori koji su uticali na uključenje **pornografije** u postmodernu umetnost: „...što je smestilo pornografiju u centar postmoderne književnosti... Svakako je istina da kategorija pornografije deluje sve manje i manje značajna u skorijoj ozbiljnoj fikciji, ali ono što je još bitnije za postmodernizam od ove relativizacije moralnosti jeste to što je pornografija validacija ličnih fantazija. Rad pornografije predstavlja nesputani alternativni svet..." (Steiner, 2007: 446).

Normalizacija seksualnih perverzija nije jedini prikaz **apsurda**, već postoji i apsurdna veza između događaja, likova i reakcija, koja je već pomenuta u ovom radu. Čitava kratka priča opisuje apsurdnu žurku, gde muzičari sviraju nepostojeće instrumente, devojke spavaju u lavabou, ljudi ulaze kroz prozor i drže pištolje kao igračke. Roman takođe sadrži bezbroj ovakvih scena: „Postojao je nekakav je ne sais quoi u gostima Skoupa: svi su nosili naočare i nemo zurili u vas. Izuzev njih dvoje-troje bliže vratima, koji su bili u sred takmičenja iz čačkanja nosa i proveravali koliko daleko mogu da dobace preko prostorije."; „Debelo dete, koje je izgledalo izmaltretirano, popelo se na šank i počelo da proziva imena i da baca koverte u gomilu ljudi" (Pynchon, 2012: 40, 44). Vrhunac apsurda je scena u kupatilu, kada je Edipa obukla toliko slojeva odeće da se prevrnula i oborila dezodorans, koji je krenuo da leti po sobi: „Ovakav napad na realizam je od ključne važnosti za sve prste postmoderne aktivnosti" (Butler, 2002: 27).

Važno je napomenuti i karakterističnu **ne-linearnost** događaja: „Ako se složimo da život nikada nije linearan, da je život zapravo haotičan i nepovezan jer se nikada ne iskusi pravolinijski ili sa redom, onda takva linearna, hronološka i sekvencijalna naracija više nije moguća" (Federman, 2001: 70). Bilo da je to odstupanje od hronološkog redosleda, ili, kao kod Pinčona, kroz suptilne naznake, kao kada se Edipi pokvario sat, ili kada je rekla da se ne seća koji događaj se prvo desio. Protok vremena je relativan, ona ne zna koliko se gde zadržava, osećaj stagnacije je sveprisutan. U

„Entropiji“ je prikazan kroz stanje u kom su Kalisto i Obada, zamrznuti u vremenu i simulakrumu.

Pop kultura, medijska manipulacija i konzumerizam su takođe česti motivi: „U postmodernom svetu, najosnovniji postulat je: Kupujem, dakle postojim“ (Watson, 1998: 63). I u „Entropiji“ i u *Objavi broja 49* se govori o džez muzici, i kroz reklame implicira na poznata kulturološka obeležja („Sada je gledala poznati portret Ujaka koji se pojavljuje ispred svih američkih pošta, njegove oči su nezdravo svetlucale, njegovi upali, žuti obrazi nasilnički zajapureni, a prst mu je bio uperen između njenih očiju. Želim tebe“ (Pynchon, 2012: 9)). Popularna kultura se širi celim svetom zahvaljujući globalizmu, postavši globalna kultura, što i mi i Pinčonovi likovi rado usvajamo: „Dajemo novac i zabavlja nas da konzumiramo polovna iskustva koja su nekada bila osnova društvenog života. U velikoj meri smo postali turisti u sopstvenim kulturama“ (Watson, 1998: 55).

Mediji i televizija su sami po sebi simulakrumi: „Mi smo prosto zatvoreni u svetu znakova kojim dominiraju mediji, koji je zloćudno stvorio kapitalizam radi sinteze naših želja, koje zapravo samo upućuju jedna na drugu unutar zarobljavajućeg kruga ideja. One su prost simulakrum, koji funkcioniše kao zamena postojećim stvarima i pravim odnosima“ (Butler, 2002: 114). Njihova svrha jeste beg od realnosti, kao droga, kao alkohol, a svemu tome naši likovi pribegavaju „da bi nam pomogli da zaboravimo, da nam služe kao agensi i mehanizmi za našu istorijsku amneziju“ (Jameson, 1983: 12). Zbog toga, likovi su konzumenti i žrtve mode i reklama: „Put je prošao bez nekih zanimljivih dešavanja, izuzev dva ili tri sudara koje su Paranoidi zamalo izazvali zahvaljujući Seržu, vozaču, koji nije mogao da vidi kroz šiške“ (Pynchon, 2012: 48). Oni (a samim tim i njihovi međusobni odnosi) nisu jedine žrtve medija, već je i nauka, koja je primorana da stvara radi konzumiranja.

Kao element koji objedinjuje konzumerizam, obamrlost, apatiju i medijsku manipulaciju, postoji osećaj **paranoje** koja može doći do granice sa histerijom. Ihab Hassan tvrdi da je paranoidnost modernistička, dok je šizofrenija postmodernistička (Hassan, 1993: 152). Međutim, jednako šizofreniji, paranoja je veoma stvaran i učestali motiv ovog pravca: „Postmoderna dela su umnogome odraz paranoidne anksioznosti u koje spada: nepoverenje prema fiksnosti, prema ograničenosti na jedno mesto ili identitet, ubeđenje da društvo kuje zaveru protiv individua i umnožavanje ličnih teorija zavere u inat tuđim“ (Lewis, 1998: 130) – što povezuje mnoge elemente o kojima je do sada bilo reči.

Kalisto je paranoičan da će kontakt sa svetom dovesti do njegove potpune propasti, a Edipa je prvenstveno paranoična oko farmaceutske industrije: „...Kako vam se čine pilule, zar ne funkcionišu?“ [Oedipa] „Ne uzimam ih”, rekla je. „Osećaš se ugroženo?“ „Ne znam šta je u njima“... Prekinula je vezu. I onda nije mogla da zaspi. Ali prokleta bila ako uzme kapsule koje joj je dao. Bukvalno prokleta“ (Pynchon, 2012: 8-9). Njeno nepoverenje dovodi u pitanje kontrolu nad masom preko lekova, ali i preko televizije: „Ili je on [Mecger] sve to izmislio, Edipa je naprasno pomislila, ili je podmitio inženjera koji radi za lokalnu stanicu da pusti ovo. Sve je to deo zavere, složene, zavodljive zavere“ (Pynchon, 2012: 23). Kasnije, ona postaje paranoična i oko Tristera, oko Pirsa i njegove smrti, kao i da je sve to nameštaljka. Paranoja likova dovodi do motiva teorija zavere, koje su centralni motiv u *Objavi broja 49*, do te mere da se dovodi u pitanje da li su istorijski događaji zapravo „nameštеni“: „U sadašnjosti oni prkose državnom monopolu i rukovode tajnom mrežom koja povezuje delove kalifornijskih velikih preduzeća sa podzemljem. Složenost Pinčonovih argumenata i preciznost njegovih referenci na istoriju čine sve povezanosti ubedljivim, iako je celokupna slika apsurdna” (Seed, 1976: 78). U „Entropiji“ su ti motivi, između ostalog, izraženi i kroz Mirijam: „Mirijam je opet krenula da čita naučnu fantastiku. To i časopis *Sajentifik Amerikan.* Deluje da je, kako bi se reklo, uznemiruje ideja da se računari ponašaju kao ljudi. Pogrešio sam jer sam joj rekao da se to sa lakoćom može preokrenuti i razgovarati o ljudskom ponašanju kao da je program koji je pohranjen u IBM mašinu[3]“ (Pynchon, 1959: 8).

Na kraju svih motiva, kao završni, imamo **antiklimaks**. *Objava broja 49* se završava kao da nikada nije ni počinjala – bez zaključka, sa neizvesnošću, Edipa i dalje traga za objašnjenjem i smislom (što je samo po sebi ironično). U „Entropiji” postoji kontrast kraja na dva sprata. Kod Kalista i Obad, simulakrum se razbija i uspostavlja se kontakt sa spoljašnjim svetom. Vreme se zamrzava u trenutku radi toga da bi ponovo krenulo da teče za dvoje zarobljenika u stanu – naglo, naprasno, nasilno, neizvesno. Žurka kod Ćufte Muligana se završava tako što se razbija tenzija – situacija se smiruje, bez peripetija, nalik izduvanom balonu. Osećamo da se približava radnja kulminaciji (izbija tuča, ljudi se gađaju balonima punim vode, devojka kreće da se davi u kadi), a onda, umesto očekivane eksplozije, čitalac dobija deaktivaciju bombe, osećaj kakav postmodernistički likovi verovatno imaju prilikom vođenja ljubavi, ili generalno u životu,

3 IBM – International Business Machines coorporation, prim. prev.

taj faličan osećaj nedostajanja nečega, svrhe, kraja, zaključka: „Surfikcija će naizgled biti lišena značenja, biće svrsishodno nelogična, iracionalna, nerealna, non sequitur, digresivna i nekoherentna. I, naravno, pošto priča o surfikciji neće imati početak, sredinu ni kraj, ona neće biti podložna neprestanom i sjedinjavajućem obliku čitanja. Ona će odbijati razrešenja i zaključke“ (Federman, 2001:74).

3. ZAKLJUČAK

Postoji mogućnost da ćemo i mi završiti kao naši voljeni likovi i da ćemo u izolaciji, nalik Kalistovoj, potpuno poludeti i krenuti da obezvređujemo ideale, zakone logike i morala, okrenuti se zloupotrebi supstanci ili izgubiti želju za napretkom. Moguće je i da ćemo postmodernistički zazirati od postojanja, pa čak i od samih sredstava kojima ispunjavamo osećaj obamrlosti: „Na sopstveni teatralni, prenaglašeni način, pop art je predstavio u potpunosti novi pristup egzistencijalnom užasu i strahu od tehnologije, pošto su isti već bili iskazivani u modernističkim delima“ (Steiner, 2007: 437).

Možda će i nama divlje, četrdesetosatne žurke biti glavni lek nakon ovog našeg rata 2020. godine. Ne znamo ni da li će nas sopstvena paranoja dovesti do svojevrsne apokalipse i opravdavanja neprihvatljivog ponašanja samo radi toga da bismo nešto osetili, ili ćemo, kao Kalisto, svako za sebe negovati ptičicu, truditi se da ona bude simbol toga da se borimo protiv promene na gore. U svakom slučaju, društvo napreduje, a svako se zasebno treba boriti protiv antiklimaksa i otupelosti, ali i potruditi da uživa u entropiji svakodnevnog života i njegovom apsurdu.

LITERATURA

Baudrillard, J. (1994). *Simulacra and Simulation*. Ann Arbor: University of Michigan Press

Butler, C. (2002). *Postmodernism: A Very Short Introduction.* New York: Oxford University Press.

Dickstein, M. (2007). Fiction and Society, 1940-1970. In S. Bercovitch (ed), *The Cambridge History of American Literature* (pp. 101-224). New York: Cambridge University Press.

Federman, R. (2001). Surfiction: Writing with No Restraints. In D. Maus (ed), *Postmodernism: the Greenhaven Press Companion to Literary Movements and Genres*(pp. 66-75). New York: Greenhaven Press Inc.

Grant, I. H. (1998). Postmodernism and Science and Technology. In S. Sim (ed), *The Routledge Companion to Postmodernism* (pp. 53-64). London: Routledge.

Harper, P. B. (1994). *Framing the Margins: The Social Logic of Postmodern Culture*. New York: Oxford University Press.

Hassan, I. (1993). Toward a Concept of Postmodernism. In T. Docherty (ed), *Postmodernism: A Reader* (pp. 146-156). New York: Columbia University Press.

Hutcheon, L. (1988). *A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction.* New York: Routledge.

Jameson, F. (1983). Postmodernism and Consumer Society. *University of California, Santa Cruz*. https://art.ucsc.edu/sites/default/files/Jameson_Postmodernism_and_Consumer_Society.pdf

Lewis, B. (1998). Postmodernism and Literature. In S. Sim (ed), *The Routledge Companion to Postmodernism* (pp. 121-133). London: Routledge.

Macura, S. (2014). Prostorno-vremenska tačka gledišta u pripovijetkama Tomasa Pinčona. *Komunikacija i kultura online, 5,* 169-186. [on-line]. Dostupno preko: http://www.komunikacijaikultura.org/index.php/kk/article/view/104/72 [19.05.2020]

Seed, D. (1976). The Fictional Labyrinths of Thomas Pynchon. *Critical Quarterly, 18(4)*, 73-81. Dostupno preko: https://sci-hub.do/10.1111/j.1467-8705.1976.tb02370.x [5.12.2020]

Steiner, W. (2007). Postmodern Fictions, 1970-1990. In S. Bercovitch (ed), *The Cambridge History of American Literature* (pp. 425-528). New York: Cambridge University Press.

Taylor, V. E., Winquist, C. E. (2001). *Encyclopedia of Postmodernism*. London: Routledge.

Watson, N. (1998). Postmodernism and Lifestyles. In S. Sim (ed), *The Routledge Companion to Postmodernism* (pp. 53-64). London: Routledge.

IZVORI

Pynchon, T. (1959). Entropy. *Institute of Physics Gleb Wataghin, São Paulo*. https://www.ifi.unicamp.br/~cabrera/teaching/Entropy%20de%20Pynchon.pdf

Pynchon, T. (2012). *The Crying of Lot 49*. New York: The Penguin Press.

Sofija Stefanović

COMPARATIVE ANALYSIS OF POSTMODERN ELEMENTS IN *ENTROPY* AND *THE CRYING OF LOT 49*

Summary

This paper explores popular elements and motifs which can be found in literature and postmodern art, with specific focus on the works of Thomas Pynchon. By means of comparative analysis, his short story *Entropy* and the novel *The Crying of Lot 49* shall be inspected. The connection between the two oeuvres will be pointed out, alongside the development of elements that can be found in *Entropy*, which entailed their later application within the novel itself. Some of the elements analised are: simulacrum, identity, dehumanisation, genre overlap, numbness and causing numbness by (ab)using various psychoactive substances, consumerism, media manipulation, etc. Likewise, postmodern characteristics which are not shared by both the novel and the short story, but appear in one or the other, will be briefly mentioned. Consequently, this paper is a comparative analysis of *Entropy* and *The Crying of Lot 49*, yet furthermore an individual analysis of each respective oeuvre through the prism of postmodernism and her motifs.

Key words: *Entropy*, *The Crying of Lot 49*, Thomas Pynchon, postmodernism, comparative analysis, postmodern motifs.

https://doi.org/10.18485/analiff.2020.32.2.5
821.111(73).09-31Апдајк Џ.
Originalni naučni rad
Primljen: 12.04.2020
Prihvaćen: 19.08.2020

Магда Г. Миликић[*]
Институт за српску културу Лепосавић[1]

ДА ЛИ ЈЕ АМЕРИКА КРМАЧА КОЈА ПРОЖДИРЕ СВОЈ ОКОТ: АПДАЈКОВ *ТЕРОРИСТА* КАО ОБРАЗОВНИ РОМАН

Теза овог рада је да се двадесет други роман Џона Апдајка, Терориста (2006), може посматрати као образовни роман (Bildungsroman). Истраживање се заснива на теоријским увидима о овом романескном облику које нуде најпре Хегел, Лукач и Бахтин, али се консултују и савремени теоретичари овога појма. Једна од основних одлика образовног романа је промена кроз коју пролази млади човек, а која има пресудну улогу у формирању његове личности. Та промена настаје на основу дијалектичког односа између сопства и околине. Међу проучаваоцима доминира становиште да се сукоб у оквиру образовног романа успешно решава, тако што долази до компромиса између сопства и света. На основу анализе Терористе Џона Апдајка проверићемо да ли се ово дело – и под којим условима – може сврстати у традицију образовног романа. При томе ћемо, између осталог, Апдајков роман смештати и у компаративни контекст, тако што ћемо га у одређеним аспектима поредити са Џојсовим Портретом уметника у младости, а спорадично и са Мановим Чаробним брегом. Коначно, један од (посредних) циљева рада је и да укаже на поетичке тенденције савременог образовног романа.

Кључне речи: Џон Апдајк, Терориста, образовни роман, исламски фундаментализам, Ахмед Ашмави Малој, развој, епифанија

„[...] понекад сам усамљен,
а и плашим се,
држим те на столу, Господе.”
(Бранимир Џони Штулић, 3Н)

* magdamilikic95@gmail.com

1 Овај рад је настао у оквиру ангажовања Магде Миликић као стипендисте Министарства просвете, науке и технолошког развоја у раду Института за српску културу у Приштини, са привременим седиштем у Лепосавићу.

Џон Апдајк (1932–2009) амерички је аутор који је обележио не само америчку већ и светску књижевност (пре свега) двадесетог века. Написао је велики број романа, збирки прича, песама и есеја. Иако је његов опус разноврстан, сматра се првенствено романописцем (Дојчиновић Нешић 2007: 5). Добитник је награде „National Book Award", за роман Кентаур (1963), као и две Пулицерове награде, за романе из тетралогије о Зеки Ангстрому, Зека је богат (1981) и Зека на починку (1990).

Његова прва прича, „Пријатељи из Филаделфије" објављена је 1954. године, у часопису Њујоркер; она је у тематско-мотивском аспекту егземпларна за перо писца из Пенсилваније, те се може посматрати као својеврсна епрувета из које је настало потоње Апдајково стваралаштво. Теме којим ће се бавити овај аутор, а које су заступљене већ у његовој првој причи су: савремени живот у Америци, нарочито у оквиру средње класе[2]; живот у оквиру породице; мушко-женски односи; сексуалност; култура медија: примера ради, типична апдајковска сцена приказује пасивног, летаргичног (анти)јунака који сатима гледа телевизију. Прича „Пријатељи из Филаделфије" не бави се питањем Бога, која је такође једна од опсесивних тема Џона Апдајка[3], а о којој – када је реч о ранијим Апдајковим делима – можемо читати, рецимо, у причи „Голубије перје"(1959). Прича „Ас у рупи" (настала 1953, објављена 1955) представља заметак романа Бежи, Зеко, бежи (1960), односно тетралогије о Харолду Харију Ангстрому Зеки (Дојчиновић 2018: 368); у овој причи уводе се типично апдајковски мотиви: ескапизам; Бог; изванредно, несвакидашње, које је насупрот осредњем и свакодневном; сексуалност; комплекс мајка – син и др.

Предмет нашег бављења је двадесет други роман Џона Апдајка, Терористa (2006), чија је радња смештена у Америку, у 2003. годину. У његовом средишту су терористички напади извршени 11.

2 При томе се Апдајк често бави темом конзумеризма, који се спорадично односи и на књижевне феномене. Например,средњошколку Телму, једну од актерки приче „Пријатељи из Филаделфије", затичемо какочита роман увијен у целофан (Апдајк 2003: 36). Овим детаљем се указује и на доминацију бестселер литературе над књижевношћу која има већу естетску вредност.

3 У овој причи тематизује се пак (не)постојање правде: имплицирано је питање има ли правде на свету ако онај ко није завршио факултет вози бољи ауто од оног ко има високо образовање (Апдајк 2003: 37). Правда се овде, сходно конзумеристичком духу (епохе), доводи у вези искључиво са материјалним стварима и тако се иронизује.

септембра 2001. године, премда се у самом тексту тек овлашно помињу. У студији Самоубилачки тероризам: како се постаје „мученик" Виолете Матовић читамо да су се 11. септембра 2001. четири авиона, који су били на линијама комерцијалних летова, обрушили на зграде Светског трговинског центра на Менхетну у Њујорку и на Пентагон у Вашингтону. Два су погодила тзв. Куле близнакиње, један седиште министарства одбране Сједињених Америчких Држава, а један је оборен на подручју Пенсилваније, и то, како се претпоставља, услед борбе између путника и отмичара авиона. Према Матовићевој, погинуло је 2.792 људи. Сматра се да је напад организовала и извела „Ал Каида", међународни савез исламских терористичких организација, која уједињује, финансира, те на различите начине помаже и координише деловање фундаменталиста широм света (Матовић 2006: 46). Жан Бодријар у есеју „Дух тероризма" пише да смо „s napadima na Njujork i Svetski trgovinski centar imali [...] posla s apsolutnim događajem, 'majkom' svih događanjâ, s čistim događajem koji u sebi koncentriše sve događaje koji su nam se ikada desili" (Бодријар 2007: 7). Француски филозоф сматра да се ови напади у симболичком симислу представљају иморалан одговор на мондијализацију, која је и сама иморална (Бодријар 2007: 12). Апдајк се, дакле, и у овом роману усмерава на актуелну тему, што је велики изазов за сваког стваралоца, између осталог, зато што писац нема временску и психолошку дистанцу у односу на феномене које литерарно обрађује.

Средишња тема Терористе је потрага за идентитетом у мултиетничкој средини и мултиетничкој породици (Крибернег 2011: 218). Главни јунак је осамнаестогодишњак Ахмед Ашмави Малој, син Американке ирско-католичког порекла, и Египћана који је разменом студената дошао у Америку, а потом брзо отишао из ње, када је дечак имао три године. Ахмед је озбиљан, фокусиран, дисциплинован, интелектуалан, али и усамљен младић; гаји отпор према америчком духу конзумеризма, а пре свега према америчкој доминантно секуларној, односно – према Ахмедовом уверењу – само номинално религиозној популацији. Два пута недељно одлази у џамију, где учи арапски, чита и проучава Куран; имам који га подучава сматра да Ахмед треба да постане возач камиона, бомбаш самоубица, док школски саветник за професионалну оријентацију, не тако побожан, депресиван Јеврej, Џек Леви, у њему види будућег студента.

У наставку рада настојаћемо да проверимо да ли се Терористa и под којим условима може уклопити у традицију образовног романа.

„We Don't Need No Education": Апдајков Терористa као образовни роман

У трећој књизи Хегелове Естетике налазе се схватања немачког идеалисте о роману као књижевном облику. Аутор Феноменологије духа најпре има у виду ону поетичку линију коју представља Гете са својим романима, а која је обележила немачку књижевност друге половине осамнаестог и прве половине деветнаестог века. Наиме, Хегел у овом одељку о „роману, тој грађанској епопеји", која приказује „тотални свет"(Хегел 1961: 476), нуди, између осталог, својеврсну дефиницију Bildungsromana[4], премда се његово одређење не односи само на дела у овом књижевном облику. Немачки идеалиста говори о сукобу између „прозе прилика" и „поезије срца", који можемо уочити и у романима о Вилхелму Мајстеру; Хегел образовни роман види пре свега као наратив о сазревању:

> [...] Због тога један од најобичнијих и за романе најзгоднијих сукоба јесте сукоб између поезије срца и прозе прилика која стоји насупрот, као и случајност спољашњих околности: један раздор који се решава или трагично или комично, или своје решење налази у томе што, с једне стране, они карактери који су се најпре противили постојећем поретку у свету успевају да увиде и признају оно што је у њему прâво и супстанцијално, па мирећи се са приликама у њему ступају у њега као његови активни чланови, а с друге стране опет скидају са онога што производе и стварају прозаични облик и тиме наместо затечене прозе стављају једну стварност која је пријатељска и сродна са лепотом и уметношћу.(Хегел 1961: 476)

4 Термин „Bildungsroman" сковао је естетичар Карл фон Моргенштерн 1810. године, премда ће у ширу употребу у науци о књижевности ући са Дилтејем (Махони 1991: 69).Први део кованице потиче од немачког глагола „bildensich", који значи „образовати се", „изградити се".

Важно је нагласити да је образовни роман специфичност немачке књижевности (Сејмонс 1991: 28), и то оног књижевноисторијског тренутка када је у овој култури била доминантна идеалистичка филозофска мисао. Након тога се не може говорити о класичном образовном роману. На сличан начин овај романескни облик види и Ђерђ Лукач, најпре хегелијански, а касније доминантно марксистички оријентисан филозоф и књижевни критичар. У својој студији о Годинама учења Вилхелма Мајстера, он говори о измирењу проблематичне индивидуе, вођену „doživljenim idealom",са „konkretnom, društvenom stvarnošću" (Лукач 1968: 99), а као основни проблем образовног романа издваја трагање за смислом живота у свету који се доживљава као стран и непријатељски, при чему је пут проблематичног јунака усмерен ка срећном и складном разрешењу (Лукач 1968: 101).

Bildungsroman често тематизује образовање индивидуе у оквиру институције и тако у великој мери третира педагошка питања. Такав роман био би, рецимо, Џојсов Портрет уметника у младости (1916), који се жанровски одређује као роман о уметнику (Künstlerroman), а који је једна од метаморфоза образовног романа[5]. С друге стране, спиксак образовних романа у европској књижевности који нуди Бахтин показује нам да овај проучавалац Bildungsroman схвата као обухватнију књижевну форму која се не бави само педагошким проблемима него приказује и утицај друштва на формирање личности, када је блиска друштвеном, тј. реалистичком роману балзаковског типа (Бахтин 2013). Слично Бахтину, савремени италијански теоретичар и историчар књижевности Франко Морети ову књижевну форму види као синтезу романа о развоју и романа о васпитању (Морети 2000). Јирген Јакобс и Маркус Краузе, такође савремени тумачи овога појма,под образовним романом подразумевају она дела „u čijem se središtu nalazi životna priča mladog protagoniste, koja će, preko niza zabluda i razočaranja, dovesti do pomirenja sa svetom" (Јакобс, Краузе 2000: 514).

5 У мотоу Џојсовог романа првенца стоји управо цитат из Овидијевих *Метаморфоза*: „I usmeri svoj um ka nepoznatim veštinama" (Џојс 2015: 5); синтагмом „непознате вештине" упућује се на промену коју главни јунак, Стивен Дедалус, у тренуцима епифаније доживљава; усмеравање ка „непознатим вештинама" у контексту овог романа може имати и метапоетичко значење: односи се на преосмишљавање традиције причања причâ.

Протагониста Терористе, Ахмед Ашмави Малој, матурант је „Централне гимназије" у Њу Проспекту, у држави Њу Џерзи. У призору којим се дело отвара затичемо га у школском амбијенту како размишља о својој околини: „Đavoli, misli Ahmed. Ovi đavoli hoće da mi uzmu mog Boga. Ceo bogovetni dan se devojke u Centralnoj gimnaziji uvijaju i podrugljivo smeju pokazujući svoja meka tela i zavodljivu kosu" (Апдајк 2006: 9). Већ на основу првих неколико реченица можемо увидети да јунак има изразито негативан и негаторски однос према гимназији у којој се образује: „Централна гимназија" и читаво њено окружење за њега су демонски, нечист простор. Како је већ приметила Драгана Машовић, Ахмед се плаши да ће га окружење разбожити и натурализовати на амерички начин живота (Машовић 2018: 143). Школска средина је у Терористи приказана као простор који настоји да дестабилизује јунаков верски живот, стога што је простор лицемерног облика егзистенције: „Nastavnici, neubedljivihrišćani i neverni Jevreji, pretvaraju se da predaju o vrlini i opravdanom uzdržavanju, ali njihove prepredene oči i šuplji glasovi pokazuju nedostatak verovanja kod njih. Njih grad NjuProspekti država Nju Džerzi plaćaju da tako govore" (Апдајк 2006: 9).

У делусе первертује просветитељски модел класичног образовног романа: Ахмед нема поверења у школу као институцију. При томе је важно истаћи да, иако је епоха просветитељства вековима за нама, савремена цивилизација утемељена је на њеним тековинама. Док су просветитељски мислиоци заговарали критички однос према религији, Ахмедов поглед на свет заснива се на непримишљено прихваћеној догми; уз то, његова религиозност није аутентична, већ у великој мери извитоперена, због тога што се не заснива на љубави, разумевању и емпатији, већ на анимозитету према свету који га окружује.

На основу претходних навода увиђамо да је нарацији заступљена унутрашња фокализација, посредством које се (и) у приповедним сегментима дела оглашава сâм јунак, који, видимо, има негативан став према својој околини. Суптилно и често неприметно смењивање свезнајуће наративне инстанце и најчешће Ахмедове перспективе, свакако, уноси дозу двосмислености у семантички слој Терористе. Како не можемо са сигурношћу тврдити шта нам казује приповедач, а шта јунак, тако и (традиционално схваћена) по(р)ука дела није транспарентна и једнозначна, већ је скривена у различитим слојевима Терористе.

У претходном наводу јунак исказује негативан став према граду и савезној држави у којој живи; даље у роману примећујемо да је он антагонистички настројен према (конзумеристичком) духу Сједињених Америчких Држава уопште, што можемо прочитати у следећем Ахмедовим речима, упућеним Џолирин, девојци из разреда према којој гаји извесне симпатије, али којој замера слободу у држању и опхођењу:

> „Ima ih mnogo kao što sam ja", kaže joj on, i kruto i nežno, napola joj prebacujući. „Neki su" – ne želi da kaže „crni", jer iako je reč politički ispravna ne zvuči ljubazno – „oni koje ti zoveš svojom braćom. Džamija i njeni učitelji pružaju im ono što hrišćanske Sjedinjene Države preziru – poštovanje i izazov da se nešto od njih traži. Traži se štedljivost. Traži se uzdržanost. Sve što Amerika hoće od svojih građana, tvoj predsednik je rekao, jeste da kupujemo – da trošimo novac koji nemamo i da tako guramo privredu napred za njegov račun i račun drugih bogatih ljudi".(Апдајк 2006: 79–80)

Ако обратимо пажњу на који начин јунак у овом цитату поима свој етничко-национални идентитет, уочићемо амбиваленцију: сугерише се да Ахмед себе види и као неамериканца и као Американца. Наиме, он употребљава присвојну заменицу другог лица, те и глаголски облик у првом лицу множине: „[...] tvoj predsednik je rekao [...] da trošimo novac koji nemamo [...] (истакла М. М.)". Овакви искази, који показују да јунак и припада и не припада заједници у којој живи, нису ретки у роману.

Коначно, јунаков анимозитет тиче се Западног света као таквог, што протагониста сâм експлицира док са Џолирин разговара о чедности, која према исламским уверењима у оностраности бива награђена девицама: „Moj učitelj u džamiji misli da su crnooke device simbol blagoslova koji čovek ne može zamisliti bez konkretnih slika. Tipično je za Zapad opsednut seksom to što se uhvatio za tu sliku i zbog toga se podsmeva islamu" (Апдајк 2006: 79; подвукла М. М.). Ахмед Западној цивилизацији замера то што је иноверна, а пре свега морално декадентна. Тако „прозу приликâ" у делу представља јунаково „неверничко" окружење.

У делу можемо пронаћи неколико мотивацијских линија које се тичу Ахмедовог анимозитета према непосредном окружењу, али и це-

локупном Западном свету. Једним делом је мотивисан тиме што у средини у којој јунак живи постоји отпор према – њему као муслиману. Момак Џолирин, Тиленол Џонс, дозива га подругљиво, речима „Hej, Arapine" (Апдајк 2006: 21), понижава га и физички злоставља: „[...] ti si tako glup da nikoga nije briga za tebe, Arapine [...] Uvrnutipederašu. Peško [...] Crnemuslimaneja ne vređam, ali ti nisi crn, ti si samo jadan bezveznjak. Ti nisi Arapin, ti si posranac" (Апдајк 2006: 22); затим „udara Ahmeda pesnicom u stomak, što mu izbacuje sav vazduh" (Апдајк 2006: 22). Према схватањима социолога Антонија Смита која елаборира у студији Национални идентитет, западни модел нације је „грађански": заснива се на просторном, територијалном схватању (Смит 2010: 23), те, сходно томе, индивидуа може изабрати свој национални идентитет (Смит 2010: 26). Насупрот западном стоји „незападно", „етничко" схватање нације, које се темељи на припадању истој „лози";оно наглашава заједницу рођења и родне културе, због чега је непроменљиво (Смит 2010: 26). Примећујемо да се јунак поима као Другост, иако то – ако имамо у виду Смитово одређење западног схватања нације – не бисмо очекивали. Стога се чини да писац Терористе сугерише да америчко поимање идентитета није у потпуности грађанско, територијално, чак ни у средини каква је Њу Џерзи, коју Апдајк приказује као мултиетничку. Ахмед је, видимо, изложен својеврсном вршњачком насиљу због тога што је друге вере, што не припада „у потпуности" Сједињеним Америчким Државама. Његово порекло је врло комплексно: уједно и ирско, и египатско, и америчко. Даље, подсећамо да је радња романа смештена у 2003. годину, две године након терористичких напада, када је, и према Апдајковом роману, у овој земљи у великој мери заступљена исламофобија, због чега се јунак може осећати у различитом смислу угрожено. Затим, у делу је наговештена и Ахмедова фрустрација због одмазде коју је Америка покренула на Блиском истоку, на шта би могле указивати његове следеће речи, упућене Џеку Левију, школском саветнику, у којима Американце поистовећује са хришћанима: „Pogledajte kako su hrišćani izvršili genocid nad starosedeocima Amerike i potkopali Aziju i Afriku, a sada su se ustremili na islam (истакла М. М.), a svime u VašingtonurukovodeJevreji da bi ostali u Palestini" (Апдајк 2006: 45). Коначно, чини се да је протагониста негаторски оријентисан према свом окружењу и услед оскудице у којој живи: „Ahmedu je izgledalo da se njegova majka razmeće

svojim siromaštvom, svakodnevnim neuspehom da se uklopi u srednju klasu" (Апдајк 2006: 152). Он у једном моменту исказује огорченост услед оваквог социо-економског статуса. Наиме, у расправи са школским саветником, који тврди да Ахмед треба да упише факултет, а не да вози камион, у наративном проседеу у ком се, по свој прилици, оглашава сâ протагониста романа, читамо: „Oni umiru od želje da on završi školu i da ga se reše. I kad završi gde bi? U imperijalistički privredni sistem koji je napravljen u korist bogatih hrišćana (истакла М. М.)" (Апдајк 2006: 87–88).

За Ахмедово формирање је од „Централне гимназије" значајнија једна друга институција. Већ на почетку романа сазнајемо да јунак има учитеља, шеиха Рашида, који је имам у џамији, код ког од своје једанаесте одлази два пута недељно да тумачи Куран. Обратимо пажњу на први њихов разговор који је приказан у делу:

> Šeih Rašid recituje sa divnim izgovorom stočetvrtu suru, koja se odnosi na hutamu, razbuktalu vatru:
>
> *A ko će te naučiti šta je razbuktala vatra?*
> *To je vatra koju je potpalio Alah,*
> *Koja će do srca prokletih dopirati.*
> *Ona će iznad njih biti zatvorena,*
> *Plamenim stubovima zasvođena.*
>
> Kada Ahmed nastoji da izvuče slike na arapskom u Kuranu – plamene stubove, fi 'amadin mumaddada, i svod visoko iznad srca onih koji su se šćućurili u strahu i naprežu se da vide kroz izmaglicu što se iznad njih uzdiže od usijanog žara, nāru 'l-lāhi 'l-mūqada – neki nagoveštaj da Samilosni popušta u izvesnom momentu i traži da se hutama zaustavi, imam spušta pogled, očiju koje su neočekivano bledosive, mlečne i neuhvatljive kao kod kafirske žene, i kaže da su ovi vizionarski opisi Proroka figurativni. Oni zaista govore o jakoj patnji odvajanja od Boga i ognju našeg kajanja zbog grehova koje smo počinili protiv Njegovih zapovesti. Međutim, Ahmedu se ne sviđa glas šeiha Rašida kada on to kaže. Podseća ga na neubedljive glasove njegovih nastavnika u Centralnoj gimnaziji. On u tome čuje tih glas satane, jedan glas koji poriče ono što drugi tvrdi. Prorok je mislio na fizičku vatru kada je propovedao o vaatri koja ne prašta; Muhamed nije mogao prečesto da objavljuje činjenicu o večitoj vatri.

> Šeih Rašid nije mnogo stariji od Ahmeda – deset, možda dvadeset godina. On ima malo bora po beloj koži lica. Snebivljiv je iako precizan u svojim kretnjama. U godinama za koliko je stariji, svet ga je načinio slabijim. Kada mrmljanje đavola koji ga iznutra nagrizaju oboji imamom glas, Ahmed oseća želju da ustane i da ga smrvi isto tako kao što je Bog spržio onog jadnog crva u središtu spirale. Vera učenika prevazilazi veru nastavnika; šeih Rašid plaši se da jaše na belom krilatom đogatu islama, plaši ga njegov juriš. On nastoji da ublaži reči Prorokove, da ih pomeša sa ljudskim razumom, ali im nije bila namena da se mešaju: one prodiru u ljudsku mekoću kao mač. (Апдајк 2006: 12–13)

Разбуктала ватра и пламени стубови, о којим се говори у наведеном сегменту Курана, могу бити метафоре за унутрашњу, индивидуалну борбу са помислима и искушењима, али се могу односити и на физички обрачун са неисламским светом. Шеих Рашид за разговоре са Ахмедом, заправо, начелно бира овакве делове Курана, који се могу тумачити и са аспекта исламског фундаментализма. Након читања потенцијално милитантног одељка, „imam spušta pogled (истакла М. М.), očiju koje su neočekivano bledosive, mlečne i neuhvatljive kao kod kafirske žene, i kaže da su ovi vizionarski opisi Proroka figurativni". Ахмеду се „ne sviđa" глас шеиха који (барем номинално) метафорички тумачи одељак из свете књиге; јунак буквално разумева ватру и пламене стубове из Курана: „Podseća ga na neubedljive glasove njegovih nastavnika u Centralnoj gimnaziji. On u tome čuje tih glas satane, jedan glas koji poriče ono što drugi tvrdi(подвлачења М. М.). Prorok je mislio na fizičku vatru kada je propovedao o vatri koja ne prašta". Већ овде примећујемо да у овом јунаку има нечега од парадоксалне привлачности негативног јунака, о којој говори Никола Милошевић.

Лукач говори о „traganju za smislom u svetu koji se doživljava kao stran i neprijateljski" у оквиру образовног романа(Лукач 1968: 103). Тај смисао се овде иронично назире у идеји о физичкој борби са иноверницима. Мађарски теоретичар истиче да Вилхелм Мајстер нема погрешне тежње, већ се његов проблем огледа „управо у томе што је уопште пожелео да своју душевност оствари у свету" (Лукач 1968: 103). За разлику од осамнаестовековног јунака класичног образовног романа, протагониста Терористе, који живи у двадесет првом веку, има, дакле, погрешне тежње. „Поезијасрца" се у Терористи у вели-

кој мери заснива на милитантном односу према Другости, а Другост је, заправо, сведена на елемент религијског: док јунак првобитног Bildungsroman-а стреми што обухватнијем и далекосежнијем знању, главни лик је код Апдајка фокусиран искључиво на политичко-делатну функцију ислама. Овакво становиште, по ком је исламска религиозност начелно прагматична, јесте стереотипно.

У роману се не казује на који начин је јунак постао религиозан и зашто се одлучио за религију свог одсутног оца[6]; на почетку Терористе затичемо га као ревносног и посвећеног муслимана, истина, са клицом екстремизма. За њега је ислам „svojevoljno izabran identitet" (Апдајк 2006: 191). Џек Леви ће приликом једне од посета јунакове мајке, изнети једно од могућих објашњења: „Toga imamnogo u [...] crnimporodicama, decaidealizujuocakojinijetu i usmeravajusvusvojuljutnj unajadnustarumamukoju se ubi od posla da bi imalikrovnadglavom" (Апдајк 2006: 97). Ахмед, свакако, „проналазак" ислама види као неку врсту поновног сусрета са оцем: „On je mislio da bi u ovoj veri mogao da nađe trag lepog oca koji se povukao u času kada je njegovo sećanje počinjalo" (Апдајк 2006: 108).

Када износи становиште о одређеној теми, јунак се врло често позива на свог учитеља, шеиха Рашида, који за њега представља највећи ауторитет. Објашњавајући Џеку Левију због чега не намерава да упише факултет, говори како га је у том смислу саветовао имам: „Rekao je da me usmeravanje na koledž izlaže štetnim uticajima – loša filozofija i loša književnost. Zapadna kultura je neznabožačka" (Апдајк 2006: 45); „Moj učitelj smatra da bi trebalo da vozim kamion" (Апдајк 2006: 48). У томе што се ослања на туђа уверења може се увидети да је Ахмед несигурна, неформирана личност, која још увек није изградила сопствени интегритет. Стога јунаку ова схватања нису иманентна, већ их је (само) донекле интериоризовао.

Он се, видимо, „плашио" „da bi više obrazovanja moglo da oslabi njegovu veru" (Apdajk 2006: 231). Мотив опасног знања могло би се довести у везу са библијским текстом. Наиме, Исус Христос у Беседи на гори – о којој се говори у Јеванђељу по Матеји – између осталог, каже да су „блажени сиромашни духом, јер је њихово Царство небеско" (Библија 2018: 1202). Једно од бројних тумачења овог прилично

6 О психолошким импликацијама одсуства оца у *Терористи* в. Алгамди 2015: 4–6.

комплексног стиха указује на шкодљивост световног, тј. изванрелигијског знања; Ахмедов страх да би знање могло да угрози његову религиозност може се упоредити и са одељком из Постања где се говори о првом греху, односно о дрвету познања добра и зла. Уз то, као мото у Терористи стоји цитат из Старог завета, из приче о Јони. Стога наслућујемо да приповедач добро познаје и хришћанску и муслиманску свету књигу, у чему би се могла крити његова „идеологија".

Инсекти (бубе и бубашвабе) јесу својеврсна Ахмедова фасцинација; они су лајтмотив дела и представљају алегорију за иноверника: „Ahmed imaosamnaestgodina. Početak je aprila. Opet se zelenilo uvlači, seme po seme, u sumorne pukotine u zemlju grada. On gleda nadole sa svoje nove visine i misli da bi on bio Bog insektima koji se ne vide u travi, da imaju svest kao što je njegova. Protekle godine je porastao za sedam i po centimetara i dostigao metar i osamdeset tri" (Апдајк 2006: 10). Јунак себе види не само као супериорног у односу на инсекте већ као Бога над њима, и то због своје физичке надмоћности, која се може схватити и симболички. Релацију Бог – Ахмед јунак, дакле, пројектује на однос Ахмед – инсекти. У наредном сегменту пак примећујемо да протагониста гаји емпатију према овим створењима, премда се не усуђује да искаже своје становиште:

> „Da li imaš sažaljenja za bubašvabe koje ispuzavaju ispod poda i česme? Muve koje zuje oko hrane na stolu, hodaju po njoj prljavim nogama koje su upravo igrale na izmetu i strvinama – da li njih sažaljevaš?
>
> Ahmed ih je, istinu govoreći, sažaljevao, jer je bio fasciniran ogromnom populacijom insekata koji su gmizali pored nogu bogolikih ljudi ali, znajući da bi bilo kakva kvalifikacija ili znaci dalje rasprave razljutili učitelja, odgovorio je: „Ne."
>
> „Ne", šeih Rašid se sa zadovoljstvom saglasio, dok je nežnom rukom lagano povlačio bradu. „Ti želiš da ih uništiš. Oni te sekiraju zbog nečistoće. Oni bi preuzeli tvoj sto, tvoju kuhinju; smestili bi se u samu tvoju hranu dok je stavljaš u usta ako ih ne uništiš. Oni nemaju osećanja. Oni su ispoljavanje satane i Bog će ih uništiti bez milosti kada dođe sudnji dan. (Апдајк 2008: 84)

Предраг Мићић у студији Самоубилачки тероризам говори и о разлозима зашто самоубице најчешће постају они који имају између

18 и 27 година. На овом дугачком списку налазе се и фрустрираност, несналажење, лоша финансијска ситуација, лоши услови живота, недостатак самопоуздања и губитак блиске особе (Мићић 2006: 189), што су одлике и околности који се могу повезати и са Ахмедом. При томе – као што смо већ сугерисали – Апдајков јунак нема нарочито развијен однос са мајком, што га, чини се, чини додатно усамљеним и незадовољним: „Mi nikada nismo dobro komunicirali. Između nas je bilo odsustvo mog oca, a onda moja vera, koju sam prihvatio pre nego što sam ušao u tinejdžerske godine. Ona je jedna topla žena i nesumnjivo brine za svoje pacijente u bolnici, ali mislim da za majčinstvo ima talenta koliko i mačka" (Апдајк 2006: 227). Своју мајку, Терезу, видео је као одвећ распусну и грешну жену: „Ahmed je svoju majku posmatrao kao grešku koju je njegov otac napravio, ali on nikada neće" (Апдајк 2006: 184). Лице које брзо поцрвени јунак каже да је „nažalost" наследио од мајке (Апдајк 2006: 84). Поред шеиха Рашида, дакле, не постоји друга особа са којом је Ахмед близак. Између осталог, због тога се јунак не усуђује да противуречи његовим схватањима.

Џолирин пева у црквеном хору, па позива Ахмеда на литургију, да чује њено солистичко певање. Иако је „šokiran" овим позивом (Апдајк 2006: 16), пристаје, јер је, како сâм каже, „do izvesne mere" „korisno upoznati neprijatelja" (Апдајк 2006: 76). Одлази на католичку службу, коју ће углавном пратити са ниподаштавањем, гнушањем и отпором: служба није ни почела, а он већ „mrzi Džolirin što ga je namamila u takvu škakljivu zamku" (Apdajk 2006: 59). Након читања библијске приче, свештеник држи беседу; говори људима да не буду попут неверникâ, „sinovaIzrailjevih" из старозаветне приче о Мојсију и земљи Хананеја:

> „Recite mi šta vam je potrebno".
> „Vera", slabašno izgovara nekoliko glasova, nesigurno.
> „Da čujem to opet glasnije. Šta nam je svima potrebno?"
> „Vera", čuje se jedinstven odgovor. Čak i Ahmed izgovara tu reč, ali tako da ga niko ne može čuti osim male devojčice pored njega. (Апдајк 2006: 68)

На тренутак и Ахмед бива „увучен" у ток службе: изговара реч „вера" (у оригиналу „faith" (Апдајк 2007: 51). Он – истина, само на тренутак – освешћује да је појам вере шири од појма религије, и да управо вера представља спону између њега и људû који га у том тре-

нутку окружују, а које до тада, али и после тога, назива неверницима. Ахмед верује у Алаха, хришћани у Исуса Христоса, али их све повезује вера у трансцеденцију, имплицитна је „порука". Овај сегмент је донекле конзистентан са одељком где јунак са сажаљењем посматра бубе и показује своју фасцинацију инсектима. И један и други део показују да је Ахмеду инхерентна емпатија према свету који га окружује, али је она прикривена слојевима индоктринације шеиха Рашида. Тако увиђамо да се „поезија срца" у Терористи не заснива искључиво на милитантном односу према Другости, премда је такав став јунака доминантан.

Свештеник у беседи помиње бројне библијске личности, старозаветне и новозаветне, попут праоца Аврама, пророкâ Јоне и Данила, Исуса Христоса:

> Avram, Noje: ova imena nisu potpuno nepoznata Ahmedu. Prorok je u trećoj suri potvrdio: Mi verujemo u Alaha i u ono što se objavljuje nama i u ono što je objavljeno Avramu i Išmaelu, i Isaku i Jakovu, i plemenima, kao i ono što je dato Mojsiju i Hristu i Prorocima od njihovog Gospoda. Mi nikakvu razliku među njima ne pravimo. Ovi ljudi oko njega su na svoj način sledbenici knjige. Zašto vi ne verujete u znake Boga? (Апдајк 2006: 69)

Јунак се тада присећа одељка из Курана у коме Мухамед говори како се религија коју он проповеда заснива на вери у Алаха, али и, како каже, у „ono što se objavljuje nama i ono što je objavljeno Avramu i Išmaelu, i Isaku i Jakovu, i plemenima, kao i ono što je dato Mojsiju i Hristu i Prorocima od njhovog Gospoda". Мухамед подсећа на заједничку основу аврамских религија и тако, истина, на посредан начин, позива на религијску толеранцију. У литератури о Терористи је, заправо, већ речено да овај роман позива на толеранцију, пријатељство и религијски релативизам (Крибернег 2011: 226). Ахмед пак не размишља дубље о ономе што је (можда) на тренутак бљеснуло у његовој свести. Он не промишља о сличностима између ислама и хришћанства – недуго након тога, хришћане ће поново видети као „ђаволе" (Апдајк 2006: 73).

С временом шеих Рашид постаје нестрпљивији и упорнији у својој индоктринацији:

> Izgledalo je da je u poslednjevremevrlonervozan, kao da ga nešto pritiska; Ahmedu izgleda kao da je on fino izbrušeni

> element u nekoj strukturi, izložen prevelikom naprezanju. Ove nedelje imam se brzo razdražio kada su diskutovali o jednom stihu iz treće sure: Neka nikako ne misle nevernici da je dobro za njih što im dajemo dug život. Mi im ga dajemo samo zato da više ogreznu u grehu; njih čeka sramna patnja. Ahmed se usudio da pita učitelja da nema nečega sadističkog u izrugivanju, kao i mnogim sličnim stihovima. Usudio se da kaže: „Zar ne bi trebalo da cilj Božji bude, kao što je govorio Prorok, da se nevernici preobrate? U svakom slučaju, zar ne bi trebalo da im on pokaže milosrđe, a ne da se naslađuje njihovim bolom".(Апдајк 2008: 84)

Ахмед се пита да ли је у складу са религијским погледом на свет наслађивати се туђом патњом, односно да ли је сходно свештеничком позиву да се имам срди и жели другоме зло. У овом сегменту јунак наликује на Стивена Дедалуса, главног јунака Џојсовог Портрета уметника у младости. Отац Арнал, предавач латинског, расрдиће се када „najbolji u razredu" не буде знао одговор на његово питање; наредиће му да клечи у средини разреда. Стивен Дедалус тада, слично Ахмеду, размишља о овом парадоксу: „Da li je to grehšto se otac Arnal razgnevio, ili je njemu dozvoljeno da se razgnevi kad su dečaci lenji zato što ih to tera da bolje uče, ili se samo pravi da je ljut? Sigurno zato što mu je to dozvoljeno, zato što sveštenik zna šta je greh i ne bi ga činio. Ali ako je on omaškom jedanput zgrešio, kako bi on otišao na ispovest?" (Џојс 2015: 48). Подсећамо да Стивен тада похађа језуитску школу у Клонгоусу, где, као одговор на репресију и дисциплину, долазе бројни несташлуци ученика, каткад врло озбиљни: у једном моменту дечаци краду вино које се користи за евхаристију.

Не можемо са сигурношћу тврдити да ли је сличност између ова два сегмента из Терористе и Портрета уметника у младости типолошка или се може говорити о утицају, при чему ваља имати у виду да је Џојс један од аутора који је у великој мери утицао на Апдајка. У основи и једног и другог одељка је топос критике свештенства. Стивен Дедалус се неће усудити да пита оца Арнала оно што га занима, због тога што је то у конкретном историјском тренутку, крајем деветнаестог века, у језуитској школи – незамисливо. Постоји, дакле, одређена детерминисаност која произилази из духа времена, из друштвено-историјских прилика у којим лик обитава. С друге стране, јунаку који живи на почетку двадесет и првог века, у другачијим културолошким

околностима, дозвољено је да постави свом учитељу такво питање. У овоме налазимо потврду Бахтиновог становишта да сазревање протагонисте у образовном роману није приватна ствар: он „одраста заједно са светом" и тако „одражава у себи историјски развој самог света" (Бахтин 2013: 15). Ахмедовова еманципацијау односу на Џојсовог јунака у конкретној ситуацији није искључиво резултат његовог личног „развоја", већ пре свега „развоја" (Западног) друштва и цивилизације. Приказивањем јунака који под утицајем имама помишља да се физички обрачуна са иноверницима, Апдајк, чини се, најпре поручује да је савремени Западни свет посрнуо.

Бахтин сматра да јунак образовног романа „више није унутар епохе, већ на размеђу двеју епоха; тај прелаз се одвија у њему и кроз њега" (Бахтин 2013: 16). Ђерђ Лукач чак каже да се у централног Bildungsromana„најјасније испољава тоталитет свијета" (Лукач 1968: 101). Тако је Апдајков јунак приказан као репрезентативна фигура човека у Западном свету с почетка двадесет првог века. Џек Леви често говори о савременом друштву које је толерантно (нпр. Апдајк 2006: 46, 319), односно да америчко друштво номинално инсистира на инклузивности, а, заправо, у пракси – где видимо да ученици исмевају Ахмеда јер је мислиман – ови се принципи изневеравају. Предочена недоследности још један је разлог јунакове фрустрације. И у њој се, дакле, може огледати „размеђа двеју епоха", о којој говори Бахтин.

Шеих Рашид постаје све нестрпљивији, а његове дискретне алузије да се непријатељ треба уништити све транспарентније. У таквим тренуцима Ахмед „želi da se čas završi" (Апдајк 2006: 116), јер „se ne oseća potpuno prijatno sa svojim učiteljem ali ga, kao što Kuran i Hadit nalažu, poštuje" (Апдајк 2006: 110). Осамнаестогодишњи младић, који је каткад показивао ентузијазам поводом идеје да се непријатељ треба уништити – и у мислима у том смислу ишао даље од имама – када његов учитељ то отвореније предложи, он се колеба, јер, чини се, њему је, као младом, те стога не тако промишљеном човеку, била привлачна само апстрактна идеја о уништавању непријатеља. У интервјуу који је дао Чарлсу Мекгрету непосредно након објављивања Терористе, писац истиче како је хтео да проговори из перспективе терористе (Мекгрет 2006). Његов је терориста, дакле, неконзистентан,неодлучан, што би, према Едварду Саиду и његовој студији Оријентализам, била стереотипна представа о Оријенту (Саид 2008), премда, како смо већ

истакли, Ахмед не представља само Оријент. У складу са Ахмедом неодлучношћу – али не само са овом особином протагонисте – радни наслов романа био је Земља страха (према: Бечелор 2009: 86).Пишући о Вилхелму Мајстеру, Дилтај истиче да су у роману „ради контрастног појачања и допуне поред главне фигуре постављени други карактери" (Дилтај 2004: 175); што се најбоље може уочити у односу Ахмеда и шеиха Рашида. Исламски свештеник на више планова деградира лик протагонисте. Ипак, пошто је Терориста модеран роман, контраст међу ликовима није тако заоштрен, већ је умногоме нијансиранији.

На наговор свог учитеља јунак почиње да ради за „Екселенси", фирму која тргује намештајем, а којој је, према шеиховим речима, „potrebanmlad vozač kamiona koji nema nečiste navike i koji je čvrst u našoj veri" (Апдајк 2008: 154). Притворни и злонамерни имам, који Ахмеда, заправо, посматра као Другост, биће тада поприлично задовољан:

> Šeiha ovo zabavlja, jemenske ženski sive oči se skupljaju. Za njega je Ahmed Amerikanac. Nikakva revnost i izučavanje Kurana ne mogu promeniti rasu njegove majke niti očevo odsustvo. Nepostojanje očeva, neuspeh očeva da ljude uče odanosti domu, jedno je od obeležja ovog dekadentnog društva bez korena. Šeih Rašid – čovek malen i vitak kao bodež, sa opasnim lukavstvom u sebi, koji povremeno nagoveštava da Kuran možda nije oduvek unapred postojao u raju, kuda je Proroka odvelo jedno noćno putovanje na konju Buraku – ne nudi sebe za oca; u njegovom gledanju na Ahmeda ima nešto bratsko i cinično, trun neprijateljstva (Апдајк 2008: 157)

У образовном роману протагониста би требало да се афирмише и развије кроз акцију, искуство, односно делање у свету. У првом делу Терористе Ахмед се не шаље у живот, у стварна збивања, већ бива одвучен од њих: фокусира се на унутрашњи живот, на рефлексију, тако што чита и изучава Куран. У складу са тим, његова сазнања и закључци долазе управо из језика, из разговора – из наратива. У другом делу романа Ахмед би требало да потврди своју „веру" и у делатном смислу, тако што ће се жртвовати за ислам. Аристотеловски речено, vita contemplativa замениће vita activa. Ахмед почиње да превози намештај за Либанца Чарлија и његовог оца. Чарли се представља као распусан средовечни човек који понајчешће прича о женама и о по-

литици. Његова функција у роману је да на конкретан начин Ахмеда припреми за жртвовање за ислам, да код њега, како је истакла Драгана Машовић, унесе политичке мотиве, као и да отклони евентуалне моралне и патриотско-емоционалне препреке (Машовић 2018: 153). На завршетку романа протагониста од Џека Левија сазнаје да је Чарли, заправо, Џија агент и да му је намера била да преко Ахмеда раскринка исламске фундаменталисте (Апдајк 2006: 307).

Социолог Фархад Косрокавар истиче како је у мотивисању нових кандидата за свету смрт важно осећање да је немогуће живети достојанствено у овом свету, којим доминирају снаге зла (према: Мићић 2006: 186). Док обавља свој посао, Апдајков јунак осећа се прочишћено, слободно и изоловано од спољашњег света, управо због тога што би камион требало да буде средство које ће га одвести у простор трансцеденције, а, самим тим, и чистоте: „Ahmed se oseća čistim u kamionu, odsečen od prostor sveta, njegovih ulica punih pseće prljavštine i komadića plastike i hartije koji lete; oseća da je čist i slobodan" (Апдајк 2006: 169). У том смислу нарочито га је оптерећивала сопствена сексуалност:

> On bi još od detinjstva u svojim snovima ponekad leteo duž hodnika ili klizio trotoarima nekoliko stopa iznad zemlje, a ponekad bi se probudio sa erekcijom ili, što je još sramnije, s velikom mokrom flekom na unutrašnjoj strani šlica od pižame. Uzaludno je tražio seksualne savete od Kurana. On je govorio o nečistoći, ali samo u odnosu na žene, o njihovoj menstruaciji, dojenju odojčadi. Našao je misteriozne reči u drugoj suri: Žene su njive vaše, i vi njivama svojim prilazite kako hoćete, a pripremite što i za duše svoje. I bojte se Alaha i znajte da ćete pred Njega stati.U stihu pre toga pročitao je da su žene zagađenje.Zato ne općite sa ženama za vrijeem mesečnog pranja, i ne prilazite im dok se ne okupaju. A kada se okupaju, onda im prilazite onako kako vam je Alah naredio. Alah zaista voli one koji se često kaju i voli one koji se mnogo čiste. (Апдајк 2006: 169)

Најпре подсећамо да су откривање љубави и еротских доживљаја типични сегменти образовног романа. Овај и други слични делови Терористе указују на ограниченост рација, учења, образовног процеса (који је у делу иронизован), те и на дозу узалудности у оквиру „усавршавања" у верском животу: постоје универзалне људске осо-

бине које се врло тешко могу еманциповати и уподобити одређеним правилима. Тако ће Ахмедова сексуалност на посредан начин утицати на његову одлуку да се жртвује за ислам: убиством које је уједно и самоубиство, према шеиховом учењу, јунак би отишао у рајске пределе и на тај начин би се заувек ослободио свог тела и телесности.

Када почне да ради за „Екселенси", протагониста задобија извесну дозу самопоуздања, па и дрскости. Када му Чарли, који га зове Медмене, каже како треба да буде концетрисан док вози, Ахмед му прекосно и иронично одговара: „Stvarno?", Ahmed pokušava da zadirkuje starijeg čoveka, njegovog libansko-američkog brata, da bi mu promenio namršteno ozbiljno raspoloženje. „Zar ne bi trebalo da se automobili meni sklone sa puta?" (Апдајк 2006: 170). Млад човек који се, тиме што је почео да привређује, у одређеној мери осамосталио, може задобити, видимо, и дозу одважности и дрскости. То што Ахмед „zadirkuje" (Apdajk 2006: 170) Чарлија и себе види супериорног у односу на околину („Zar ne bi trebalo da se automobili meni sklone sa puta?"), у вези је и са мотивом буба са почетка романа, односно са призором где јунак себе посматра као својеврсног бога у односу на инсекте. Он, чини се, и овде уображавабожје прерогативе.

У једном од разговора о политици који ће повести Ахмед, Чарли и његов отац, читамо: „Džihad ne mora da znači rat", primećuje Ahmed dok mu je glas od stidljivosti promukao. „To znači stremiti božjim putem. Možda da znači 'unutrašnja borba'. Шта је „унутрашња борба"" (у оригиналу „inner struggle"(Апдајк 2006: 126))? Ове јунакове речи су двосмислене. Могу указивати на интериоризовану, душевну човекову борбу са грехом и са искушењима, што би било аутентично религијско тумачење. У полемици са шеихом Рашидом коју смо коментарисали Ахмед одбацује фигуративну интерпретацију Курана, док се овде, може бити, залаже за такав вид егзецезе[7]. „Унутрашња борба" може се пак поимати и као физичка, буквално схваћена, борба – у оквиру, унутар Америке (тзв. homegrown/domestic terrorism). Тако је ова синтагма потенцијално милитантна.

Чарли на имплицитан настоји да убрза јунакову иницијацију, његово интегрисање у свет одраслих мушкараца: „Moramotisrediti da nešto potucaš!" (Apdajk 2006: 190), јер није „prirodnošto si još nevin"

7 У постколонијалном и у великој мери тенденциозном читању *Терористе*, Икбар Алосман указује и на Ахмедову недоследност (Алосман 2018).

(Апдајк 2006: 245). Убрзо ће му уговорити састанак, иако ће Ахмед, на известан начин, заобићи „грех". Може бити да на овај начин Чарли, који игра улогу вулгарног „шофера",настоји да Ахмеда уподоби „себи", како би се између њих развило дубље поверење: са становишта религијског погледа на свет, упрљан грехом, заблудео, јунак би се можда лакше одлучио да уради оно што ће се од њега тражити. Када уђе у просторију где је уговорен састанак, биће запрепашћен када угледа – Џолирин. Њих двоје ће време углавном провести разговарајући; Ахмед јој се поверава: „Ponekad čeznem da se pridružim Bogu, da mu olakšam usamljenost. Tekšto je izgovorio te reči on shvata da je to bogohuljenje: u dvadeset devetoj suri stoji: Alahu nije potrebna pomoć njegovih stvorenja" (Apdajk 2006: 241). Јунак предосећа да ће се од њега захтевати да изврши терористички напад и, чини се, покушава на неки начин да увери себе да он то заиста жели да уради. Приликом наредног одласка у џамију, шеих га обавештава који је његов задатак; иако није сигуран у своју одлику, Ахмед пристаје.

Сада већ студент, Стивен Дедалус, полемишући са колегом Дејвином о апсурдности људске жртве зарад отаџбине, поентира: „Kad se duša jednog čoveka rodi u ovoj zemlji, na nju bacaju mreže da bi je zadržali da ne uzleti. Govoriš mi o nacionalnosti, jeziku, veri. Ja ću pokušati da u letu mimoiđem te mreže [...] Irska je stara krmača koja jede svoju decu"(Џојс 2015: 198). Као што је познато, Стивен ће на крају романа отићи из земље, у добровољно изгнанство. Да ли би се, у контексту тумачења Апдајковог Терористе, могло рећи за Америку да је – како би рекао Киш у наслову своје приче – „крмача која прождире свој окот"? Апдајк тематизује управо овај проблем: Ахмед за себе каже да, „naravno", „nijestranac", да, заправо, „nikadanije bio u inostranstvu" (Апдајк 2006: 42), а камоли на Истоку. Он себе види као Американца, у чему се, између осталог, огледа његово „грађанско" схватање националног идентитета. Јунак је све време неодлучан између „етничког" и „грађанског" поимања идентитета.

Када одлучи да се жртвује за ислам, Ахмед почиње дубље да преиспитује своју веру: „Da li je njegova sopstvena vera, povremeno bi se zapitao, mladalačka taština, način da se razlikuje od svih onih osuđenih, Džolirin i Tilenola i ostalih izgubljenih, već mrtvih, u Centralnoj gimnaziji"(Apdajk 2006: 288–9). Он овде освешћује да се његов идентитет заснива пре свега на антагонизму између њега и околине. Дру-

гим речима, јунак се у роману не изграђује тако што се афирмишу његове специфичности, већ тако што се негира свет око њега. Он пре зна шта (номинално) није, него шта заиста јесте. Ахмед свој идентитет заснива на негацији Другости као такве, премда је у његовом опхођењу према околини, како смо већ сугерисали, тај антагонизам мање изражен него што сâм јунак може да увиди.

Како би пронашао мотив за своје жртвовање за ислам, он изнова и изнова чита Куран:

> Reči mu govore, ali nemaju dovoljno smisla. On proučava arapski na suprotnoj strani i shvata da nevernici – kako je to čudno da se oni, đavoli, čuju u Svetom Kuranu – sumnjaju u vaskrsnuće tela koje je Prorok propovedao. I sam Ahmed jedvamože da zamisli obnavljanje svog tela kada uspe da ga napusti; umesto toga on vidi svoj duh, tu malu stvar u njemu koja neprestano govori: 'Ja... ja...', i ulaziodmah u sledećiživot, kao da gurakrozobrtnavrata. (Апдајк 2006: 290)

Јунак овде сумња и у основне постулате ислама: „једва може да замисли" васкрсење свога тела; уместо тога, он види свој дух, „ту малу ствар" која понавља заменицу „ја". Дух се овде приказује као „мала", егоистична „ствар", чиме се сугерише да је код Ахмеда (погрешно схваћена) духовност поклекла пред жељом за овоземљским животом. Може бити и да протагониста на овом месту имплицира славу коју ће самоубиством достићи у исламском свету, како му је шеих обећао. Он размишља и о неверницима који сумњају у васкрсење. Овај сегмент се може посматрати и као метапоетички, јер сâм Ахмед у Курану покушава да нађе оправдање за своје евентуално жртвовање за џихад и тако је управо он тај који сумња, у чему се, између осталог, огледа веома суптилна приповедачева ирониja. Речи из Курана које говоре о сумњи у васкрсење могле би се односити и на Библију, где се у Јеванђељу по Матеји описује Христово васкрсење, те се каже и како „неки посумњаше" у њега (Библија 2012: 1239).

Дефиниција образовног романа коју нуди Карл фон Моргенштерн укључује и компонентну читалачке рецепције, посредством које се и реципијент књижевног текста – изграђује (Махони 1991: 100–101). Сходно томе, промишљени казивач приче о Ахмеду настоји да образује читаоца: да подсети да се ислам и хришћанство заснивају на

бројним заједничким постулатима, али и да сугерише да свете књиге нису потпуно оригинални нити аутономне творевине, већ су органски део културе у којој настају, због чега су често написани под утицајем других текстова. Јунака збуњује и то што се у Курану уопште помињу неверници, што им се придаје та врста значаја. Ова мисао такође може бити последица његове сумње у оправданост и утемељеност одлуке да се жртвује за џихад. Наиме, чини се да је овде имплицирано становиште да иноверници нису толико омражени у светој књизи колико Ахмед мисли да би требало да буду. Јунак овде као да преиспитује већ донету одлуку о терористичком нападу. Дубоко у себи, он увиђа аспурд евентуалног самоубиства.

Наредни сегменти романа представљају његову кулминациону тачку. Бројни детаљи који следе указују на Ахмедову несигурност. На пример, оног јутра када крене да реализује свој задатак, са носталгијом помишља на школу коју је похађао, а према којој је имао изразито негативан став: „Za Ahmeda neće više biti vraćanja u školu. Centralna gimnazija mu sada izgleda, sa svim svojim zastrašujućim žamorom i bezbožnim podrugivanjem, kao minijaturni zamak, kao igračka, bezazleno mesto bezbednosti i odloženog donošenja odluka" (Апдајк 2006: 294). Уплашен и већ помало сумњичав, док буде чекао Чарлија, размишљаће и о Џолирин: „Ahmedovo srce kuca kao one noći sa Džolirin. Sada mu je žao što je to propustio, što je nije iskoristio kada je za to bila plaćena" (Апдајк 2006: 296). Близина танатоса хипертрофира ерос, те Ахмед жали што је пропустио приликуда буде са девојком. Јунак ипак покушава да увери себе да „ono što on sada radi odigrava se u šaci Božje ruke, njegove velike, sveobuhvatne volje" (Апдајк 2006: 299), због чега „mora da sačuva prisebnost, tako što će zamisliti da je on božji instrument, hladan i čvrst i određen i nepromišljen, kakav treba da bude instrument" (Апдајк 2006: 302). За њега је, чини се, извршење самоубиства зарад џихада питање да ли он ваш или Наполеон. Даље, размишљање о убиству тј. самоубиству супротно је телеологији образовног романа, јер би оно поништило личност и обесмислило процес образовања, чији је циљ формирана личност. И у овом аспекту, дакле, Терориста деконструише Bildungsroman. По томе што своју субјективност поставља као закон, Ахмед наликује на штурмундраговског, Гетеовог Вертера.

Чарли се не појављује на договореном месту, па Ахмед одлучује да сам изврши свој задатак. Камион који му је за то додељен није онај

који је возио у „Екслесију": „Ovimkamionom se upravljadrugačije od Ekslensija, koji se blago njihao, kao da vozač sedi na vratu slona. Kad vozi kamion sa natpisom 'Sistemi za postavljanje zastora na prozorima',on ne oseća nikakvu organsku simpatiju. Volan ne odgovara njegovim rukama" (Апдајк 2006: 303). Чини се да је у овом наводу фокализатор Ахмед: јунак субјективно види камион; наиме, волан, може бити, у потпуности одговара његовим рукама, али је његова перспектива, због колебања и несигурности, извитоперена.

Неки човек му тада маше. Убрзо схвата да је то Џек Леви, школски саветник. Помисливши да школски саветник има „poruku od Čarlija" (Апдајк 2006: 304) или „nekuhitnuporukuodnjegovemajke" (Апдајк 2006: 305), Ахмед ће се колебати да ли да му допусти да уђе у камион. Пошто ће се на семафору убрзо бити црвено светло, принуђен је да стане, па Џек Леви куца на врата: „Zbunjen, naučen da ne pokazuje nepoštovanje prema profesoru, Ahmed pruža ruku i otključava vrata" (Апдајк 2006: 305). Нисмо сигурно да ли нам ово говори приповедач или пак јунак – као изговор за то што је пустио Џека Левија да уђе. Школски саветник је помоћу сестре своје супруге, која ради у служби безбедности од терористичких напада, дознао да Ахмед намерава да изврши самоубилачки терористички напад, због чега је похрлио да га пронађе и у томе спречи.

Протагониста тада Левија, човека који је био са његовом мајком, види као алтернативну очинску фигуру (Алгамди 2015: 6): „Postojao je otac koji je iščezao pre nego što je mogao da u pamćenje stavi njegovu sliku, a onda je Čarli bio prijateljski raspoložen prema njemu i pokazivao mu puteve, i sada je ovaj umorni Jevrejin koji kao da se oblačio u mraku zauzeo njihovo mesto, prazan prostor pored njega" (Апдајк 2006: 307). Алгамди сматра да ће Леви успети да одговори јунака од идеје да изврши напад управо због тога што је потенцијална фигура оца (Алгамди 2015: 6). Овом уверењу иде у прилог и то што школски саветник у тренутку када га Ахмед упозори да изађе из камиона јер ће активирати детонатор, Леви одговара: „Mislim da neću da izađem. Mi smo u ovome zajedno, sine" (Апдајк 2006: 314). Ни када сазна да је Чарли мртав, односно да је био тајни агент у настојању да раскринка друге, а не Ахмеда, јунак не одустаје од идеје да се жртвује за ислам, позивајући се да оне делове Курана где се говори како неверника треба „spaliti" и „zgaziti", „jer su zaboravili Boga" (Апдајк 2006: 312). Главни

аргумент Џека Левија је да су сви који живе у Америци – Американции да због тога не треба да активира детонатор: „Ma, hajde, mi smo svi ovde Amerikanci. U tome i jeste stvar, zar ti to nisu rekli u Centralnoj gimnaziji? Amerikanac irskog porekla, Amerikanac afričkog porekla, Amerikanac jevrejskog porekla; ima čak i Amerikanaca arapskog porekla" (Апдајк 2006: 319), али дубљи разговор прекида улазак у тунел.

Ахмед ће тада у возилу исред угледати децу која покушавају да привуку његову пажњу. Драгана Машовић сматра да ће поглед на њих, потенцијалне жртве, утицати на јунакову одлуку да не изврши самоубилачки напад (Машовић 2018: 144). Поред тога што су потенцијалне жртве, она су и чист и неискварен облик егзистенције, којој он стреми. Због тога, између осталог, Ахмед одустаје од плана. У Курану је ваљаном муслуману обећан рај са десетинама девица; призор са децом, на вишеструко посредован начин, указује да рај као простор неискварености треба остварити и у оквиру овоземаљске егзистенције; симбол таквог живота јесу управо деца. Тада Ахмед „umirujuće diže prste desne ruke sa volana i maše im, kao što mlataraju noge bube koja leži na leđima. Konačno pozdravljeni, mališani se smeše i Ahmed ne može a da se i on ne nasmeši njima" (Ахмед 2006: 324). Јунак себе види као бубу[8], и то у положају у ком је немоћна: када лежи на леђима, те може једино беспомоћно да „маше" ногама. У тренуцима док су му пред очима деца, јунак је, дакле, немоћан да убије.

Он ће се у последњем тренутку предомислити, најпре због тога што ће се сетити одељка из Курана где се каже да Бог „ne želi da oskrnavimo Njegovu tvorevinu želeći smrt. On hoće život" (Апдајк 2006: 324). Значење ових речи слично је по(р)уци „Књиге пророка Јоне", чији сегмент стоји у мотоу романа: „SadaGospode, uzmidušu moju od mene, / jer mi je bolje umrijeti nego živjeti. / A Gospod reče: je li dobro što se srdiš?" (Апдајк 2006: 5). Јона се срди зато што ће Бог помиловао Нинивљане. Тада му Бог на сликовит начин објашњава да је он није Бог само Израиљаца већ свих људи, те стога има милости и према припадницима других заједница. Ахмед је по свом антагонистичком односу према Другости сличан Јони. Тако и Јону и Ахмеда божја ин-

8 Било би интересантно и надасве плодоносно за разумевање Апдајковог романа у неком од наредних истраживања подробније испитати на који начин се инсекти приказују у *Терористи*, односно у Џојсовом *Портрету уметника у младости.*

станца „враћа" на људску меру. Тако и ови сегменти романа позивају на толеранцију и религијски релативизам.

Још један разлог зашто Ахмед неће притиснути детонатор је тај што се он гнуша органског отпада. Неколико дана пре него што крене да изврши свој задатак, посматра бубу и размишља: „Mnogi bi dečaci– Tilenol, na primer – jednostavno smrvili ovo iritirajuće prisustvo nogom, ali za Ahmeda takav izbor ne postoji: to bi imalo za rezultat spljeskan leš, zgnječeno zamršeno klupko maleckih delova i prosute tečnosti iz tela, i on ne želi da posmatra nikakav sličan organski užas" (Апдајк 2006: 269). Овај сегмент на известан начин антиципира Ахмедову мисао да Бог не жели „da oskrnavimo njegovu tvorevinu želeći smrt".

Валтер Грунциг сматра да ликови у Терористи један другог хуманизују (према: Крибернег 2011: 219), што је према нашем уверењу само донекле тачно. Џолирин продуховљује Ахмеда, најпре тако што га позива на литургију, где јунак барем на тренутак (на посредан начин) освешћује апсурд идеје о уништењу иноверникâ; оно што је много важније за формирање протагонисте, ова девојка у њему буди велике симпатије и осећања за која није знао ни да постоје. Џолирин га, заправо, у највећој мери епанципује: он се заљубљује у њу, иако она припада другој конфесионалној средини, односно иако њен поглед на свет уопште и није религијски! У том смислу Апдајк даје предност емотивном и ирационалном, науштрб оног образовања који се заснива на принципу рационалног. Пошто Ахмед не развија дубљи однос са мајком, не би се могло говорити како једно друго оплемењују. Занимљиво је што у роману не видимо Ахмедову реакцију на учитељеву издају; он не размишља о њој, већ само одлучује да изврши свој задатак, за који сматра да му је додељена од стране божје инстанце. Џек Леви, човек који у делу представља школу, тј. педагошку институцију, само ће донекле утицати на Ахмедову одлуку: када га Џек у једном моменту подржи у идеји да активира детонатор, јер је и сâм незадовољан својим животом, Ахмед ће устукнути, зато што сматра да његов („чист", џихадски) мотив за (само)убиство не сме да буде контаминиран разлозима неког другог. Протагониста ће, чини се, пре сâм, односно на основу сопствене перцепције, у последњем тренутку донети одлуку. Тако завршетак Терористе заобилази тему смрти, што је, према Лукачу, још један од поетичких одлика образовног романа (Лукач 1968: 106).

У последњем параграфу романа фокализатор је Ахмед; у њему се открива да јунак није доживео истински духовни преображај, да није доживео епифанију. У реченици којом се дело затвара, као и у првој реченици Терористе, он Другост види као непријатељску:

> Svuda oko njih, uz Osmu aveniju pa sve do Brodveja, velikim gradom mile ljudi, neki lepo obučeni, mnogi otrcani, jedan broj je lep, ali većina nije, svi zbog ogromnih građevina okolo izgledaju kao insekti, ali svi brzaju, žure, zaokupljeni na mlečnom jutarnjem suncu nekim planom ili zamisli ili nadom, kojih se čvrsto drže, njihovim razlogom za život za još jedan dan, dok je svaki od njih živ nabijen na čiodu savesti, usmeren na napredovanje i samoodržanje. To i samo to. Ovi đavoli su mi oduzeli mog Boga, misli Ahmed. (Апдајк 2006: 328)

Драгана Машовић сматра да је Ахмед свестан„[...] дасуму ’ђаволи’, ипак, ’одузелиБога’, и дасевраћа у ’обичан’ живот у комећеонсамморатидапреузместарање о своммживоту и, као и остали, о својим плановима, макар то значило и да ће са њима поделити празнину, таворење, и површносткултуре”. (Машовић 2018: 155), те увиђа да га у животу чека само усмереност на напредовање и самоодржање (Машовић 2018: 155).

Ахмед се суштински не измирује са светом, односно не успева да достигне „извојевану и изборену зрелост”, о којој пише Лукач: „Садржај ове зрелости је идеал слободне људскости која схвата и прихвата све друштвене структуре живота као нужне форме људске заједнице” (Лукач 1968: 100). Јунак се не еманципује од антагонистичког погледа на Другост; њему је и даље иманентна екстремистичка исламска позиција. Као што смо показали, он нема храбрости да изврши терористички напад. Одвећ му је стало до овоземаљске егзистенције; уз то, Ахмед има одређену дозу емпатије према људима који га окружују, нарочито према онима који несвесно живе његов идеал, а то је идеал чистоте и неискварености. У складу са тим, помирење са светом овде је само наговештено. Писац пак завршетак романа оставља отвореним: нисмо сигурни да ли ће одустати од свог идеала или ће се истински помирити са својом околином. Кружна композција дела сугерише да Ахмед неће променити своју перцепцију. У складу са тим,јунак је и на крају деланеформиран.Комплексност централне фигуре у

Терористипоказује даовим делом писац у одређеној мери успева да превреднује стереотипну представу о муслиманима, иако нијансиран и суптилан став о припадницима ове конфесије није очигледан, већ је „скривен" у дубинским слојевима текста. И да закључимо: анализирани аспекти романа сведоче о томе да је у савременој књижевности могућа једино деконструисана верзија образовног романа.

ЛИТЕРАТУРА

Алгамди 2015: A. Alghamdi, „Terrorism as a Gendered Familial Psychodrama in John Updike's Terrorist", *Modernaspråk*– Upsala: Institutionen förmodernaspråk, Uppsala University, Vol. 109, No 1 (2015), 1–12.

Алосман 2018: M.I. M.Alosman, „Differentiation and Imperfectionality in John Updike's Terrorist", *The Southeast Asian Journal of English Language Studies*, Vol. 24 (2), 58–70.

Бахтин 2013: М. Бахтин „Роман о васпитању и његов значај у историји реализма", *Естетика језичког стваралаштва*, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, стр. 5–65.

Бечелор 2009: B. Batchelor, *Running Toward the Apocalipse: John Updike's New America*: https://scholarcommons.usf.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2844&context=etd&fbclid=IwAR3wSW9vUzjciEI52WuuRenG8SP5zjxFxiCwhZXDevhzcBYu9Q_DZCGe31o, pristupljeno 4. 9. 2020.

Бодријар 2007: Ž. Bodrijar, *Duh terorizma*, sa francuskog preveo Dejan Ilić, Beograd: Arhipelag.

Дилтај 2004: V. Diltaj, *Doživljaj i pesništvo*, sa nemačkog preveo Saša Radojčić, Novi Sad: Orpheus.

Дојчиновић 2018: В. Dojčinović, „Zeka Angstrom (opet) beži", pogovor u: Dž. Apdajk, *Beži, zeko, beži*, Beograd: Laguna, str. 355–380.

Дојчиновић Нешић 2007: В. Dojčinović Nešić, *Kartograf modernog sveta: romani Džona Apdajka*, Beograd: Filološki fakultet.

Јакобс, Краузе 2000: J. Jakobs, M. Krauze, „Nemački obrazovni roman. Istorija žanra od XVIII do XX veka", *Reč: časopis za književnost i kulturu*, sa nemačkog prevela Tijana Obradović, broj 60 (6), god. 2000, str. 379–398.

Лукач 1968: Đ. Lukač, „Godine učenja Vilhelma Majstera kao pokušaj sinteze",*Teorija romana: jedan filozofsko historijski pokušaj o formama velike epske literature*, Sarajevo: Izdavačko preduzeće „Veselin Masleša", str. 99–108.

Крибернег 2011: U. Kriebernegg, „'Hey, Come On, We'Re All Americans Here': The Representation of Muslim-American Identity in John Updike's Terrorist", *Belgrade English Language and Literature Studies*, Vol. 3 (2011), 215–228.

Мајлс 2000: D. H. Majls, „Pikarov put do ispovedaonice. Kako se menjao junak nemačkog obrazovnog romana", *Reč: časopis za književnost i kulturu*, sa engleskog prevela Aleksandra Bajazetov-Vučen, broj 60 (6), god. 2000, str. 399–416.

Мате 2017: S. Mathé, „Imagining the Perpetrator: Reflections on the Terrorist as Other in Updike, DeLillo, and Amis", in: *The John Updike Review*, Cincinnati: University of Cincinnati, John Updike Society, volume 5, number 2,summer 2017, 13–30.

Махони 1991: D. F. Mahoney, „The Apprenticeship of the Reader: The Bildungsroman of the 'Age od Goethe'", in: *Reflection and Action: Essays on the Bildungsroman*, edited by James Hardin, Chapel Hill: University of South Carolina Press, 97–117.

Мацено, Нортон 2017: L. W. Mazzeno, S. Norton, „Old World Readings of a New World Novel: European Perspectives on John Updike's Terrorist", in: *The John Updike Review*, Cincinnati: University of Cincinnati, John Updike Society,volume 5, number 2,summer 2017, 1–12.

Машовић 2018: D. Mašović, „Proces radikalizacije ličnosti u pravcu oboženja ili razboženja samoubilačkog teroriste (istorija slučaja: Terorista Džona Apdajka)", *Društvene i humanističke studije* 1, 7 (2018), str. 141–158.

Мекгрег 2006: C. Mc Greth, „In Terorist A Cautious Novelist Takes On A New Fear", interview with John Updike, https://www.nytimes.com/2006/05/31/books/31updi.html, приступљено 04.08.2020.

Мићић 2006: P. Mićić, *Samoubilački terorizam*, Beograd: Udruženje diplomaca Centra Džordž Maršal.

Морети 2000: F. Moreti, „Bildungsroman kao simbolička forma", *Reč: časopis za književnost i kulturu*, sa engleskog prevela Aleksandra Kostić, broj 60 (6), god. 2000, str. 417–452.

Саид 2008[2]: E. Said, *Orijentelizam*, sa engleskog prevela Drinka Gojković, Beograd: Biblioteka XX vek.

Сејмонс: J. L. Sammons, „The Bildungsroman for Nonspecialists: An Attempt at a Clarification", in: *Reflection and Action: Essays on the Bildungsroman*, edited by James Hardin, Chapel Hill: University of South Carolina Press, 26–45.

Смит 2010[2]: A. D. Smit, *Nacionalni identitet*, preveo sa engleskog Slobodan Đorđević, Beograd: Biblioteka XX vek.

Панчић 2008: Т. Pančić, „Ahmed među đavolima", *Pepeo bez bašte*, Novi Sad: DOO Dnevnik – novine i časopisi, str. 219–223.

Матовић 2006: V. Matović, *Samoubilački terorizam: kako se postaje „mučenik"*, Beograd: Nacionalni komitet za borbu protiv terorizma.

Црнковић 2007: П. Црнковић, „Општеприхваћена 'знања' и кратка пометеност историјским тренутком: Подземље Дона ДеЛила и Апдајков Терориста", *Златна грegа: лист за књижевност, уметност, културу и мишљење*, год. 7, број 72/73, октобар-новембар 2007, стр. 48–54.

Хегел 1961: Г. В. Ф. Хегел, *Естетика III,* са немачког превео др Никола Поповић, Београд: Култура.

ИЗВОРИ

Апдајк 2006: Dž. Apdajk, *Terorista*, sa engleskog prevela Dušanka Vujić, Beograd: Izdavačko preduzeće „Filip Višnjić".

Апдајк 2007[2]: J. Updike, *Terrorist*, New York: Ballantine Books.

Апдајк 2003: J. Updike, *The Early Stories: 1953–1975*, New York: A. A. Knopf.

Џојс 2015: Dž. Džojs, *Portret umetnika u mladosti*, sa engleskog preveo Petar Ćurčija, Beograd: Lom.

Библија 2018[4]: *Свето писмо Старога и Новог завјета*, Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве.

Ман 2017: T. Man, *Čarobni breg I–II*, prvi tom sa nemačkog jezika preveo dr Miloš Đorđević, drugi Nikola Polovina, Beograd–Podgorica: Nova knjiga.

Magda Milikić

IS AMERICA A SOW THAT EATS HER FARROW: JOHN UPDIKE'S TERRORIST AS A BILDUNGSROMAN

Summary

In the paper we analysed 22nd John Updike's novel, *Terrorist*, to ascertain whether this novel could be viewed as a Bildungsroman. In accordance with this, we emphasized those aspects that agree with the poetics of this literary genre. Our investigation is based on theoretical insights that Hegel, Lukács and Bakhtin offered on this literary genre; furthermore, we also relied on some contemporary theories regarding this issue. One of the main features of Bildungsroman is the change that a young man goes through; this change has a crucial role in shaping his personality and arises on the basis of a dialectical relationship between the self and the environment. Theorists argue that this conflict is successfully resolved in Bilgungsroman. By analysing characters and relations among them, narrative layers of the text and intertextual dialogue in Updike's Terrorist, we strove to point out how Updike deconstructs this literary genre by showing a young man, Ahmad, who – under the influence of an imam – considers and plans to became a suicide bomber. Also, we indicated how the author's approach to this sensitive topic is a nuanced one: the novel is militant only on its surface.

Key words: John Updike, Terrorist, Bildungsroman, Islamic fundamentalism, Ahmad Ashmawi Mulloy, character development, epiphany

https://doi.org/10.18485/analiff.2020.32.2.6
821.111.09 Бањан Ц.
Originalni naučni rad
Primljen: 23.06.2020
Prihvaćen: 18.08.2020

Драгица Д. Мирковић*
Београдска академија пословних
и уметничких струковних студија

ФИКЦИЈА И ИСТИНА У БАЊАНОВОМ *ХОДОЧАСНИКОВОМ ПУТОВАЊУ* [1]

Поред распрострањеног савременог уверења да је књижевност врста фикције, део књижевних теоретичара даје потврдан одговор на питање да ли се књижевности може приписати категорија истинитости уводећи појмове књижевне, метафоричке и фикцијске истине. Када анализирамо Бањанову (John Bunyan) алегорију *Ходочасниково путовање (The Pilgrim's Progress),* у којој он користи библијске приче и симболику да ослика практичну примену Божије речи у животу верника, овим појмовима додајемо и појам хришћанске истине. Свестан да упечатљивост алегорије јесте у имплицитној поруци експлицитно описаног, Бањан позива читаоце у уводу: „Lay my book, thy head and heart together". Ако пођемо од закључка да су исте чињенице подложне различитим интерпретацијама, те да успех или неуспех наратива процењују читаоци или критичари, успех *Ходочасникове путовања* је чињеница, с обзиром на податке о броју језика на које је преведен и броју издања широм света до данашњих дана. Да ли можемо да закључимо да је самим тим и истина *Ходочасникове путовања* доказана? Овај рад је покушај доприноса расветљавању улоге књижевности у процесу откривања истина.

Кључне речи: Џон Бањан, *Ходочасниково путовање,* књижевна истина, фикцијска истина, хришћанска истина, пуритански списи

Истина и фикција у књижевности: да ли се књижевности уопште може приписати категорија истинитости?

„Песма (књижевно дело) је сродна филозофији, науци и религији и уме да доспе до филозофских, научних или религијских истина, до вечних истина о човечанству и свету, што доказује и досадашња теорија књижевности" (Квас, 2011: 11). Платонова теорија

* mirkovicd77@gmail.com

1 Рад је део докторске тезе у настајању чија је тема одобрена под истим називом у јулу 2018.

коресподенције сматра се најстаријом и најпознатијом теоријом истине, а разумевање песничког исказа знатно се разликује код његовог најбољег ученика Аристотела, који коресподенцију мисли и објеката схвата као „језичку фиксираност“ одакле се теорија коресподенције временом развијала у правцу анализе језичких исказа извршивши утицај на модерне лингвистичке и семантичке теорије истине (2011: 12). Њихово различито разумевање односа песништва према парадигматској истини базира се на неподударању онтолошких перспектива. Аристотел сматра да и чињенично лажни искази песничког дела могу имати сазнајну вредност ако су организовани у складу са формалним начелима грађења песничког дела, пре свега фабуле. На овај начин остварује се аутономија песничког дискурса у односу на историјски, али и на друге системе знања и веровања (2011: 43). Константни напори теоретичара да дефинишу однос истине и књижевности проткани су кроз разне теорије настале као резултат тог стремљења, од теорије кохерентности, прагматичне теорије истине, теорије консензуса до теорије евиденције. „Идеолошки мотиви негирања књижевне истине садржани су у замисли непрекидног преиспитивања фиксираног религиозног, филозофског, идеолошког или политичког система“ (2011: 35). На горе постављено питање постоје две групе одговора; прва која између истине и лажи уводи трећу категорију, *фикцију*, и друга која сматра да песништво успоставља неки однос према истини, на сличан или различит начин од филозофије, историје или природних наука. Појам фикције омогућио је неутрализацију истине у књижевном делу, а у књижевност улази почев од 16. века, преко просветитељства и романтизма, пун израз добија у постмодернизму и деконструкционизму који изједначава књижевност и фикцију посматрајући књижевност као фикцију одвојену од истине (2011: 25). Структуралисти, с друге стране, истичу важност упућености читаоца, те да се истина обликује у процесу читања. У теоријским оквирима постмодерне песник заузима место филозофа, а у другој половини 20. века роман се посматра као средство остваривања слободе али не и истине и увек остаје у оквирима фикције која почиње заузимати место религије, филозофије и науке. Такво разумевање фикције прекида везу између књижевности и истине, с друге стране, жанровско схватање фикције објашњава да роман и приповетка у својим измишљеним причама и описима не полажу право на истину, али имају сазнајну функцију, те на неки начин доносе истину о животу.

Дакле, поред распрострањеног савременог уверења да је књижевност врста фикције, према теоретичарима који сматрају да књижевност у себи носи истину, разликујемо пет главних модела истине у књижњвности: миметички, епистемолошки, етички, фигуративни и модел аутентичности (2011: 44-52). Прва три модела суштински одговарају теорији кореспонденције, док су модел аутентичности и фигуративни модел удаљени од те теорије, па не одговарају античком поимању истине. Према миметичком моделу, књижевно дело подражава или имитира чулну стварност, догађаје, карактере и универзалне истине. Различите варијанте овог модела иду од реалистичког типа мимезе, платоновског, где је мимеза копирање стварности, затим формализовано разумевање мимезе, аристотеловског, где уметност омогућава приступ формалним принципима ствари и бића. Епистемолошки модел се заснива на ставу да књижевно дело води до знања, тиме и до истине, или неке особене вештине или о чињеницама или појмовима. Такође, обухвата и субјективну теорију сазнања где се нека сазнања стичу једино путем личног искуства, а пошто то није увек могуће, читање искустава других је једина права замена. Етички модел претпоставља да књижевно дело доноси моралне истине или морално знање, што Платон негира, док Аристотел прихвата. Модел аутентичности заснован је на идеји да искрен став аутора јесте ознака истинитости или аутентичности уметничког представљања, а аутор је искрен уколико тежи да говори истину, па је истина екивалент искрености песникових емоција. Критика Ламарка и Олсена доводи у питање овај став јер истичу да искрени ставови могу бити лажни, стога овај модел заправо релативизује присуство истине у књевности (2011: 50). Фигуративни модел сматра да књижевно дело као фикција рефигурише истину стварности истичући психолошке ефекте рецепције књижевног дела, те укус читаоца временом постаје истанчанији, услед чега долази до субјективног знања које посредно може да води до истине која није ни чињенична ни парадигматска, већ *метафоричка* истина, за разлику од директне и непосредне научне истине (2011: 52).

Абот (Abbott H. P.)[2] поставља питање врсте истине специфичне за фикцију коју назива *фикцијска истина* када, на пример,читалац док чита помисли „тако дубоко“ или „жива истина“, а Аристотел ову

2 Abbott H. P. (2008). *The Cambridge Introduction to Narrative*. Cambridge University Press.

врсту истине назива филозофском или универзалном врстом истине која лакше допире до нас од било које апстрактне филозофске истине. Абот истиче да истина фикције није нужно истина и да се истина фикције може наћи и у нефикцији. Од Платонове апсолутне истине у којој нема места фикцији до периода након Ничеа када велики део теорије репрезентације функционише без Платонове идеје апсолутне истине, оно што је евидентно јесте да се наратив налази између нас и света јер носи идеје о свету, које се примењују на свет, те иако су неке скроз погрешне велики број читалаца каже: „каква истина“ (Квас, 2009: 244-245). Управо је *Ходочасниково путовање* уживало овакву репутацију јер су многи који нису вредновали хришћанску истину Бањанове алегорије препознавали животне истине. Абот закључује да је истина фикције конструкција којом дајемо смисао свету и да су у том смислу све истине равноправне, те да истина коју читаоци проналазе у фикцији може подједнако да буде и карактеристика нефикције. Историја посматрана на овај начин не одвија се у прошлости, већ морамо чекати док неко не исприча прошлост, што Абота доводи до закључка да историје застаревају јер су исте чињенице подложне различитим интерпретацијама, да успех или неуспех наратива процењују читаоци или критичари, свакако у оквирима сопствене „искуствене реалности“ (2009: 247-248). Феномен популарности Бањанове алегорије је још један пример овог става. Абот заокружује разматрање односа и врста истина нефикцијског и фикцијског наратива наглашавањем сложености те теме, али и закључком да је евидентна способност да појмимо три основне врсте репрезентације: чињеничну, лажну и фикцијску (2009: 250). Где припада *хришћанска истина* на којој се темељи Бањаново дело?

Истина и фикција из Бањановог угла

Дубока привлачност нефикцијског наратива као што су историја, биографија, аутобиографија, документарни филмови, јесте у томе што предочавају причу која је *фактички* тачна (2009: 231). С једне стране, јасно је да у великом броју случајева историчари и биографи имају посла са непотпуним подацима. С друге стране, велики број наратива не застарева иако су са историјске стране нетачни, чији је добар пример Шекспирова трагедија *Ричард III* (2009: 234). С обзиром на то да је Бањанова алегорија одраз хришћанског веро-

вања, утемељена је на хришћанској истини. Једно је сигурно, истине хришћанства изнесене у *Библији* кроз поучне приче пуне симболике вековима су извор различитих тумачења.

„Упознаћете истину и истина ће вас ослободити“

Моћ и статус речи у хришћанству поставило је темељно библијско учење које у сам центар стварања и искупљења ставља Реч, јер је Бог стварао речима, ни из чега позивао у постојање, Адам је именовао сваку животињу, затим је Реч или *Logos* отеловљена у Христу, а напослетку, и само обраћење се дешава кроз исповедање: „ако признајеш устима својим да је Исус Господ, и верујеш у срцу свом да Га Бог подиже из мртвих, бићеш спасен” (Посланица Римљанима, 10:9).

Неоспорну улогу језика у ширењу религија, као и утицај религија на језичке промене, свакако доказује развој ове теме почетком трећег миленијума као засебног поља социолонгвистике (Darquennes & Vandenbussche, 2011: 1,2). Социолингвистичка истраживања допринела су да се превазиђе стереотип да је религија највеће зло човечанства јер се, као што Едвардс (Edwards J.) истиче, у име неких других идеала, као што је част, такође дешавало зло, а идеје љубави, толеранције, правде и истине су често биле извор несећа јер су заправо погрешно интерпретиране од стране злих људи (Edwards, 2009: 99). Седамнаести век у Енглеској изнедрио је велике пуританце попут Ричарда Бакстера (Richard Baxter), Џона Милтона (John Milton), Оливера Кромвела (Oliver Cromwell), Џона Бањана, Вилијема Прајна (William Prynne), Џона Овена (John Owen) и друге, што говори у прилог томе да су пуританска веровања вертикално пресецала социјалну хијерархију и повезивала људе различитих социјалних, економских и образовних позиција (Spurr, 1998: 47). Пуританци су били наследници Реформације коју је отпочео Мартин Лутер (Martin Luther) са чувеним слоганима; *sola fide, sola gratia, sola scriptura*, иако су у пуританској пракси постојала многа размимоилажења шта заправо ови слогани значе, одакле су и настале различите протестантске групације. Чињеница је да је историјска важност пуританаца у турбулентном 17. веку у Енглеској неоспорна, те да га чак називају „веком пуританаца“ (1998: 1), *Ходочасниково путовање,* које је до 1938. године доживело око 1300 издања, названо је „the prose epic of English Puritanism“, „the best *Summa Theologiae Evangelicae* ever*“,* а Бањан *„*the Spenser of the

people“, „the Shakespeare of the Puritans“, „poet-apostle of the English middle-classes“ *(*Branch, 2007: 292)[3]. Како је књига необразованог котлокрпе преведена на око 160 светских језика (130 неевропских и 30 европских), добила статус претече романа у енглеској књижевости и данас актуелна? Хофмајер (Hofmeyr I.) описује како је брод Лондонског мисионарског друштва на путу за Пацифичка острва пренео 1847. године пет хиљада библија и четири хиљаде примерака *Ходочасникової путовања* преведених на тахићански, те како је ова најпознатија књига Џона Бањана убрзо након што је издата, распрострањена у протестантску Европу и Северну Америку, допрла до Индије до краја 1700-тих, а почетком 1800-тих и до Африке (Hofmeyr, 2002: 84-85, 93). С једне стране, стоји феномен мисионарског рада као средство разношења овог дела широм света, а самим тим и као извор бројних превода, с друге стране, устоличење Бањана као „Енглеза“ доводи се у директну везу са појавом енглеске књижевности као засебне дисциплине, док су коначне бројке и Бањанова репутација плод „интеракције између ова два поља дискурса“ (2002: 86). До промене тежишта долази након Првог светског рата када се до тада примарна еванђеоска основа маргинализује, а примат преузимају студије енглеске књижевности (2002: 87). Па ипак, на књижевној сцени, поред имена Шекспира (William Shakespeare), Милтона (John Milton) и Драјдена (John Dryden), међу бројним пуританским списима, Бањан је са алегоријом *Ходочасниково путовање* уписан у историју књижевности.

Наиме, Бањан је ово дело писао да би и на тај начин проповедао, али је за разлику од Драјдена и Милтона, Бањананов адут био језик радника седамнаестог века и то у тренутку турбулентних историјских дешавања и промена у Енглеској тог периода као што су конфликт између ројалиста и парламентаријанаца, англиканаца и пуританаца, пораст заинтересованости за науку и филозофију (оснивање *The Royal Society*), као и бројне економске потешкоће и друге недаће попут грађанског рата, куге и великог пожара. Свакако је додатни талас друштвених кретања директна последица таласа реформације, превода *Библије*, али и пуританског записивања и дистрибуције проповеди

3 „еп енглеског пуританизма“, „најбоља *summa theologiae evangelicae*“, „Спенсер обичних људи“, „пуритански Шекспир“, „песник-апостол енглеске средње класе“ (све цитате дела чији су наслови наведени на енглеском језику превео је аутора рада)

и памфлета који су утицали на ширење писмености и промену језика тог времена. У периоду рестаурације спроводе се репресивне мере против пуританаца због којих Бањан завршава у затвору, где пише *Ходочасниково путовање. The Cambridge Companion to Puritanism* (Coffey & Lim,2008: 309) пуританизам назива „изразито књишким покретом" и истиче чињеницу да је писана реч управо допринела ширењу њихових идеја, а у поглављу *Puritanism and Literature* наводи се да је до краја века издато чак двадесет и друго издање Бањановог првог дела *Ходочасникове путовања* први пут издатог 1678. године.

У најширем смислу хришћанског веровања живот на земљи представља упознавање истине вечности, те се стих из осмог поглавља *Јованове јеванђеља* може сматрати оквиром *Ходочасникове путовања*: „Упознаћете истину и истина ће вас ослободити" (Јован 8: 32). Истина посматрана из библијске перспективе „means God's blessing presence is in evidence. That is why revelation of truth (תמא) in scripture is surrounded by mention of God's covenantal love (דסח), God's doing justice (טפשמ), the occurrence of fullness of peaceful existence (מולש), joyfulness(החמש), and flourishing life (מייח)" (Seerveld, 2013: 296)[4]. За пуританце основна прича Библије је јасна: Божије стварање, људски грех, Исус Христ као Спаситељ света, Дух свети који позива на вољни одговор на Божији заветни план, али и *Писмо* које тражи деловање у послушности и активну интеракцију кроз свакодневне животне борбе. У оквиру нормативног интратекстуализма где термин „попут историје" означава реализам књижевних и историјских наратива, Бањаново читање *Светог писма* се може посматрати као „реалистично" јер га он чита као реалистичан наратив попут историјског извештаја. Христијану је показана соба пуна библијских предмета као што су Мојсијев штап или Давидова праћка, који симоболишу успех у биткама јер ти предмети служе не само да охрабре њега у предстојећим биткама, већ и да сугеришу историјску тачност библијског наратива (Бањан, 2013: 48). Бањан на *Писмо* гледа као на истину која је уједно средство, оружје, оруђе, пут и циљ: „confirming, authorizing, and strenghtening the work of the divine spirit within the souls of the

4 „значи да је Божија присутност манифестована. Ово је разлог што је откривење истине у *Писму* окружено помињањем Божије заветне истине, правде, манифестоване пунине мирног живота, радости и напретка"

pilgrims“ (Dawson, 1990: 209)[5]. Едвардс истиче да тумачења улоге језика у хришћанству која за темељ узимају библијска учења нису само део прошлог историјског периода јер и данас постоје милиони хришћана који верују да је *Свето писмо* дословно Божија реч, *Logos* (Edwards, 2009: 110). Најновији превод на српски језик датира из 2013. године.

Бањанова алегорија:
фикција коју користи као оруђе за ковање истине

> „Allegory contains the unknowable within itself, but contains it without restricting it.” (Machosky, 2007:194)[6]

> „Bunyan’s allegory always offers readers at least two narratives: an implicit scriptural story generated by Pauline typology and an explicit tale of Christian and his companions on pilgramage“ (Dawson, 1990: 197)[7]

Како су Бањанове персонификације постале конкретне и препознатљиве, не само као алегоријексе фигуре већ и као представници људи и ситуација које свакодневно сусрећемо кроз живот? Јасноћа речи није увек *summum bonum* када је у питању преношење суштине, већ је важан и контекст, знање и способност закључивања, те што Бањан експлицитно осликава искуствима својих ликова нама имплицитно комуницира сам живот. Реализам *Писма* као и релизам појединих апсеката Бањанове алегоријске композиције, колоквијални разговори, типични ликови и језик седаманестог века, историјски тачни детаљи породичног живота, међусобно се оснажују тако да се Бањанов реализам заснива како на читању *Писма* као историјског документа тако и на приказу свакодневнице 17. века. Теорија књижевности истиче значај наратива који омогућава да спознамо себе као активне личности које постоје у времену, па нас чак и научници проучавају у наративу, „јер што смо ми најзад ако не карактери у некој радњи“

5 „које потврђује и учвршћује дело божанског духа унутар ходочасникових душа“

6 „Алегорија садржи непознато у себи, али без да га ограничава”

7 „Бањанова алегорија увек нуди читаоцима бар два наратива: имплицитну библијску причу генерисану кроз Павлову типологију и експлицитну причу Христијана и његових сапутника на ходочашћу“

(Ŕáîň, 2009: 209). Очигледно да је Бањан разумео важност преношења поруке не само познатим језиком већ и познатом симболиком и аналогијама свог времена, те је библијске приче, које такође своје актере смештају у контекст њиховог времена и окружења, на тај начин и представљао. Идеје о правди, праведности, храбрости и кукавичлуку, истини и заблуди, део су људске традиције, а наративи вредно бележе историјске и друштвене промене (Волас, 2016: 147). Фрај иде корак даље кад културу и религију пореди са језиком и описује као: „multi-level communicative network that forms indispensably enabling context for persons to enact both themselves and their mutual relations" (Frei, 1991: 70)[8]. Пре више од две хиљаде година уведена је разлика између карактера и радње, при чему је теорија непрестано преувеличавала улогу једног елемента на уштрб другог. Питање о томе да ли карактери могу бити стварни усмерава нас на размишљање где заправо постоје карактери–у реалном, емпиријском или фикционалном свету приче, у главама писаца или читалаца док читају (Ŕáîň, 2009: 213-215)? Проблем сложености и променљивости људи у стварном свету изнедрио је низ *тӣпо̄ва* који се појављују у свим врстама наратива у разним културама и субкултурама: преварант, поштењачина, слабић, бунтовник, сироче итд. Иако применом типова долази до „упрошћавања" па чак и етикетирања, немогуће је одредити или описати нечији карактер не ослањајући се на типове (2009: 218).

Прву аутобиографију о духовном преображају, *Ис̄по̄вес̄тӣ (Confessiones)*, написао је Свети Августин (Augustinus Hipponsis) 400. год. н. е., са жељом да кроз своје искуство покаже типичну шему греха, покајања и искупљења, где је представљен тип хришћанског преобраћеника, код кога се уочавају фазе првобитног незнања, указивања на пут спасења, бројне потешкоће, искушења, патње, савети других и преобраћење, у виду божанске интервенције чији је резултат чврста одлука за започињањем другачијег живота (2009: 221). Овде наратив служи да потврди аутентичност типа и приче о преображењу као причи о достизању божанске истине, те можемо рећи да Св. Августин говори истину онако како је он схвата. Ток Бањанове приче оставља утисак да се ништа не дешава случајно, пут којим Христијан хода, у суштини је исти онај који Бањан описује као фазе личног об-

8 „вишеслојну комуникативну мрежу која формира неопходан контекст за људе да ту пронађу и себе и међусобне односе"

рађења у својој аутобиографији или пут којим пролазе његова жена и деца у другом делу. Реализам Бањан гради ликовима типичним за своје време као и окружењем које је било препознатљиво његовим савременицима: мочваре, канали, гостионе или вашари, али сам пут је заправо духовна парадигма јер су ту путовали „патријарси, пророци, Христ и његови апостоли“ (Бањан, 2013: 24). Сазнајемо да је *Мочвара Малодушја* била невоља хришћанима хиљаду шестсто година (2013: 13) или да је Срдачни често водио хришћане овим путем (2013: 218), те сам Бањан каже да је његова књига мапа ка *Небеском Граду*. Ако посматрамо целу причу, препознајемо шему ишчекивања која се пресликава кроз епизоде које су бар делимично најављене пре него се десе или кроз Јеванђелисту, Милосрдног или у *Тумачевој Кући* или кроз остале ликове који су директна алегорија као што је Причалица, Незналица итд. (Manlove, 1980: 26). Заправо су ликови које Христијан среће и места на која наилази нека врста кулисе јер је његов пут духовна парадигма и ликови које видимо нису ту први пут. На *Вашару Таштине* за Верујућег Завист каже да га већ дуго познаје, а Лакоми и Себичњак кажу да их је увек осуђивао (2013: 91). Иако пут има почетак, напредовање и крај, Бањан жели показати да дужина пређеног пута није од неке важности уколико се хода на прави начин, па тако Верујући кога убију на *Вашару Таштин*е одмах иде на небо без проласка остатка пута; или пак Незналица – иако стиже пред врата не стиже на жељени циљ јер нема сетификат. Метафора пута је за Бањана била природан избор, више као наставак дословног читања *Светог писма* јер је за њега све што ту пише истина, а нагласак је на деловању ликова који нису Вера или Нада већ Верујући и Надајући, јер Бањан најчешће не указује директно на морални концепт (Manlove 1980: 22). Бањан не даје много детаља о препрекама осим кроз њихова имена; као на пример *Мочвара Малодушја* или *Брдо Тешкоћа*, и сваки пут кад Христијан савлада оно што је испред њега он, у ствари, оштри неку од врлина, а управо све и сви које нађе на путу представљају универзална места: пут – путници–путовање–борбе – живот, јер сваки путник чита знакове на путу другачије, а ово записано је још једно сведочанство, знак на путу за оне које долазе после, што је управо оно што *Библија* представља Бањану и онима који верују. Реалистичан приказ пута прожет алегоријом понекад представља проблем у тумачењу духовних принципа на којима је утемељен, али

појачава утисак реализма пошто су и на тај начин осликане животне дилеме, јер за различите путнике пут којим иду је исте боје, али других нијанси. Ликове и места можемо, такође, посматрати и као спољашње оквире, искушења на која Христијан наилази, и као унутрашња искушења, као што је *Замак Сумње*. За Надајућег имамо утисак да је слика унутрашње Христијанове борбе све док не почну да прелазе реку када Надајући, као засебан лик, нађе дно под ногама ослањајући се на своју новостечену природу док Христијан потоне.

„In Bunyan we this heaven so near as to be almost round the next corner. Thus what dominates Pilgrim's Progress is the domain ultimate «concrete» reality: the central concern of the book is not with allegorical but with that Real beside which our reality seems " (1980: 34)[9]. Како напредујемо кроз причу, откривамо понављања речи, догађаја, слика, радњи које могу бити груписане у обрасце значења. Кроз целу књигу присутан је осећај краја пута, већ од самог почетка када Јеванђелиста пита Христијана да ли види светло, *Небески Град* је постављен као циљ. Досон (Dawson D.) додаје и познати став да алегоријска дела у суштини могу функционисати интратекстуално у теолошком нормативном смислу, те да за разлику од „општих интратекстуалиста", „нормативни интратекстуалисти" сматрају читање *Светог писма* важним за хришћански идентитет кроз читање библијске типологије на начин на који ствара заједничка нит приче из „the diverse and often contradictory elements of Scripture, so that the Bible becomes a unified narrative stretching from Genesis to Revelation". Као пример таквог начина наводи се Аугустинов *Божији град (држава)* као и *Ходочасниово путовање* (Dawson, 1990: 190-191)[10].

Традиционалне теме које су означене у проучавању књижевности (архетипови, симболи, обрасци сукоба) нуде богату разноврсност узорака и шема по којима ми опажамо наративе (Волас, 2016: 154)[11]. Теолошка окосница *Ходочасникове путовања* је практичне приро-

9 „Уз Бањана развијамо осећај као да је небо иза следећег ћошка. Оно што доминира *Ходочасниковим путовањем* је домен „конкретне" реалности: јер суштина књиге није алегоријско већ стварно поред кога наша стварност изгледа алегорично"

10 „различитих и често контрадикторних елемента *Писма* тако да *Библија* постаје заокружен наратив од *Постања* до *Откривења*"

11 Wallace M. (1986). *Recent Theories of Narrative*. New York: Cornell University Press.

де, а не теоријска и метафизичка; прича покајања као промене начина размишљања, деловања и разумевања сопствених ограничења, заправо говори о стварном животу кроз примере узрочно последичних веза у животним ситуацијама. Тематска окосница *Ходочасникової путовања* је путовање ходочасника које је Бањан сместио на *Краљев Пут* – од *Града Пропасти,* одакле Христијан одлази без породице која у другом делу полази на исти пут, преко *Мочваре Малодушја, Брда Тешкоћа, Долине Сенке Смрти, Вашара Таштине и* потом преко *Реке Воде Живота* до *Небескої Града,* где на крају породица бива уједињена. На овом путу изазова и борби, помоћ долази од Јеванђелисте, Тумача, Верујућег, Надајућег, Милосрђа, господина Великог Срца, а кушње пак од Тврдоглавог, Светског Мудријаша, Лакомог Себичњака, Аполиона итд. Главни извор универзалног реализма којег нуди *Ходочасниово путовање* су личне борбе, напредовање према циљу кроз савладавање унутрашњих борби, разних околности и сукоба са људима. С једне стране, Христијан је човек који је поверовао у *Јеванђеље*, свестан својих несавршености и ограничености, вером кренуо према обећањима. С друге стране, Христијан је Човек и његово путовање је алегорија самог Живота, што је уједно додатна димензија алегорије којом је Бањан привукао ширу читалачку публику. Бањан преузима рабински начин подучавања из *Писма*, истицања и наглашавања мудрости, наспрам посматрања *Писма* као списка догми које треба да меморишемо и спроведемо у дело (Seerveld, 2013: 300). Нортон (Norton D.) у својој књизи *A History of the English Bible as Literature* даје преглед превода *Библије* на енглески језик као и импозантну листу писаца који су се кроз векове осврtали на *Библију*, и наводи да су Милтон и Бањан највећи хришћански писци на енглеском те да је *Ходочасниково путовање* чак надмашило *Изгубљени рај* поставши најпопуларније енглеско верско дело маште те да је уз *Изгубљени рај, Ходочасниково путовање* имало „a central part of the religious education of generations and a creator of attitudes to the Bible“ (Norton, 2000: 183)[12]. Начин на који је Бањан алудирао на *Библију*, користио библијску симболику и изразе или цитирао стихове поред напомена са маргина на које је уписао где се тачно налазе у *Библији*, показују колико му је *Свето писмо* било блиско. Да ли снага *Ходочасникової путовања* долази из изво-

12 „централну улогу у верском образовању многих генерација као и да је креирао ставове према *Библији*“

ра, библијског текста? Сигурно! Порука јеванђеља, библијски језик и симболика свакако дају темељ успеху који је ова књига постигла, али и Бањаново лично искуство говори између редова позивајући на промишљање.

Да ли моћ Бањановог убеђења и личног искуства додају истину, а одузимају фикцију његовим речима? Књижевни текст носи временске и месне одреднице и уједно ванвременске и ванмесне истине (Seerveld, 2013: 302), а *Ходочасниково путовање* је базирано на традиционалном хришћанском наративном читању *Писма*, од Адама, преко Мојсијевог закона, Христовог рођења и васкрснућа до Христовог поновног доласка, чиме Бањан поставља оквир за приказ типичног људског животног циклуса који је прожет многим константама усред разлика, а заокружен од рођења до смрти. Интеракција ликова из различитих периода, од прапочетака, који у Бањановој алегорији деле исти наративни простор и време (Dawson, 1990: 196) заокружује слику Створења, свег створеног, и истиче величину Божије свемоћи и свеприсутности: „код Господа је један дан као хиљаду година, а хиљаду година као један дан" (Друга посланица Петрова 3:8; Псалам 90: 4). Бањан се нашао између класичних и радикалних реформатора па већ у уводу своје алегорије за своју књигу каже: „it seems a Novelty, and yet contains nothing but sound and honest Gospel-strains". Сам Бањан наводи у уводу да су га неки саветовали да објави књигу док су други били против, те да је због тога написао уводну одбрану „apology" у којој тврди да су *новине, „novelty,"* само на површини текста (Haskin, 1984: 89). Први разлог популарности Бањанове алегорије јесте веза између „компатибилности древних парадигми Јеванђеља и модерног искуства (*novelty)*" који се односе на тада нови, радикални приступ тумачења *Светог писма* где је нагласак стављен на нове, свеже Божије објаве које верници могу да приме од Духа светог. Други разлог популарности је Бањанов позив читаоцима на активно учествовање у причи (1984: 73, 74, 85). Бањан у уводу користи речи „типови, сенке и метафоре...тамне фигуре и алегорије" и позива читаоце: „Lay my book, thy head and heart together" (Bunyan, 1966: 7) јер очигледно није био против типологије и фигуративног језика, али је настојао да их утемељи на *Писму* што је радио не само алудирајући на делове библијског текста, већ и напоменама у маргинама где је наводио стихове као извор. Физички свет према протестантској теологији, јесте ства-

ран, али је само делић и слика онога што долази, тако да Бањан види алегорију као средство које повезује људски и Божији свет те путем алегорије он у *Ходочасниковом путовању* приказује обраћење, али и провоцира то исто искуство код читалаца, не као радикалну промену у веровању, већ као окретање ка Богу. Кроз разне пределе и догађаје на путу, Бањан је успео да прикаже потребу човека да научи да исправно чита симболе овог света тежећи за спасењем. Само путовање Христијана приказано је као резултат Божије милости и доказ божанске љубави. Други део књиге, за разлику од првог који описује процес обраћења кроз исправно читање симбола времена и околности, учи нас како да читамо алегоријске слике првог дела и даје овом делу јаснећу емблема, иако је, додуше, та симболика разводњавана, па чак и погрешно тумачена (Machosky, 2007: 182). Мада су многи полемисали да је Бањан написао други део јер му је алегорија првог дела измакала контроли, те је његова намера била да другим делом појасни први (2007:183), сматрам да је дрги део *Ходочасникової путовања* логичан наставак постављен пре свега на библијским темељима, на првој заповести која не оставља места дилемама о приоритетима, али чија је противтежа друга Божија заповест, што је и уједно диван пример важности сагледавања целовитости у *Светом писму*. Евидентно је да је друга генерација, која у другом делу напредује истим путем поучена причама Христијановог искуства, обавештена о невољама на које је Христијан наилазио због чега је исти пут за њих потпуно другачије искуство. Бањан шаље други део књиге да следи први део као што Христијана следи Христијана, тиме је и наставак књиге на неки начин *ходочасник* јер шири даље *путовање* (2007: 188). У другом предговору Бањан наводи где је први део већ пропутовао. На овај начин Бањан пресликава још један аспекат *Светог писма* које је записано управо као поука следећим генерацијама. Обележја које је Христијан оставио скренула су пажњу на невидљиве опсаности, као на пример стуб на улазу у *Долину Понижења* где је сусрео Аполиона. Имплицитно, кроз сваку избегнуту невољу, Бањан говори колико је важно да знамо шта се налази на путу живота, а та мудрост за њега долази од читања *Писма*. Иако је Бањан често недоследан у грађењу алегорије, стиче се утисак да је итекако доследан у грађењу слика симболичних момената и ликова како би истакао оно што је он веровао да је најпотребније.

Постоји мишљење да само у алегорији истина и фикција могу бити исте без контрадикторности те да је и сам историјски свет алегорија текст из кога треба да учимо те аутор закључује да алегорија на тај начин чини фикцију истином (2007: 189-190). Разумевање поуке прича веома је важно за оне којима се пут спасења не отвара потчињавањем папинском ауторитету већ личним интеракцијама са *Светим писмом* и свету у коме живе.

Закључак

С једне стране, у теорији књижевности читамо да једни тврде да „писци ослобађају фикцију од одређених значења да би отворили простор читаоцу да се лично укључи у причу, док други сматрају да су писац и књижевне конвенције одредили позицију која је додељена читаоцу „као ономе који ствара значење“ (Волас, 2016: 144). Волас закључује да су књижевни и културни ставови одређеног друштва у историји вероватно оно што заиста одређује тумачење, јер обликују оно што писац и читаоци опажају и стварају: „изгледа да се разлике у мишљењу о значењу наратива повећавају у директној пропорцији са значењем који се придаје причи и пажњом са којом се она тумачи, као што се види из коментара Хомера, *Библије* и *Бајавад Гите*“ (2016: 144).

Упркос значајној симболичкој и метафоричкој креативности коју Бањан извлачи из *Библије*, „narrative manner preserves its theological authority over the interpretive license generated either by the spiritual experience of pilgrims or by Bunyan's own allegorical imagination“ (Dawson 1990: 209)[14]. Бањанова намера је била да се обраћа свим људима, а његов успех спрега је друштево-историјског тренутка, хришћанских учења и реализма свакодневнице. Бањан је своју аутобиографију, *Grace abounding to the chief of sinners,* у којој су описане његове личне духовне борбе и искуства, заправо преточио у алегорију *Ходочасниково путовање,* али је поред духовног обраћења осликао и универзални живот. Управо та димензија универзалног привлачи оне који Бањанову алегорију читају као фикцију. *Хришћанска истина* се може описати као циклична прича која говори о истини уверења те се поставља и питање да ли се из тог угла виђена Бањанова аутоби-

13 „наратив чува теолошки ауторитет *Писма* над духовним искуством и тумачењем ходочасника или пак над Бањановом сопственом имагинацијом“

ографија може посматрати као нефикцијски наратив? Ако пођемо од закључка да су исте чињенице подложне различитим интерпретацијама, те да успех или неуспех наратива процењују читаоци или критичари, свакако у оквирима сопствене „искуствене реалности“ (2009: 247-248), успех *Ходочасникової путовања* је чињеница, с обзиром на податке о броју језика на које је преведен и броју издања широм света до данашњих дана. Да ли можемо да закључимо да је самим тим и истина *Ходочасникової путовања* доказана? За милионе читалаца који су ово дело читали као дело утемељено на истини хришћанске вере сигурно да јесте. С друге стране, за оне који своју личну истину не заснивају на хришћанским начелима, сигурно да није. Међутим, чињеница је да је својом алегоријом Бањан приказао путовање као алегорију живота те на тај начин створио платформу да и они који не верују у хришћанске истине ту могу да читају истине Живота. Дакле, можемо рећи да се Бањанова намера, да *Ходочасниковим путовањем* читаоце доведе до упознавања са библијским принципима и тиме до истине, уклапа у епистемолошки модел истине књижевног дела (2011: 46), према којем се сазнања стичу једино путем личног искуства, а пошто то није увек могуће, једина права замена јесте читање искустава других. Генерално говорећи и библијски наратив је утемељен на приказима искустава других а ради оних који долазе, принцип на коме је утемељена и Бањанова алегорија. На исти начин може се повући паралела са етичким моделом књижевне истине (2011: 47) према којем књижевно дело доноси моралне истине или морално знање.

Упечатљивост алегорије јесте у имплицитној поруци експлицитно описаног. Исус је истине износио у причама што је један од разлога да је форма алегорије била Бањанов избор. Приче могу да носе различите поуке за различите људе у различитим временима и просторима, а библијски наратив има управо такав карактер јер у њему налазимо приче о свему, за свакога и за свако време. Бањан користи форму алегорије као и библијске референце у маргинама да учи читаоца да чита свет око себе примећујући узрочно-последичне везе. У том смислу *Ходочасниково путовање је* попут проповеди, писано да служи као позив на деловаље у физичком свету, што је уједно начин на који се и сам Бањан окреће богу, према опису из своје аутобиографије где наводи да је након једне проповеди био инспирисан да промени начин живота. Овако посматран, први део *Ходочасникової путо-*

вања је емблемска слика, а други део појашњава значење првог дела тиме што Бањан приказује Христијану и њене сапутнике као модел људи који на исправан начин читају свет, сходно томе доносе одлуке и уживају у плодовима својих одлука (Machosky, 2007: 182-184). Ипак, Манлов сматра да је метафора путовања супротна теологији изабраних и да често ограничава алегорију, али свакако појачава унивезалну привлачност књиге те нас не одбијају одређене доктрине нити осећамо да морамо да докучимо свако значење већ нас сама прича вуче даље, ка крају (Manlove, 1980: 33). Међутим, Бањанова алегорија на неки начин, попут Библије, као радар открива истине, не приказује их потпуно већ их детектује и потом позива на детаљније анализирање јер Бањан креће од свог уверења да је човек позван да трага иако само може да наслути. „Сада гледамо као у огледалу, нејасно, а тада ћемо лицем у лице. Сада сазнајемо деломично, а тада ћемо спознати потпуно. Сада остају вера, нада и љубав, то троје. А највећа међу њима је љубав“ (Прва посланица Коринћанима 13: 12-13).

Откривањем хришћанских истина Бањан открива духовни свет који је за њега стваран и опипљив, услед чега његово дугогодишње заточеништво, до кога је дошло због практиковања тих нових веровања, рађа сан да у затвору написане странице *Ходочасникової пу-товања* уместо њега крећу на пут објављивања истине, покајања и окретања Богу. Бањан чак у уводу другог дела имплицира да је и прва књига ходочасник, а њена дистрибуција ходочасништво (2007: 188). На јави је *Ходочасниково путовање* вековима истина за оне који верују у хришћанску истину, али и за оне који у фикцијској истини виде алегорију живота.

ЛИТЕРАТУРА

Абот, П. Х. (2009). *Увод у теорију прозе.* Београд: Службени гласник.

Branch, L. (2007). „As Blood is Forced out of Flesh“: Spontaneity and the Wounds of Exchange in Grace Abounding and The Pilgrim’s Progress. *English Literary History, vol.74,no. 2,* 271-299.

Волас, М. (2016). *Новије теорије приповедања*. прев. М. Владић Јованов. Београд: Службени гласник.

Dawson, D. (1990). Allegorical Intratextuality in Bunyan and Winstanley. *The Journal of Religion, vol.70, no. 2,* 189-212.

Darquennes, J. & Vandenbussche, M. (2011). Language and Religion as a Sociolinguistic Field of Study. *Language and Religion. Sociolinguistica, 25,* 1-11.

Edwards, J. (2009). *Language and Identity: Key Topics in Sociolinguistics*. Cambridge University Press.

Coffey, J. and Lim**,** P. C. H. eds. (2008). *The Cambridge Companion to Puritanism.* Cambridge University Press.

Квас, К. (2011). *Истина и поетика.* Нови Сад: Академска књига.

Machosky, B. (2007). Trope and Truth in Pilgrim's Progress. *Studies in English Literature, 1500-1900, Vol. 47, No. 1*, *The English Renaissance*. 179-198.

Manlove, C. N. (1980). The Image of Journey in Pilgrim's Progress: Narrative versus Allegory. *The Journal of Narrative Technique, vol.10,no.1*, 16-38.

Norton, D. (2000). *A History of the English Bible as Literature*. Cambridge University Press.

Seerveld, L. (2013). A Concept of Artistic Truth Prompted by Biblical Wisdom Literature. In *Truth Matters: Knowledge, Politics, Ethics, Religion*. (pp. 296-312). London: McGill-Queen's University Press.

Spurr, J. (1998). *English Puritanism, 1603-1689*. London: Palgrave Macmillan.

Frei, H. W. (1991). The „Literal Reading" of Biblical narrative in the Christian Tradition: Does it Stretch or Will it Break?. In *The Bible and the Narrative Tradition* (pp. 36-77). Oxford University Press.

Haskin, D. (1984). „The Pilgrim's Progress" in the Context of Bunyan's Dialogue with the Radicals. In *The Harvard Theological Review*, *vol. 77, no. 1*, 73-94.

Hofmeyer, I. (2004). *The Portable Bunyan: A Transnational History of The Pilgrim's Progress.* Princeton: Princeton University Press.

ИЗВОРИ

Бањан, Џ. (2013). *Ходочасников пут*. Београд : Отворена Књига.

Bunyan, J. (1966). *The Pilgrim's Progress*. Oxford University Press.

Dragica Mirković

FICTION AND TRUTH IN *THE PILGRIM'S PROGRESS* BY BUNYAN

Summary

In addition to the widespread modern belief that literature is a type of fiction, some literary theorists give an affirmative answer to the question of whether literature can be attributed to the category of truth by introducing the concepts of *literary, metaphorical and fictional truth*. When we analyze Bunyan's allegory *The Pilgrim's Progress*, in which he uses biblical stories and symbolism to depict the practical application of God's word in the lives of believers, we need to add the concept of *Christian truth*. If we consider the standpoint that the same facts are subject to different interpretations, and that the success or failure of the narrative is assessed by readers or critics (Abbott, 2009: 247-248), the success of *The Pilgrim's Progress* is a fact, bearing in mind it has been translated to 160 languages so far. Can we assume then that the truth of *The Pilgrim's Progress* is thus proven? We can say that Bunyan's intention to draw readers to the biblical principles and thus to the truth through the pilgrim's journey fits into the epistemological model of the literary truth (Kvas, 2011: 46), according to which knowledge is gained only through personal experience. As this is not always possible, the only real substitute is to read the experiences of others. Generally speaking, the biblical narrative is based on illustrations of the experiences of others for the sake of the future generations, which is the principle on which Bunyan's allegory is based.

On the one hand, Christian is a man who started believing in the Gospel, aware of his imperfections and limitations, he moved by faith towards promises. On the other hand, Christian is a Man and his journey is an allegory of Life itself, which is additional dimension of the allegory by which Bunyan attracted many who didn't read the allegory as a biblical guide. Stories can bring out different lessons for different people in different periods and places, and the biblical narrative adds various dimensions of meaning to the allegory. Thus, *The Pilgrim's Progress* can be analyzed through the ethical model of literary truth as well (Kvas, 2011: 47) according to which a literary work brings moral truths or moral knowledge. By discovering Christian truths, Bunyan discovers a spiritual world that is real and tangible for him, so his long-term imprisonment due to public preaching forbidden at the time, gives birth to the dream that the pages of *The Pilgrim's Progress,* written in prison, continue to proclaim the truth of repentance and turning to God. Bunyan even mentions in the second part of the book that the book itself is a pilgrim, and its distribution is pilgrimage (Machosky, 2007: 188). For centuries, *The Pilgrim's Progress* has been the truth for those who believe in the Christian truth, but also for those who see the fictional truth as an allegory of life. This paper is an attempt to contribute to the illumination of the role of literature in the process of discovering truths.

Key words: John Bunyan, *The Pilgrim's Progress*, literary truth, fictional truth, Christian truth, puritan writings

Zorana Z. Đukić*
Univerzitet u Beogradu
Filološki fakultet

https://doi.org/10.18485/analiff.2020.32.2.7
821.135.1(497.11).09-14 Штефан Ф.
Originalni naučni rad
Primljen: 11.04.2020
Prihvaćen: 18.010.2020

POLOŽAJ ŽENA U MANJINSKOM RUMUNSKOM DRUŠTVU XX VEKA U SRBIJI: KROZ PRIZMU POEZIJE FLORIKE ŠTEFAN[1]

Književnost rumunske nacionalne manjine nastala u periodu nakon završetka Drugog svetskog rata predstavlja svojevrsnu refleksiju socijalno-istorijskih prilika u Srbiji. Poezija i proza pisana polovinom prošlog veka ukazuju na pojedina pitanja od krucijalnog značaja za ovu etničku zajednicu, a jedno od njih je svakako i pitanje statusa žena. U ovom radu upoznaćemo se sa delom jedne od najistaknutijih srpsko-rumunskih pesnikinja iz Vojvodine, Florikom Štefan (Florica Ștefan), i na primerima odabrane poezije saznati zbog čega njena lirika zauzima značajno mesto kako u manjinskoj, tako i u većinskoj, srpskoj književnosti. Specifičan diskurs, poetski pristup i stil otkriće nam ličnu empatiju pesnikinje prema sudbinama rumunskih žena, ali i eksplicitnukritiku patrijarhalnog društva. Zalaganja Florike Štefan za emancipaciju žena i unapređivanje njihovog položaja u društvu analiziraćemo ne samo kroz prizmu njene umetnosti, već i kroz druge aktivnosti koje ovu pesnikinju čine snažnim ženskim glasom rumunske nacionalne manjine čije je stvaralaštvo u znaku jasne tendencije da ukaže na neravnopravan, potčinjen i neprihvatljiv status žene u rumunskom manjinskom društvu XX veka.

Ključne reči: *Florika Štefan, ženska poezija, rumunska manjinska književnost, feminizam*

Uvod: Književno-kulturološki kontekst

Literarno stvaralaštvo autora pripadnika nacionalnih manjina usko je povezano sa socijalnim i političkim prilikama u Srbiji sredinom XX veka. Shodno tome, književna kritika, analiza dela, individualnih i kolektivnih dostignuća u oblasti kulture i umetnosti, neizostavno podrazumeva

* zorana.djukic92@gmail.com

1 Ovaj rad je nastao u okviru projekta br. 178029 Ministarstva za prosvetu, nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije, *Književenstvo, teorija i istorija ženske književnosti na srpskom jeziku do 1915. godine.*

sagledavanje šire slike, te shvatanje specifičnih uslova u kojima su se rađale manjinske književnosti. U takvim okolnostima, istupanje iz društvenih okvira manjinske zajednice i suprotstavljanje potencijalnoj hegemoniji tumači se kao posebno hrabar potez. Shodno tome, socijalno angažovana poezija, a najviše poezija protkana snažnim ženskim glasovima, feminističkim idejama i otporu prema inferiornom položaju žena, kakva je poezija srpsko-rumunske pesnikinje Florike Štefan (Florica Ștefan), neodvojiva je od socijalno-kulturološkog konteksta.

Počeci rumunske književnosti u Vojvodini korespondiraju sa stvaranjem rumunske nacionalne manjine u našoj zemlji. U periodu nakon završetka Drugog svetskog rata rumunska manjinska zajednica otpočinje svoju borbu za očuvanje kulturnog i društvenog identiteta. Dolazi do institualizacije kulturnih društava i unija čiji su inicijatori bili istaknuti i obrazovani predstavnici manjine. Nekolicina književnika, filologa i drugih umetnika u novonastalim prilikama svojim zalaganjem postavlja temelje rumunske kulturne baštine i mapira je na društveno-umetničkoj sceni Srbije.

Tada aktuelni socijalistički režim pruža izuzetno povoljne uslove za razvoj manjinskih, tačnije književnosti na drugim jezicima. Podsticanjem kulturološkog diverziteta u SFRJ jačao se kolektivni duh manjinskih naroda kojima je za kratko vreme pružena prilika da van matice osnuju svoje društvene zajednice i obezbede osnovna ljudska prava na jezik, obrazovanje, kulturu i tradiciju. Novi koncept „bratstva i jedinstva“ imao je za cilj postizanje jednakosti na socio-kulturološkom planu, što je sasvim očekivano rezultiralo ujedinjenjem rumunskog naroda u tendenciji da svoje tradicionalne kanone prenese i u novu društvenu zajednicu (Flora, 1981:9-27).

Pedesetih godina prošlog veka zvanični jezik Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije bio je srpskohrvatski. Bio je to službeni administrativni jezik, korišćen još u slučajevima vojnog komandovanja i obuke. Ustavom Republike definisani su jezici, dijalekti i pisma koja su se nalazila u široj upotrebi. Iako je posmatrano sa šireg aspekta rumunski jezik bio manjinski, on je na teritoriji Vojvodine na kojoj je bilo naseljeno rumunsko stanovništvo bio jedan od većih jezika. Takav položaj Rumunima je omogućio da svoju kulturu predstave kao jednu od razvijenijih manjinskih kultura u Srbiji. Državno „konkretizovanje realizacije na prava manjina“ (Flora, 1981:14) dovelo je do konačne institualizacije rumunske kulture u vidu osnivanja kulturnih i književnih unija, časopisa, redakcija, televizijskog i radijskog programa na rumunskom jeziku.

Dakle, zahvaljujući određenom broju istaknutih pojedinaca, rumunsko kulturno nasleđe zaživelo je i van matične države, u okruženju u kome nije bilo nimalo lako sačuvati sopstveni identitet. Među njima nalaze se imena poput najpoznatijeg rumunskog lingviste, književnika i erudite iz Vojvodine, Radua Flore, zatim esejiste Slavka Almažana (Slavco Almăjan) čiji radovi i danas svedoče o teškim vremenima i začecima rumunske književnosti na teritoriji naše zemlje, Vaska Pope, rumunsko-srpskog pesnika koji predstavlja značajnu sponu između kulture ova dva naroda, pisca Jona Balana (Ion Bălan) i drugih umetnika među kojima se nalazi i jedna žena – pesnikinja Florika Štefan. U nastavku rada poseban osvrt pravimo na njena zalaganja po pitanju učvršćivanja srpsko-rumunskih književno-kulturoloških odnosa i kroz prizmu njene pisane reči pokušavamo da ustanovimo u kakvom je položaju tada bilo ne samo rumunsko manjinsko stanovništvo, već i rumunska žena.

Florika Štefan: Ženski glas rumunske nacionalne manjine

Ono što se izdvaja kao posebna karakteristika rumunskog akademskog društva u Srbiji pedesetih godina prošlog veka je iznenađujuće odsustvo stereotipizacije i diskriminacije prema ženskom polu, budući da je situacija u nižim društvenim krugovima bila sasvim drugačija. U želji da postave stubove rumunske kulture u stranom okruženju jednako su bili ujedinjeni i muškarci i žene. Ovakav stav rumunske zajednice prokrčio je put pesnikinjama i književnicama od kojih su pojedine postale simboli ne samo rumunske, već i srpske poetike.

Kada je reč o istaknutim intelektualcima i autorima koji su pripadali rumunskoj nacionalnoj manjini, posebno izdvajamo ime Florike Štefan. U tradicionalnoj, patrijarhalnoj sredini kakva je Vojvodina, bilo je neophodno čuti snažan ženski glas. Period o kome govorimo u Srbiji je generalno bio produktivniji za muškarce, a samim tim i u manjinskim zajednicama poput rumunske, koja je osim stvaranja umetnosti zarad umetnosti imala zadatak da ni iz čega stvori književnost na ovom manjinskom jeziku. Od samih početaka, odnosno od vremena nastanka rumunske unije 1945. godine, književnost ovog naroda imala je i žensku perspektivu.

Za uključivanje mladih i talentovanih književnica u kulturne tokove zajednice zaslužan je Vasko Popa. Vasko Popa ujedno je i jedan od najznamenitijih pesnika koji „markira početak jedne nove, modernistički akcentovane etape u razvoju srpske lirike pedesetih godina“ (Cidilko 2008:17).

Godine 1946, Popa je prisustvovao i osnivanju književnog časopisa *Libertatea literară* (*Književna sloboda*), a kasnije i časopisa *Lumina* (*Svetlost*), koji su obeležili početak stvaralaštva Florike Štefan. Već početkom 1947. postaje glavni i odgovorni urednik ovog časopisa orijentisanog ka rumunskoj književnoj kritici i ujedno prvog rumunskog književnog časopisa u tadašnjoj Jugoslaviji. U redakciji su bili Radu Flora, profesor Filološkog fakulteta u Beogradu, Aurel Gavrilov i Jon Markovićan (Ion Marcovicean) (Popović, 2009:9-20). Književni časopisi u čijem osnivanju i uređivanju je učestvovao Popa bili su u tom trenutku jedini svetionici rumunske književnosti. Iz tog razloga, pesnik se zalagao za promociju i afirmisanje mladih talenata, samim tim stimulišući kulturni i umetnički duh među rumunskim življem.

Pod njegovim mentorstvom počinju da pišu i aktivno objavljuju svoje radove i žene, čime rumunska manjinska književnost dobija potpuno novu dimenziju i doživljaj. Tradicionalne ženske teme, poput ljubavi, čežnje i patnje postaju deo rumunskog lirskog kolaža. Međutim, dela mladih književnica jednako doprinose i građenju slike o društveno-kulturološkim prilikama tog vremena, budući da se u njihovim delima tretiraju važna socijalna pitanja. Tako osim ljubavnih motiva njihovo stvaralaštvo obeležava i rodoljubiva, socijalna poezija koja reflektuje stanje i međuljudske odnose unutar patrijarhalne manjinske zajednice na polovini XX veka. Pored toga, mlade autorke podsticane su na stvaranje književnosti na bilingvalnom nivou, te je ženska književnost u Vojvodini jednako nicala i na srpskom i na rumunskom jeziku.

Ohrabrena novim kulturnim talasom, Florika Štefan, jedna od kasnije će se ispostaviti najistaknutijih rumunskih autorki u pokrajini, počinje svoj književni put publikujući svoje radove u poznatim književnim časopisima tog vremena. Ova rumunska pesnikinja rođena je 1930. godine u Lokvama, malom mestu u Banatu. Nakon svršene gimnazije, dalje obrazovanje nastavlja na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Već sa 15 godina počinje da piše pesme i postaje aktivan član rumunskih književnih društava između 1945. i 1946. godine. Kao višestruko objavljivana mlada pesnikinja, Florika Štefan postaje i član uredništva najrenomiranijih književnih časopisa kao što je *Lumina* (1948-1954), gde zajedno sa Popom i drugim rumunskim intelektualcima postavlja temelje moderne rumunske proze i poezije u Vojvodini.

Međutim, njeno uredničko iskustvo ne završava se u *Lumini*. Nekoliko godina kasnije, kao već formirana i priznata pesnikinja, Florika

Štefan učestvuje u osnivanju časopisa*Femeia nouă*, prvog časopisa na rumunskom jeziku posvećenog ženskoj čitalačkoj publici u Srbiji.Časopis je publikovan u periodu od 1950. do 1953. godine, sa ciljem da „doprinese kulturnom uzdizanju rumunskih žena, posebno onih koje pripadaju ruralnim sredinama" (Stojaković, 2013:38). Na taj način ova pesnikinja relativno rano, na samom početku svog umetničkog puta, otkriva feminističke tendencije i postaje „ženski glas" rumunske nacionalne manjine. Kroz svoje stihove Florika Štefan dočarava živote vojvođanskih Rumunki, dajući istovremeno i pregled svih dešavanja unutar zatvorenog kruga rumunske zajednice.

S obzirom na to da je rođena u rumunskoj porodici, Florika Štefan počinje da piše prvenstveno na rumunskom jeziku, a prvu zbirku poezije na srpskom jeziku objavljuje 1956. godine. Tada se okreće pisanju na većinskom, srpskom jeziku, čime stiče širu čitalačku publiku i, videćemo kasnije, dobija status značajne srpske pesnikinje. Pesme ove autorkeuvrštene su u nekoliko poznatih antologija srpske ženske lirike, među kojima se nalaze i pesme najvećih domaćih pesnikinja poput Desanke Maksimović, Mire Alečković, Milice Stojadinović Srpkinje i drugih[3]. Samo dve njene zbirke objavljene su na maternjem jeziku: *Cântecul tinereții* (*Pesme mladosti*, 1949.) i *Lacrimi și raze* (*Suze i zraci*, 1953.), iako su mnogi od njenih stihova pisanih na srpskom kasnije prevedeni na rumunski i objavljeni u Rumuniji. Uspeh koji je postigla ogleda se u činjenici da je „njeno prisustvo živo kako sa konačnih aspekata dela na srpskohrvatskom jeziku, tako i u književnom pokretu izrazana rumunskom jeziku, jer pesnikinja nikad nije zanemarivala svoje poreklo, ni ono rumunsko, ni ono seljačko" (Flora, 1976:78), što možemo primetiti i u pesmama odabranim za ovu analizu.

Kada je reč o definiciji pesničkog izraza Florike Štefan, kao najdominantnije izdvajaju se ljubavne i društveno značajne teme, usled čega je književni kritičari doživljavaju kao pesnikinju čija je poezija konfesionalna, subjektivna i fokusirana na istorijsku i socijalnu percepciju sveta (Deaconescu, 1989:9). Personalni stavovi pesnikinje duboko su ukorenjeni u njeno stvaralaštvo, a „etika i poetika njenog mišljenja i pevanja istovetna

2 Reč je o zbirkama*Najlepše ljubavne pesme srpskih pesnikinja*, priredila Gordana Simeunović (2013),*Srpske pesnikinje od Jefimije do danas*, priredili Stevan Radovanović i Slobodan Radaković (1972), *Svetiljke na putu: Antologija posleratne srpske poezije*, priredio Milivoje Marković (1986), *Zaljubljeni Orfej: antologija srpske ljubavne poezije*, u izdanju Saveza Srba u Rumuniji (2006).

je s prostorom i vremenom“ (Šindić, 2001:165). Među mnoštvom ljubavnih pesama koje pretežno čine umetnički opus Florike Štefan, nailazimo i na poeziju prožetu dubljim emocijama, poeziju koja dotiče uvek aktualne teme o stereotipizaciji, uniformnosti i ograničenosti razmišljanja, kroz čije stihove se probija vapaj za promenom. Književni kritičar Jon Karajon (Ion Caraion) dodaje i da Florika Štefan piše „kamenitu poeziju u kojoj su oštrina i nemir prirodne posledice brutalnog života“ (prema Popović, 2013:337).Upravo ove karakteristike izdvajaju Floriku Štefan kao uticajnu književnicu, intelektualku i pre svega aktivistkinju za ženska prava. Njena posvećenost shvatanju ženskog senzibiliteta i sudbine u posleratnom, manjinskom, ruralnom vojvođanskom društvu rađa društveno angažovanu poeziju koja čitaocu otvara novu perspektivu. U odabranim pesmama koje ćemo predstaviti u nastavku uočićemo dve posebne vrste pesničke empatije – prema devojkama (mladim ženama) i prema majkama. Sa istom emocijom portretisani su likovi žena u različitim životnim dobima, različitih statusa, ali jednako teškim sudbinama. Ne izostaje ni karakterizacija maskuliniteta, budući da se njegova dominacija navodi kao glavni uzrok ženske patnje.

Prvi simboličan prikaz života rumunske seljanke pronalazimo u pesmi *Devojke i žene mog porekla* iz ciklusa *Glasovi i sudbine*. Ova pesma već svojim nazivom ukazuje na priču o ženamaiz vojvođanskih sela na polovini XX veka:

Sve vas znam devojke i žene mog porekla
po pačjem hodu
kao staru česmu iza prvog ugla ulice
jer još uvek mirišete na velike sobe
na brdo jastuka gde niste prespavale
nijednu noć od bosiljka
Sve vas znam devojke i žene
jer u istom ritmu okrećete svoje nedelje
oko crkve i kržljavih mladića
kao jato vrana što okreće svoju glad
oko crkvenog tornja
Sve vas znam devojke i žene
i jao, prodaju vaših šesnaest godina
kao stoku na svim banatskim vašarima

Uz rakiju i njive putuju vaša mladost i starost
s jednog kraja sela do drugog
Sve vas znam devojke i žene
kada rađate decu cvetaju njive
a kada vam se razboli život
od rađanja, kiša i sunca
pačjim hodom vraćate se ocu
da kletvom lečite sudbinu.
(1966:9)

Stihovi pesme surovo opisuju živote mladih žena čija je jedina svrha udaja, iliti „prodaja“, kako to pesnikinja slikovito naglašava. Rođene da budu žene, majke, sluškinje, mlade Rumunke nemaju nikakvu perspektivu u životu. One svoju mladost, ili bolje rečeno detinjstvo, provode oblećući oko „kržljavih mladića“ u nadi da će ih jedan od njih uzeti za suprugu. Dok rađaju naslednike, brinu o domu, porodici i marljivo rade u polju njihovu marljivost niko ne primećuje i ne priznaje, jer upravo to se smatra ženinom „dužnošću“. A kada više ne mogu da ispunjavaju tu svoju „dužnost“, kada ostare i razbole se, tada se seljanke ponizno vraćaju roditeljskom domu i ocu, muškarcu koji isto kao i njihovi muževi, ne shvata nesreću na koju su osuđene.

U jednoj od svojih najranijih pesama pod nazivom *Tako sam se rodila*, objavljenoj u istoimenoj zbirci (1956), Florika Štefan već ukazuje na inferioran položaj žene u tradicionalnom okruženju. Ovakratka pesma, koja tematski podseća na*Priče o ženi*, zbirku sefardske književnice Fride Filipović iz 1937. godine sačinjenu od 19 priča u kojima se predstavljaju životi žena sa različitim sudbinama (Hawkesworth, 2000:222), opisuje muke žene koja se nalazi pred porođajem i u iščekivanju tog događaja moli Svetog Arhanđela da joj podari naslednika. Ipak, upečatljiviji od majčinskog očaja i strepnje su likovi muškaraca, oca i dede koji okreću glavu od tek rođene devojčice, čime se već od samog dolaska na svet određuje život ženskog deteta:

Na zidovima od naboja
znoj njenih porođajnih muka
- Sveti Arhangelu na konju
dotakni tvojim krilima moj bol

nek se muško rodi.
Svu noć je cvrčak pevao
u majčinom trbuhu.
Svu noć su je uragani ljuljali
nad žitnim poljima.
- Sveti Arhangelu na konju
daj da s prvim petlom
moj prvenac zaplače.
Na zidovima od naboja
samo prvi glas ženskog plača
- Sveti Arhangelu na konju
otac je okrenuo glavu,
deda je okrenuo glavu,
baba je prvim pelenama
ubrisala suze...
(1956:33)

Navedeni stihovi ukazuju na jasnu progresiju ženskog saosećanja i razumevanja koje pesnikinja pokazuje kako prema neudatim, mladim devojkama, tako i prema onima koje su već ispunile svoj bračnu dužnost i nalaze se pod snažnim pritiskom patrijarhata da rode muško dete. U suprotnom, nameće se stav da one neće ispuniti svoj „zadatak" i time otežati sopstvenu budućnost.

Sličnu deskripciju majčinske uloge pronalazimo i u pesmi *Dnevna zapovest,* publikovanoj u srpskoj književnoj reviji *Vetrenjača* 1956. godine. I ova, kao i prethodna pesma, samim naslovom aludira na nejednakost društvenog poretka u rumunskom selu. Kroz svoje stihove pesnikinja na vrlo simplifikovan način, kolokvijalnim jezikom, koncizno i eksplicitno čitaocima dočarava jedan sasvim običan dan u životurumunske seljanke, njenu žrtvu, marljivost, borbu sa prekim i nadmenim muškimkarakterom, ali i strepnju za život i sudbinu vlastite dece. Međutim, za razliku od prethodne, u ovoj pesmi otkrivamo da su identičan tretman imale i žene koje su rađale mušku decu, što samo potvrđuje pretpostavku da se reproduktivna sposobnost žena, kao i sam pol deteta, zapravo koristila (a neretko se koristi i danas), kao pretekst za širenje mizoginije. Po prvi put uočavamo i aluzije na psihičko i potencijalno fizičko nasilje nad ženama podstaknuto porocima koji su se tolerisali muškarcima i predstavljali kao sastavni deo njihovog karaktera:

Ustajanje u dva: poori njivu kod Grede
Ustajanje u dva: posej njivu kod Ilandže
Ustajanje u dva: požnji žito kod Jarka
Ustajanje u dva: nosi đubre kod Begeja
Evo ti kutije duvana
sto dinara za svaki slučaj
(u sebi: doći će sigurno pijan)
nazobi konje
i melji žito u prvom susednom selu
Ja kuću držim na svojim leđima
kaže otac sinu
kad umrem bićeš gazda
(Testament još nije ostavio
jer tek ima sedamdeset godina
i još zna da zapoveda
pobogu, rođenom sinu…)
(1956:10)

Pesma *Majčin dom*, objavljena u zbirci *Tako sam se rodila*, ispunjena je posebnom emocijom ćerke koja pati zbog teške majčine sudbine. U jednoj slici predočen je isprazan i usamljenički životni vek obične seoske žene, majke i domaćice, za koju pesnikinja surovo kaže da su joj oči „nepotrebne“:

...
U prvoj krčmi na uglu
muž ti je prolumpovao seljačku mladost
od prve do poslednje čaše
ispio je sve do dna:
zoru, sunce i zvezdanu noć.
Ti si ostala bez očiju
u tvom krugu one su nepotrebne.
Od staje do ambara,
od zadimljene sobe do trule kapije
pas ti je jedini pratilac.
I tebi su oči nepotrebne.
(1956:37)

Zahvalnost prema majčinskoj žrtvi, uprkos nezavidnom položaju u kome se nalazi, iskazana je u pesmi *Majka*, koja pripada istoj zbirci. Pesnikinja još jednom naglašava težinu bračnog života rumunske seljanke za koju još tvrdi i da je „sva od suza sazdana i očevih poniženja“ (1956:38).

Dakle, specifičan, odnosno empatičan pesnički izrazFlorike Štefan razlikuje njeno stvaralaštvo od ostalih rumunskih pisaca i pesnika ovog doba. U pesmama koje smo odabrali za analizu zapažamo izraženo saosećanje, žal i bol za izgubljenim, promašenim i praznim životima rumunskih seljanki koje su njihove protagonistkinje. Ovakvi motivi iziskuju poseban pristup. Pesnikinja je svesna ozbiljnosti poruke koju prenosi svojim čitaocima i iz tog razloga se opredeljuje za veoma jednostavan, lak, upečatljiv stil pisanja, poeziju koju karakteriše odsustvo rime, poeziju koja prati tok misli, ne ulepšava stvarnost, štaviše, prikazuje je na surov i sirov način, bez eufemističnih izraza i sa snažnom željom da u potpunosti prenese svoju emociju. Portreti rumunskih seljanki iz pesama Florike Štefan značajni su i po tome što ne govore samo o statusu Rumunki kao pripadnica nacionalne manjine. Naprotiv, oni su veoma slični prikazima srpskih žena i devojaka, te u tom pogledu nećemo primetiti značajnu razliku između ženskog pitanja u manjinskoj i većinskoj sredini. Tokom XIX i XX veka društveni položaj žene u Srbiji bio je daleko od prihvatljivog. Identičnu sudbinu delile su i srpske, i rumunske seljanke suočavajući se sa jednako tradicionalnim vrednostima. Rad i konstantna briga o porodici i domaćinstvu ostavljali su vidljive posledice na fizički izgled ovih žena, što je predstavljeno i pojedinim delima naše književnosti. Stoga, tretirajući ulogu žene u muškom svetu, rumunska pesnikinja povlači paralelu između dva naizgled različita društva, ukazujući pritom na njihove centralne probleme.

Uz snažan revolt i očaj zbog potlačenog i neravnopravnog položaja žena, Florika Štefan kroz svoje stvaralaštvo takođe prezentuje lično viđenje „idealnog“ odnosa između savremenog muškarca i savremene žene. Kratka priča pod nazivom *Logorska vatra* (*Focuri de tabar*ă) objavljena 1950. godine u časopisu *Lumina* otkriva autorkine vizije o muško-ženskom odnosu XX veka koje po svojoj suštini pripadaju izvornoj feminističkoj ideologiji i lako mogu biti primenljive i u današnje vreme. Naime, opisujući vreme radnih akcija u SFRJ, Florika Štefan naglašava sve jači poriv za promenom, odnosno kompletnom ravnopravnošću među polovima. U periodu bratstva i jedinstva koje je propagiralo jednakost u svakom smislu te reči, pesnikinja pronalazimogućnost da predstavi vlastiti koncept

iste – ženu kao ravnopravnog učesnika radne akcije, sposobnu da obavlja iste poslove kao i muškarac i jednako se dobro snalazi i u kuhinji, i na gradilištu. Drugim rečima, muškarac i žena imaju identična prava na rad, hranu i zasluge. Ipak, tako snažna i sposobna žena ne zaboravlja nijednog trenutka svoju nežniju stranu, što se u delu ističe kratkim opisom cveta u kosi. Idealna žena socijalizma je slobodna, ravnopravna, vesela, raspevana, optimistična, provodi vreme sa prijateljima i aktivno doprinosi izgradnji novog, modernog društva (Ćorković, 2014:24). Ovakva vizija savršeno se uklapa u kulturno-istorijski kontekst vremena u kome je stvarala Florika Štefan i predstavlja željno očekivanu promenu u pogledu društvenog statusa žena. Međutim, utopijska ideologija o savršenom društvu bez razlika bila je samo privid, slika koja je srušena vrlo brzo nakon pada socijalističkog režima.

Osim temperamentnim suprotstavljanjima, prkosom i tragičnošću, sa kojima smo se već susreli, poezija Florike Štefan obiluje i prikazima istinskih, dubokih i tananih emocija. Njeni opisi devojačkih ljubavi neretko lebde između romantike i patetike, nosigurno ostavljaju snažan utisak. Pomenute karakteristike ne definišu literarno stvaralaštvo pesnikinje kao klasičan odraz feminizma, ali tretiranje pitanja roda, nacionalne pripadnosti i socijalno-istorijskog okvira zasigurno kreiraju posebnu formu feminističkog umetničkog izraza. Univerzalnost iskustava koja dominira u svakoj od analiziranih pesama približava pesničku poruku čitaocima, naglašavajući na taj način žensko pitanje kao jedno od glavnih društvenih problema. Ipak, jačinu feminističke ideje u poeziji Florike Štefan najbolje ćemo razumeti ukoliko je analiziramo zajedno sa njenim doprinosom u napretku svih pripadnica rumunske nacionalne manjine. Zalaganja za emancipaciju rumunskih žena, kao i podsticaj neafirmisanih autorki na književni rad, neizostavan su deo feminističke predstave o liku i delu ove pesnikinje. Na temelju njenih dostignuća stičemo utisak da je i pored svih poteškoća nametnutih od strane patrijarhalnog manjinskog društva ipak moguće izboriti se za svoj, ženski glas. U tom smislu, umetnost Florike Štefan izlazi is okvira klasičnog lirskog prikaza ženske sudbine.

Zaključak

Izuzetno subjektivna, konkretna i empatična poezija srpsko-rumunske pesnikinje Florike Štefan realističan je prikaz društvenih karakteristika XX veka koje su u znaku maskuliniteta. Položaj, uloga i sudbina žene u

ratnom i posleratnom periodu predstavljaju teme od važnog značaja i tumačese sa više naučnih aspekata - istorijskog,sociološkog,kulturološkog. Kako bismo ih u potpunosti sagledali, važno je da obratimo pažnju i na žensku perspektivu koju nam pruža Florika Štefan. Nekolicina književnica, pesnikinja i feministkinja decenijama unazad pokušavala je da kroz svoj rad predstavi problem ženske inferiornosti i „nevidljivosti". Ako su se u nezavidnom položaju nalazile žene koje su pripadale nacionalno dominantnijoj zajednici, jasno se zaključuje da su pripadnice onih manjinskih imale dvostruko manje mogućnosti i prava. Etnički mozaik naše zemlje generisao je granice i razlike na socijalnom planu, kreirajući svojevrsnu predstavu o mikro i makro društvima. No, po pitanju sprovođenja patrijarhalnih normi, sve nacionalne grupe suočavale su se sa identičnim sistemom vrednosti.

Najrelevantnije izvore o navikama, životu, problemima i tradicijijednog manjinskog stanovništva pružaju nam njihovi istaknuti predstavnici, čuvari kulture i tradicije. Kada je u pitanju rumunska nacionalna manjina, među brojnim muškarcima koji su u prvoj polovini XX veka preuzeli na sebe zadatak izgradnje vlastite kulture i nacionalnog identiteta, izdvojila se Florika Štefan, intelektualka zahvaljujući kojoj se rumunska manjinska, ali i srpska književnost danas odlikuju snažnom lirikom i još snažnijom ženskom perspektivom. Važno je napomenuti da preko trideset naslova objavljenih na srpskom jeziku, među kojima su najpoznatije zbirke *Tako sam se rodila*, *Zatvorene u svet*, *Dozvolite suncu*, *Treća žena*, *Mesto za ljubav*, *Koreni pesme*, *Luda ptica ljubavi*, *Put do sunca* i dr, čine značajan doprinos srpskoj ženskoj poeziji.Ova autorka je zahvaljujući svojim publicističkim i prevodilačkim zaslugama postala važan ambasador srpske i rumunske kulture u dijaspori.Dobitnica je Oktobarske nagrade grada Novog Sada, nagrade „Jovan Popović", „Milica Stojadinović Srpkinja", kao i nagrade Društva književnika Vojvodine za životno delo i nacionalne penzije zbog izuzetnog doprinosa srpskoj kulturi.

Pesme odabrane za analizu u ovom radu samo su jedan deo od mnoštva prikaza ženskih sudbina ove pesnikinje, koje se, uzevši u obzir istorijske, socijalne i političke prilike, mogu okarakterisati kao univerzalne na našim prostorima. Time stvaralački opus Florike Štefan ostavlja dubok trag u domaćoj književnosti i kulturi, svedoči o teškim, surovim vremenima tokom kojih je unutar rumunske i srpske zajednice i pored svih konvencionalnih normi ipak jačao feministički duh i želja za promenom.

LITERATURA

Cidiliko, V. (2008). *Studije o poetici Vaska Pope.* Beograd: Službeni glasnik.

Ćorković, M. (2014). *Kultura sećanja u proznoj manjinskoj rumunskoj književnosti*(doktorska disertacija).Filološki fakultet: Beograd.

Deaconescu, I. (1989). *Poezie şi epocă.* Novi Sad: Libertatea.

Flora, R. (1976). *Rumunska književnost u Vojvodini.* Novi Sad: Matica Srpska.

Flora, R. (1981). *Zapisi: Književnost i kultura Rumuna u SAP Vojvodini.* Zrenjanin: Biblioteka Žarko Zrenjanin.

Hawkesworth, C. (2000). *Voices in the Shadows: Women and Verbal Art in Serbia and Bosnia.* Budapest: Central European University Press.

Popović, R. (2009). *Vasko Popa mit i magija.* Beograd: Službeni glasnik.

Popović, V. (2013). Voci feminine în diasporă – poezia de limba română din Voivodina.In L. Botoşineanu, O. Ichim, C. Maticiuc, E. Tamba (ed), *Metafore ale devenirii din perspectiva migrației contemporane. Național și internațional în limba și cultura română* (pp. 335-343). Iași: Institutul de Filologie Română „A. Philippide" al Academiei Române.

Stojaković, G. (2013). *Rodna perspektiva u novinama Antifašističkog fronta žena (1945-1953).* Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova.

Šindić, M. (2001). *Kritika poezije - eseji i studije.* Novi Sad: Zmaj.

Štefan, F. (1956). *Dnevna zapovest.* Vetrenjača, br. 7, str. 10.

Štefan, F. (1956). *Takva sam se rodila.* Vrbas: Progres.

Štefan, F. (1966). *Glasovi i sudbine.* Novi Sad: Progres.

Zorana Đukić

THE POSITION OF WOMEN IN THE MINORITY ROMANIAN SOCIETY OF THE 20TH CENTURY IN SERBIA: THROUGH THE PRISM OF FLORIKA ŠTEFAN'S POETRY

Summary

The Romanian minority literature created in period after Second World War, represents a kind of reflection of the socio-historical circumstances in Serbia. Poetry and prose written in the middle of the last century point to certain issues of crucial importance for this ethnic community. One of them is certainly the issue of the position of women. In this paper we will get familiar with the work of one of the most prominent Serbian-Romanian female poets from Vojvodina, Florika Štefan (Florica Ștefan), and learn from examples of selected poetry why her lyrics occupy an important place in Romanian minority literature and Serbian literature, as well. The specific discourse, poetic approach and style will reveal the poet's personal empathy towards destinies of Romanian women along with an explicit critique of patriarchal society. We will analyze Florika Štefan's advocacy for the emancipation of women and the advancement of their position in society not only through the prism of her art, but also through other activities that make this poet a strong female voice whose work has clearly marked the status of women in Romanian minority society of the 20th century.

Keywords: Florika Štefan, women's poetry, Romanian minority literature, feminism

Melina M. Nikolić*
Alfa BK univerzitet
Fakultet za strane jezike
Maja M. Ćuk
Alfa BK univerzitet
Fakultet za strane jezike

https://doi.org/10.18485/analiff.2020.32.2.8
821.111(71).09 Етвуд М.
Originalni naučni rad
Primljen: 22.07.2020
Prihvaćen: 25.09.2020

AKTIVIZAM MARGARET ETVUD KROZ PRIZMU KRITIČKE ANALIZE DISKURSA

Kanadska književnica Margaret Etvud, osim po svom književnom stvaralaštvu, poznata je i po političkoj i društvenoj angažovanosti između ostalog po pitanju ljudskih prava, naročito prava žena, očuvanja životne sredine, kao i kanadskog kulturnog identiteta. Njeni satiričarski i moralizatorski stavovi jasno se oslikavaju kroz njena literarna dela, ali i kroz druge oblike komunikacije sa javnošću. U ovom radu ćemo pokušati da pojedine njene stavove od šireg društvenog značaja sagledamo iz perspektive kritičke analize diskursa koja posmatra diskurs u okviru društvenog i kulturnog konteksta i sagledava ga iz kritičke perspektive. Teorijsko utemeljenje ove lingvističke discipline zasniva se na proučavanju jezika i njegove upotrebe u socio-kulturnom kontekstu u funkciji uspostavljanja, održavanja i narušavanja odnosa moći među učesnicima u diskursu. Za analizu je korišćen metodološki okvir kritičke analize diskursa prema trodimenzionalnom modelu analize korpusa kao (1) teksta, (2) diskurzivne prakse i (3) društvene prakse, sa ciljem da se utvrdi kakav lingvistički obrazac Margaret Etvud koristi da bi izrazila svoje stavove u medijskom intervjuu. Istraživanje je pokazalo da njen lingvistički obrazac sadrži širok dijapazon jezičkih sredstava i diskurzivnih strategija kojima autorka bilo eksplicitno bilo implicitno izražava svoj aktivizam i daje svoj doprinos razotkrivanju i rešavanju ovih problema.

Ključne reči: Margaret Etvud, medijski intervju, kritička analiza diskursa, analiza konverzacije.

Aktivizam Margaret Etvud

Politički kontekst, tj. nastojanje da se skrene pažnja na osetljiva društvena pitanja ima ključnu ulogu u književnom stvaralaštvu Margaret Etvud, ali i u njenom angažovanju u drugim sferama. Zahvaljujući talentu

* melina.nikolic@alfa.edu.rs, nikolic.melina@gmail.com

za pisanje koji je negovala od detinjstva, ali i „svojoj istrajnosti i hrabrosti da tematizuje kontroverzna pitanja iz svog okruženja“ (Ćuk, 2014: 7), ova značajna savremena kanadska književnica ima upečatljiv uticaj kako u naučnim krugovima, tako i u popularnoj kulturi i širem društvenom kontekstu. Po rečima Natali Kuk, istaknutog proučavaoca stvaralaštva Margaret Etvud:

> Odgajana u podsticajnoj porodici ambicioznih ljudi, naučena da poštuje pojedinca, upoznata sa ciljevima vrednim njenog vremena i energije (briga o svetu prirode, podržavanje kanadske kulture, promovisanje ženskih prava), Etvudova je oplemenila ciljeve svoje književne posvećenosti: da drži ogledalo ispred svog društva i svog vremena, i dok to radi, da igra ulogu u njihovom preoblikovanju. (Cooke, 1998: 327).

Etvudova u svojim delima često razmatra stav patrijarhalne kulture prema ženi, zbog čega se dovodi u vezu sa feminizmom, iako sama opovrgava direktno dovođenje u vezu sa ovom orijentacijom. Zapravo, ne samo pomenuta problematika, već „bilo koja diskutabilna i stereotipna shvatanja ukorenjena kako u tradicionalnim, tako i u aktuelnim „mitologijama,“ od lokalnih političkih prilika u Kanadi do odnosa prema prirodi na globalnom nivou, predmet su preispitivanja i kritike ove književnice“ (Ćuk, 2014: 8). Tako da možemo reći da je njen aktivizam usmeren u tri pravca: zalaganje za prava marginalizovanih pojedinaca (posebno žena), borba za očuvanje životne sredine i nastojanje da se oformi i očuva specifičan kanadski kulturni identitet.

Osim kroz književnost, Margaret Etvud „borbe“ iz pomenutih aspekata vodi kroz sopstvene naloge na Tviteru i Instagramu, gde objavljuje knjige koje joj se sviđaju, ali i linkove od kampanja i organizovanih događaja. Piše članke i stavlja svoj potpis na otvorena pisma iz razloga koje podržava: ekologija Grete Thunberg, sloboda govora, LGBTQ+ prava, ženska prava, i slično. U ovom istraživanju pokušaćemo da identifikujemo i objasnimo koja lingvistička sredstva i strategije diskursa koristi u jednom od najuticajnijih medijskih formi, televizijskom i novinskom intervjuu. Pod novinskim intervjuom podrazumevamo kako štampana tako i internet izdanja novina i časopisa.

Kritički pristup medijskom diskursu

Kritička analiza diskursa (u daljem tekstu CDA prema Critical discourse analysis), kao teroija i metod, polazi od prevashodno etičkog pro-

blema, a to je nepravedna raspodela moći u društvu(Graham, 2018). Sama disciplina je nastala kao kritika društvenog poretka i društvenih konvencija i fokusira se na transformisanje svesti sa ciljem da se emancipuju osobe i grupe koje su na bilo koji način potlačene u svetu koji karakteriše neravnopravna raspodela moći. Način na koji se to može postići je angažovanje predstavnika CDA u razotkrivanju opresivnih jezičkih praksi, naročito ideoloških, jer jepolazište ove discipline da je jezik sredstvo kojim se raspodela moći održava (Fairclough 1992, 2001, 2017, van Dijk 2001, 2008,2015, Wodak 2001, 2015).

Pošto se svemu što je čovek stvorio ili na šta utiče može pristupiti kritički (Herzog, 2016: 12), CDA polazi od kritičke analize jezika sa ciljem da se skrivena značenja u diskursu razotkriju, opišu i protumače i na taj način identifikuju društveni problemi. Međutim, ovde se zadatak CDA ne završava. Postoje struje u okviru ove discipline, i sve ih je više, koje smatraju da se CDA mora aktivno uključiti i u rešavanje otkrivenih problema.Tako van Dijk smatra da je CDA zapravo „analiza diskursa sa stavom" (2001: 96) i naglašava neophodnost da analitičari zauzmu aktivni, eksplicitan stav prema predmetu svog istraživanja i na taj način pokušaju da razotkriju nejednakosti u društvu i suprotstave im se (2015: 466), dok Rogers smatra da CDA treba da „eksplicitno iznosi društvene probleme i pokušava da ih reši" (2004: 4).

Ako je jezik sredstvo manipulacije ljudskom svešću, logično je de će se postupak manipulisanja sprovoditi na mestima i u vreme kada se može uticati na veliki broj ljudi istovremeno. U savremenom svetu najpogodnije mesto za takvu akciju su mediji. Srećom, iako mediji prevashodno služe za propagandu vladajućih struktura, tj. centara moći, ipak u tim istim medijima možemo povremeno čuti i druge glasove – glasove koji pokušavaju da prikažu svet onakvim kakav zapravo jeste, a ne kakvim nam ga predstavljaju oni koji imaju moć. Ti glasovi pokušavaju da razotkriju istine koje se kriju, da ih kroz svoj angažman identifikuju i objasne, da pomognu svima da ih postanu svesni, kao i da podstaknu ljude na akciju.

Korpus i metodologija

U ovom istraživanju analizirana su jezička sredstva i diskurzivne strategije koje Margaret Etvud koristi u svom društveno-političkom angažmanu kroz javni diskurs. Za analizu su korišćeni medijski intervjui (televizijksi i novinski) koji je dala tokom poslednje četiri godine. Svi intervjui

se prvenstveno fokusiraju na njeno književno stvaralaštvo, međutim teme razgovora neizostavno uključuju i sadržaje koji čine okosnicu njenog društvenog angažmama.

Iz šest intervjua koja je dala za BBC Hardtalk 2016 (1), Entertainment Weekly 2017 (2), O,the Oprah Magazine 2019 (3),the Guardian 2019 (4) i 2020 (5) i Rolling Stone 2020 (6), odabrani su reprezentativni primeri za tri glavne teme o kojima Margaret Etvud aktivno govori: borba za ljudska prava, naročito prava žena, borba za očuvanje životne sredine i očuvanje kanadskog kulturnog identiteta.

Metodologija istraživanja se oslanja na trodimenzionalni model koji je osmislio i razvio Norman Fairclough (1992, 2001). Prema njegovom modelu, kritička analiza diskursa podrazumeva tri dimenzije ili faze: (1) deskripciju od koje se polazi u istraživanju; ona podrazumeva analizu formalnih odlika teksta, zatim (2) interpretaciju koja sledi i predstavlja analizu odnosa između teksta i interakcije i (3) objašnjenje koje čini završnu fazu analize i bavi se odnosom između interakcije i društvenog konteksta, tj. diskurzivne prakse i društvene prakse. Ovakav način analize predstavlja pokušaj da se ustanovi sistematski metod za proučavanje odnosa između teksta i njegovog društvenog konteksta. Ove faze se ne mogu uvek jasno razdvojiti, jer se često jezička sredstva u datom kontekstu koriste u okviru većih segmenata koji predstavljaju diskurzivne strategije i dobijaju svoje značenje samo u okviru celokupne interakcije.

Intervjui 1 i 6 su vođeni uživo, pa je ovde primenjena i konverzaciona analiza koja se uglavnom odnosi na metalingvističke elemente kao što su prekidanje sagovornika i ćutanje[1] i njihove funkcije u diskursu.

Analizom jezičkih sredstava i diskurzivnih strategijakoje Margaret Etvud koristi u svom diskursu pokušćemo da utvrdimo jezički obrazac koji koristi da bi izrazila svoje stavove.

Pošto polazimo od analize teksta, tj. jezičkih elemenata, primeri nisu prevođeni jer se tokom prevoda mogu izgubiti pojedine karakteristike specifične za izvorni jezik.

Analiza aktivističkog diskursa Margaret Etvud

U istraživanju smo pošli od pretpostavke da Margaret Etvud u svom aktivističkom diskursu koristi određena jezička sredstva i diskurzivne strategije kojima implicitno ili eksplicitno izražava svoje stavove. Na prime-

1 Za detaljniji uvid u metodologiju konverzacione analize na televizijskom intervjuu videti Nikolić 2015, 2017 i 2018.

rima uzetim iz pomenutih intervjua pokušaćemo da ta sredstva i strategije identifikujemo i interpretiramo i da pokažemo njihove funkcije. Prikazaćemo ih kroz pojedinačne teme kroz koje se ogleda njen aktivizam, koji se se prevashdno odnosi na borbu za ljudska prava, naročito prava žena, očuvanje životne sredine i očuvanje kanadskog identiteta.

Analizu počinjemo rečenicom iz intervjua od 12. septembra 2020. godine koju su obeležili pandemija, dalje ugrožavanje ljudskih prava i sve ozbiljnije klimatske promene. Ovo je primer u kojem Etvudova ekslpicitno izražava svoje stavove:

> Primer 1 (5)[2]
>
> MA: If you have a situation where you feel your rights are being removed, it's important to talk about it clearly.[…] If you're going to speak truth to power, make sure it's the truth. That's a good maxim.

Upotrebom takozvanog nultog kondicionala naglašava se da svaki uzrok nužno implicira posledicu. Margaret Etvud ovaj tip kondicionala koristi uz imperativ kojim insistira da svaki put kada imamo problem, u ovom slučaju ugrožavanje ljudskih prava, treba da jasno i pre svega istinito govorimo o problemima. Ovog principa se ona neprikosnoveno drži i eksplicitno govori o svemu za šta se zalaže. Takođe šalje i jasnu poruku svima da kad dođu u priliku da „imaju moć", pa makar to bila samo mogućnost da negde javno mogu nešto da kažu, to i treba da kažu. Upotrebom inkluzivne zamenice *you* koja se odnosi na sve ljude, svojim primerom pokušava da utiče na druge.

Međutim, njen se aktivizam može videti i implicitno kroz gotovo svaku temu o kojoj govori. Jer, ne može se baš sve reći direktno, naročito ne u javnom diskursu. Naredni primeri se odnose na ljudska prava.

Ljudska prava

> Primer 2 (1)
>
> IR[3]: There is one other thing I want to talk to you about, which is your very passionate challenge to the Canadian government

2 Broj u zagradi iza svakog primera označava iz kog je intervjua primet preuzet. Spisak intervjua dat je u Korpusu na kraju rada.

3 U svim primerima je voditelj ili reporter označen skraćenicom IR (prema engleskom interviewer). MA označava Margaret Etvud (Margaret Atwood).

over this legislation, C51, which you say is a fundamental threat to freedom of speech[[4] in Canada...

MA: [Well, it is. It's a...

IR: Others would [disagree.

MA: [It is **a throwback to the Inquisition**. So, *when last did we have a situation where people who you don't even know who they are, can testify against you and you have got no right to reply. You know how weird is that?!*

Hiljade ljudi protestovalo je u Kanadi tokom 2015. i 2017. zbog predloga novog zakona prema kojem bi porasla moć policije i tajnih službi u nadgledanju građana. Mada je konzervativna vlada tvrdila je da će novi zakon povećati bezbednost Kanađana, demonstranti su potpisali peticiju protiv uvođenja zakona, poznatog kao C-51, zbog bojazni da on krši civilnu slobodu i pravo na privatnost, tj. da bi usvajanje novog zakona omogućilo povećanje razmene informacija i dovodilo do pritvaranja ljudi samo zbog„puke sumnje".

Etvudova koristi dve diskurzivne strategije za kritiku tog zakona: poređenje sa opštepoznatim primerima loše prakse i retoričko pitanje uz dozu sarkazma. Pomenuti zakon poredi sa periodom inkvizicije koji se smatra jednim od najmračnijih perioda ljudske istorijepo pitanju osnovnih ljudskih prava, i time izražava svoju bojazan u pogledu posledica do kojih usvajanje pomenutog zakona može da dovede i do koje mere on predstavlja ugrožavanje slobode govora. Ceo utisak pojačava postavljanjem retoričkog pitanja koje ne zahteva odgovor, ali nas tera da o njemu razmišljamo. Cilj postavljanja retoričkog pitnja iz perspektive CDA tokom medijskog intervjua je zapravo poruka slušaocima, dakle široj javnosti, da zastanu i pokušaju da razmisle o odgovoru koji je zapravo poznat svima. Konačno, upotrebom prideva *weird* (čudno) sarkastično umanjuje značaj cele situacije, što je, paradoksalno, zapravo čini još ozbiljnijom.

Osim toga, ovde primećujemo i diskurzivnu strategiju prekidanja sagovornika i preuzimanja reči karakteristčnu za konfrontacioni intervju. Ona predstavlja način da se preuzme kontrola u diskursu, što Margaret Etvud uspešno sprovodi.

4 Otvorene uglaste zagrade označavaju prekidanje sagovornika, što je čest slučaj u konfrontacionom intervjuu kakav je i ovaj odakle je uzet primer.

Na pitanje zašto je baš sada (2019) izašao nastavak čuvenog romana *Sluškinjina priča*, ona odgovara (ovaj odgovor je uzet i za naslov intervjua):

> Primer 3 (4)
>
> MA: For a long time we were **going away from** Gilead and then we turned around and started **going back towards** Gilead, so it did seem pertinent.

Gilead, fiktivna zemlja iz distopijskog romana *Sluškinjina priča*, postala je simbol ugnjetavanja žena, ugroženosti svih ljudskih prava, ali i ekološke katastrofe. U ovom primeru Margaret Etvud prvenstveno misli na ljudska prava uopšte i koristi antonimijušto implicira da ona smatra da se vrtimo u začaranom krugu: samo što smo pomislili ili se ponadali da je nešto postalo dobro, da se udaljavamo od totalitarizma, da se udaljavamo od nečeg lošeg, krećemo unazad, ka tom istom lošem[5]. Efekat antonimije je utoliko jači što upotrebljava isti glagol *go*(ići) sa različitim prilozima za pravac. Ovde je jasno implicitno nagoveštavanje da se ljudima polako oduzimaju osnovna građanska prava.

Prava žena

U ovom podužem primeru vidimo brojne jezičke elemente i strategije koje Etvudova koristi kada govori o pravima žena.

> Primer 4 (2)
>
> IR:We live in a patriarchy, we live in a particular power structure. Do you think it's possible for all women to be harmonious with each other? I'm interested in whether it's harder because of the shape of the power structure and our place within it.

5 Treba napomenuti da je ovaj intervju vođen u vreme kada je Boris Džonson najavio mogućnost raspuštanja parlamenta zbog Bregzita (septembar 2019). Kao i nakon predsedničkih izbora u SAD 2016. kada je Donald Tramp postao predsednik, i u ovom trenutku su ljudi masovno delili citat iz *Sluškinjine priče*: „That was when they suspended the Constitution. They said it would be temporary. There wasn't even any rioting in the streets. People stayed at home at night, watching television." (*The Handmaid's Tale*, 268) (Tada su suspendovali Ustav. Rekli su da je to privremena mera. Na ulicama nije bilo čak ni nereda. Ljudi su noću ostajali kod kuće, gledali televiziju. *Sluškinjina priča*,190)
Moramo takođe podsetiti, mada to nije tema ovog rada, da je Etvudova oštar kritičar američkog imperijalizma, naročito Donalda Trampa čiju vlast poredi sa svojim imaginarnim totalitarističkim društvom iz pomenutog romana, i vezuje je za ugnjetavanje i ugrožavnaje osnovnih ljudskih prava, mada to ne iznosi eksplicitno.

MA: Of course; there are hard things. But we're human beings! It's possible for men to be harmonious with one another even though they're often very competitive. But **women too are human beings**, that's my foundational belief — so they're not exempt from the emotions that human beings have. Love, hate, jealousy, competitiveness, cooperation, loyalty, betrayal — the whole package.And we don't live in just "a" patriarchy, we live in a number of different kinds of patriarchies. You can pinpoint the moment in which women started to be treated markedly worse than men (advent of wheat and agriculture). Let me put it to you this way: Amongst the Inuit things are somewhat more equal because each half contributes to not just the welfare but the existence of the other. So men do the hunting by and large, but in order to do the hunting they have to wear waterproof clothing that is expertly made by women. If you make faulty clothing the man will get wet and then he will freeze to death. And your kayak is viewed as a piece of clothing that's fitted to you so if you roll your kayak the water will not get in and you'll right yourself. Making the clothing is a very laborious process, and it's an expert skill and highly valued; so in societies in which women do something that is highly valued, of course their place is going to be more equal. We know this through micro financing […] Microfinancing businesses **will not lend money to men, they only lend to women**, because they say the women have an interest in helping their families whereas the men might spend it on just showing off. So all of that is to be taken into consideration; but none of it means that women are exempt from bad individual behavior towards one another.

IR: Definitely not! Misogyny has no gender.

MA: Yes. And it has nothing to do with whether women should have **voting rights**. If voting rights were determined on all men behaving well, they wouldn't have any. Rights as citizens are quite apart from individual behavior.

Borba za prava žena je jedna od glavnih tema kako u književnim delima tako i u drugim vidovima njenog obraćanja javnosti. Naročito je zanimljiv njen diskurs o ženama i muškarcima. Na provokativno pitanje intervjuerke da li je,u specifičnoj strukturi moći u kojoj živimo, moguće da

sve žene žive u harmoniji jedna sa drugom, odgovor daje u vidu poređenja uz navođenje brojnih primera[6].

Čitav diskurs se svodi na poređenje žena sa mukarcima, ali ona nikad niti tvrdi niti implicira da su žene bolje od muškaraca, već insistira na tome da su iste, da su isto kao i muškarci ljudska bića, da isto kao i oni imaju emocije kao što su ljubav, mržnja, ljubomora, takmičarski duh, lojalnost, izdaja, sve što i muškarci. Žene su dobre koliko i muškarci, žene su i loše koliko i muškarci. Ona jasno kaže da žene takođe umeju da loše tretiraju jedne druge. U skladu sa time, kada je reč o pravu glasa, ona apsolutno smatra da i žene treba da ga imaju, što zapravo znači da treba da u svemu budu potpuno ravnopravne sa muškarcima.

Svoju borbu za ženska prava mudro vodi kritikujući muškarce, a ne hvaleći žene: „Ako bi se pravo glasa dodeljivalo svim muškarcima koji se lepo ponašaju, niko ga ne bi dobio"; „Mikrokredite ne dobijaju muškarci, već samo žene, jer je ženama u interesu da pomažu svojim porodicama, dok bi ih muškarci možda potrošili da bi se pravili važni."

Feminizam i prava žena

Primer 5 (2)

IR: Are you bored of the "Are you a feminist" question? You must have been asked that a lot whilst talking about the new TV show.

MA: I'm not bored with it, but we have to realize it's become one of those general terms that can mean a whole bunch of different things, so I usually say, "**Tell me what you mean by that word and then we can talk**." If people can't tell me what they mean, then they don't really have an idea in their heads of what they're talking about. So do we mean equal legal rights? Do we mean women are better than men? Do we mean all men should be pushed off a cliff? What do we mean? **Because that word has meant all of those different things**. [...]**It's like Christians**. Do we mean the Pope? Do we mean Mormons? What are we talking about here? **Because they're quite different**.

Izbegavanje odgovorapredstavlja strategiju u diskursu kada želimo da u potpunostiili samo delimično izbegnemo odgovor na pitanje, ali i

6 Zbog dužine navodimo samo najreprezentativnije primere.

kada želimo da u okviru odgovora uvedemo novu temu. Margaret Etvud to često koristi i na taj način govori o temama koje su njoj bitne čak i kada nije upitana o njima.

U ovom primeru, na pitanje da li je feministkinja ona odgovara pitanjem, tačnije nizom pitanja, i vešto koristi strategiju izbegavanja direktnog odgovora. Iako feminizam leži u osnovi gotovo svega što piše, ona odbija da se izjasni kao feministkinja baš iz ovog razloga, jer se ne slaže sa svakim značenjem te reči, pa samim tim i celog pokreta. Zato ovde eksplicitno objašnjava: „kažite mi šta podrazumevate pod tim pojmom i tada možemo da razgovaramo".

Nakon što je prvo upotrebila strategiju izbegavanja odgovora, dodatno naglašava ovaj semantički problem upotrebom analogije. Kompleksno značenje reči feminizam poredi sa takođe složenim značenjem reči hrišćani:„Da li mislimo na Papu? Da li mislimo na Mormone? O čemu ovde govorimo?"

Očuvanje životne sredine

Primer 6 (3)

IR:**Climate change** is at the heart of both The Handmaid's Tale and The Testaments…

MA:We're now calling it **climate crisis**. It's no longer just a change. It's gone beyond that. […]People have known about and talked about a coming climate crisis for a really long time. It's just that the general population either wasn't **aware**, wasn't **interested**, wasn't **listening**, or **did** that thing that we all do, which is, "Well, it won't happen tomorrow." We all do that. We are **low-hanging fruit pickers**, and **one-day-at-a-timers**, and if it's not threatening you right now, you often just don't pay attention to it because you're paying attention to other things that are more of a nuisance at that moment.

Izbor vokabulara ovde ukazuje na potrebu podizanja svesti o ozbiljnosti problema o kojem je reč. Voditeljka započinje priču o klimatskim promenama, ali je Etvudova ispravlja i naglašava da je promena prerasla u krizu.Zatim koristi gradaciju kojom ističe potrebu da se sa spoznaje pređe na delanje. Ljudi isprva nisu svesni, zatim možda nisu zainteresovani ili ne slušaju o problemu, i konačno čak i kada postanu svesni ništa ne čine. Ona implicira da treba da se počne sa akcijom, da svako treba da da svoj dopri-

nos. Upotrebom živopisnih složenicaljudima upućuje ozbiljnu kritiku da idu linijom manjeg otpora (**low-hanging fruit pickers**)i da žive „od danas do sutra“ (**one-day-at-a-timers**), međutim, pošto upotrebljava zamenicu *we* (tzv. inkluzivno *mi* koje uključuje kako govornika tako i slušaoce), sebe stavlja u isti položaj i preuzima deo krivice na sebe, pa samim tim uzima sebi za pravo da svima uputi oštru kritiku.

Na pitanje o klimatskim promenama i čovekovom uticaju na svoju životnu sredinu u sledećem primeru ona odgovara jakom porukom:

> Primer 7 (6)
>
> Let's hope that people start taking **climate deterioration and planet deterioration** seriously because if they don't,**goodbye human race**! And all of these other things that we've been talking about are simply irrelevant. So, it doesn't matter if you're a great artist, you know, if **everybody's dead**.

Videli smo u prethodnom primeru da su za Etvudovu klimatske promene prerasle u krizu, a ovde koristi još jaču reč koja implicira da je za propadanje životne sredine odgovoran čovek[7], a predviđanja su pesimistična. Ona nam jasno stavlja do znanja da to vodi smrti čovečanstva.

Ako primere 6 i 7 analiziramo zajedno, možemo pratiti upotrebu kolokacija sa leksemom *climate*. U prvom slučaju reč je o kolokaciji neutralnog polariteta, jer promena ne mora sama po sebi biti ni dobra ni loša. U ostala dva slučaja polaritet prelazi u negativni sa imenicama *crisis* i *deterioration*, i već same kolokacije imaju negativnu konotaciju i naša sagovornica ih koristi kao upozorenje.[8]

Kanadski identitet i ugrožavanje životne sredine

Kako voditelj sledećeg intervjua zna da se njegova gošća bori za očuvanje životne sredine a istovremeno se zalaže i za kreiranje i očuvanje

7 **Environmental degradation** is the **deterioration** of the **environment** through depletion of resources such as air, water and soil; the destruction of ecosystems; habitat destruction; the extinction of wildlife; and pollution. https://en.wikipedia.org/wiki/Environmental_degradation#:~:text=Environmental%20degradation%20is%20the%20deterioration,extinction%20of%20wildlife%3B%20and%20pollution.&text=When%20natural%20habitats%20are%20destroyed,depleted%2C%20the%20environment%20is%20degraded.

8 Detaljnije o kolokacijama iz perspektive CAD videti u Jevrić, Nikolić 2019. i Nikolić, Jevrić 2019.

kanadskog identiteta, ovde primenjuje strategiju uvođenja dve teme koje su u kontrastu da bi isprovocirao intervjuisnu osobu se opredeli za jednu.

> Primer 8 (1)
>
> IR: Here you have a young Prime Minister, Mr Trudeau, who says, well, he has indeed signed up to the Paris Climate Change Agreement, he says he is going to cut Canada›s emissions by 30%, and yet at the very same time he is supporting the expansion of the Tar sands and clearly within decades you are going to be, if not the biggest but the second biggest oil producer in the world if current trends continue.
>
> MA: **Maybe**, **maybe not**, I **don't think** he's supported the expansion of the Tar sands as such. I **think** he supported a pipeline.
>
> IR: The two go together.
>
> MA: Some **would** say that. There is **some**(...)[9] debate **possible.**

Ovaj primer je zanimljiva kombinacija dve teme koje ovde analiziramo. I stiče se utisak da je Etvudova ovde prinuđena da odstupi. Naime, ovaj primer je uzet iz konfrontacionog diskursa televizijskog intervjua Hardtalk, koji se od klasičnog intervjua razlikuje po provokativnijim pitanjima (Nikolić, 2017). Voditelj uvodi dve teme za koje se Margaret Etvud zalaže, ali kad dođe do kanadskog premijera i ugrožavanja čovekove sredine, čak ni ne postavlja pitanje. Njegova gošća treba da se opredeli između podrške svojoj zemlji i zalaganja za zaštitu okoline.

U stilu svojstvenom konfrontacionom intervjuu, voditelj gradi pitanje navodeći prvo pozitivnu činjenicu (kanadski premijer je obećao da će smanjiti zagađenje do 30%), a zatim odmah uvodi i negativnu (on se istovremeno zalaže za ekspanziju naftnog peska, što će u roku od nekoliko decenija Kanadu učiniti jednim od najvećih proizvođača nafte). Tako je Etvudova prinuđena da se posluži nizom ograda da ne bi morala da se eksplicitno izjasni po ovom pitanju. Voditelj je primorava da se odluči za jednu od dve stvari koje su očigledno suprotstavljene i nije moguće podržati obe: ili će ostati dosledna po pitanju davanja podrške svemu što čini kanadski identitet ili će nastaviti da se zalaže za očuvanje čovekove okoline. Ona koristi prvo modalni prilog *maybe*, a odmah zatim i najčešći gla-

9 Oznaka za pauzu u govoru, prema konvencijama konverzacione analize.

gol ograđivanja *think*. Nakon još jedne provokacije (The two go together.), upotrebljava i modalni glagol*would*, kao i modalni pridev *possible*, što jasno ukazuje na njeno oklevanje i izbegavanje da direktno odgovori na postavljeno pitanje. Ove ograđivače koristimo kada želimo da izbegnemo da se jasno izjasnimo po nekom pitanju. Osim toga, njeno oklevanje se može videti i zbog pauze koju pravi u govoru u poslednjoj rečenici, koja ukazuje na nesigurnost u odabir reči.

Kao i u primeru 4 i ovde se služi strategijom delimičnog izbegavanja odgovora, osim što je tehnika različita (retorička pitanja nasuprot ograđivanju).

Zaključak

Aktivizam Margaret Etvud počinje u njenim književnim delima, ali se ona tu ne zaustavlja, već nastavlja da se i kroz druge oblike društvenog angažmana bori za dobrobit ljudi.Ona se javno zalaže za svoje ideje, aktivno se angažuje oko gorućih društvenih problema i nema problem da to javno kaže. U ovom radu se nismo bavili primarnim oblikom njenog delovanja, književnošću, već jezičkimobrascem kojim se služi u javnom medijskom diskusu kao sredstvom svoje kampanje. Cilj ovog istraživanja je bio da se utvrdi da li se njeni stavovi osim kroz stvaralaštvo mogu videti i kroz njen diskurs, kao i kojim se jezičkim sredstvima i strategijama u diskursu služi.

Vidimo da koristi svaku priliku da govori o temama koje smatra važnim, čak i ne čeka da joj pitanje bude postavljeno. Jedna od najuočljivijih strategija koju koristi je upravo uvođenje teme za koju se zalaže u dijalog čak i kada nije o tome upitana.

Svaka njena izjava ima težinu. Reči ne koristi olako, već veštinom vrsne književnice i u intervjuima koristi sve tajne svog zanata da na upečatljiv, ali ne previše očigledan i direktan način natera slušaoce/čitaoce da razmišljaju o temama o kojima govori. Pre svega njen lingvistički obrazac čini pažljiv odabir vokabulara, zatim upotreba raznovrsnih jezičkih sredstava i strategija kao što su poređenje, ilustracije, analogije, gradacije, antonimija, pa i delimično izbegavanje odgovora, samostalno uvođenje teme, preuzimanje reči i slično.

Diskurs koji koristi u medijima u potpunosti potvrđuje njene književnvne stavove, čak su usmeno i jasniji i eksplicitniji. Često neka njena izjava predstavlja eho stava iznesenog u nekom romanu, ali kada se izvuče iz

konteksta i naglasi tokom intervjua dobija i dodatno značenje i značaj, jer tada može da se transponuje na svakodnevnu realnost i da se bolje poveže sa postojećim društvenim strukturama i odnosima moći. Samim tim njene reči dobijaju veću moć.

Konačno, kao potvrdu da se njene reči čuju i pravilno tumače, možemo napomenuti da se posledice ovakvog aktivizma mogu jasno uočiti kroz primere demonstracija širom sveta u simboličnim kostimima iz njenog najpoznatijeg dela *Sluškinjina priča*. Sasvim sigurno to nije posledica isključivo popularnosti njenog romana, već i njene neprekidne borbe za ostvarivanje prava žena širom sveta. Vidimo i poslednjih dana devojke i žene obučene u karakteristične crvene kostime, koji su postali simbol ženskog otpora i prkosa, tokom protesta u Poljskoj protiv usvajanja spornog zakona o gotovo potpunom ukidanju prava na abortus (https://www.insider.com/protestors-storm-churches-in-poland-over-new-abortion-restrictions-2020-10, https://wyborcza.pl/7,173236,26421150,a-handmaid-s-tale-of-the-constitutional-tribunal-women-s-rights.html?disableRedirects=true).

KORPUS

1) BBC - https://www.bbc.co.uk/programmes/p04bjb5x
2) Entertainment Weekly - https://ew.com/books/2017/07/14/emma-watson-interviews-margaret-atwood-handmaids-tale/
3) O, The Oprah Magazine - https://www.oprahmag.com/entertainment/books/a28944955/margaret-atwood-the-testaments-interview/
4) The Guardian - https://www.theguardian.com/books/2019/sep/20/margaret-atwood-moving-away-from-gilead-testaments
5) The Guardian - https://www.theguardian.com/lifeandstyle/2020/sep/12/margaret-atwood-if-youre-going-to-speak-truth-to-power-make-sure-its-the-truth
6) Rolling Stone - https://www.rollingstone.com/culture/culture-features/margaret-atwood-handmaids-tale-testaments-authoritarian-feminism-1065629/

LITERATURA

Atvud, M. (2006). *Slu*škinjina priča. Beograd: Laguna.
Atwood, M (2016). *The Handmaid's Tale*. London: Penguin.

Cooke, N. (1998). *Margaret Atwood: a Biography*. Toronto: ECW Press.
Ćuk, M. (2014). Margaret Etvud i mit : Novi svet u boji drevnih predanja. Beograd : Fakultet za strane jezike.
Fairclough, N. (1992). *Discourse and Social Change*, Cambridge: Polity Press.
Fairclough, N. (2001). *Language and Power*. 2nd edition, London: PearsonEducation.
Fairclough, N. (2017). CDA as dialectical reasoning. In J. Flowerdew and J. E. Richardson (Eds.) *The Routledge Handbook of CriticalDiscourse Studies* Abingdon and New York: Routledge.
Graham, P. (2018). Ethics in critical discourse analysis, *Critical Discourse Studies*, https://doi.org/10.1080/17405904.2017.1421243
Herzog, B. (2016). *Discourse Analysis as Social Critique*. London: Palgrave Macmillan.
Jevrić, T. & Nikolić, M. (2019). The Examination of Collocations with Nouns Which Denote Human Beings in Confrontational Discourse. *Nauka bez granica* II (4), 69-83.
Nikolić, M. (2015). Metalinguistic means for expressing power in discourse. У: Mišić Ilić, Biljana (ur.), Lopičić, Vesna (ur.). *Jezik, književnost, diskurs, Jezičkaistraživanja*. Zbornik radova. Niš: Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet, str. 327-338.
Nikolić, M. (2017). Pokušaj definisanja konfrontacionog intervjua, *Anali filolo*škog fakulteta, Vol. 29, No. 1. стр. 125-148.
Nikolić, M. (2018). Analiza konverzacije: Kritički pristup tekstu. *Reči: časopis za jezik, književnost i kulturu*. Vol. X, No. 1. Str. 30–48
Nikolić, M. i Jevrić, T. (2019). Teorijska razmatranja o kolokacijama sa imenicama koje označavaju ljudska bića iz perspektive kritičke analize diskursa. U: Lopičić, Vesna (ur.), Mišić Ilić, Biljana (ur.). *Jezik, književnost, teorija: Jezička istraživanja*, zbornik radova. (Biblioteka Naučni skupovi). Niš: Filozofski fakultet. Str. 299-312
Rogers, R. (2004). An Introduction to Critical Discourse Analysis in Education. In *An Introduction to Critical Discourse Analysis in Education*. R. Rogers, ed., 1-18. Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum.
van Dijk, T. (2001). Multidisciplinary CDA: a plea for diversity. In: R. Wodak and M. Meyer (eds.), *Methods of Critical Discourse Analysis*, London: SAGE Publications, 95-120.
van Dijk, T. A. (2008). *Discourse nad Power.* Hampshire, New York: Palgrave Macmillan.
van Dijk, T. A. (2015). Critical Discourse Analysis. In *Handbook of Discourse Analysis,*second edition, D. Tannen, H.E. Hamiltin, D. Schiffrin (eds), 466-85. Maiden and Oxford: John Wiley & Sons.

Wodak, R. (2001). The discourse-historical approach. In R. Wodak & M. Meyer(Eds.), *Methods of Critical Discourse Analysis* (63–94). London: Sage.

Wodak, R. (2015). Critical Discourse Analysis, Discourse-Historical Approach. In:*The International Encyclopedia of Language and Social Interaction*. Tracy, K.(General Editor), Ilie, C. and Sandel, T. (Associate Editors). JohnWiley & Sons, Inc. 275-288.

Melina Nikolić
Maja Ćuk

MARGARET ATWOOD'S ACTIVISM THROUGH THE PRISM OF CRITICAL DISCOURSE ANALYSIS

Summary

Besides her literary work, Canadian author Margaret Atwood is also known for her political and social engagement when it comes to matters of human rights, especially women's rights, preservation of the environment, as well as Canadian cultural identity, among others. Her satirical and moralizing attitudes are clearly represented in her literary works, and also in other forms of communication with the public. The aim of the paper was to look at certain Atwood's attitudes of greater social importance through the prism of Critical Discourse Analysis, which studies discourse in social and cultural context and views it from a critical perspective. The theoretical background of this linguistic discipline is based on the study of language and its use in the socio-cultural context with the purpose of establishing, maintaining and disrupting power relations between discourse participants. We used the methodological framework of Critical Discourse Analysis based on the three-dimensional model of studying the corpus as (1) text, (2) discursive practice and (3) social practice, with a view to determining which linguistic pattern Margaret Atwood uses to voice her opinions in media interviews. The study has shown that her linguistic pattern contains a wide array of linguistic devices and discursive strategies, among others comparison, gradation, analogy, antonymy, illustration, as well as evasion strategies, introducing the preferred topic and taking over control in discourse. By doing so, the author manages to express her activism and contributes to the uncovering and solving of these issues, either in an implicit or explicit way.

Keywords: Margaret Atwood, media interview, Critical Discourse Analysis, Conversation Analysis.

Tijana S. Vesić Pavlović*
Univerzitet u Beogradu
Mašinski fakultet
Danijela D. Đorđević
Univerzitet u Beogradu
Poljoprivredni fakultet

https://doi.org/10.18485/analiff.2020.32.2.9
811.111'42
Originalni naučni rad
Primljen: 10.07.2020
Prihvaćen: 18.011.2020

UPOTREBA OGRADA I POJAČIVAČA U STUDENTSKIM ESEJIMA O ZAŠTITI ŽIVOTNE SREDINE NA ENGLESKOM JEZIKU

Poslednjih godina, upotreba metadiskursa u pisanoj produkciji na univerzitetskom nivou učenja jezika predstavlja vrlo važnu temu u literaturi. Ovaj rad bavi se upotrebom dve specifične metadiskursne odlike, ograda i pojačivača, u esejima studenata posvećenim pitanjima sprečavanja efekata globalnog zagrevanja i napisanim u okviru kursa engleskog jezika na univerzitetskom nivou. Analizirano je ukupno 124 eseja (20.829 reči). Primenom Hajlandovog interpersonalnog modela metadiskursa, utvrđeno je da se u analiziranim esejima znatno češće koriste ograde nego pojačivači (22,23 prema 8,26 na 1000 reči). Unutar obe klase uočavaju se različiti glagolski, imenički, priloški i pridevski markeri ograđivanja i pojačavanja iskaza. U zaključku se ukazuje na neophodnost uvođenja metadiskursnih markera u kurikulum nastave stranog jezika na univerzitetskom nivou s obzirom na njihov značaj ne samo u akademskim, već i u drugim tipovima tekstova s kojima će se (diplomirani) studenti susretati u toku i posle studiranja.

Ključne reči: metadiskurs, ograde, pojačivači, studentski eseji, engleski jezik.

1. Uvod

U novije vreme, u lingvističkim istraživanjima velika pažnja posvećuje se fenomenu metadiskursa. Ovaj pojam veoma je složen i uprkos tome što su se brojni jezički stručnjaci bavili i bave se ovom temom, ne postoji jedna sveobuhvatna definicija metadiskursa, kao ni opšteprihvaćeni model klasifikacije metadiskursnih markera, o čemu postoje brojne rasprave u literaturi (Ceković-Rakonjac, 2011; Hyland, 2017). No, većina

* tvesic@mas.bg.ac.rs

stručnjaka se slaže s tim da se pod metadiskursom podrazumeva „niz sredstava koja autori koriste kako bi eksplicitno organizovali tekst, angažovali čitaoca i naglasili svoje stavove kako prema materijalu, tako i prema publici“ (Hyland & Tse, 2004: 156).

Opšta razmatranja o značaju upotrebe metadiskursa i brojne analize njegove konkretne upotrebe u akademskom pisanju podstakla su i mnoga istraživanja upotrebe metadiskursnih markera u pisanoj produkciji onih koji uče strane jezike na različitim nivoima školovanja, naročito kao sastavni deo i odraz njihove pragmatičke kompetencije (npr. Cheng & Steffensen, 1996; Fraser, 2010; Hyland & Tse, 2004; Intaraprawat & Steffensen, 1995; Li & Wharton, 2012; Yang & Sun, 2012), kao i studije o tome u kojoj meri se u nastavnom procesu može podučavati i podsticati pravilna upotreba metadiskursnih markera (npr. Fraser, 2010; Hyland, 2005; Steffensen & Cheng, 1996).

Imajući u vidu važnost ove teme, ovaj rad bavi se upotrebom dve specifične metadiskursne odlike, ograda i pojačivača, u esejima studenata posvećenim pitanjima sprečavanja efekata globalnog zagrevanja napisanim u okviru kursa engleskog jezika na univerzitetskom nivou. Cilj je bio da se kvantitativno i kvalitativno analizira upotreba ova dva tipa metadiskursnih markera u datom korpusu eseja i da se steknu određeni uvidi u to kakva je trenutna sposobnost studenata da koriste ograde i pojačivače u argumentativnom eseju na engleskom jeziku. Dodatno, želeli smo da na našem uzorku proverimo rezultate ranijih istraživanja o tome da studenti znatno više koriste ograde od pojačivača.

U drugom odeljku, koji sledi, najpre se podrobnije osvrćemo na pojmove ograde i pojačivača u različitim modelima metadiskursa i na Hajlandove definicije ova dva tipa markera na koje se oslanjamo u radu, a zatim predstavljamo ranija istraživanja posvećena upotrebi ovih metadiskursnih markera u naučnim radovima i esejima. U trećem odeljku opisujemo korpus na kome je sprovedeno istraživanje i primenjenu metodologiju. Četvrti odeljak sadrži rezultate analize, dok se u petom daju zaključna razmatranja i preporuke za buduća istraživanja u ovoj oblasti.

2. Teorijski okvir istraživanja

2.1. Pojam ograda i pojačivača

Termini “ograda” i “pojačivač” često se javljaju u različitim modelima klasifikacije metadiskursnih markera. Međutim, različiti istraži-

vači ove termine u većoj ili manjoj meri različito definišu (npr. Holmes, 1982, 1988, 1990; Vande Kopple, 1985; Crismore, Markkanen et al., 1993; Hyland, 2005). Takođe, koriste se i drugačiji nazivi za ove vrste markera, ali, kada se pogledaju primeri koje autori navode, možemo zaključiti da se zapravo radi o istom pojmovnom sadržaju koji u ovom radu označavamo kao ograde i pojačivače.

Različite definicije koje se javljaju u ranijim radovima osvetljavaju različite aspekte onoga šta sve može da se podrazumeva pod terminom ograda. Autor koji je uveo pojam ograde u lingvistiku jeste Džordž Lejkof (Lakoff, 1973), koji ih je opisao kao reči „čiji je posao da stvari učine više neodređenim ili manje neodređenim" (Lakoff, 1973: 471). Oslanjajući se uglavnom na teoriju prototipa i teoriju rasplinutih skupova, Lejkof je ukazao na to da su ograde veoma značajne u komunikaciji pošto omogućavaju gradijentnost – da nije sve da ili ne, crno ili belo, 0 ili 1, u ili izvan skupa (Lakoff, 1973), kao i na to da ograde omogućavaju iskazivanje nijansi u značenju. Lejkofov spisak ograda sadrži lekseme koje će u budućim istraživanjima lingvisti svrstavati kao ograde, ali i u neke druge grupe, na primer, pojačivače.

Sledeća autorka koja se bavila ovim pojmom jeste Holms (Holmes, 1982: 18; Holmes 1984: 346–347). Ona naporedo koristi termine ograda (engl. *hedge*) i ublaživač (engl. *downtoner*). Holms (Holmes, 1988) ograde definiše kao sredstva kojima se ublažava ilokuciona snaga iskaza (na primer, *a bit of*, *you know*, *kind of*, *in a way*), odnosno, kojima se izražava sumnja. Drugi autori (Crismore, 1983: 14) smatraju da se ogradama pokazuje stepen nesigurnosti (na primer, *perhaps*, *probably*, *it would seem*), odnosno, da ograde (npr. *can*, *could*, *may*, *might*) predstavljaju jezičke jedinice kojima se pokazuje autorov „nedostatak opredeljenja prema istinitosnoj vrednosti cele propozicije" (Crismore et al., 1993: 50).

Kod jedne klasifikacije metadiskursnih markera koju daje Vande Kople, u okviru markera validnosti kojima se „ocenjuje verovatnoća ili istinitost propozicionog sadržaja" (Vande Kopple, 1985: 84), izdvajaju se i ograde kao markeri koji odražavaju nivo neophodne sumnje (na primer, *perhaps*, *may*, *might*, *seem*, *to a certain extent*). U okviru jedne druge klasifikacije, u okviru grupe epistemoloških markera, Vande Kople (Vande Kopple, 2012: 39–40) navodi primere poput *it is possible that* i *perhaps* koje naziva terminom štitovi (engl. *shields*), definišući ih kao opredeljenost „prema istinitosti ideacionog materijala" (Vande Kopple, 2012: 39).

Razmatranja o pojmu pojačivača takođe nalazimo kod različitih autora. Holms (Holmes 1982: 18; Holmes 1984: 346–347) pojačivače definiše kao jezička sredstva kojima se pojačava ilokuciona snaga iskaza (na primer, *My God*, *such, really*, *amazingly*), odnosno, kojima se izražava sigurnost (Holmes, 1988). Drugi autori naglašavaju da se pojačivačima (na primer, *of course*, *true*, *in fact*) ukazuje na stepen sigurnosti (Crismore, 1983: 14), kao i da kod ovog tipa markera (na primer, *certainly*, *I know*) možemo govoriti o „stepenu autorovog opredeljenja prema istinitosnoj vrednosti propozicije" (Crismore et al., 1993: 52). Vande Kople (Vande Kopple, 1985, 2012) za pojačivače koristi termin naglašavači (engl. *emphatics*) i oslanja se na definiciju Vilijamsa da ovaj tip markera „podvlači ono u šta mi stvarno verujemo – ili bismo želeli da naš čitalac misli da mi verujemo" (Williams 1981: 49 u Vande Kopple 1985: 84).

U ovom radu, odlučili smo za široko korišćen interpersonalni model metadiskursa koji je razvio Ken Hajland (Hyland, 2005: 48–54). Prema Hajlandovom modelu, izdvajaju se dve široke grupe metadiskursnih markera: interaktivni (tranzicioni markeri, okvirni markeri, endoforični markeri, evidencijali, objašnjivači) i interakcioni metadiskursni markeri (ograde, pojačivači, markeri stava, markeri angažovanja, markeri ličnog upućivanja). Kao što se može videti, ograde i pojačivači svrstani su u grupu interakcionih metadiskursnih markera kojima se pokazuje autorov stav prema propoziciji, te mogu uticati na čitaočevu ocenu teksta.

Hajland ograde definiše kao jezička sredstva kojima se izražava suzdržanost (npr. *might*, *perhaps*, *possible*, *about*) (Hyland, 2005: 49), kao i moguće razmišljanje pisca, pre nego određeno znanje (Hyland, 2005: 52). Drugim rečima, Hajland ističe da su ograde sredstva koja ukazuju na autorovu odluku da poštuje i druga stanovišta, subjektivnost stava da se podatak predstavi kao mišljenje, što može ostaviti prostora za pregovaranje (Hyland, 1998). S druge strane, terminom pojačivač označavaju se sredstva koja piscu služe da naglasi svoju sigurnost (npr. *in fact*, *definitely*, *it is clear that*) (Hyland, 2005: 49), kao i da pojača svoje argumente (Hyland, 2005: 53). To znači da, iako postoje različita mišljenja i stavovi, autor pojačivačima naglašava da u konkretnom slučaju nema mesta pregovaranju – autor koristi samouveren ton da iskaže svoje tvrdnje (Hyland, 2005: 53).

Ako u obzir uzmemo formalne kriterijume, možemo reći da se za ograđivanje, odnosno, pojačavanje iskaza najčešće koriste sledeće gramatičke klase/vrste reči – glagoli (modalni glagoli i leksički glagoli), adver-

bijali, imenice i pridevi (npr. Holmes, 1982, 1988). Vrste reči koje se upotrebljavaju u funkciji ograda ili pojačivača mogu da variraju u zavisnosti od jezika. Na primer, u jednom istraživanju se pokazalo da se epistemički modalni markeri (epistemički pomoćni glagoli, epistemički leksički glagoli, epistemički pridevi, epistemički prilozi i epistemičke imenice) češće koriste kao ograde u naučnim radovima na engleskom nego u naučnim radovima na srpskom jeziku (Đorđević, 2017a). Takođe, upotreba priloških ograda češća je u naučnim radovima na engleskom jeziku nego u onima na srpskom (Đorđević, 2015).

Ranija istraživanja ograda i pojačivača u naučnom diskursu govore da njihova upotreba u člancima pisanim na dva različita jezika, engleskom i kineskom, može biti i kulturno uslovljena – na primer, u radovima na engleskom jeziku koristi se više ograda nego u radovima na kineskom, dok je broj pojačivača veći u radovima pisanim na kineskom (Hu & Cao, 2011). Đorđević (2017b) utvrđuje da se u slučaju naučnih radovima iz različitih naučnih disciplina na engleskom i srpskom jeziku ograde više upotrebljavaju u engleskim nego u srpskim naučnim radovima, bez obzira na disciplinu. Ovaj nalaz bi se mogao potkrepiti kulturološkim razlikama, različitim pravilima koja autori moraju da ispoštuju prilikom pisanja radova, ali i različitim mogućnostima upotrebe jezičkih jedinica koje se koriste za ograđivanje.

2.2. Ranija istraživanja o upotrebi ograda i pojačivača u esejima neizvornih govornika engleskog jezika

Akademsko pisanje predstavlja sastavni deo razvijanja jezičkih veština kod onih koji uče strani jezik, a može biti posebno korisno za studente koji uče jezik na univerzitetskom nivou, jer im može pomoći u njihovoj budućoj struci (npr. Blagojević, 2008; Fraser, 2010; Hyland, 2005). Razvijanje svesti o pravilnoj upotrebi metadiskursnih markera iskristalisalo se kao veoma važno pitanje, pre svega u nastavi pisanja na stranom jeziku. U analizi frekvencije i uspešnosti u upotrebi metadiskursa u eseju svakako je važan faktor i prethodno znanje o ovim odlikama jezika i njihovo uvođenje u nastavni proces, na šta su ukazivale i prethodne studije, koje obiluju preporukama da se metadiskursni markeri direktno podučavaju na nivou srednje škole i ranih faza obrazovanja na univerzitetskom nivou (npr. Ho & Li, 2018; Intaraprawat & Steffensen, 1995; Lee & Casal, 2014).

Postoji veći broj istraživanja koja su se bavila upotrebom metadiskursnih markera u esejima studenata na univerzitetskom nivou školova-

nja. Ho i Li (Ho & Li, 2018) koristeći uzorak eseja na engleskom jeziku studenata prve godine univerziteta zaključuju da studenti nisu baš vični u korišćenju metadiskursnih markera kako bi izgradili konstruktivne argumente. Frekvencija upotrebe metadiskursih markera može da zavisi i od kvaliteta samog eseja; naime, pokazuje se da bolje ocenjeni eseji sadrže više metadiskursnih markera od lošije ocenjenih, što može ukazivati na to da su oni koji su ih pisali svesniji svoje publike, da umeju objektivnije da sagledaju ono što pišu i da to na različite načine prokomentarišu (Intaraprawat & Steffensen, 1995: 256).

Ranija istraživanja upotrebe metadiskursnih markera u studentskim esejima pokazala su da se ograde koriste u znatno većoj meri nego pojačivači (Crompton, 2012; Lee & Deakin, 2016). Kvalitetniji eseji sadrže više ograda (Lee & Deakin, 2016), a po tipovima ograda u jednom istraživanju pokazalo se da se više upotrebljavaju modalni glagoli i prilozi nego leksički glagoli i pridevi (Crompton, 2012). Ako se pogleda struktura eseja, ograde se najmanje koriste u zaključku, a pojačivači najviše, što može da ukazuje na to da studenti u delu zaključka osećaju najviše slobode da esej završe „jačim tvrdnjama koje govore u prilog stavu koji su zastupali u prethodnim pasusima" (Ho & Li, 2018: 58).

Hajlandovo istraživanje (Hyland, 2000) o tome koliko studenti koji uče engleski jezik umeju da prepoznaju ograde i pojačivače u akademskom tekstu, kao i njihovu ulogu, pokazalo je da studenti više primećuju pojačivače i u većoj meri razumeju njihov uticaj na stavove iznete u tekstu. U znatno manjoj meri umeju da uoče ograde i njihov efekat na tekst, tj. najčešće uopšte ne mogu da prepoznaju kada je ograda upotrebljena ili im pripisuju neodgovarajući nivo sigurnosti koji iskazuju (Hyland, 2000).

3. Korpus i metodologija istraživanja

Istraživanje je sprovedeno u toku prvog semestra školske 2019/2020. godine, u okviru časova engleskog jezika na prvoj godini studija na Mašinskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Studenti su dobili zadatak da najpre pročitaju adaptirani tekst na engleskom jeziku o pet stvari/zakletvi (engl. *pledges*) koje bi mogle da se sprovedu u delo kako bi se pomerio datum Dana ekološkog deficita (engl. *Earth Overshoot Day*), o kome su na prethodnim časovima takođe čitali. Zakletve su se odnosile na mogućnost da se jedan dan nedeljno ne jede meso, da se smanji potrošnja energije u domaćinstvu, da se do posla/fakulteta putuje javnim prevozom umesto

samostalno u vozilu, da se smanji rasipanje hrane na dnevnom nivou i da se smanji upotreba papira. Zatim se od studenata tražilo da na osnovu pročitanih zakletvi iskažu svoje mišljenje o tome koju od ovih zakletvi bi bilo najteže ili najlakše ispuniti, za njih lično i uopšteno gledano. Naglašeno je da treba da obrazlože svoje mišljenje u okvirno 150 reči. Specifičnost zadatka ogledala se u tome što su studenti radili u timu, sačinjenom od dva ili tri člana, pa je svrha zadatka osim uvežbavanja pisanja argumentativnog eseja na engleskom jeziku bila i da provežbaju svoje veštine timskog rada i izražavanja grupnog mišljenja. Studenti su imali dva školska časa na raspolaganju za ovaj zadatak, u okviru redovne nastave engleskog jezika na fakultetu. Dobijeno je ukupno 124 eseja koji su predstavljali korpus na kome je izvršena analiza.

Prvo se pristupilo iščitavanju eseja i obeležavanju ograda i pojačivača prema definicijama datim u ranije obrazloženom korišćenom modelu metadiskursa (Hyland, 2005). Razvrstane su i same jezičke jedinice koje slabe, odnosno pojačavaju snagu iskaza, tj. gramatičke klase – glagoli, imenice, prilozi i pridevi. Pokazalo se da neke od njih vrše funkciju ograda, odnosno, pojačivača samostalno, a neke u okviru izraza. Podaci su zatim obrađeni kvantitativno. Pored dobijenih apsolutnih vrednosti za ograde i pojačivače u analiziranom korpusu, izračunate su i vrednosti normalizovane frekvencije (broj ograda/pojačivača na 1000 reči) kako bi se dobijeni rezultati lakše uporedili. Urađena je i analiza učestalosti upotrebe različitih vrsta reči upotrebljenih u funkciji odgovarajućih markera, kao i kratak osvrt na greške u upotrebi ograda i pojačivača u esejima. Rezultati sprovedenih analiza prikazani su u trećem odeljku i ilustrovani primerima iz korpusa koji su navedeni integralno.

4. Rezultati istraživanja

Analizirani korpus eseja broji ukupno 20.829 reči, što znači da je prosečna dužina eseja oko 168 reči. Utvrđeno je da je upotrebljeno 635 ograda i pojačivača ukupno (30,48 na 1000 reči). No, distribucija posmatranih metadiskursnih markera u korpusu nije ravnomerna, budući da varira od jednog upotrebljenog markera (7 eseja) do eseja gde je upotrebljeno ukupno 15 ovih markera (1 esej). Ukupan broj reči značajno je i pozitivno povezan sa ukupnim brojem korišćenih markera u eseju ($r = .25$, $p < .001$). Što je duži napisani esej, tj. što više reči sadrži, to je veći broj korišćenih markera i obrnuto.

Kada se pogledaju tipovi upotrebljenih markera, uočava se da su studenti u znatno većoj meri koristili ograde nego pojačivače prilikom iznošenja argumenata u vezi sa zadatom temom. Na to nam ukazuje kako apsolutni broj upotrebljenih markera, 463 ograda prema 172 pojačivača, tako i normalizovana frekvencija: 22,23 upotrebljenih ograda na 1000 reči prema 8,26 pojačivača na 1000 reči (Grafikon I).

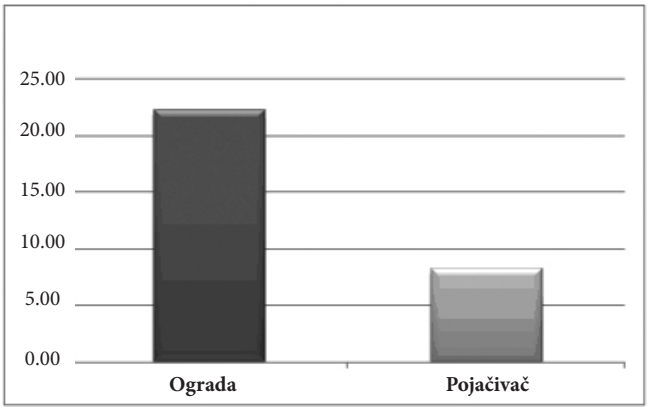

Grafikon I.
Broj ograda i pojačivača u analiziranom korpusu
(normalizovana frekvencija na 1000 reči)

Ukoliko imamo u vidu da se upotrebom ograda ublažavaju iznesene tvrdnje, odnosno, da se njima stavovi i razmišljanja predstavljaju pre kao pretpostavke i razne mogućnosti sa većom ili manjom verovatnoćom ostvarenja nego kao sigurne tvrdnje, ovakav nalaz nam ukazuje na to da studenti u oblikovanju argumenata ostavljaju dosta prostora čitaocu da formira stav, tj. da nisu skloni tome da nameću svoje mišljenje. S druge strane, s obzirom na to da su studenti eseje pisali u timu, očekivalo bi se da će svoje tvrdnje u većoj meri potkrepljivati pojačivačima, na taj način izražavajući sigurnost u zajedničke tvrdnje i razmišljanja, što ovde nije bio slučaj.

U pogledu adekvatnosti upotrebe, primećuje se da se često dešavalo da studenti iste ograde i pojačivače koriste više puta u tekstu. To naročito važi za ogradu *in our/my opinion*, koja je bila prisutna u gotovo svakom eseju, kao i za pojačivače *I am sure that*, *really* i *of course*. Zanimljivo je

istaći da su studenti, iako je ovo bio grupni zadatak, veoma često koristili ličnu zamenicu prvog lica *I* (npr. *I think that*, *I tend to use*) ili prisvojni pridev *my* (npr. *from my point of view*, *in my opinion*, *in my case*).

4.1. Upotreba ograda u analiziranom korpusu

Kada se pogledaju vrste reči upotrebljene u funkciji ograda, uočavaju se glagolske pridevske, priloške i imeničke ograde. Učestalost njihove upotrebe u datom korpusu data je u Tabeli I.

Tabela I. Učestalost upotrebe leksičkih jedinica u funkciji ograda u analiziranom korpusu

Gramatička klasa	Apsolutna frekvencija	Normalizovana frekvencija (na 1000 reči)
Glagol	272	13,06
Imenica	79	3,79
Prilog	100	4,80
Pridev	12	0,58
Ukupno	**463**	**22,23**

Kao što se može videti u Tabeli I, prve po učestalosti upotrebe su glagolske ograde. Među njima, oko tri četvrtine čine modalni glagoli, naročito modali kao što su *would* i *could* (primeri 1 i 2). Takođe, kao ograde su se u manjoj meri upotrebljavali i leksički glagoli poput *think*, *believe*, *imply*, *tend* ili *seem* (primeri 3–5).

(1) Files *could be sent* using the Internet, payment *could be done* using credit cards.
(2) If all the books in the world were transfered into an electronic format, the books *would be* more accessible to more people.
(3) It *seems* it's very hard do it, but this world have many solutions.
(4) People *tend to be* oblivious and unappreciated of what they have.
(5) When we talk about older people, *we think that* this process would be also unsuccessful because they use cookers, fridges and many other electrical kitchen facilities.

Druge po učestalosti upotrebe, ali značajno manje korišćene nego glagolske ograde, jesu imeničke ograde, koje su najvećim delom zabeležene u varijacijama jednog izraza, *in my/our opinion* (primer 6). Takođe,

korišćene su i imenice u okviru izraza *in my case*, *from my point of view, from a personal standpoint* i *in this way* (primeri 7–9).

(6) *In our personal opinion* lower household energy would be a very hard to manage, but also to take on food waste.
(7) We choose pledge 3 *from a personal standpoint* and considering this topic *from a local point of view*.
(8) *In my case* the hardest pledge to finish would be to try out a vegetarian recipe.
(9) So, *from my point of view*, it's very difficult, maybe impossible for someone to change the style of food.

Gotovo jednako učestalo kao i imeničke koriste se i priloške ograde. Neke od priloških ograda uočenih u korpusu obuhvataju *maybe*, *probably*, *possibly*, *almost*, *approximately*, *about* i *generally* (primeri 10–15).

(10) *Maybe* this isn't the real reason, it is just our opinion.
(11) In our opinion, the easiest pledge that can be *possibly* accomplished in the nearest future is the number 1 pledge.
(12) *Generally speaking*, people should spend more time playing sports, traveling, reading.
(13) *Generally*, people in Serbia *often* use public transport.
(14) *Almost* every household has a car and we would reduce carbon emissions by taking a bus or a train.
(15) Firstly, considering that electricity is responsible for *nearly* 40% of the global carbon footprint it is necessary to wake up human kind's self-awareness.

U okviru pridevskih ograda, u korpusu se najčešće sreću pridevi koji se javljaju u okviru konstrukcije *it is possible to/that* ili uz imenicu poput *solution*.

(16) But what can be *a possible solution*, apart from traditional cycling?
(17) *It is possible to* make paper without timber and water, without chlorine and acids, without waste, using only a third of the carbon footprint.

4.2. Upotreba pojačivača u analiziranom korpusu

Kao i u slučaju ograda, kada se radi o vrstama reči u funkciji određenog diskursnog markera, postoje primeri za priloške, glagolske, pridevske

i imeničke pojačivače. Učestalost njihovog javljanja u korpusu data je u Tabeli II. Za razliku od ograda, u korpusu se kao pojačivači ubedljivo najčešće koriste prilozi.

Tabela II.

Učestalost upotrebe leksičkih jedinica u funkciji pojačivača u analiziranom korpusu

Gramatička klasa	**Apsolutna frekvencija**	**Normalizovana frekvencija (na 1000 reči)**
Prilog	96	4,61
Glagol	63	3,02
Imenica	8	0,38
Pridev	5	0,24
Ukupno	**172**	**8,26**

Postoji širok opseg priloških pojačivača pronađenih u korpusu, kao što su *obviously*, *certainly*, *of course*, *completely*, *significantly*, *really*, *actually* ili *definitely*. Neki od primera iz eseja u kojima su ovi pojačivači upotrebljeni dati su u nastavku (18–22).

(18) In our opinion, the easiest pledge to accomplish is *certainly* the pledge number 3.
(19) In general I think that most difficult pledge would be to try new vegetarian recipe, because people think that meat is healthy and essential, but *really* it is not.
(20) *Actually* there is one energy source which is in a great rise.
(21) *Of course* this wouldn't be a problem, if electricity was generated from renewable sources […].
(22) Lowering my household electricity use would *definitely* be the easiest.

Sledeći po učestalosti jesu glagolski pojačivači (primeri 23–26). U korpusu se najčešće javlja glagol *will* (koji je, ukupno gledano, najčešće korišćena leksema u funkciji pojačivača) i leksički glagol *know.*

(23) If we keep going like this, we *will lose* everything, so it is better to prevent than to heal, because in this case there is no medicine.
(24) If carbon emissions continue further, the ecosystem *will get seriously damaged* and natural disasters *will start* happening more often.
(25) *As we all know* our city is proclaimed as the most polluted city in Europe.

(26) So when our will power is not so strong it is easier for us to go back to eating meat because *we know that* nobody will judge us and to them you will come back to normal.

Imenički i pridevski pojačivači javili su se u veoma malom broju u analiziranim esejima. U funkciji imeničkog pojačivača je upotrebljena samo jedna imenica, *fact*, i to sama ili u izrazima (primeri 27, 28), dok je među pridevskim pojačivačima najčešći izraz *I am sure (that*), kao i pridevi *obvious* i *certain* (primeri 29–31).

(27) *This is also due to the fact that* is the most inexpensive way of commuting.

(28) It is a *fact that* most of paper comes from trees, and trees are essential for our survival.

(29) We don't have any other logical explanation for vegetarians, if they only know the combinations of flavours with meat and vegetables, they wouldn't be vegetarians, *I am sure*.

(30) Because of the all of these positive reasons, *we are certain that* this is the easiest and also the most important pledge that we should all accomplish on a regular basis.

(31) To conclude, from everything we mentioned before *it is obvious that* accomplishing this pledge is much easier than accomplishing other pledges because it acquires minimal effort.

5. Diskusija i zaključna razmatranja

Predmet ovog istraživanja bio je da se ispita upotreba dve skupine metadiskursnih markera – ograda i pojačivača – u esejima timova studenata napisanih na temu sprečavanja efekata globalnog zagrevanja i ličnih napora da se zaštiti životna sredina. Rezultati pokazuju da studenti koriste obe grupe metadiskursnih markera, ali ne u podjednakoj meri – ograde su daleko frekventnije nego pojačivači u analiziranom korpusu eseja. U okviru obe klase posmatranih metadiskursnih markera, studenti su upotrebljavali različite vrste reči da ih izraze (glagole, imenice, prideve, priloge).

Frekvencija upotrebe posmatranih metadiskursnih markera u analiziranom korpusu, naročito ograda, govori nam da je stepen fluentnosti studenata u pogledu akademskog pisanja na engleskom jeziku adekvatan, kao i njihova sposobnost da koriste metadiskursne markere. Međutim, treba imati u vidu da su studenti eseje pisali u timovima, što je moglo značajno

da utiče na sam kvalitet eseja i kvalitet upotrebljenog jezika. Takođe, podrobnija analiza konteksta u kojima su upotrebljavane ograde i pojačivači otkriva nam da postoji mogućnost za poboljšanje. Činjenica da su se iste ograde i pojačivači po nekoliko puta ponavljali u okviru jednog istog eseja (npr. *in my/our opinion*, *would*, *will*, *really*) ukazuje na to da studenti nisu dovoljno obraćali pažnju na to na koji način ih treba koristiti, pa je tako ponavljanje istih reči ili izraza moglo ostaviti loš utisak na čitaoca i donekle poremetiti praćenje teksta.

Ovakav nalaz u skladu je sa nalazima ranijih istraživanja o tome koliko studenti upotrebljavaju ograde, a koliko pojačivače u argumentativnim esejima (npr. Crompton, 2012; Lee & Deakin, 2016). To što su studenti u znatno većoj meri upotrebljavali ograde može se povezati sa stepenom sigurnosti koji su timovi studenata imali u tvrdnje koje su iznosili. Naime, s obzirom na to da je u ovom tipu zadatka cilj autora teksta bio da ubede svoju publiku u istinitost određene tvrdnje, njihova sigurnost u iskaz uticala je na to hoće li upotrebiti ograde ili pojačivače. Kod onih tvrdnji u koje su bili sigurniji, studenti su koristili prvi tip uslovnih rečenica, a tamo gde su želeli da pokažu veći stepen suzdržanosti upotrebljavali su uslovne rečenice drugog tipa. Studenti su verovatno kao čitaoca eseja pre svega videli nastavnika, tako da su ostavljali prostora za pregovaranje, odnosno, da se njihovi argumenti pre protumače kao moguća rešenja i promišljanja, a ne kao sigurno razrešenje datog problema, bez obzira na činjenicu da su radili kao tim i izražavali timsko mišljenje. Otuda možda i tentativni ton, koji, opet, predstavlja važno persuazivno sredstvo.

Rezultati ovog istraživanja iznova ukazuju na potrebu da se studentima na eksplicitan način ukaže na značaj pravilne upotrebe metadiskursnih markera, naročito ograda i pojačivača, kako bi bili sposobni da adekvatno prenesu svoje ideje u tekstu na engleskom jeziku. Kao što je već istaknuto u ranijim istraživanjima, „kada se ograde koriste na adekvatan način, podižu etički nivo teksta jer oni koji tekst pišu moraju da promisle o stvarima za koje veruju da su istinite i na koji način treba da potkrepe te dokaze" (Intaraprawat & Steffensen, 1995: 267). Takođe, po ugledu na prethodne studije (Hyland, 2000), trebalo bi sprovesti istraživanje o tome u kojoj meri studenti mogu da prepoznaju ograde i pojačivače u tekstovima, koje bi moglo da pruži uvide u to da li oni ove diskursne markere koriste na osnovu predznanja ili ih mahom upotrebljavaju po osećaju, što dovodi i do neadekvatne upotrebe.

LITERATURA

Blagojević, S. (2008). *Metadiskurs u akademskom diskursu*. Niš: Filozofski fakultet.

Ceković-Rakonjac, N. (2011). Različiti pristupi definisanju i opisu diskursnih markera. *Anali Filološkog fakulteta*, *23*(2), 133–153.

Cheng, X. & Steffensen, M. S. (1996). Metadiscourse: A technique for improving student writing. *Research in the Teaching of English*, *30*(2), 149–181.

Crismore, A. (1983). *Metadiscourse: What it is and How it is Used in School and Non-school Social Science Texts*. Illinois: University of Illinois, Centre for the Study of Reading.

Crismore, A., Markkanen, R. & Steffensen, M. S. (1993). Metadiscourse in persuasive writing: A study of texts written by American and Finnish university students. *Written communication*, *10*(1), 39–71.

Crompton, P. (2012). Characterising Hedging in Undergraduate Essays by Middle Eastern Students. *The Asian ESP Journal*, *8*(2), 55–78.

Đorđević, D. (2015). Priloške ograde u naučnim radovima na engleskom i srpskom jeziku. *Nasleđe*, *XII*(31), 215–230.

Đorđević, D. (2017a). Epistemic modality markers used as hedges in research articles. *Belgrade English Language & Literature Studies*, *IX*, 25–47.

Đorđević, D. (2017b). *Ograde u naučnim radovima na engleskom i srpskom jeziku* (neobjavljena doktorska disertacija). Filološki fakultet, Beograd.

Fraser, B. (2010). Pragmatic Competence: The Case of Hedging. In G. Kaltenböck, W. Mihatsch, & S. Schneider (Eds.), *New Approaches to Hedging* (pp. 15–34). Bingley: Emerald Group Publishing Limited.

Ho, V. & Li, C. (2018). The use of metadiscourse and persuasion: An analysis of first year university students' timed argumentative essays. *Journal of English for Academic Purposes*, *33*, 53–68.

Holmes, J. (1982). Expressing Doubt and Certainty in English. *RELC Journal*, *13*(2), 9–28.

Holmes, J. (1984). Modifying illocutionary force. *Journal of Pragmatics*, *8*(3), 345–365.

Holmes, J. (1988). Doubt and certainty in ESL textbooks. *Applied Linguistics*, *9*(1), 21–44.

Holmes, J. (1990). Hedges and boosters in women's and men's speech. *Language and Communication*, *10*(3), 185–205.

Hu, G., & Cao, F. (2011). Hedging and boosting in abstracts of applied linguistics articles: A comparative study of English and Chinese-medium journals. *Journal of Pragmatics*, *43*(11), 2795–2809.

Hyland, K. & Tse, P. (2004). Metadiscourse in academic writing: A Reappraisal. *Applied Linguistics*, *25*(2), 156–177.

Hyland, K. (1998). *Hedging in Scientific Research Articles*. Amsterdam: John Benjamins.

Hyland, K. (2000). Hedges, boosters and lexical invisibility: Noticing modifiers in academic texts. *Language Awareness*, *9*(4), 179–197.

Hyland, K. (2005). *Metadiscourse: Exploring Interaction in Writing*. London/ New York: Continuum.

Hyland, K. (2017). Metadiscourse: What is it and where is it going? *Journal of Pragmatics*, *113*, 16–29.

Intaraprawat, P. & Steffensen, M. (1995). The use of metadiscourse in good and poor ESL essays. *Journal of Second Language Writing*, *4*(3), 253–272.

Lakoff, G. (1973). Hedges: A study in meaning criteria and the logic of fuzzy concepts. *Journal of Philosophical Logic*, *2*(4), 458–508.

Lee, J. J. & Deakin, L. (2016). Interactions in L1 and L2 undergraduate student writing: Interactional metadiscourse in successful and less-successful argumentative essays. *Journal of Second Language Writing*, *33*, 21–34.

Lee, J. J. & Casal, J. E. (2014). Metadiscourse in results and discussion chapters: A cross-linguistic analysis of English and Spanish thesis writers in engineering. *System*, *46*, 39–54.

Li, T. & Wharton, S. (2012). Metadiscourse repertoire of L1 Mandarin undergraduates writing in English: A cross-contextual, cross-disciplinary study. *Journal of English for Academic Purposes*, *11*(4), 345–356.

Steffensen, M. S. & Cheng, X. (1996). Metadiscourse and Text Pragmatics: How Students Write After Learning about Metadiscourse. *Pragmatics and Language Learning*, *7*, 1–18.

Vande Kopple, W. (1985). Some exploratory discourse on metadiscourse. *College Composition and Communication*, *36*, 82–93.

Vande Kopple, W. (2012). The importance of studying metadiscourse. *Applied Research in English*, *1*(2), 37–44.

Yang, W. & Sun, Y. (2012). The use of cohesive devices in argumentative writing by Chinese EFL learners at different proficiency levels. *Linguistics and Education*, *23*(1), 31–48.

Tijana Vesić Pavlović
Danijela Đorđević

THE USE OF HEDGES AND BOOSTERS IN STUDENTS' ESSAYS ON ENVIRONMENTAL PROTECTION WRITTEN IN ENGLISH

Summary

In recent years, the use of metadiscourse in the material written at the university level of language learning has been a very important topic in the literature. This paper deals with the use of two specific metadiscourse features, hedges and boosters, in students' essays related to the issues of preventing the effects of global warming. The essays were produced during a university-level English language course at the Faculty of Mechanical Engineering. A total of 124 essays (20,829 words) were analysed. Using Hyland's interpersonal metadiscourse model, it was found that hedges were much more frequent in the analysed essays in comparison to boosters (22.23 vs. 8.26 per 1000 words). Within both classes, there were examples of use of different verbs, nouns, adverbs, and adjectives acting as hedges or boosters. The conclusion points to the need to introduce metadiscourse markers in the curriculum of foreign language teaching at the university level, given their importance not only in academic but also in other types of texts that (graduate) students will deal with both during and after their studies.

Key words: metadiscourse, hedges, boosters, students' essays, English.

Радосав Ј. Пушић[*]
Филолошки факултет
Универзитет у Београду

https://doi.org/10.18485/analiff.2020.32.2.10
1(510)
Originalni naučni rad
Primljen: 16.06.2020
Prihvaćen: 11.08.2020

УЛОГА И ЗНАЧАЈ *ШИ* 士 У КИНЕСКОМ ДРУШТВУ

Улога и значај *ши* су се мењали током времена. Тако се у династијама Шанг (1600-1046. г. старе ере) и раној династији Џоу (1046-771. г. старе ере.) *ши* везују за ниже рангиране аристократске кругове. Из различитих угова гледано, јако је широка лепеза улога које су играли *ши*, од ратника, војника, аристократски образоване господе, па све до учених људи, службеника у бирократском апарату царства, посвећеника који теже мудрости и спокоју. Ако имамо на уму то да у династији Минг долази до мешања богатих трговаца са ученом и образованом елитом, онда је још теже протумачити шта су све били *ши*. У томе лежи драж и изазов истраживања, шта је све била њихова улога и који је њихов значај у дугој историји кинеске цивилизације.

Кључне речи: *ши*, ратници, образовани људи, образована господа, мудраци, текстуална традиција, образовање, чувари смисла

Постоје обрасци, модели, улоге које људи из овог или оног разлога, прихвате као своје. У њима се осећају комотно, опуштено, задовољно, испуњено. Али, уколико се унутар друштва, заједнице, државе догоде промене, управо од њихових реакција, акција, нечињења, зависиће добробит свих људи. Историја Кине, као позорница непрекидних мена, успона и падова, узлета и посрнућа, изнедрила је посебну групу људи, чије су судбине уткане у судбину њеног постојања. Због неухватљивости њихових дела, због непредвидивости њихових жеља, због моћи која је испуњавала њихове животне приче, тешко их је описати, разумети, објаснити. Ако се каже да је кинески карактер *ши* 士 јако рано настао у Кини, ништа се битно о тим људима не каже. Накнадна тумачења да је то реч која је означавала посебну врсту ученог човека, који ће касније у различитим визијама света понети бројне описе, уноси мало светла у ову замршену, недовољно ос-

* purusapusic@gmail.com

ветљену причу. Најшири оквир, са којим рачунамо, јесте оно што су Кинези називали *венжен* 文人. О ширини, дубини, значају каратера, феномена, појаве вен, чак и они који су само површно дотакли Кину знају пуно. У строгом смислу речи, ти *венжен* 文人, односно, *ши* 士, били су, јесу, а и биће посебна врста људи, који свој живот усмеравају ка личном самоусавршавању, овладавању различитим знањима, умећима, вештинама, са циљем да или допринесу општем добру, или да се приближе мудром увиду, или да једноставно уживају у лепоти живљења, која је, како су веровали, космички свима дата.

Улога и значај *ши* су се мењали током времена. Тако се у династијама Шанг (1600-1046. г. старе ере) и раној династији Џоу (1046-771. г. старе ере.) *ши* везују за ниже рангиране аристократске кругове, попут маркиза и војвода. Широка је лепеза улога које су играли *ши*, од ратника, војника (још у периоду Зарађених држава, *ши* су били војници и нису нужно припадали аристократским породицама), аристократски образоване господе, па онда учених људи, учених бирократских службеника царства, широко образованих људи, који теже мудрости и спокоју. Ако имамо на уму то да у династији Минг долази до мешања богатих трговаца са ученом и образованом елитом, онда је још теже превести или протумачити шта су све били *ши*. Кинеске историје кажу да су се они уздигли на друштвеној лествици и стекли моћ контролом и овладавањем новом технологијом, а то је у оно време била обрада бронзе, и да се то десило негде око 1300. г старе ере. Верује се да су *ши*, вероватно, негде у периоду од петог до трећег века старе ере, када је кинеско друштво почело да пролази кроз значајне промене, постали тражени не због војних вештина, већ због своје учености и вештог сналажења у административним лавиринтима царства. Као добар амбијент за њихов успон у друштву старе Кине, наводи се време војводе Сијаоа државе Ћин, и деловање његовог главног министра Шанг Јанга (умро 338. г. старе ере). То је било време када је усвојена легалистичка доктрина као идеологија државе Ћин. Изгледа да су тада *ши* прешли у бирократско-службеничку структуру царства, и то баш у тренутку када се феудализам у Кини мењао у централизовану, бирократску аутократску владавину. Владајући кругови су трагали за талентованим индивидуама које ће помоћи развоју државе, просперитету друштва и очувању њихових позиција у друштву. По уједињењу Кине, са новим потребама, другачијим захтевима времена, они су током династија Суи (581-618) и Танг (618-907) били ти који

су руководили увођењем пуне стандардизације државних, царских испита, са чијим се полагањем улазило у високе кругове царства. Кинеско образовање, а посебно тзв. „високошколско", тесно је повезано са бројним улогама које су, тако маестрално, играли *ши*. Они су постепено постајали оно што је Конфуције давно узео као идеал човека, *племенита господа*, учени људи, зналци, мајстори, учитељи, чудаци, особењаци. Поље њиховог интересовања било је веома разноврсно: уметност, наука, филозофија, књижевност, музика, политика, епиграфика, итд. О томе колико је порастао њихов углед и значај у кинеском друштву, говори податак да је у периоду између XI и XIII века у Кини број оних који су желели да преко царских испита постану део учене елитне групе управљача, службеника царства, у којој су *ши* били најпосвећенији, најцењенији, најутицајнији, порастао са 30000 на 400000 људи.

Занимљив је став према коме су евнуси, пословично најмоћнија група на царском двору, представљали личне царске жеље, а да су *ши* у царском управљачком апарату представљали алтернативне политичке жеље кинеске бирократије. Сукоб између њих је увек имао природу сукоба идеологија, различитих политичких пројеката, другачијих визија света, а треба додати и личних амбиција.

Ши су, и то се може са сигурношћу рећи, имали статус у кинеском друштву који у модерно доба имају посебно надарени, уважавани, цењени интелектуалци, које краси посвећеност, истрајност, љубав, ученост, професионалност, али, и то вреди истаћи, није био мали број и оних, који су у кинеском друштву одиграли улогу, како ми то данас у својој памети кажемо, „корисних будала". Следећи токове историјског поигравања, њихове претече су били шамани, племенита господа, мудраци, високодостојанственици старих кинеских царских династија. Ако се вратимо уназад, по начину како су живели, блиски су били службеничком положају, који се исто изговарао *ши* 史, а који је припадао групи тзв. „историчара", жуиста, легалиста, итд.

Занимљиво је рећи да су ти рани представници *ши* 史, које смо грубо и крајње непрецизно превели као „историчари", имали тесну везу са божанским, васељенским, натприродним, космичким, тајним знањима и силама. У самом пиктографу за ову реч, сликала се жртвена посуда и палица за прорицање судбине, што је била и једна од функција службеничког реда *ши* 史 у оквиру царског државног апарата. Кроз опис његовог делања и улоге у старокинеском друштву,

практично се могло видети како се оно што је било благоугодно или „божански лепо", кроз зналце његове природе, преносило и даровало човеку. Пиктографска форма упућује на то да *ши* 史 „има у руци" оно суштинско, средишње, битно, свето. У хијерархијској лествици царског државног апарата, *ши* 史је био на самом врху. Као јако цењен и уважаван од самог цара, овај службенички ред водио је све послове који су се тицали божанских и људских ствари. Хронике онога времена, ако им је веровати, кажу да је задатак припадника овог реда био да:

1) воде рачуна о свим астролошко/астрономским пословима, укључујући и формирање календара, који је био од пресудног значаја за све активности заједнице;

2) имају надзор и учествују у бројним магијско-ритуалним активностима и светковинама;

3) бележе све значајније историјске догађаје, пишу хронике, управљају царском архивом (библиотеком) и чувају од пропадања све списе важне за опстанак државе;

4) обављају за цара све секретарске послове, као што су били: преношење поданицима царских наредби и указа, прављење листе службеника државног апарата, писање спискова царских поклона, вођење царске кореспонденције;

5) играју улогу царских саветника у рату и миру.[1]

Ако сада погледамо објашњење које се налази у првом етимолошком речнику Кине, у коме за *ши* 史 стоји да је то онај који бележи/записује важне догађаје; да се структура овог карактера састоји од два пиктографа: *опет*, *рука* (*јоу* 又) и *средиште*, *суштоī* (*џунī* 中 - где је средиште, суштo, како се тамо каже, у значењу: исправно, истинито), наслућујемо само делимичан опис онога што је био веома широки спектар активности службеника реда *ши* 史. За нас је значајно да истакнемо неколико момената. Прво, да је постојала директна веза између онога ко је магијско-ритуалном игром/плесом успостављао спону са божанским, космичким и истином (*џен* 真) бића. Друго, лепо и добро, показани кроз свеобухватну повезаност/заиграност човека и света, света и богова, чинили су неодвојиви део сваке активности и сваког делања. Само се у овом светлу могу разумети речи Конфуција:

1 Zhang, Y. Liu, Y. (1986). *Xi Zhou jin wen guan zhi yanjiu*, Beijing: Zhonghua shuju. 26-36.

Без ритуала не бисмо видели (јасно у ком правцу да деламо), без ритуала не бисмо чули (шта каже небо/божанско), без ритуала не бисмо говорили (језиком даоа), без ритуала не бисмо се кретали (светом).[2]

Конфуцијанске вредности, засноване на Конфуцијевом учењу, и то данас сви знају, биле су: љубав, *жен* 仁, праведност, *ји* 义, ритуали, *ли* 礼, мудрост/знање, *џи* 智, вера, *син* 信, лојалност/оданост *џунг* 忠, поштовање родитеља, *сијао* 孝.

На трагу ових тумачења, и то је сада очигледно, *ши* 士 које смо описали као учене и посвећене људе, по свему како су и шта су живели, налазили су се насупрот експертима у техничким умећима (ова разлика по много чему подсећа на старогрчку поделу на *poesis* и *tehne*, где је *tehne* било знање које је више везано за неку врсту техничких умећа, насупрот *poesis* које је задржало ту креативно-надахнуту, песничку црту). Као у свим друштвима, а и данас је то случај, тзв. експерти у техничким умећима, лакше долазе до утицаја у бирократском апарату, и они су ти који праве „велике каријере" у државном апарату. И управо је ово место важно истаћи као пресудно за одвајање природе, карактера, активности *ши* од свих других представника учених група у Кини, попут жуиста, легалиста, литерата, итд.

Када погледамо кинеску историју, пре раздобља Зараћених држава, тачније, пре петог века старе ере, утицај *ши* на друштво и државу био је изузетно велики. Промена њиховог положаја у кинеском друштву говори пуно како о кинеском друштву тако и о њима самима. Писати о прошлости, о херојима, измишљеним или стварним људима, догађајима, вредновати и рачунати шта јесте а шта није та прошлост, била је једна од бројних активности *ши*. Друга врста активности била је везана за писање о себи и свом свету, или, како то неки воле да кажу, „писање себе". Нису то биле аутобиографије, како би неки волели да их прикажу. То је било много више од тога. Ако само површно бацимо поглед на данас класичне списе Кине, који су настали из пера *ши*, као што су: *Књига песама* (Ши 诗), *О држави Чу* (Чуци 楚词), *Лао Ци*, *Џуанг Ци*, *Мо Ци*, итд., биће нам много јасније о чему је овде реч.

Политичка историја везана за писање и значајне садржаје написаног везује се за Фу Сија, Маркиза од Џоуа, па и за самог Конфуција. Они су, на неки начин, учитељи свих потоњих *ши*. За Фу Сија

2 Пушић, Р. (2015). Космичка шара. Београд: Чигоја. 23

се везује настанак записа о *Осам божанских симбола*, за Маркиза од Џоуа *Коментари* у виду текста који је касније назван *Књига промена* (*Јиђинī* 易经), а Конфуцију се приписује да је творац *Коментара*, како на ову књигу, тако и на све битне древне списе.

Треба на почетку поменути да су кључне ствари за развијање комплетне слике света *ши*, речено језиком филозофије, четири онтолошке претпоставке са којима су, када данас погледамо, рачунали сви који су кретали путем образовања и култивисања сопствене личности и стицања било које врсте знања. То су: *култивисати себе* 修身; *организовати породицу* 齐家; *уредити и водити царство/државу* 治国 и *хармонизовати свет* 平天下.[3]

Текстуална традиција и *ши* 士

Иако се од самог почетка подразумевала разлика између изговорене и писане речи, увек се посебно обраћала пажња на оно што су изговорили „богови“, „чаробњаци“, „учитељи“, итд. Колико су тек одзвањале речи „предака, мудраца“, чије су нам „душе говориле“ о својим мудрим увидима, искуствима, другим световима. Та привлачност, необјашњива снага непознатог, које речи и писмена носе, траје до данашњих дана. Флуидност и непоновљивост говора, коју је некако обликовало и сачувало писмо, покретале су бројна питања, као што су: како „зауздати“ мисао, како је „дисциплиновати“, како је отелотворити, итд. Онај ко је први записао реч, био је чаробњак, маг. По свему, то је био божански чин. Тако су богови почели да комуницирају са људима кроз знаке, белеге, шаре, писмо, или, како су то Кинези назвали, *вен* 文, итд. Ако питамо да ли су шамани били ти који

3 Вреди напоменути да је кинеска транзиција из аристократског у бирократско друштво започела 600 година пре европске транзиције. Из друштва у којем су друштвена позиција и политичка моћ биле засноване на царском слагању или неслагању, Кина се трансформисала у меритократију у којој су друштвени престиж и политички утицај били у директној вези са писменим класичним испитом који је засновао легитимни академски круг у Кини. Оно што се са Европом догађало три века, у периоду од 1600. до 1900. године, Кина је започела у периоду између 750. и 1250, када је тај процес брутално прекинут монголским освајањем Кине и поново покренут оснивањем династије Минг 1368. године. Обликовање конфуцијанског господина као неаристократске класе у Кини, чији је друштвени статус и политичка улога зависила од државних испита, формирало је елитну класу која је, на посебан начин, владала Кином све до почетка 20. века.

су открили и обелоданили свету тајну да се писмом, душе, богови, демони, тајне васељене могу „сачувати“ од заборава, незнања, смрти, пропадања и коначног нестајања, одговор је потврдан. Зато је кинеско писмо, од самих почетака, било у вези са „култивисањем“ душе, духа и тела, разумевањем космоса, природе, тајне постојања и нестајања, као и настојања да се човек отвори за дуговечност и, ако је могуће, бесмртност. Лао Ци је то сабрао у речима: *Онај ко умре, а смрт̄ ī̄а не заклони, он је дуī̄овечан/бесмрт̄ан*.[4]

Магија речи и магија писма, односно магија „космичких шара” (文), представљају једну од најстаријих и најдубљих магичних радњи човека. Изговорена, а пре свега, записана реч постаје, на неки начин, оруђе бесмртника, „свети предмет“ шаманске игре. Хиљаде година људске глупости, сујете, слабости, бројни процеси деструктивних сила, нису могли да умање и угасе „ватру“ изговорене и записане речи. Није то зато што они који то желе нису довољно мотивисани, плаћени, инструирани, већ само из једног разлога, речи и писмо имају невероватну моћ прилагођавања, трансформације, промене, у себи носе клицу, семе, зрно васељенског смисла, који се опире свакој деструктивној сили. Кинески свет је дубоко веровао у то да се све што је записано везује за те космичке силе, да све носи божанску снагу и моћ тајне која нас је створила заједно са светом. Разумети написано, протумачити га, открити и поделити знање, ето извора Конфуцијеве вере у то да се образовањем може променити, преобликовати и сачувати људска душа, променити свет. Посвећеници у изговорене речи и писане текстове постали су баштиници „тајног знања“, „необичног значења” говора и речи. Овде нису били битни само они који су изговорили и написали, већ и они који су чули, прочитали и протумачили. То да ће *т̄ајно значење* писане знакове, графеме, писмо, шаре, белеге учинити магичним и „произвести” их у религиозне „објекте“, који су изазивали поштовање и страх, у почетку нико није знао. Управо ће та веза између „тишине“ речи и текста, односно, тајанствености мисли и ауторитета који је стајао иза њих, обликовати већину цивилизацијских кругова наше планетарне заједнице, а посебно кинеске. Вера у бесконачно значење „светих текстова“ постаје јако занимљив феномен. Тајна душе, судбине, итд. почела се расветљавати тако што се прекривала божанским и узвишеним, ниским и недостојним, зна-

4 Пушић, Р. (2003). *Лао Ц*. Београд: Плато. 135.

ним и незнаним. Ауторитети су били они који „знају тајну“, они који нас „уче“ да откријемо тајну. Као да је између њих и „тајне“ постојао неки договор, неки прећутни споразум о начину комуницирања. И готово преко ноћи, створена је „армија“ зналаца чија су знања за неуке била недостижна. Тако се тајна „душе“, васељене, природе, човека, за коју су тврдили да су је коначно расветлили и открили, неочекивано „раскринкали“, од ње направили науку, учење, религију, филозофију, књижевност, поглед на свет, принцип, начело, закон, морал, итд., управо због тако бесрамног самоистицања, надмоћног показивања, лажљивог представљања, готово бесповратно изгубила. Трансформације „зналаца“ пратиле су трансформације „ауторитета“.[5] У ствари, по ко зна који пут се показало да није било могуће „тајни“ прићи на нетајанствен начин. Није могуће ухватити неухватљиво, чути неслушљиво, дотаћи недодирљиво, мислити немисливо, спознати несазнатљиво. И уместо да се осети снага мистерије космичких поигравања, од свега је остало „поигравање“ судбинама људи које су спроводили они који су полагали право на „једино“, „исправно“ разумевање божанских, тајанствених, светих речи.

Текст се у Кини морао, као ритуална форма, практиковати, тачније, живети. Интелектуални ауторитет државе, харизматична улога појединаца или спонзора „нове речи”, занимљиво је поље, али да ли је писана реч исто што и идеологија, филозофија, религија, књижевност? Да ли су то синоними? У чему је веза, а у чему се ови феномени разликују?

Па само ако преведемо ону чувену реченицу „у почетку беше *лоīос* и *лоīос* беше у бога и бог беше *лоīос*“, дакле, ако то преведемо са „у почетку беше реч...“ или на кинески „у почетку беше *дао*...“, или ако је преведемо на неки други језик, добићемо један од могућих одговора зашто оно написано није могуће поистоветити са духовним садржајима филозофије, религије, уметности, итд.

Друго је питање да ли је рана учена структура било ког друштва (елита) уопште комуницирала путем текста, кроз писану форму. Да ли је уопште реч, као магијски чин, правилно виђена, чута, мирисана?

Ако само површно погледамо сазнања археолошких налаза, у већини случајева открива се да је та „археолошка стварност” у супротности са оним што се налази у записима.

5 Lewis, M. E. (1999). *Writing and Authority in Early China*. New York. 1-5.

Да ли се текст може читати као паралелна или алтернативна државна структура, као основа неког политичког програма? Да ли држава увек жели да сачува интерпретативни монопол над текстом? Да ли је то уопште могуће? Како да му они који не разумеју магијско, исцељујуће, демонско, божанско дејство речи, уопште прију?

Много је научника који сматрају да друштво, рецимо династије Хан, није било засновано на тексту, нити је то друштво било само уобличено текстом. Међутим, јесте тачно да је цар хтео да заштити интерпретативни монопол над текстом, и да обједини политичку и текстуалну хегемонију. Разлог лежи у томе што је у то време постојало најмање четрнаест различитих интерпретативних традиција које су се међусобно разликовале, и ако се желела идеолошка потка, морало се тежити монополу на интерпретацију класика. Чување, преношење и интерпретацију текстова класика, њихових речи, спроводили су и ЛИТЕРАТИ и ЖУИСТИ, али и *ШИ*. Њихове полазне позиције, намере, циљеви нису били исти. Углавном се у књигама о Кини, ове учене групе тумаче на истоврстан начин, што додатно уноси забуну у нешто што је само по себи јако сложено. Дакле, о свему што је било важно за појединца, државу, народ, за мишљење се морало обратити њима, и у складу са тим, било је потребно усагласити своје идеолошке позиције, жеље, визије, намере. Наравно, ако је у питању био цар, који је имао не само „мандат Неба“ већ и неограничену моћ, уколико се ниједна од понуђених опција учених није уклапала у његову слику света, онда би он прибегавао радикалним потезима, као што је то и урадио први цар династије Ћин, који је на предлог свог главног идеолога Дунг Џуншуа, 213. године старе ере организовао велико спаљивање свих књига у царству чији је садржај био у супротности са његовом замисли о идеолошкој, конфуцијанској идеји, мустри на којој је требало да почива царство. За оне који се нису слагали са њим, као и за књиге, упаљена је ломача на којој су сви изгорели. Данас, а лако је бити паметан после хиљада година, ми, који као да смо одмакли далеко од тих људских порива, знамо да нису могле бити спаљене идеје, визије, истине, итд. Као што се са спаљивањем Ђордана Бруна није могло спречити ширење његових идеја, истине које су оне носиле. Данас нам археологија предочава једноставну чињеницу, ма колико да су ревносни, послушни, темељни, бескомпромисни били сви који су спроводили царске наредбе, они нису могли да спале ни све књиге,

а ни све људе, који су представљали другачију визију света. Али, те опасне, моћне, деструктивне силе, указале су на могућу стратегију, на начин како да се супротставите идеји, мишљењу, ставу са којим се не слажете. И понудили су решење: убијте непожељне заговорнике идеја, порука, вести, а оно што су они написали, једноставно, спалите. У ово наше време, када су мобилни телефони, компјутери и ајподи постали незаобилазни део свакодневног живота, у време када се комуникација већим делом одвија путем текстуалних порука и електронске поште, када виртуелни светови плене својим, Цуанг Ци би рекао, „лажним сјајем", битно се променио не само начин на који људи мисле, раде, живе, воле и мрзе, већ и начин како да се изборимо са неприхватљивим и непожељним аутором, мишљењем, текстом.[6] И ово наше време, као и сва времена, има своје трикове, варке, безобзирне методе, начине, да уклони све што му смета на путу коначног уништења свега што је друго и другачије од њега. Варате се ако мислите да се то односило само на стару Кину. Све цивилизације познају сличне поступке и мере. Свака репресија подразумева најмање једно, повлачење из сфере јавног и тзв. паралелно и тајно постојање, а то се управо десило и са активностима *ши*. Окретање култивисању сопственог бића кроз писање поезије, сликарство, музику, филозофију, уређење врта, веру, само је део активности *ши* у циљу култивисања сопственог бића и стварања свога света. Оно што се данас зове „корист доколице", „ментална приватност"[7], *ши* су јако добро познавали. Они су били, јесу и биће креатори чудесног света, где се ниједна непожељна, деструктивна, зла намера, не може увући, посејати, одгајити. То, по свему, особено постојање упркос било којим политичким системима, трендовима, навикама, та тврдоглава, искључива, нетолерантна, а дубоко у себи, топла, људска, космичка природа, одликовала је *ши*.

Иако нико ко има бар мало разума није љубитељ тако екстремних потеза као што је спаљивање књига или људи, када се угрозе основне полуге привилегија, моћи, све се заврти и све постаје могуће. А веровати да је разум оно што краси било које озбиљно кретање Васељене, друштва, појединца, историје, само је једна од наивних претпоставки неупућених. Са друге стране, ако погледамо хладне главе на све, бар што се Кине тиче, без жеље да тражимо оправдање за зло-

6 Вотсон, Р. (2016) *Будући умови*. Београд: Плато, 11-15.

7 Исто, стр. 17.

чине који су учињени, чињеница је да први цар династије Ћин, како га неки зову, цар ујединитељ, није предузео тако сурове, непопуларне, обичном разуму, неприхватљиве мере, не само да не би успео да створи царство, већ би се дезинтеграциони процеси периода Зараћених држава наставили и даље, и питање је да ли би иједна од тих држава уопште и постојала. Али, ма како ми то тумачили, ово није ни место, а ни време, да се упустимо у ту димензију наше приче.

Монопол над идејама, тачније полагање права на њихову интерпретацију, тумачење, није кинески изум, али су га учени кругови старе Кине јако добро познавали и, као таквог, користили. Он је почивао на једноставној истини, вери у апсолутни значај писма, писане и изговорене речи и знања.

То, као и образовање и култивисање сопственог бића, за кинеско друштво није изведено из административне улоге, како би то неки волели да мисле, већ из дубоке онтичке потребе да се разуме смисао живота, открије тајна душе, постојања и сачува васељенско бесмртно зрно у нама. Остала је и једна сенка која је сваки династички циклус у Кини пратила: „имагинарна реалност“ коју су креирали реч, писмо и текст постала је стварни облик живота, јер се баш кроз ту реч, писмо и текст, на готово ритуалан начин, чувала „кинеска душа“ и оно што се данас популарно назива „кинески свет“. А ми који данас живимо свакако добро осећамо колико је „имагинарна реалност“, „виртуелна стварност” реална, стварна.

У *Књизи ӣромена*, једној од најтајанственијих кинеских творевина, која је била инспирација ученим људима бројних кинеских династија, организација текста је таква да се везује како за мистику бројева, космичке слике, небеске знаке, природне законе, итд., тако и за најдубља и најстарија знања чија је садржина исказана у виду поетско-филозофског записа. Овај текст се иначе у древној Кини везивао за прорицање судбине.

Такозвана „енциклопедијска епоха“ везује се за период од Зараћених држава до Западне династије Хан (од петог века старе ере до првог века нове ере), када настају све канонске и класичне верзије тзв. КЛАСИКА. Тако се бројним текстовима додаје у називу реч *ђинӣ* 经, што би се отприлике могло превести као „класично дело“. Тиме је изречен вредносни суд за ове списе, и они су постали нешто што се неупитно мора студирати и разумети, да би се одржао како сопствени дух, тако и дух народа, односно, много касније, дух нације.

Када је извршено политичко и идеолошко уједињење Кине (династија Ћин, трећи век старе ере), ондашњи идеолози царства су предложили да се уједини и мисао кроз наглашавање значаја одређених списа. Ту је установљена и озваничена идеја о превласти тзв. *Пет̄ класика*, што ће касније постати обавезна литература приликом полагања царских, државних испита. Уједно то је најуспешније везивање садржине писаног текста са политичким и државним пројектом у кинеској историји. Политичка моћ и текстуални ауторитет су увезани на један изузетан начин. На тој тачки настаће потреба сваке династије да напише своју историју, што је природна последица вере у ауторитет текста и оправдавање везе између писане речи и државног устројства.

Касније ће то, а историја нас томе лепо учи, постати поље бројних манипулација, па ће се претворити у чисту моћ и испразну форму без вредних садржаја и битних увида, као и без оног најважнијег, духа цивилизацијске матрице, односно, љубави. Та својеврсна „борба" између ауторитета и губитка ауторитета писане речи, тачније, борба за очување онога што иде иза или у писану реч, садржаје који су битни како за човека, тако и за заједницу којој он припада, биће, у ствари, борба за смисао како појединачних живота тако и за смисао постојања људских заједница, односно држава.

Од династије Западни Џоу (1050. г. старе ере), а можда и раније, писана реч је уживала неоспорни и најважнији ауторитет у Кини. Тако да они чланови друштва који су изабрали четкицу као инструмент којим ће се потврдити у кинеском друштву, и, самим тим, чувати ауторитет речи, одабрали су да чувају ауторитет државе којој су припадали. Зато су они у Кини уживали изузетно поштовање, уважавање и, на неки начин, страхопоштовање.

Занимљивост и важност написаног је имала двоструки идентитет, један, као имагинарна реалност, а други, као реални оквир кроз који су стварне институције државе биле усклађиване и процењиване. То нарочито важи од кинеске династије Хан. Административна улога писане речи јесте нешто што је елиту литерата тесно увезала са одређеним функцијама моћи и власти у кинеској царској држави. Тријумф текстуалне реалности јесте нешто што се може пратити кроз хиљаде година кинеских успона и падова, кроз династичке циклусе, све до настанка Републике Кине (1911), односно, Народне републике Кине (1949).

Религиозна веровања и пракса у Кини посебно су везани за ране писане текстове, тако да су записи на костима животиња, као и они на бронзаним предметима, упућивали не само на свакодневни кинески живот, већ и на комуникацију са духовним, демонским и душевним светом богова и космичких сила. За све те јако важне ствари и везе писаног текста, државних послова, религиозне праксе, били су задужени прво шамани (*ву* 巫), затим људи од великог знања (*ши*史), па потом мудраци, који су се различито описивали као: племенита господа (*ђунци* 君子), посвећеници даоа (*дао жен* 道人), људи истине (*џен жен* 真人), обоготворени зналци (*шенī жен* 圣人), а касније ће се, вероватно у четвртом веку старе ере, на њиховом трагу, у кинеском друштву формирати елитна група тумача и зналаца традиције, мудрости, вођења државних послова, знања (*жу* 儒).

Култ образовања, култивисања сопствене личности, подразумевао је одређену врсту тренинга како за остварење сопствене природе тако и за вођење државних послова, тако да не чуди што су, у одређеном тренутку кинеске историје, они постали нови административни експерти. Они су имали и слободу у креирању садржаја и обликовању образовног профила, што је подразумевало јако широко образовање. Треће, имали су обавезу да зауставе амбициозне, потребама царства не тако одане појединце, и да, са друге стране, омогуће младим људима, који су имали склоности, потребе да напредују у државној пракси, да дођу до што бољих позиција у друштву. То нам каже да је збирни назив *жу* 儒 подразумевао људе јако разнородних знања и склоности. Овај термин ће се касније везати за конфуцијанце, који су махом, по увођењу конфуцијанизма као државне идеологије (трећи век старе ере), постали најважнији фактори у креирању и очувању свих врста знања у кинеском друштву.

Старе аристократске породице, њихова моћ, и опадање њихове моћи, исто су тако тесно повезани како са писаном речи и културном политиком друштва, тако и са успонима и падовима династија чији су део били. У оквиру те традиције, јако су били важни односи *учи-тељ-ученик*, као и идеја *мудраца*, који је своја знања преносио својим одабраним ученицима. Учитељи и мудраци су били отеловљење онога што је написано и писано у старим списима, а имало је велику вредност за кинески свет. Ово је често било одвојено од самог сектора државних послова, и управо ће ови људи великог знања, ови чувари

извора кинеске духовности, за разлику од *жу* који су често били на трагу тзв. „државних учењака и идеолога“, бити названи *ши* 士. О њима ми данас говоримо, без илузија да ћемо у потпуности описати њихов свет, али са намером да расветлимо бар битне тачке тог света. Једно је неоспорно, **<u>они су били везани за стицање и преношење знања.</u>**

Ако су ЖУИСТИ били заинтересовани за бирократску каријеру, тако да су тежили престижу и политичкој моћи, што је морало бити и у служби цара и очувања његове моћи, онда је тешко претпоставити да је њима било стало до духа традиције и очувања изворности текста. Таквој врсти, соју, природи људи, пре је стало до личних амбиција и остварења сопствених циљева него до знања које ће унети смисао у људске животе. Пуно је таквих примера у кинеској историји. Ту су примарни били: знање о ритуалима и музици, лојалност владару и добра репутација (или како су Кинези говорили, није се смело изгубити лице, образ). А они су сматрали да ствари постају истините не тако што су оне саме по себи истина већ тако што је већина људи придобијена да верује у то. Зато у оквиру ЖУИСТИЧКЕ традиције нису текстови били ти који су доносили суд о истини и лажи, добром и лошем, итд., већ су то били преносиоци и тумачи тих текстова и садржаја, односно, учитељи, мајстори, експерти, зналци. Зато су били важни квалитет и природа самих учитеља, а не количина и врста текста. Жуисти су били ближи конфуцијанској традицији од самих *ши*, али, наравно, ни *ши* нису могли да се у потпуности одвоје од ње, јер је то био оквир духа времена у којем су и они живели.

Музика и вежба уха а не ока у почетку је била везана за старе текстове, и већина њих је имала риму, музику, која се касније преписивањем, лошим намерама или незнањем изгубила. Текстуално преношење у литерарном смислу и посебан начин уобличења текста који се називао *вен* 文 настао је вероватно у првом веку. Изворно, *вен* је био поетска творевина, а касније се више везивао за прозни текст.

Други део проблема преношења и очувања знања било је усмено преношење. Мајстор класика Лију Син (46-23. г. старе ере) династије Хан је радио на прикупљању усмених коментара на класична дела, као и коментара који су преношени на ондашњим дијалектима и у локалним заједницама. Он је, колико је познато, први који је говорио о значају усмене предаје у коментарима на класична дела. Сматрао је да је усмена предаја пуно старија и комплекснија од оне која је запи-

сана, и настојао је да усменој предаји обезбеди значајно место. Мада је и сам истицао да је писмени запис ипак бољи за истраживање од његове усмене предаје.

Образовање и *ши* 士

На основу онога што је пренето о Конфуцијевом животу чини се да је Конфуцијева идеја образовања била „образовање за све". Оно је, по начину како се он односио према својим ученицима, требало да буде доступно свима, без обзира на друштвени статус и богатство. Са друге стране, образовање се сагледавало као начин ширења одређених вредности, које се налазе у самим темељима државне структуре којој је оно, иначе, и припадало. Тачније, Конфуције је веровао да у образовању лежи огромна снага за промену појединца, друштва, заједнице и државе на боље.

На том трагу треба разумети и Конфуцијев захтев да се у образовању најпре крене од „исправних имена". Иза овог, наизглед једноставног захтева, заправо стоји упозорење да се ниједна комуникација, ниједна спознаја, ниједан опис света, не може узети за озбиљно уколико се поуздано не знају имена и њихов прави смисао. Са друге стране, то значи да, уколико желе да дођу до међусобног разумевања, најмање што саговорници морају делити јесте „исти свет", „исте вредности", „исте полазне тачке смисла. Говор и именовања који потичу из различитих светова, колико год занимљиво све то изгледало, не воде никуда. Осетити праву природу речи, дисати њиховим дахом, спознати њихов смисао, јер то је био, како изгледа, предуслов сваког разговора и сваке приче, обезбеђивало је познавање поезије (*ши* 诗). Конфуције је сматрао да се то може научити и, до мајсторства, увежбати. Поезија је први предуслов у нашем разговору са: собом, другима, светом, природом, Васељеном, Небом, „судбином", итд. Без проницања у тајне језика, односно, пречишћавање и „исправљање имена", није могуће комуницирати и није могуће ништа довести до свог испуњења (*ши бу ченī* 事不成). Конфуцијева чувена мисао, која ће изазвати и бројне полемике, *ђун ђун, чен чен, фу фу, цици* 君君臣臣父父子子 (владар / нека из природе владара, највишим умећем, исправно / влада; поданик / нека из природе подаништва, највишим умећем, исправно оствари себе као / поданик; отац / нека из природе очинства највишим умећем, исправно оствари себе као / отац; дете / нека из природе де-

тета највишим умећем, исправно оствари себе као / дете), пример је за то колико су „имена“ важна, са пуном свешћу да „имена“ морају, да би била моћна и употребљива, стајати уткана у ствари и дела, да иза сваког имена стоји неименовани, одуховљени, чулни, тешко разумљиви свет, а пред свакога ко је желео да расветли имена, стајао је јако озбиљан предуслов: расветлити све што стоји иза, испред, изнад, испод имена. Обратити пажњу на везу која постоји између имена и дела, јер учињено говори јако пуно о томе колико стојимо иза наших речи, и колико у нашим „именовањима“ има потенцијалне моћи да се она и остваре. Речима се прилази из „контекста“ и употребне моћи. Ако погледамо из тог угла, они који не стоје иза својих речи нису само лажови и преваранти, мада има и таквих, они су, ако нису мајстори даоа, пре свега немоћни и неостварени људи, који не знају много ни о себи ни о свету. Та напетост, разлика између изговореног и учињеног, за Конфуција је пресудна у обликовању, како сопственог бића, тако и заједнице којој припадамо. Пресудно је да Конфуције, а касније ће то постати особина кинеске цивилизацијске матрице, у центар света ставља праксу, односно, делатну страну, која се може описати и као „израз“ онога шта смо били, што јесмо и шта ћемо бити. Из ове перспективе гледано, свако „име“ јесте позив на акцију, свако „име“ је путоказ ка делу, свако „име“ је кључ за лучење смисла и значења, свако име у себи носи читав свет. Ако се промени име, или ако се промени његово значење, очигледно, и то није било спорно, мењамо и лични однос не само према свету, већ и према сваком појединцу те заједнице.[8] Овако описана улога „имена“ најчешће се везује за емпиријски и материјалистички концепт језика. Исправљање имена није само себи циљ. Намера Конфуција јесте успешнија комуникација између људи, која, у крајњем исходу, води ка хармонизацији друштвених односа.[9] У Конфуцијев захтев да се дође до вештине овладавања језиком био је уписан јасан циљ: описати обрасце друштвеног понашања, осветлити сопствене ставове, који су били неопходни услови за ритуални игроказ. Готово да је Конфуције могао да се сложи са Витгенштај-

8 У овој тачки могуће је говорити о Конфуцијевом револуционарном, деструктивном, утопијском, реалном, космичком односу према човеку и друштву.

9 У оригиналу стоји: 名不正, 则言不顺。
Ово је превод Конфуцијеве мисли: (Ако се) имена не (употребљавају) исправно, онда је немогуће остварити успешну комуникацију (међу људима). Видети у: Пушић, Р. (2017). *Дете и вода*. Београд: Чигоја. 157.

ном у томе да већина наших неспоразума, неразумевања, потиче од погрешних употреба речи. Као и да су „употребе речи“ увек „форме израза“. То има јако озбиљне последице по саме речи, јер су оне оно што „показују“, на шта „указују“, а не оно што „говоре“. Тако се открива и сам парадокс човекове судбине, која се не види у ономе шта она, наводно, има да нам каже, већ у ономе шта нам она „показује“ да јесте. Обично, оно шта она казује је толико заводљиво, присутно, занимљиво, толико се пута „препричава“, „мења“, толико се додаје, одузима, да, на крају, уопште и не знамо шта речи јесу, и шта нам судбина, у ствари, казује.

Свака ритуализована акција, на којој, иначе, почива друштво, зависи од исправне везе између учесника и њихових „имена“, „ознака“, од места на којима се налазе субјекти ритуала и њихових задатих дужности, односно, „улога“. Као што и сваки „израз“, а њих има небројено врста, носи свој изглед, наступ, појаву, тако се и број дужности, „улога“ мери врстом ритуалних игроказа. Свет је прожет ритуално-церемонијалним везама, које кажу да ништа није могло да се појави у свету, а да се истога тренутка не нађе у некој врсти „ритуално-церемонијалног“ представљања свету. Довођење у везу нечијег „појављивања“ са његовим „представљањем“ водило је до закључка да су: ритуали једини прихватљиви обрасци понашања у друштву, и да су они космички поредак, који треба следити. Конфуције је, на неки начин, извршио преобликовање ритуалних форми, које су своје утемељење имале у мистично-религиозним елементима традиције, уводећи у њих много више елемената „људског“, који су преузимани из свакодневних односа људи. Простор који се отворио за човека и његову манипулативну снагу у стварању и уништавању облика заједничког живота (човек-човек, човек-природа, човек-Васељена), постао је поприште интереса бројних „сила“, које су се, услед поремећене комуникације, неразумевања, незнања, глупости, гордости, итд., нашле у сукобу. Конфуције је покушао да „заузда“ овај хаотични правац кретања, позивањем на повратак „космичким обрасцима понашања“. Свест да човек јесте, добрим својим делом, и космичко биће, за Конфуција ће бити, колико спасоносна, толико и нерешива енигма. Како у живот заједнице, где су људи својим неумереним, себичним и неодговорним понашањем, свакога тренутка даље од својих есенцијалних тачака, унети космичку димензију људског постојања? Како зауставити деструктивне процесе, који у сукобима, ратовима,

разарању, бесмисленом трошењу „пакета космичке енергије“, мржњи, нетолеранцији, виде своје „остварење“? Шта се, напослетку, десило са човеком?

Трагајући за узроком оваквог стања, Конфуције је дошао до сазнања и дубоког уверења да су за то одговорни губитак „љубави“, „човекољубља“ (*жен* 仁), и губитак „средњег пута“, „златне средине“ (*цунī јунī* 中庸).[10]

На овим темељима, на овим Конфуцијевим увидима, *ши* ће развијати свој животни програм. У средишту њихове „животне приче“, њиховог делатног и спознајног света, стајаће „љубав“ и „средњи пут“, ма шта то, за нас, данас, значило. На овој тачки могуће је направити разлику, тачније, на овој тачки се они одвајају од *жуисīа* и *евнуха*, који ће, у кинеском феудалном и монархистичком систему, одиграти јако важну улогу.

Ако се сложимо да постоје најмање три начина владања, и да су то: *јанīмин* 养民 (одгајати, неговати, култивисати људе), *ђијаомин* 教民 (подучавати, образовати, учити људе) и *чимин* 治民 (хармонизовати, усклађивати, водити људе), онда се слажемо и са основним принципима који ова три модела доводе до могућности реализације. Понашање у складу са одређеним вредносним принципима (јако је погрешно то протумачити као морално понашање) и ритуали су кључни за образовање људи. Учитељ је онај ко треба да буде пример, тако да је он морао бити култивисана особа са дубоким увидима у тајне Васељене, природе и човека, као и у начине њихове реализације у пракси. Ово је тачка где су се улоге ШАМАНА, ЖУИСТА, ЛИТЕРАТА, ШИ драматично приближиле, али и разишле.

За ШАМАНЕ, образовање је увести људе у свет тајни путем иницијација и посветити и просветлити их, водити их и приближити их божанским силама. Нико није тако директно, непоновљиво, мистериозно укључен у космичка дешавања као они. Пролазак кроз бројне светове, необичност подухвата, лепота израза, песма, музика, игра, свети предмети, места, све то шамане чини јединственим.

За ЖУИСТЕ образовање је социјализовати људе тако да они примењују вредносне (углавном конфуцијанске) принципе, подржавајући на тај начин најелементарније тачке на којима почива легитимност како породице тако и државе. Њихова количина знања је необична. Они су прагматични исто колико и непрактични.

10 Пушић, Р. (2017). Дете и вода. Београд: Чигоја. 158.

За ЛИТЕРАТЕ је образовање обучити се у читању, разумевању и тумачењу класичних текстова и, по принципима тог разумевања, живети у заједници, поштујући њене конфуцијанске кодексе понашања.

За *ши* је образовање стећи најдубље увиде у сопствену природу, овладати са што више вештина, умећа, подучавати људе како да овладају њима, како да уђу у стања у којима се култивише сопствено биће, како допринети бољитку заједнице и, коначно, како доћи до смисла и среће и спокоја у свом животу. Уколико се принципи заједнице или амбијент у којима они живе косе са њиховим начелима, они немају никакву дилему шта треба да учине. „Напуштају“ и ту заједницу и тај амбијент, и одлазе на места на којима, углавном, нема људи, живећи у складу са својим начелима. Немали број припадника овог елитног круга кинеског друштва, ако их уопште данас и има, и даље следи исте принципе понашања.

Ово је место где треба рећи неколико речи о образовању у Кини, јер су *ши* били саставни део, и по много чему, инспирација за образовни систем у КИНИ.

Најранији записи о високом образовању у Кини датирају из династије Сја, када су се у високим школама образовали државни службеници. Високо образовање у царској Кини се делило на два дела: јавно *ӣуансјуе* 官学 и приватно *сисјуе* 私学. Током династије Џоу, цар је установио пет високошколских установа где су млади из аристократских породица могли да стекну одговарајуће образовање, то су биле: *Пијунӣ* 辟雍, *Дунӣсју* (东序), *Гуцунӣ* (瞽宗), *Ченӣђун* (成均) и *Шанӣсијанӣ* (上庠). Од ових установа само је *Пијунӣ* преживела све до династије Ћинг (име јој је промењено у касном периоду царске Кине). Високо образовање се обично састојало од 9 година учења. Они који су завршавали ту школу, постајали су или будући службеници државних органа или цареви.

После стотина година немира и ратова периода Зараћених држава, Ву, цар династије Хан, обједињо је образовни систем, укључујући *Таисјуе*[11], јавну, високошколску установу за образовање. Он је такође сачувао традицију Ћисја академије, која је било аутономно и

11 Цар Ву Ди је основао прву академију Таисјуе за таленте и надарене учене људе који су желели да учествују у владајућим структурама државног апарата. Ова школа је имала преко 30000 полазника. Она је, углавном, била намењена деци оних који већ раде у државном апарату и деци оних који су припадали вишим слојевима кинеског друштва.

од државе независно место где су ученици и учитељи могли да воде академске дебате и где се посебно развијала оданост и поштовање према учитељу. Чланство у Академији била је велика привилегија онога времена.

Учитељи у *Таисјуе* су се називали *боши* (доктори, велики знalци) и они су чинили специфичну официјалну групу *таичанī* којој је држава обезбеђивала све што је неопходно за живот. Ученици су се називали *бошидици* (ученици доктора или докторски кандидати). Они су морали да испуне четири критеријума: 1. да буду старости око 18 година; 2. да буду физички здрави; 3. да буду заинтересовани за литературу и 4. да поседују одређене људске квалитете, као што су лојалност према породици и држави и поштовање кодекса понашања оног времена. Ученици *Таисјуе* нису плаћали школарине. Образовање је за њих било бесплатно. Опстанак и њихова будућност у школи искључиво је зависила од резултата испита. Неки су постајали државни службеници, а неки су се враћали кући и постајали локални наставници.

Цар Вен из династије Суи установио је државну агенцију која је била задужена за образовање по имену *Гуоциђијен* 国子监, која је опстала све до династије Ћинг.

Гуоциђијен је имала 6 подређених и координисаних институција које су се збирно називале *лијусјуе* 六学 (шест нивоа учења). *Гуоцисјуе* 国子学, за децу из прва три круга службеничких фамилија, подучавала је класичну конфуцијанску литературу и историју; *Таисјуе* 太学, за децу из првих пет кругова службеничких фамилија, у којој су она учила исто што и претходна деца; *Сименсјуе* 四门学, за децу из првих седам кругова службеничких фамилија, а ту су била и талентована обична деца, подучавала је савремену политику; док је за децу нижих осам кругова службеничких породица и обичну децу било предвиђено да уче: класике (*шусјуе* 数学), рачунање (*суансјуе* 算学) и законе (*љусјуе* 律学).

За време династије Танг, једна од утицајнијих институција била је *Шујуен* 书院. Она је најпре основана као институција за размену и дистрибуцију књига, али се касније развила у школу високог образовања. У овим школама је постојао велики ниво слободе и политичког критицизма. У династији Јуен, надзор над овим школама постао је већи, да би за време династије Минг, све биле строго контролисане, а део њих је био и затворен. За припрему царских испита били су примани само ученици из државних и јавних школа.

По оснивању *КЕЂУ* 科举 606. године, оне постају најзначајније институције за припремање државних испита. Уједно, оне су биле и инструмент за друштвену контролу и државну ефикасност; место које је обезбеђивало мобилност у друштву; производњу политичке легитимности како за конфуцијанизам тако и за царску државу. У династији Суи, у *КЕЂУ* су се само тестирали ученици који су желели да се баве "политиком", односно, државним пословима. Ученици који су прошли први тест називали су се СИЈУЦАИ (данашњи еквивалент дипломираном студенту), ЂУЖЕН (еквивалент мастера), и ГОНГШИ и ЂИНШИ (еквивалент доктора наука). У основи, ЂИНШИ је могао да се пробије до релативно високог положаја службеника у централној влади и да, на тај начин, себи обезбеди „светлу будућност". У царској Кини, већина премијера (*цаисјанī* 宰相) или министара (*шанīшу* 尚书) били су ЂИНШИ. Али, када се разложно погледа, проћи четири нивоа испита и постати ЂИНШИ било је изузетно тешко.

Током династије Минг, КЕЂУ је био комплетно институционализован и стандардизован. Основни испити или ТОНГШИ, провинцијски испити или СИЈАНГШИ, испити у престоници или ХУИШИ и ДИЈЕНШИ, на неки начин су постајали паралелна школа за сваки од претходно наведених испита.

Овај испитни систем заснован на КЕЂУ трајао је нешто преко хиљаду година и извршио је велики утицај на кинеску политичку и образовну културу.

Али КЕЂУ је имао и неколико негативних ефеката: образовао је искључиво ради политичке будућности кандидата; одбијао је да пружи образовање ради технолошког или економског развоја. То је у царској Кини несумњиво успорило и од, учених људи, удаљило тзв. научно образовање. Образовати се у КЕЂУ захтевало је велику енергију и средства како кандидата тако и целе породице. Размере тог процеса су биле тако велике да када би неко постао царски службеник, онда је он морао да враћа дугове свима који су му помогли на том путу, и ту се, највероватније, зачела и корупција као саставни део кинеског друштва.

Држава је била главни инспиратор, финансијер високог образовања у Кини. Али то је значило да она има и потпуну контролу и регулаторну моћ над високим образовањем. Исто као и данас, све је то смањивало критички однос учених људи према држави, што је, и

то не само из данашњег угла гледано, битно умањивало академске слободе, аутономију мишљења, креативност, итд.

Али, како то обично живот зна да исплете, током периода Зараћених држава постојао је и један светао пример. То је била Академија ЂИСЈА која је уживала високи степен аутономије.

Ако у неколико речи желимо да опишемо кинеско феудално друштво, онда би то, отприлике, овако изгледало. Њега су, у највећем делу свога постојања, обележили: војна моћ, политичка стабилност, економски просперитет, али и напредак у уметности, књижевности, филозофији. Политички систем је био заснован на ауторитету власти - цара. Владајући слојеви друштва су били породични кланови и сам цар, чији је задатак био да води земљу и народ. Он је био апсолутни владар света. Службеници су у централној царској влади директно били одговорни цару. Политичке манипулације су биле уобичајена слика, таксе су биле централизоване, као и систем одбране земље од природних непогода, друштвених немира и упада варвара на територију царства. У ту сврху грађена су пограничка утврђена. Локалне власти су биле зависне од централне власти и директно су јој биле одговорне. Већина службеника царског апарата живела је пре од плате коју је добијала од централне владе него од сопствених имања и земље. Постојала је веома развијена административна служба и јако покретна бирократска структура широм царства. Овај систем је повезивао личне интересе са официјалним, као и са позицијама моћи које су биле гарантоване службом у царском апарату. То је јачало систем, јер је лични интерес за позицију моћи директно зависио од везе са државним апаратом. Тако да је у интересу свих царских службеника било да држава буде јако добро организована и ефикасна. У кинеском феудалном уређењу, најчешће се помињу четири основна занимања, која су имала велики значај за друштво и државу, то су: *ши* 士 (учени човек, племенити господин, духовник, учитељ, мајстор, мудрац), нунг 农 (земљорадници, сељаци), *їунї* 工 (уметници, занатлије) и *шанї* 商 (трговци).

Када је установљен царски или државни систем испита, постојала је идеја да он буде једина веза обичних људи са државом и оним структурама које су гарантовале добру позицију у друштву. Са друге стране, царски, односно, државни испити били су и једина шанса да обичан човек, уласком у сам систем, ради на његовој промени, ако му је до промене уопште и било стало. Када бацимо поглед на динас-

тичке циклусе у историјском току Кине, дуже од 2000 година једна елитистички оријентисана група људи, царских службеника, на челу са владаром - царем, владала је Кином. Конфуцијанизам је постао официјелна филозофија, неко би рекао, идеологија, а неко, религија. Феудално друштво се темељило на пољопривреди, тако да су мала домаћинства са породичном производњом доминирала кинеском трговином. Током дуге кинеске историје, између 80 и 90% људи су чинили пољопривредници. Поред њих, ту је био и мали број занатлија и трговаца и неколико богатих породица који су поседовали земљу. Образована елита (ШАМАНИ, МУДРАЦИ, ЖУИСТИ, ЕВНУСИ, ЛИТЕРАТИ, а делом и ШИ), пољопривредници, занатлије и трговци, били су најутицајнија и најзначајнија група људи у кинеском конфуцијанском, царском друштву. Али, по степену моћи, убедљиво најутицајнији су били службеници на царском двору. У тако централизованој држави, где су локални владари били одговорни цару, где су и занатлије и пољопривредници и трговци били зависни од централне власти и њихових одлука, друштвене групе нису имале позицију ни моћ да преговарају са властима о било чему, већ су биле ту да се усклађују са одлукама цара и у том амбијенту раде и живе. Пут да неко постане богат, да дође до високе позиције у друштву, да постане утицајан, био је пут учествовања на државним, царским испитима. Гласници су целом земљом проносили вест када ће се одржати испит. На том испиту је комбиновано традиционално кинеско образовање са политиком. Ако то имамо на уму, јасно је да је царска влада била веома активна у образовно-административним сферама друштва. Цивилно друштво које је успоставила царска власт, од династије Суи, 587. године, па до 1904. године, дакле, око 1300 година, било је утемељено на вредностима које су изнедриле учене структуре кинеског друштва. Да би се постало део те одабране и привилеговане групе, морало се стећи образовање, а испити су били начин да се то оствари.

Испити су били организовани за различите дисциплине и различите категорије службеника. Најталентованијима је припадало највише место, и они су, што су били образованији, били ближе самом владару. Царски школски систем, систем за државне службенике, у ствари је био систем у којем су се подстицали талентовани и најпаметнији чланови друштва да уђу у круг владајућих структура. Ту лежи кључна улога царских испита.

Шта је била њихова садржина?

Прво, филозофска дела која су се приписивала Конфуцију и дела конфуцијанске школе, мање даоизам и дело Мо Ција.

Друго, испит се делио на три катеорије: стандардни, у складу са државним календаром; нестандардни, ван државног календара (цар је слободно могао да прогласи одржавање испита за групу талентованих и даровитих људи који су хтели да служе царству било када) и испит за војне службенике. Није постојао ниједан дискриминаторни критеријум за ове испите, сви поданици царства су могли да учествују са, теоријски гледано, подједнаким шансама.

У династији Суи постојале су четири дисциплине стандардних испита:

1. за однеговане таленте;
2. за показивање знања учених људи;
3. за показивање необичних способности и изванредности учених људи;
4. за познаваоце класика

Јасно је да су готово све учене и талентоване групе и појединци могли да учествују у томе.

После династије Суи, као испитни програм, задржане су три дисциплине. Класици су се делили на Пет класика, Три класична дела, три форме ритуала, три историје, три коментаторске традиције. Међутим, после, релативно, кратког времена, испити за однеговане таленте и за показивање необичних способности и изванредности учених људи, уклоњени су из програма испита, тако да је стандардни испит у династији Танг имао само две дисциплине:

1. испити за показивање знања учених људи;
2. испити за познаваоце класика

Почетком династије Сунг испити су укупно имали три дисциплине:

1. показивање необичних способности и изванредности учених људи;
2. познавање класика;
3. и тзв. џуке

Ванг Анши је 1071. године направио реформу испита, па је од тада испит имао само једну дисциплину. Реч је о ***испиту за показивање знања учених људи***, који је био подељен у три области: познавање литературе, познавање класика и способност примене класика и историјских списа на текућу политику и владајуће структуре. Све касније династије: Јуен, Минг и Ћинг су организовале царске-државне испите по овом моделу. Када се погледа структура и динамика организације и одржавања испита, као и њихов значај за кинеско друштво, јасно је да су *ши* 士 били јако значајни у том систему, али је исто тако јасно да њих систем испита није могао у потпуности испунити и задовољити. Зато су они свој свет, који се разликовао од званичног света образовања и друштвених потреба онога времена, правили потпуно независно, самосвојно и ван свих официјелних токова. Њихова упорност, доследност, истрајност, љубав, вештина, креативност, као и невероватна тврдоглавост да остану доследни свом избору, издвајају их као посебну групу у сложеном животу друштва старе Кине.

Са друге стране, ако погледамо садржину стандардних испита, јасно је да она није била строго одређена, него је варирала од дисциплине до дисциплине. Али, како год на то гледали, најприсутнији садржаји су били везани за познавање: конфуцијанских класика, поезије, писања есеја, политичких наука, текућих друштвених питања, кодекса закона, математике, историје, итд.

Испити су се делили и по категоријама, и то, да ли је неко конкурисао за локалну владу, централну владу или је имао жељу да ради на царском двору. Најважнији испит је свакако био испит за централну владу који се полагао у самој престоници. Он се одржавао једном годишње. Рангирање и титуле које је понео онај ко је заузео прво или друго, односно треће место, била је уобичајена пракса.

Нестандардни испити су се одржавали уз издавање царског декрета и они су били намењени људима у царству који су поседовали посебне таленте. Кандидате су именовали и предлагали високи државни службеници у кинеским градовима. У династији Танг, и то и најповршнији прегледи владавине те династије наводе, целокупан образовни систем старе Кине био је заокружен. Образовну структуру су чиниле мреже државних и приватних школа. Тако је у главном граду постојало шест школа које је основала држава под именима: *Школа за синове царства, Народна школа, Школа Четири капије, Школа*

закона, Школа за калиīрафију и *Школа за маīемаīику*. Прве две су биле намењене деци високих државних чиновника и оне су имале од 300 до 500 ученика. Последње три су имале ограничен број ученика, између 30 и 50. Али је, рецимо, *Школа Чеīири каīије* имала дворану која је могла да прими 1300 ученика, нешто као велики амфитеатар на неком од модерних универзитета. У гравном граду царства, налазили су се и истраживачки центри за књижевност и професионалне дисциплине, као што су: медицина, астрономија, ветерина, војна академија. Изван главног града, свака перфектура, сваки град, свако село, имали су школе које су обезбеђивале обуку у три нивоа: нижи, средњи и виши. На том локалном нивоу, изучавала се само једна дисциплина - класици. Број ученика је био између 20 и 60. Све ове школе имале су своје инструкторе и наставнике. Добрим делом, то су били људи из реда *ши*.

Образовање у Кини се веома брзо развијало, тако да су у династији Сунг биле изразито популарне академије за учење. Шест најпознатијих академија династије Сунг биле су:

1. *Академија за учење Бели јелен* на планини Лу, основана 977. године у провинцији Ђијангси; имала је на хиљаде ученика;
2. *Академија за учење Камена звона*, у граду Хенгјанг, провинција Хунан;
3. *Академија за учење Јуелу*, на врху планине Јуелу, град Чангша, провинција Хунан;
4. *Академија за учење Сунīијанī*, на врху планине Таишан, провинција Хенан;
5. *Академија за учење Линīīуанфу*, у месту Шанг Ћију, провинција Хенан, где је саграђено око 500 соба за ученике, и која је имала богату библиотеку са неколико хиљада књига;
6. *Академија за учење Маошан*, у провинцији Ђиангсу

Ове академије ће задржати популарност и у династији Јуен, када је већина ученика у њих одлазила ради стицања практичних знања а не зарад полагања царских, државних испита.

У династији Јуен су се школе профилисале на следећи начин: школе централне владе, школе локалне владе, академије за учење и школе локалних заједница. Локалне заједнице, отприлике 50 домаћинства је чинило локалну заједницу, имале су школу у којој су се образовала њихова деца.

У династији Минг забрањене су биле приватне школе и све школе је организовала и отварала царска влада.[12]

Ако погледамо историјски ток везан за образовне установе у Кини, уочава се једна занимљивост, осим династије Минг, у свим другим кинеским династијама, број приватних школа је далеко превазилазио оне које је оснивала царска држава. Главни иницијатори и градитељи тих школа били су богати трговци, који су изнајмљивали, плаћали, најбоље учитеље за своју децу. Идеја је била једноставна. Образовати елитне слојеве друштва, који ће узети учешће у владању царском државом.

Министарство за ритуале је водило рачуна о тестовима за литерарне способности, док је Министарство за људске ресурсе, тако би ми то данас рекли, водило рачуна о тестовима којима су се проверавале административне способности.

Ако сада погледамо, у општим сликама, у широким потезима, а то увек значи површно и недовољно дубоко, и кинеско друштво и његову цивилизацијску матрицу, јасно је да и традиционално и модерно кинеско друштво гледају истим очима на образовање и значај које оно има за појединца, заједницу, друштво, државу, породицу, политику, итд. Међу образованим људима потражити државне службенике који ће омогућити боље управљање земљом, обезбедити услове за друштвену мобилност и промовисати економски и научни развој утемељен на креативном знању, задатак је сваке просвећене управљачке структуре. Учени људи, људи од знања, људи који своје постојање виде у љубави, они су ти који креирају вредносну матрицу друштва и њихова је одговорност велика. То је један од главних разлога зашто њихова знања не смеју бити везана само за економски

12 У позној династији Минг, број основаних академија, најзначајнијих образовних институција, у којима су, махом, подучавали *ши*, био је невероватан. Посебно у периоду од 1522. до 1566. године, за време владавине цара Ђијађинга. У приватним школама расте утицај неконвенционалног конфуцијанског учења, које је обликовао познати кинески филозоф Ванг Јангминг. То су била места где се развијао друштвени и политички критицизам, што ће наука касније назвати конфуцијанским активизмом. Током династије Минг, историчари су то педантно забележили, око 75% свих великих секретара царског апарата, који су били блиски цару, били су из круга *ши*, и потицали су из Академије Ханлин.

Средином седамнаестог века, најважнија питања за кинеско друштво била су: образовање, култура и политика. Друштво се делило по оси централна царска влада и локални интереси појединих перфектура, градова, региона.

просперитет, војна питања (и једна и друга област су биле јако мало цењене у старој Кини), већ су подједнако, ако не и више, важни и филозофска, поетска, литерарна сазнања и увиди, пракса, вредности које они нуде, око којих се живот заједница сабира и које чине тачке најдубљег смисла постојања.

У овој кинеској причи о традиционалном друштву, а ја бих рекао да то важи и за свако друго друштво, јако је важна улога просвећеног и образованог владара, као и људи који ће обликовати и директно утицати на његово мишљење и доношење битних одлука, јер без тог елемента, тешко је реализовати било који друштвени пројекат, а посебно не онај који има за циљ добро за све чланове заједнице, мудар и срећан живот, слободно испољавање властите природе и складне, хармоничне односе међу члановима друштва.

Култ предака, ритуали и *ши* 士

Има тренутака када се све људско у нама „угаси“, па делујемо као представници неке „натприродне“ силе којој не знамо ни име ни порекло. На срећу или несрећу, нема много таквих тренутака у људском животу. Али и то мало је за човека много, а често је бивало и кобно. Популарно веровање да душе предака ту могу бити од велике помоћи, да нам, као нама блиске, могу, ако ништа друго, бар направити везу са тим „моћним светом“, утемељило је оно што наука воли да назива „обожавање предака“ или „култ предака“.

Ритуали су, на посебан начин, „наше памћење“. Они изоштравају обрисе сећања, праве њихове контуре, а машта их боји својим бојама, дајући им много тога што до тада нису имали. Преци су као моја „прошлост“, не само оно што су некада били, већ, много више, оно што је памћење учинило од њих. Најзначајнији моменти у „култу предака“, поред оних који се често наводе, јесу сећање, заборав и успомене. Конфуције је, преузимајући „култ предака“, увидео веома битну ствар, памћење је начин да се потврди живот и, бар на неко време, „заустави“ смрт. Сећање као извор „сазнања“ једино може да се култивише учењем, образовањем и студирањем. Темељ идентитета, а неки кажу, и смисао свега што чинимо, нестали би са нестанком памћења. Заборавити претке, у ствари, значи заборавити себе.[13] Ритуали су ту управо да би спречили да „заборавимо себе“. Нешто од онога

13 Платон је веровао у то да „душе заборава“ одвраћају од истине.

што је нестало остаје у онима који остају. Нешто од онога што је живело ипак остаје у онима који живе.

У већини старих цивилизација постојало је уверење да када богови хоће некога да казне, они му прво одузму *разум*. Без тог квалитета, са лошим просуђивањем, човек сам иде у пропаст. Оно што мами у пропаст није имало никакве везе са нашим причама о добру и злу, о правди и неправди. Та, како је људи виде, безосећајна сила, ради по неким својим почелима, „замислима", принципима, законима, и нема ту места моралу, етици, политици, филозофији, итд.

У сећању на то давно и далеко (преци), све се изнова збива, све постаје „магично". Време и заборав као да су са свега „огулили" кору навика, обичног, свакодневног. Тако се сећање јавља као подстицај маште, а имагинација као главна покретачка снага. Оно чега се сећамо, са свиме што смо знали и знамо, парадоксално, јесте ново и, на сасвим посебан начин, тајанствено наше. Питање како је могуће да наше буде нешто што никада нисмо живели, умирује свест да је то само сећање на нешто што се „некада у прошлости збило". Али остају питања, чијој прошлости? Коме се све то дешавало? Нама? Конфуције је то „наше" протегао на све наше претке и све наше потомке. За нас који сада јесмо, ни једни ни други „не постоје", тачније, „потенцијално постоје". Тако могућност њиховог постојања за нас искључиво зависи од овог „сада". Па ако је то већ тако, ако смо ми та спона предака и потомака, онда је ритуални игроказ ту да ојача те везе и потврди нашу „заједничку" ствар. Ко сам ја, одлучује улога коју у неком тренутку играм. Могу бити и владар и поданик, и отац и син, и предак и потомак. Тачније, ја то и јесам у истом тренутку, али је неопходно да се прилагодим „представи коју играм", или представи у коју су ме други „увели". Та моментална трансформација идентитета подразумева савршено овладавање принципима „промене". Како им се прилагодити? Како их разумети? Како их живети? Конфуције је развио идеје које, у основи, кажу да од мене самог и мојих знања, умећа, вештина, храбрости, итд., углавном, зависи све. Последица овако виђене стварности јесте сазнање да више нема потребе тражити нешто што долази споља, ван мене, иза мене, испред мене, већ је довољно само пустити најунутарњији живот да проговори у мени. Пред неочекиваном и дубоком зрелошћу успомена, снова и сећања, спољни свет изгледа јако сиромашан и вулгарно материјалан. Кроз

ритуале проговара стваралачки импулс, са којим ниједан ритуал, ма колико га често понављали, не може у потпуности пресликати. Та врста креативног замаха својствена је сваком човеку који активно учествује у ритуалима. Само се њему дешава да буде спутан унутар својих успомена, сећања и снова, само он стоји пред тајном властитог постојања и властите будућности. Неко ће рећи да свет предака, шта год ми мислили, нигде не постоји. Да га, како год га ми „дотеривали", нигде нема. Међутим, ритуална игра показује да се слави оно што, само наизглед, више не постоји; да се зазива оно што треба да буде, а, само наизглед, још није било. Па ако даље развијамо мапу ритуалног поигравања, видимо да се у њој отварају односи: времена и смрти, имања и немања, успомена и заборава, празног и пуног, итд. Кроз њих се, на посебан начин, отвара душа света, а са њом, оно што је било не може да не буде, а оно што ће бити, не може, а да није већ било. Негде „између" јесте и није, да и не, нема и има, светла и таме, бораве: тишина, спокој и мир. Ту се догодио и један врло необичан парадокс. Да би се до успомена дошло, треба већ имати успомене; да неко има „моћ" да јесте, он најпре мора да није; да би се сећало нечега, прво се мора препустити забораву, итд. У тако устројен свет увести идеју „афирмације живота" и његових мена, није било лако. Конфуције је трагао за том тачком „бујне виталности", којом ће потврдити смисао живота.[14]

Тако стижемо до једне од кључних улога коју су имали *ши*. То је **потврда и чување СМИСЛА живота**. У хиљадугодишњој кинеској историји, то није било подложно промени.

Када говоримо о *ши* у кинеском друштву, морамо повести рачуна о томе са којим то концептуалним категоријама оперишемо, које су нам полазне тачке и, не мање важно, какаве су нам намере. Они, као јако специфична група у кинеској образовној заједници, поседују један неоспоран квалитет, а то је независан, слободан дух, који много пута није наишао на одобравање у оквирима кинеске, али и западне, научне елите, шта год оне да значе.

Ако потребу за научном анализом коју учени људи имају можемо лако и одмах разумети, њихову амбицију да управљају друштвом и земљом ипак није тако једноставно одгонетнути. Модерним језиком речено, ти експерти, специјалисти, универзални зналци свега и ни-

14 Пушић, Р. (2017). *Дете и вода*. Београд: Чигоја. 77, 101, 102, 149, 150, 161.

чега, по много чему подсећају на кинеску бирократску, меритократску елиту, која је у једном периоду била прогресивна, а онда је, како то обично бива, у позним периодима кинеског царства, показала сву јаловост, немоћ, бесмисленост својих настојања. Самозвана и такозвана „експертска знања", стављена у друштвени амбијент, чине мистерију, у којој сви учествују, а нико не разуме у чему је смисао игроказа. Када магију заменимо рационализмом, текст интерпретацијом, књижевно дело критиком, идеју идеологијом, дубоку мисао филозофијом, онда је лако кинеске *ши*, како је то, рецимо Вебер учинио, помешати са литератима, жуистима, легалистима, бирократама, итд. Онда је лако у испитима, тренингу, учењу, који воде ка специјалним, посебним знањима, и који чине свет бирократије, видети религиозно, ирационално. Да ли је уопште могуће западном терминологијом и категоријама описати нешто што нема свој корен ни у једној западној земљи? Да ли смо спремни да те *ши*, те учене кругове кинеског друштва, који представљају посебну филозофију живота, која се, ни по чему, не уклапа у наше представе о свету, природи, космосу и човеку, оставимо на миру, по страни? Како разумети „чуваре СМИСЛА живота" ако сами до смисла нисмо дошли?

ЛИТЕРАТУРА

Connery C. L. (1998). *The Empire of the Text: Writing and Authority in Early China*, Lanham. Maryland: Rowman&Littlefield.

Lewis, M. E. (1999). *Writing and Authority in Early China.* Albany: State University of New York Press.

Manguel A. (1996). *A History of Reading.* Harmondsworth: Penguin.

Nylan, M. (2000). Textual Authority in pre-Han and Han, *Early China, 25*, 205-258.

Пушић, Р. (2017). *Дете и вода*. Београд: Чигоја.

Вебер, М. (1997). *Сабрани списи о социологији религије*. том 1 Нови Сад.

Radosav Pušić

ROLE AND SIGNIFICANCE OF *SHI* 士 IN CHINESE SOCIETY

Summary

The role and significance of *shi* changed over time. During the Shang (1600–1046 BCE) and early Zhou (1046–771 BCE) dynasties, the *shi* referred to low-ranking aristocratic circles. Viewed from different perspectives, the range of roles played by the *shi* was remarkably wide – from warriors, soldiers and educated aristocrats to scholars, officials in the imperial bureaucratic apparatus and adepts striving for wisdom and serenity. The fact that the wealthy merchant class merged with the educated elite in the Ming period makes it even more difficult to understand the identity of the *shi*. The appeal and challenge of research thus lies in the exploration of their various roles and significance in the long history of Chinese civilization.

Key words: the *shi*, warriors, scholars, gentry scholars, sages, textual tradition, education, guardians of wisdom

Danijela B. Vasić*
Filološki fakultet
Univerzitet u Beogradu

https://doi.org/10.18485/analiff.2020.32.2.11
821.521.09:398
Originalni naučni rad
Primljen: 23.05.2020
Prihvaćen: 14.09.2020

JAPANSKI MITOVI O STVARANJU

Mitovi o stvaranju sveta ili određene zajednice, mogu se sastojati od različitih narativnih oblika i poetskih slika, što je uslovljeno fundamentalnim aspektima života u drevnoj zajednici, religijskim simbolima, društvenim normama i običajima itd, koji konstituišu određenu tradiciju. Takvi mitovi u Japanu zabeleženi su u dva najstarija sačuvana pisana spomenika: *Kođiki* (*Zapisi o drevnim događajima*, 712) i *Nihongi* (*Zapisi o Japanu*, 720). Iako su ova dva dela slična po formi i sadržaju, njihove funkcije su različite. *Kođiki* je istorijski zapis, nastao s ciljem da izrazi mitološku viziju porekla carske porodice i istorije carevine. Upravo zato insistira na jednoj zvaničnoj varijanti priče − onoj koja je najviše odgovarala carskoj vlasti. S druge strane, *Nihongi* je prva službena istorija Japana, kojom se dokazivala autonomnost japanske carevine u odnosu na Kinu i Koreju. *Nihongi* ističe bogatstvo lokalnih kultura tako što čuva sve dostupne varijante mitova i legendi. Razlike između ova dva dela vidljive su već na samom početku, u mitovima o postanku sveta. *Nihongi* daje više varijanti ovog mita. Dok u prvoj prepoznajemo odraze kineske mitologije i filozofije, ostale varijante iz *Nihongija*, kao i ona odabrana za *Kođiki*, oslikavaju šintoističke predstave o stvaranju sveta. Za japansku mitologiju je karakteristično izjednačavanje teogonija s kosmogonijama, ali i etiološkim mitovima, budući da nastanak božanskog duha istovremeno označava poreklo različitih elemenata pojavnog sveta, kao i imaginarnih pojmova. Proces stvaranja vrši se na različite načine: polnim sjedinjenjem prapredačkog para, transformacijom izlučevina boginje, krvi i delova tela ubijenog božanstva, obrednim pročišćenjem, partenogenezom itd.

Ključne reči: *Kođiki*, *Nihongi*, *šinto*, japanska mitologija, mitovi o stvaranju, *kami*, teogonije, kosmogonije

Oduvek je u ljudskoj svesti sazrevala misao o postanku vremena, prostora i materije. To je nešto što je zajedničko svim narodima, tako da gde god da krenemo, nailazimo na mitove o stvaranju sveta ili zajednice iz koje su potekli. Ti mitovi mogu se sastojati od različitih narativnih oblika i

* vasic.danijela@fil.bg.ac.rs

poetskih slika, što je uslovljeno fundamentalnim aspektima života u drevnoj zajednici, religijskim simbolima, društvenim normama i običajima koji konstituišu određenu tradiciju. Brojni istraživači došli su do zaključka da se takve pripovesti ipak ne razlikuju u tolikoj meri, kako bi se na prvi pogled moglo zaključiti. Različite verzije variraju u detaljima, ali je njihova osnova uvek srodna ili barem dele zajedničke elemente. Sličnost mitskih predstava i ideja kod udaljenih kultura godinama intrigira naučnike.

Jedan od vodećih proučavalaca mita o stvaranju, Rejmond Van Over, zaključuje sledeće: „Iznenađujuća je i zbunjujuća činjenica da su ovi mitovi u naširoko različitim geografskim područjima zapanjujuće slični u pogledu svojih osnovnih tema.“ (1980: 10)

Čovečanstvo je oduvek volelo priče, a većina drevnih mitova i jesu priče u koje su nekada ljudi, manje ili više verovali. I Kembel (2004: 256) primećuje da su oblikovanje sveta ili stvaranje čoveka teme tipične za priče o prvobitnom stvoritelju. Ipak, teško je proceniti koliko su one ozbiljno shvatane, ali je verovatnije da su na njih gledali kao na narodne bajke, nego na knjigu postanja. Ako su ih neobrazovaniji članovi zajednice i primali s neprimerenom ozbiljnošću, u celini se za njih ne može reći da predstavljaju religijsko učenje. Kembel zaključuje da je ovako „razigrano mitologiziranje zajedničko svim civilizacijama, i višim i nižim“ (Kembel, 2004: 256).

Hari Elis o tome piše sledeće: „Ako je neko upoznat sa prirodom mita (čak i na elementarnom nivou), onda mora biti svestan da se još drevni narodi, koji su ih i stvarali, nisu obavezno slagali sa njihovom ’literarnom’ interpretacijom. Verovalo se da je istiniti sadržaj mita veći, i to u moralnom ili religijskom smislu, nego što je to jednostavno opis fizičke stvarnosti.“ (Ellis, 1982: 12). Tako se i mitovi o postanju samo uzgredno odnose na stvaranje. Njihov primarni cilj je da se bave problemima života, poput *Epa o Gilgamešu*. Drugim rečima, mnoge priče o stvaranju nisu ni nastale sa ciljem da informišu o tome kako je svet bio stvoren, već kako bi nas poučile nekim moralnim principima ili određenim elementima tradicije (up. Hasel, 1974). Mi se u našem radu ipak nećemo baviti time kako su stari narodi prihvatali ove mitove, već ćemo se zadržati na samom sadržaju mita o stvaranju, prevashodno u japanskoj kulturi.

Mit o stvaranju je pripovest koja opisuje način na koji je, najčešće iz prvobitnog haosa, nastao kosmos i kako je on prvobitno izgledao.[1] To mit o stvaranju izjednačuje sa kosmogonijom. U nekim kulturama, poput ja-

1 O mitovima o stvaranju v: Long, 1963.

panske, kosmogonija se može poistovetiti i sa teogonijom zato što upravo postanak prvobitnih božanstava simbolizuje nastanak elemenata od kojih je sačinjen pojavni svet.[2] Sadašnje stanje pojavnog sveta: izgled reljefa, nebeska tela, životinjske i biljne vrste, ali i „način života, socijalne grupacije i religiozne konstatacije, svi prirodni i kulturni objekti" i mnogo toga drugog, posledica su radnji mitskih junaka i bogova u mitsko (pra)vreme. (Meletinski, 2009: 31−32).

Takvi mitovi u japanskoj tradiciji zabeleženi su u dva najstarija sačuvana pisana spomenika u Japanu: *Kođiki* (*Zapisi o drevnim događajima*, 712)[3] i *Nihongi* (ili *Nihonšoki*, *Zapisi o Japanu*, 720).[4] Forma i sadržaj oba dela su slični, pre svega zato što počivaju na drevnoj politeističkoj religiji iz koje su ponikla. To je ogroman kompleks verovanja, običaja i institucija, koji je dobio naziv *šinto* (put bogova), kako bi se razlikovao od religija donetih iz Kine, budizma i konfucijanizma. *Šinto* je animistička religija, koja podrazumeva da svaki element od kog je načinjen ovaj svet u sebi nosi svoju duhovnu prirodu, boga ili duha (na japanskom: *kami* − bog). Ovi bogovi-duhovi, svojim imenima su povezani sa prirodnim pojavama koje predstavljaju. Ima ih osam miliona,[5] i među njima ćemo pronaći i antropomorne likove fantastičnih svojstava: prapretke i kulturne junake, kao i junake sa negativnim osobinama − trikstere, kojima je svojstveno da naizmenično stvaraju i dezorganizuju svet.

Ono, pak, što naročito razlikuje *Kođiki* i *Nihongi*, jesu ciljevi njihovog nastanka. *Kođiki* je najstarije književno delo koje danas postoji u Japanu. Napisano je sa ciljem da se narodu ukaže na legitimnost carske porodice. Naredbu o njegovom sastavljanju izdao je car Tenmu (vl. od 673−686), koji je preuzeo vlast 672. godine. U cilju učvršćivanja centralističke vlasti, car

2 O tome detaljno piše Acuhiko Jošida, koji izvodi zaključke poredeći japanske mitove s grčkim mitovima (up. Yoshida, 1966; 1974).

3 Za kompletan prevod dela sa starojapanskog na srpski jezik v. *Kođiki – Zapisi o drevnim događajima*, a za japansku verziju v. Ogihara, 1973, odakle su preuzeti citirani delovi.

4 Za prevod dela na engleski jezik v: William, G. A. (ed., transl.), 2005; za japansku verziju v: Sakamoto, 1982, odakle su preuzeti i prevedeni citirani delovi.
Povoda za polemiku davalo je postojanje još jednog dela – *Kuđiki* (*Zapisi o događajima iz starina*). Naime, dok jedni veruju da je reč o još starijem istorijskom zapisu, nastalom oko 620. godine, drugi, na osnovu ranijih hronika, dokazuju da je napisano kasnije.

5 Osam je sveti broj u japanskoj mitologiji i označava mnoštvo: „osam miliona" znači „bezbroj".

donosi odluku da se od carskih rodoslova, (*Teiki − Hronika careva*), kao i od usmene tradicije, sabrane u *Knjigama predanja* (*Kjuđi*), sačini jedinstven zapis kojim bi mogao opravdati svoje božansko poreklo. Posle careve smrti, carica Genmei (vl. od 707–715) naređuje dvorskom naučniku po imenu Oo no Jasumaro (?−723) da dovrši poduhvat. Jasumaro je rukopis predao dvoru 712. godine. *Kođiki* se sastoji od tri toma, koji pokrivaju vreme od nastanka sveta i osnivanja Japana, pa sve do vladavine carice Suiko, početkom VII veka. Ovaj zapis je važan jer je sačuvao običaje, jezik, tradicionalnu istoriju, mitologiju i verovanja drevnih Japanaca, a pre svega stoga što tim delom započinje japanska pisana književnost. Iako je reč o proznom delu, *Kođiki* poseduje i osobine usmene književnosti, ritmičan je i melodičan, sa ponavljanjima svojstvenim usmenim formama. U njemu preovlađuju priče s mnoštvom mitoloških i čudesnih elemenata, kao što su: kosmogonija, teogonija, etiološka i mitološka predanja, etnološki zapisi i legende o poreklu članova carske porodice i vodećih klanova, kao i etimologije toponima itd.

Osam godina nakon sastavljanja *Kođikija*, 720. godine nastaje i drugi istorijski zapis u Japanu, *Nihongi*. To je knjiga na klasičnom kineskom jeziku (*kanbun*), napisana po uzoru na zvanične istorije kineskih dinastija. Priređivač je princ Toneri, a u priređivanju je učestvovao i priređivač *Kođikija*, Oo no Jasumaro. *Nihongi* je zapis koji naglašava nacionalni identitet Japanaca i dokazuje autonomnost carevine u odnosu na Kinu i Koreju. Ovo potvrđuje i činjenica da ovo delo u većoj meri sadrži istorijske činjenice i teži faktografskom prikazivanju vremena.

Takođe, *Nihongi* pokazuje različitost lokalnih kultura jer čuva sve varijante mitova i legendi, što upravo govori o rasprostranjenosti različitih tema i motiva, dok istovremeno pruža dokaze o stranim uticajima na japansku kulturu. *Kođiki* je, naprotiv, namenjen samim Japancima. Nastao je s ciljem da izrazi mitološku viziju porekla carske porodice i istorije carevine, tako da insistira na jednoj zvaničnoj varijanti priče, upravo onoj koja je najviše odgovarala carskoj vlasti. Ove razlike vidljive su već na samom početku oba dela, u mitu o postanju. Varijanta odabrana za *Kođiki*, kao i sve verzije ovog mita iz *Nihongija*, osim prve, oslikavaju šintoističke predstave o postanku sveta.

Oba dela počinju kosmogonijskim i teogonijskim procesima, pre svega razdvajanjem neba i zemlje, da bi, zatim, svaki dalji korak u evoluciji univerzuma simbolizovao *kami* odgovarajućeg imena. U *Kođikiju* (18−19 str.) piše:

> „Kada se na početku razdvojiše Nebo i Zemlja, na Uzvišenom nebeskom polju nastade bog Ame no Minakanuši [Nebeski bog Središnji gospodar], zatim bog Takami Musuhi [Uzvišeni bog Stvoritelj], a zatim bog Kamu Musuhi [Sveti bog Stvoritelj]. Sva tri nastadoše kao samotni bogovi i nikad se ne ukazaše. I dok zemlja u začetku plutaše kao masnoća na površini vode, nošena poput meduze, nastade bog po imenu Umaši Ašikabi Hikođi [Predivni stari bog trskovog izdanka] kao što izdanak trske niče, a zatim bog Ame no Tokotaći [Bog večnosti Neba]. I ova dva božanstva nastadoše kao samotni bogovi i nikad se ne ukazaše. Ovih pet božanstava jesu posebni nebeski bogovi. Potom nastade bog po imenu Kuni no Tokotaći [Bog večnosti Zemlje], a zatim bog Tojo Kumono [Bog bujnog polja oblaka]. I ova dva božanstva nastadoše kao samotni bogovi i nikad se ne ukazaše.“

Diferencijacija neba i zemlje jedan je od prvih koraka u pretvaranju haosa u kosmos, što ujedno čini osnovni smisao mitologije. Haos je personifikacija praiskonske praznine, koja prethodi stvaranju i vremenu u kome nije vladao red među elementima sveta (up. Ševalije, Gerbran, 2004: 261−262). Izdvajaju se, dakle, dve sfere − nebeska i zemaljska, da bi se kasnije uvela i treća, podzemna, i tako nastaju elementi koje Meletinski naziva „normalnom trihotomijskom strukturalnom shemom kosmosa“ (1984: 234).

Odmah po razdvajanju neba i zemlje, na Uzvišenom nebeskom polju nastaju prvi nebeski bogovi-stvoritelji. Ovo nije odlika samo japanske tradicije, jer se nastanak univerzuma u mitologijama često izjednačava sa teogonijom. Pri tom se na teogonijsku strukturu u *Kođikiju* može primeniti zaključak Meletinskog da se u razvijenim mitologijama iznad prapredaka − demijurga i kulturnih junaka uzdižu „panteoni bogova (u čijem su nastajanju učestvovali i preci i duhovi − gospodari), koji su, po pravilu, lokalizovani na nebu i modeluju najrazličnije prirodne predmete i pojave i razne socijalne funkcije“ (Isto: 196). Prelaz od prapredaka, koji su u strogoj korelaciji sa mitskim vremenom, ka bogovima koji upravljaju svetom veoma je suštastven vid prelaska od arhaične mitologije ka razvijenijim formama.

Početni segment veoma dobro ilustruje osnovnu karakteristiku japanskog zapisa, koji je nastao kako bi se podržalo ujedinjenje nacije pod centralnom upravom. Mitologiju predstavljenu u *Kođikiju* čini unija tri

velika mitološka sistema (up. Obayashi, 1961: 78). Prvi je negovan u plemenskom savezu oko osnivača dvora u zemlji Jamato. To su mitovi o nebeskim bogovima na Uzvišenom nebeskom polju, kojima vlada Velika boginja sunca, Amaterasu. Karakteriše ih koncept nebeske vlasti i obredi vezani za poljoprivredu. Drugi sistem čini svet zemaljskih bogova, zapravo careva koji su predstavljeni kao bogovi na zemlji. Njih su poštovali vladari zemlje Izumo, a svojstven im je razvijen kult boga gromovnika Take Haja Susanoa. Pored toga, ističu se i predstave o božanstvima voda, kao i kult vrhovnog boga stvaraoca zemlje, Ookuninušija. Treći mitološki sistem potiče sa ostrva Kjušu i sastavljen je od brojnih verovanja koja se mogu pripisati primorskim plemenima. Određene nedoslednosti u mitovima iz *Kođikija* jasan su odraz postojanja ovih različitih izvora.

U tom smislu, vrhovni bog Ame no Minakanuši, kako se smatra, naknadno je uveden da bi ujedinio mitološke sisteme Jamato i Izumo. Sledeći, Takami Musuhi, vrhovni je bog mitološkog sistema Jamato, dok je bog Kamu Musuhi − vrhovni bog mitološkog sistema Izumo. Poetska slika prvobitne zemlje što pluta kao masnoća na površini vode, nošena poput meduze, pokazuje uticaj trećeg mitološkog sistema koji se pripisuje primorskom narodu Ama. Isto tako, kao posledica stapanja više mitoloških sistema, u imenu boga Umaši Ašikabi Hikođija, javlja se oznaka za muškarca, *hiko*, uprkos činjenici da polovi još uvek nisu bili razdvojeni.

U verziji mita o postanju, prikazanoj u *Kođikiju*, prvih sedam bogova nastaje spontano, a njihovom aktivnošću započinje stvaranje. Osim toga, bog večnosti Neba, Ame no Tokotaći, koncipiran je da bi se pokazalo kako je Nebo konačno uobličeno posle aktivnosti bogova Stvoritelja, dok od boga večnosti zemlje, Kuni no Tokotaćija, počinje proces ustaljenja Zemlje. Ovi bogovi simbolišu evoluciju univerzuma, čime su svoju funkciju obavili, da bi potom nestali.[6] Oni su usamljeni (samotni), što znači da nemaju svog para suprotnog pola jer polovi još uvek nisu bili razdvojeni. Samim tim, oni ne mogu da budu nosioci daljeg stvaranja, za šta je potreban spoj muško-ženskog principa.

U drugom istorijskom zapisu, *Nihongiju*, sve verzije mita o postanju, osim prve, zapravo su varijante inicijalnog dela *Kođikija*. To je u tekstu stilizovano formulom „u jednom tekstu se kaže“, koja se ponavlja:

6 Iako nestaju, ovi bogovi nastavljaju da postoje u nebeskoj sferi. U prilog tome govori i to što se neki od njih, npr. bogovi Takami Musuhi i Kamu Musuhi kasnije javljaju kao donosioci odluka, zajedno sa vrhovnom boginjom Amaterasu.

U jednom tekstu se kaže: kad Nebo i Zemlja nastadoše, nešto se pojavi usred praznine. Obličje mu se ne mogaše opisati. U tome, samoniklo, nastade bog kome ime beše Kuni Tokotaći, a koji se naziva i bog Kuni Sokotaći. Za njim nastade bog Kuni Sacući, koji se naziva i bog Kuni Satаći. Za njim nastade bog Tojo Kuninuši, koji se naziva i bog Tojo Kumunu, bog Tojo Kafuši, bog Ukifu no Tojokahi, bog Tojo Kuni, bog Tojo Kuhi, bog Hako Kuni i bog Mino.

U jednom tekstu se kaže: u starini, kad kopno beše mlado, a zemlja mlada plivaše unaokolo kao masnoća što pluta. Tada se nešto načini unutar kopna, u obličju nalik izdanku trske. Od toga nastade bog čije ime beše Umaši Ašikabi Hikođi. Za njim nastade bog Kuni no Tokotaći, a za njim bog Kuni no Sacući.

U jednom tekstu se kaže: kad Nebo i Zemlja behu u stanju haosa, nastade prvi od svih bogova, čije ime beše Umaši Ašikabi Hikođi. Za njim nastade bog Kuni no Sokotaći.

U jednom tekstu se kaže: kad Nebo i Zemlja nastadoše, behu bogovi što postaše zajedno, a imena im behu, prvo bog Kuni no Tokotaći, a zatim bog Kuni no Sacući. Dalje se kaže: Imena bogova što načiniše Uzvišeno nebesko polje, behu bog Ama no Minakuniši, zatim bog Takami musubi i zatim bog Kami Musubi.

U jednom tekstu se kaže: pre nego što postaše Nebo i Zemlja, beše nešto što se može porediti sa oblakom koji pluta po moru. Ne beše mesta za koji bi se mogao vezati njegov koren. Usred toga stvori se nešto nalik izdanku trske kad nikne iz blata. To nešto odmah se pretvori u **ljudsko obličje** po imenu bog Kuni no Tokotaći.

U jednom tekstu se kaže: kad Nebo i Zemlja nastadoše, nešto što beše nalik izdanku trske, beše stvoreno usred praznine. To nešto pretvori se u boga po imenu Ama no Tokotaći, a za njim u boga Umaši Ašikabi Hikođija. Dalje se kaže: nešto nastade usred praznine nalik masnoći što pluta, od čega postade bog po imenu Kuni Tokotaći.

U ovim varijantama smenjuju se uglavnom isti bogovi stvoritelji, uz variranje ostalih elemenata. Većinu njih vezuje motiv trske, što je osobenost japanske tradicije. Trska raste i do 15 cm na dan, i njena životna snaga obožavana je kao simbol plodnosti zemlje. Uz to, zemljište obraslo

trskom je dobro navodnjeno, pa samim tim pogodno za gajenje pirinča − osnovne žitarice u ishrani Japanaca. Upravo iz tog razloga se središnja sfera, koja se nalazi u sredini između Uzvišenog nebeskog polja i podzemne Zemlje noćne tame, naziva Središnja zemlja trščanih polja. U varijantama mita o postanju iz *Nihongija* možda je najzanimljivija pretposlednja, koja sugeriše postanak „ljudskog obličja", budući da je to jedino mesto u japanskoj mitologiji koje govori o postanku čoveka.

S namerom smo preskočili prvu verziju mita o postanju iz *Nihongija*, jer u poređenju s ostalim, pokazuje posebne karakteristike:

> U starini, Nebo i Zemlja još uvek ne behu razdvojeni, a Jin i Jang još uvek ne behu odeljeni. Načini se haotična materija nalik jajetu bez jasno određenih granica, što sadržavaše klice. Čistiji i jasniji deo beše malo izvučen, te se od njega načini Nebo, dok se teži i grublji deo nataloži, pa od njega postade Zemlja. Od tog finijeg elementa lakše postade jedno telo, dok se onaj teži i grublji ostvari uz poteškoće. Nebo, dakle, beše prvo stvoreno, a Zemlja beše naknadno uspostavljena. Nakon toga između njih nastadoše božanska bića. **Stoga** se kaže da kad svet poče da se stvara, zemlja od koje kopno beše uspostavljeno plutaše unaokolo, na način koji se može porediti sa plutanjem ribe što se ukazuje na površini vode. U to vreme nešto se načini između Neba i Zemlje. Beše u obličju izdanka trske. Onda se to pretvori u boga i nazva se imenom bog Kuni Tokotaći. Za njim nastade bog Kuni no Sacući, a za njim bog Tojo Kumunu. Sveukupno tri boga. Svi oni behu muški što se spontano razviše delanjem nebeskih načela.

Mnogi naučnici, među kojima i Meletinski, primećuju da se postanak kosmosa često prikazuje kao nastanak iz jajeta (up. Meletinski, 1984: 204). I Kembel ističe da je „slika kosmičkog jajeta poznata u mnogim mitologijama; javlja se u grčkoj orfičkoj, egipatskoj, finskoj, budističkoj i japanskoj" (Kembel, 2004: 245). U varijanti mita iz *Nihongija* prepoznajemo odraze kineske mitologije i filozofije, i to, pre svega, u prvobitnom haosu koji ima oblik jajeta i u isticanju muškog i ženskog principa (Jin i Jang). Jasno je da ovaj početak nema zajedničkih elemenata sa japanskom tradicijom. Štaviše, osnivač škole *Kokugaku*, Motoori Norinaga,[7] ukazuje

7 Sledbenici škole *Kokugaku* (u prevodu: Nauka o Japanu) nastojali su da izučavanjem dugo zanemarenih drevnih književnih tekstova otkriju izvorni duh Japana iz perio-

na neprirodnost veznika „stoga“ na početku središnje rečenice u tekstu, sugerišući da je njegova jedina funkcija da poveže kinesku pripovest sa japanskom koja sledi. Prisutnost ovog segmenta jasno govori o funkciji *Nihongija*, namenjenog predstavljanju Japana pred (velikom) Kinom.

Zanimljivo je pogledati uvodni tekst *Kođikija* (9. str.), koji je napisao pređivač dela, Oo no Jasumaro, i gde on upoznaje čitaoce sa sadržinom dela, obrazlaže razloge nastanka i metode korišćene pri pisanju. Uvod počinje sledećim rečima:

> „Ja, podanik Jasumaro, pokorno izveštavam:
> Nekada davno, haos koji beše ishodište stade da se zgušnjava, a još mu se ni duh ne pokaza. Ne beše mu ni imena, ni dela. Ko bi znao njegovo obličje? No, onda se razdvojiše Nebo i Zemlja, i tri boga behu početak stvaranja, pojaviše se **Jin i Jang**, **dva Duha** postaše praroditelji svega postojećeg. Pošto On ode u tamu i vrati se na svetlost dana, sunce i mesec nastaše pri omivanju očiju Njegovih, a dok je tonuo u more i iz njega izranjao, bogovi se pojaviše pri ispiranju tela Njegovog.“

Srodnom postupku, kao što vidimo, pribegli su priređivači oba dela. Jasumaro, doduše, verziju iz kineskih hronika nije stavio u sam tekst *Kođikija*, ali nije izbegao da dualistički koncept Jin−Jang poistoveti sa praroditeljima, bogovima Izanakijem i Izanami. U daljem tekstu Uvoda, nailazimo i na rečenicu kojom Jasumaro opisuje jednog od japanskih careva: „Vođen skladnim delanjem dva duha [opet Jin i Jang], i urednim kruženjem pet kosmičkih činilaca [drvo, vatra, zemlja, metal i voda], ustanovi načela po kojima se poštuju bogovi, čime se podsticaše dobri običaji, te pronese krasne vrline, čime se zemlja proširi.

Kođiki i *Nihongi* dalje nastavljaju u istom duhu: *Kođiki* sa samo jednom odabranom verzijom mita, a *Nihongi* sa svim dostupnim varijantama mitoloških priča, uz provejavanje uticaja kineske filozofije. Mi ćemo se zadržati na građi iz *Kođikija*.

Posle samotnih bogova nastaju četiri muško–ženska para: bog blata Uhiđini i boginja peska Suhiđini oličavaju stvaranje tla; bog bokorenja bil-

da pre dolaska budizma i konfucijanizma. Jedan od tih sledbenika bio je i Motoori Norinaga (1730−1801). Njegovo obimno naučno delo *Kođikiden* (*O delu Kođiki*, 1764−1798) i danas je temelj istraživanja ovoga zapisa i vrhunac japanoloških studija modernog doba. Norinaga je isticao da *Kođiki* sadrži najčistiji zapis starog japanskog jezika i verovao je da se čitanjem ovoga dela mogu rasvetliti istorijski događaji drevnog Japana.

ja Cunogui i boginja rađanja bilja Ikugui simbolizuju nastajanje flore; bog velikih vrata Otonođi i boginja velikih vrata[8] Otonobe označavaju nastajanje faune. Za njima nastaju: bog usavršavanja zemlje Omodaru, kojim je stvaranje zemlje završeno, i boginja velikog poštovanja Ajašikone, kojom se izražava divljenje prema ostvarenom delu.

Pojava božanskih parova podrazumeva rođenje antropomorfnih bića, ali istovremeno oličava i nastanak elemenata žive, nežive prirode i civilizacijskih pojava. To znači da su kroz pojavu nebeskih bogova *kamija*, drevni Japanci videli njihovu materijalizaciju. Ceo svet, prirodu i društvo u raznim vidovima oličava i njima upravlja ukupnost ovih bogova. Iz toga proizilazi da japanski panteon čini zbir personifikovanih prirodnih, geografskih i drugih pojava, na koju nam ukazuje ime novonastalog *kamija*. Drugim rečima, teogonija u japanskoj mitologiji može istovremeno imati i kosmogonijsku ili etiološku funkciju. Često je ta granica nejasna i funkcije nije moguće striktno kategorisati.

Ova pojava nije prisutna isključivo u japanskoj mitologiji. Meletinski ističe da se postanak sveta u mitologijama često prikazuje kao „lanac teogonija koje modeluju određene fragmente prirode ili apstraktne pojmove, odnosno kao serija stvaralačkih činova boga − tvorca“ (Meletinski, 1984: 207). On dalje objašnjava da ceo svet, prirodu i društvo u raznim vidovima oličava ukupnost bogova i duhova, koja njima i upravlja. Pri tom bogovi mogu modelovati istovremeno više elemenata ili samo njihove pojedine aspekte. Ti bogovi su u različitoj meri povezani sa onim što predstavljaju, tako da čak i u okviru iste mitologije, ponekad uporedo, postoje i sam novonastali element, i mitski lik obdaren fantastičnim svojstvima, uključujući tu i povezanost sa konkretnom prirodnom pojavom.

Poslednji i najvažniji u nizu novonastalih muško-ženskih parova je prapredački par koji čine bog i boginja zavođenja, brat i sestra Izanaki i Izanami. Kembel ukazuje na to da „prvi rezultat kosmogonijskih emanacija jeste postavljanje okvira za prostor; drugi jeste stvaranje života unutar tog okvira: života polarizovanog radi samoreprodukcije na dvojnu formu muškog i ženskog“ (Kembel, 2004: 242).

Poglavlje o bogovima Izanakiju i Izanami obiluje osobito stilizovanim univerzalnim temama i motivima, prepoznatljivim i iz drugih tradicija i mitologija.[9] Činjenica da su Izanaki i Izanami istovremeno muž i žena,

8 „Vrata“ u imenima označavaju muški i ženski polni organ.

9 I naučnici van Japana uočavaju važnost ovoj japanskog mita. Tako Trevor

ali i brat i sestra, ne govori o nemoralnosti bogova i vladara, već o težnji za sjedinjenjem sa sebi sličnim, što svedoči o prisutnosti primitivne endogamije u japanskoj starini. Običaj incesta, kako to vidi Obajaši Tarjo, predstavlja odraz vladarskog položaja, tako visokog da izvan vladarske porodice nije bilo moguće pronaći adekvatnog supružnika istoga ranga. Uz to, „svetost roditelja kombinuje se i dalje uvećava incestuoznim ujedinjenjem, tako da je rang prvorođenog deteta još viši od ranga njegovih roditelja" (Obayashi, 1985: 14–19).

Nebeski bogovi zapovedaju ovom božanskom paru da uobliče i učvrste zemlju koja je još uvek plutala kao masnoća na površini vode.[10] Oni to čine mešajući morsku vodu nebeskim kopljem optočenim draguljima (*ame no nuboko*).[11] Od kapi na vrhu koplja nastaje ostrvo. Predstava o moru kao prvobitnom elementu od kog nastaje zemlja ima univerzalan karakter i može se naći u skoro svim mitologijama sveta. Izanaki i Izanami silaze na novonastalo ostrvo, podižu nebeski stub i grade palatu. Podizanje palate najavljuje nastavak događaja u mitu jer bez doma u kome će par živeti, nema bračnog života. Da bi se rađanje ozvaničilo, i na određeni način ozakonilo, par se mora venčati, što govori o uređenim društvenim, pre svega porodičnim odnosima u drevnoj japanskoj zajednici. Zato pristupaju božanskom venčanju (teogamija), uz ritualno obilaženje oko stuba. To je ujedno jedini primer svadbene ceremonije u *Kođikiju*. Obilaženje oko stuba predstavlja običaj sačuvan iz drevnih vremena, koji je ujedno i obred molitve za bogati rod, rasprostranjen u predelima gde se gaji pirinač.

Nebeski stub, kao i koplje kojim Izanaki i Izanami stvaraju prvo kopno, simbolizuje vertikalnu osu sveta, *axis mundi*, koja spaja nebo i zemlju.

Ling (2003: 137), pionir iz oblasti proučavanja religije u Velikoj Britaniji, koji se bavi i budizmom, objašnjava kako je za drevne Japance stvaranje sveta bio „ishod polnog sjedinjenja dvoje samonastalih supružnika: muškog, zvanog Izanagi, i ženskog, poznatog kao Izanami."

10 „Kosmogonijskom shvatanju o prvobitnosti okeana odgovara kosmološki model kopna okruženog svetskim okeanom. Predstava o vodenom haosu nalazi se i u osnovi široko rasprostranjenog motiva svetskog poptopa, koji se navodno dogodio u prvobitno vreme." (Meletinski 1984: 210) Sa različitim varijacijama, prikaz velikog potopa deo je mitologije i legendi gotovo svake tradicije u svetu. I u japanskoj mitologiji pronalazimo odjeke ovih verovanja. *Kođiki* piše da se zbog Susanoovog plača, sva voda u prirodi pretvorila u njegove suze što je izazvalo niz drugih negativnih pojava.

11 Reč je, zapravo, o bronzanom koplju širokog sečiva - prvobitno oružju donetom iz Kine, koje je u Japanu do III veka poprimilo obredni karakter.

Stub je takođe i pojam stamenitosti, garantuje stabilnost i uređenost sveta. Stoji između muškarca i žene, vezujući ih i ujedinjujući. Ujedno je falusni simbol, koji predstavlja muški princip, plodnost i životodavnu silu. Srodno stubu je „drvo sveta", središnja figura vertikalnog kosmičkog modela, koja se javlja kao rezultat binarne opozicije gore−dole (up. Meletinski, 1984: 217−218).

Tokom obreda venčanja, žena je prekršila tabu. Progovorila je prva i zbog toga je bračni par kažnjen rođenjem prvog deteta koje je ličilo na pijavicu.[12] Deformisano dete ne može imati ulogu u kosmogonijskom procesu već mora biti odbačeno, pa Izanaki i Izanami dete stavljaju u čamac od trske i puštaju niz vodu. Ovaj čin je odraz običaja sahranjivanja u vodi, praktikovanog u drevnom Japanu, ali ujedno predstavlja i poznati internacionalni motiv. Dete bačeno u more jedna je od najznačajnijih mitoloških tema vezanih za simboliku vode. Greška je ispravljena tek kada su Izanaki i Izanami ponovili obred venčanja i kada je muškarac dobio prvenstvo. Tako postaje moguć božanski brak (*hieros gamos*), i ujedno i nastavak teogonijskih (kosmogonijskih i etioloških) procesa.

Japanski mit o stvaranju zemlje i bogova daje pregled četrnaest ostrva i trideset pet bogova, nastalih polnim sjedinjenjem božanskog praroditeljskog para. Novostvoreni bogovi personifikuju različite elemente prirode. Razmatrajući japansku mitologiju, Meletinski piše da ona pripada razvijenim mitologijama, u kojima je proces kosmogeneze predstavljen kao „teogonijska genealogija, u kojoj jedni bogovi, koji modeluju izvesne prirodne predmete, rađaju, ponekad na ne sasvim normalan način (znak natprirodnog), druge bogove, koji modeluju određene fragmente prirode ili, čak, apstraktne pojmove" (Meletinski, 1984: 207).

Nadalje se teogonijski procesi u japanskom zapisu ostvaruju uglavnom različitim vrstama metamorfoza. Rodivši poslednjeg u nizu, boga vatre, Izanami se teško razboli i umre, čime se boginji dodeljuju i osobine smrtnika. (Kosmogonijsko značenje vatre je ambivalentno i na granici je između prirode i kulture.) I bog Izanaki pokazuje emocije karakteristične za čoveka u afektu: ubija novorođenog sina kriveći ga za ženinu smrt. *Kođiki* otkriva karakteristike jedne vrste mitova o stvaranju,

12 Meletinski naglašava da je mitsko (početno, prvo, rano) vreme – epoha „prvih predmeta, prvih radnji: prva vatra, prvo koplje, prva kuća, prvi i stoga paradigmatski činovi fizioloških funkcija, ritualnih radnji, primene lekovitih sredstava,načina lova, prvi moralno negativni ili pozitivni postupci." (Meletinski 2009: 31−32).

u kojima božanstva nastaju od krvi, izlučevina ili delova tela drugih bogova. Od izlučevina boginje Izanami nastaju bogovi koji oličavaju elemente prirode i ljudske delatnosti u vezi sa zemljom i njenom eksploatacijom. I dok se suze neutešnog Izanakija pretvaraju u boginju plačne planine, krv i telo ubijenog boga vatre transformišu se u različita božanstva. Od krvi nastaje osam bogova, a među njima oni koji personifikuju vodu i sečiva (što ima svoju dodatnu logiku jer se sečivo kuje u vatri). Osim njih, nastaju i bogovi koji oličavaju vatru, grom i munju, budući da u primitivnoj svesti postoji jasna veza između vatre i groma koji vrlo često izaziva vatru. Od delova tela ubijenog boga vatre nastaje osam bogova koji personifikuju delove reljefa.

U potrazi za boginjom Izanami, Izanaki silazi u Zemlju noćne tame. U *Kođikiju* su razvijene predstave i motivi o podzemnoj zemlji mrtvih, koju od sveta živih odvaja brdo Hira i ogromni kamen koji postavlja Izanaki. Ove prirodne prepreke čine delimično propustljivu magičnu granicu koju može proći samo živi junak, dok je mrtvima to onemogućeno. U ovoj mitološkoj priči prepoznajemo nekoliko dobro poznatih internacionalnih motiva. Pre svega, tu je više motiva kršenja tabua, od kojih jedan, nadaleko poznat kao orfejevski motiv, predstavlja kršenje zabrane gledanja, što za posledicu ima trajnu razdvojenost od voljene osobe. U siže je uklopljen i motiv o Persefoni, po kom kušanje hrane u svetu mrtvih uzrokuje nemogućnost povratka na „ovaj svet“. Možda najpoznatiji internacionalni motiv zastupljen iz ovog segmenta prvog toma japanskog zapisa, predstavlja magični beg. Junak iza sebe baca različite predmete, a njihove transformacije postaju prepreke progoniteljima. Konačno, spajanje funkcija boginje plodnosti i vrhovnog htonskog božanstva, koje prepoznajemo u liku boginje Izanami, takođe je motiv prisutan u kulturama širom sveta.

Pobegavši iz zemlje mrtvih, Izanaki prvo odbacuje predmete koje je nosio sa sobom, a zatim se pročišćava od nečistoće iz podzemnog sveta. Na taj način nastaje mnoštvo bogova, što znači da se od nečistoće rađa nešto novo, božansko i sveto. Predmeti u Izanakijevom vlasništvu preobražavaju se u bogove koji istovremeno personifikuju elemente prirode (pučina, žal, obala, račvanje puta) i ljudske delatnosti (putovanje, drešenje i merenje). Prvo se transformiše štap, i od njega nastaje mesto koje sprečava ulazak zlih duhova, što granicu između ovog i onog sveta čini čvršćom.

Izanaki potom pribegava obrednom pranju (rečnom i morskom) vodom, nakon kultno nečistog kontakta sa mrtvima. Ovaj čin predstavlja

početak ideje *misogi*, ritualnog pročišćenja čistom vodom, što je zapravo prototip jednog od najznačajnijih šintoističkih obreda − obreda pročišćenja, *harae (harai*). Vodom se sa tela i iz uma uklanjaju nečistoća i greh, i samim tim obavlja duhovno pročišćenje, dok se istovremeno prisvaja nevidljiva snaga vode. Pročišćenje vodom poznato je i u drugim religijama, pa i u hrišćanstvu gde se vodom obavlja sveti čin krštenja. Od nečistoće prvo nastaju bogovi koji personifikuju nesreće, a odmah za njima i oni koji te nesreće i zlo ispravljaju. Ovo je odraz jedne od osobenih crta *šinto* religije, a to je dualizam, tako da s jedne strane postoje život, zdravlje, čistota i plodnost, a s druge, smrt, bolest, nečistoća i jalovost. Time se u kosmološkom smislu održava ravnoteža koja je preduslov za postojanje i opstanak.

Na samom kraju obrednog pranja, bog Izanaki je isprao levo oko, i tako nastaje Velika boginja sunca, Amaterasu. Boginja Amaterasu je solarno božanstvo i glavni od tri najvažnija dela kosmološke dimenzije postojanja. Sunce je izvor života, stvaranja i razvoja. Bez njegove toplote i energije ne bi bilo ni života. Japanci su oduvek znali da njihov svet u potpunosti zavisi od primalne moći sunca. Izanaki boginji Amaterasu poverava vlast nad Uzvišenim nebeskim poljem i ovim činom ona postaje vrhovno božanstvo japanskog panteona. Ispiranjem desnog oka nastaje bog meseca Cukujomi, koga Izanaki zadužuje da upravlja Zemljom noći. Zanimljivo je da bogu Meseca u *Kođikiju* nije pridata posebna važnost i da se on u daljem tekstu više ne spominje. Ispiranjem nosa, nastaje bog oluje i prirodnih sila, Take Haja Susanoo (smatraju ga i božanstvom zvezda), koga postavlja da vlada Morskim poljem. Ova tri božanstva − sunce, mesec i zvezda, predstavljaju trojstvo, u šintoizmu nazivano tri svetla (*san hikari*), a njihovo postojanje je od fundamentalonog značaja za sve forme života na Zemlji. Uprkos načinu njihovog nastanka, ova tri božanstva smatraju se decom i boginje Izanami i međusobnim srodnicima. „Mit o postanku Meseca i Sunca od očiju nije jedini mit o postanku ovih nebeskih tela u drevnom Japanu, ali je to danas svakako najpoznatiji i reprezentativni motiv“, prisutan svuda po svetu, počev od, Japanu najbliže, kineske mitologije, zatim indijske i drugih (Obayashi, 1986: 9−21).

U *Kođikiju* sledi mitološka priča o bratu i sestri, bogovima Susanou i Amaterasu. Dok su Velika boginja sunca, Amaterasu i bog Meseca Cukujomi obavljali svoja zaduženja, bog gromovnik Susanoo je plačući neprestano tražio da ide u Zemlju svoje pokojne majke, Izanami. Njegovo ponašanje je izazvalo brojne nesreće. Sva voda u prirodi se pretvori-

la u njegove suze, tako da su reke i mora sasvim presahnuli, planine se osušile, a zli duhovi preplavili svet i izazvali brojne nesreće.[13] Na taj način, Susanoo pokazuje svoj pravi lik trikstera, koji remeti prirodni poredak, izazivajući haos i nesreće, što je sankcionisano njegovim proterivanjem sa Neba. To je sasvim u skladu sa Dilonovim mišljenjem da se u mitu „cene red, verbalna i intelektualna aktivnost, poslušnost, prinuda i lojalnost. Haos, impulsivnost, instinktivno reagovanje, zavist i pobuna uvode nered u harmoniju prvobitne vizije, donoseći sa sobom patnju, razdor i smrt“ (Dillon, 2010: 497−498).

Susanoo prvo dolazi do svoje sestre, boginje Amaterasu, da bi se oprostio od nje. Nakon što se uverila u bratovljeve dobre namere, oni se zavetuju i počinju da rađaju decu. Međutim, za razliku od Izanakija i Izanami, oni to ne čine polnim sjedinjenjem već jednim vidom motiva čudesnog začeća – partenogenezom, uz određene magijske radnje. Ovoga puta životvorne osobine imaju njegov mač i njeni dragulji. Incest je morao biti izbegnut, kako se tumači, jer je Amaterasu predačko božanstvo japanskih careva. Zato ona ostaje devica, neokaljana grehom seksualnog čina.

Navodno obradovan rođenjem tri devojčice, a mnogo verovatnije revoltiran time, bog Susanoo divlje slavi pobedu. Pri tom čini razna nevaljalstva i pokreće silne nesreće. Zbog svega toga, Velika boginja sunca, Amaterasu, toliko se uplašila, da se zatvorila u Nebesku pećinu i ostavila svet u potpunom mraku. Zbog toga nebeski bogovi odlučuju da kazne Susanoa. Pošto mu odrede globu, odseku bradu i počupaju nokte sa ruku i nogu, kako bi ga pročistili od počinjenog greha, oni ga izopšte iz nebeskih sfera. Silaskom u središnju sferu, Susanoo gubi osobine trikstera i ponaša se u skladu sa svojstvima kulturnog junaka: ubija čudovišnu zmiju sa osam glava i osam repova, spasavši tako devicu sigurne smrti.[14] Odatle dospeva u zemlju mrtvih, gde postaje vrhovno htonsko božanstvo umesto svoje majke, boginje Izanami.

13 Osnivač strukturalne antropologije, Klod Levi-Stros, u svojim *Mitologikama* poredi mit o sinu boga Izanakija, bogu oluje i prirodnih sila, Susanou, sa južnoameričkim mitovima sa motivom deteta koje je majka napustila i koje uporno nastoji da joj se vrati (Levi-Strauss,1963: 292).

14 Meletinski ukazuje na to da „s neba silaze bogovi ili njihovi naročiti izaslanici, kulturni junaci ili div-junaci koji vrše na zemlji određenu misiju – obučavanja ljudi kulturi, uništavanja zlih demona [...] Na taj način, kosmogonijski čin odvajanja neba od zemlje stvorio je neophodne uslove da se kvalitativno raščlani kosmički prostor u vertikalnom pravcu.” (Meletinski 1984: 218)

Međutim, pre nego što je konačno napustio Uzvišeno nebesko polje, Susanoo u pravom triksterskom duhu, stiže da počini još jedno nedelo. Meletinski pod kosmizacijom haosa podrazumeva i delanje mitskog kulturnog junaka-prapretka, koje se ogleda u nabavljanju kulturnih dobara ili u borbi protiv htoničkih čudovišta. Istovremeno, taj junak je u stanju da unosi i elemente socijalnog haosa (koji je u nizu slučajeva implicira i kosmički haos), ispoljavajući egoizam, gramzivost, hipererotiku, kršeći bračna pravila i zakone. To se delimično objašnjava smeštanjem radnji u mitska vremena, delimično time što se sinkretički junak mita javlja kao glavni subjekat i pozitivnih i negativnih radnji, a delimično i „time što se elementi haosa predstavljaju kao nekakav odušak, čije dopuštanje, na kraju krajeva, učvršćuje društveni poredak". (Meletinski, 2009: 38)

Susanoo je od boginje žitarica, Oogecuhime, zatražio hranu za put. Međutim, kada je krišom video da ona iz svog nosa, usta i zadnjice vadi đakonije od kojih priprema raznorazna jela, pomislio je da je ta hrana oskrnavljena, pa ju je zato ubio. Od tela ubijene boginje nastaje sledeće: iz njene glave – svilena buba, iz dva oka – pirinač, iz dva uha – proso, iz nosa – crveni pasulj, iz međunožja – ječam, a iz njene zadnjice – soja. Onda je Majka boginja, Kamu Musuhi, naložila da se zrna sakupe i upotrebe za seme. Ovaj odeljak možemo posmatrati kao etiološku priču o nastanku pet vrsta žitarica i svilene bube od delova tela ubijene boginje. Prvi put u *Kođikiju* metamorfoza nije istovremeno u funkciji teogonije, ili, drugim rečima, transformaciojom nastaju konkretni elementi flore i faune, a ne božanstva koja ih oličavaju.

Motiv o nastanku osnovnih poljoprivrednih kultura, u ovom slučaju žitarica, od delova tela raskomadane boginje, rasprostranjen je po azijskom kontinentu, i u literaturi se naziva Hajnuvele (Hainuwele) tip motiva, ili mitema Hajnuvele.[15] Sličan mit sa širim kontekstom javlja se u kineskoj mitologiji, kada kosmički div Pan Ku (P'an-Ku) umire, a iz delova njegovog tela nastaju svi postojeći elementi sveta. Taj mit razmatra i Meletinski (1984: 205−206), ukazujući na činjenicu da u mitologijama

15 Po istoimenom mitskom liku sa ostrva Seram na ostrvima Maluku, devojci čudesnog rođenja, koja je posedovala mogućnost da vršeći nuždu stvara razne dragocenosti. Kada su je meštani ubili verujući da je grešno to što ona radi, njen muž je raskomadao njeno telo, delove sahranio, a iz svakog od njih nikla je drugačija biljka. Te biljke danas stanovnicima Indonezije predstavljaju osnovnu hranu. Ovaj mit je predstavio A. E. Jansen, posle ekspedicije na ostrva Maluku, a opisao ga je Džozef Kembel u svom radu *Maska bogova: Primitivna mitologija* (up.: Meletinski 1984: 205−206).

postoji „kosmička transformacija koja se odnosi na originalni svet bez odgovarajućih ljudskih sredstava za opstanak, koji se kroz neki događaj (npr. smrt Hajnuvele) transformiše u svet poznat ljudskom rodu, u kom je moguće živeti, svet sa vegetacijom, životinjama i drugim što ranije nije postojalo.“ Mnogi mitovi srodni Hajnuvele tipu i tipu kulturnog heroja poput Prometeja, predstavljaju objašnjenja za događaje koji su transformisali svet u korist čoveka, poput pronalaska zemljoradnje i korišćenje vatre.

Ovaj motiv se može shvatiti i kao odraz običaja prinošenja žrtve radi dobrog roda. Meletinski piše o tome kako se u arhaičnim mitologijama često javljaju priče o stvaranju životinja, biljaka, i drugih prirodnih elemenata od tela ubijenog živog bića, najčešće antropomorfnog lika. Prototip takvog sižea zapravo je žrtvovanje jer se devojka prineta kao žrtva pretvara u žitarice, oživljava biljni svet i sl. Meletinski navodi upravo primer „takozvane miteme Hajnuvele“, svojstvene arhaičnim zemljoradničkim društvima, koja objašnjava shodan ritual (Isto).

Kao što se može zaključiti na osnovu našeg rada, različite varijante mita o stvaranju moguće je pronaći u kulturama naroda širom sveta. Ove predstave imaju i zajedničku karakteristiku: gotovo uvek se kao inicijalna faza procesa stvaranja sveta javlja pretvaranje haosa, kao stanja neuređenosti, u organizovan kosmos. Meletinski (1984: 208−209)ukazuje na to da se entropija savlađuje informacijom, a da je „mitološka informacija *par excellence* upravo kosmogonija, kao pripovedanje o strukturisanju, formiranju uređenog sveta iz njegovog haotičnog prvobitnog stanja.“ Takve predstave on pronalazi u polinezijskoj, japanskoj, kineskoj, staroameričkoj (pretkolumbovskoj), egipatskoj, vavilonskoj, grčkoj, skandinavskoj, jevrejskoj i drugim mitologijama. Kada kosmos u mitovima i spolja i iznutra trijumfuje nad haosom, i mitovi na taj način ostvaruju svoju višu namenu. Lauri Honko podseća na ključnu dimenziju mita kao priče o bogovima, religijski prikaz početka sveta, postanje, gde su „prvobitni događaji primeri božanskih dela kojima su stvoreni svet, priroda i kultura u njihovoj celokupnosti i uspostavljen njihov poredak koji i dalje opstaje“ (Honko, 1984: 41−52). Uprkos tome što se nekada čini da do kosmizacije haosa dolazi spontano, bez uticaja neke „više sile“, u kosmogonijskim mitovima razvijenih mitoloških sistema preobražavanje haosa u kosmos uglavnom je rezultat regulativne delatnosti bogova.

Kada govorimo o Japanu, upoznavanje sa stranim kulturama, prevashodno sa korejskom i kineskom, podstaklo je zanimanje Japanaca za

poreklo sveta i sopstvene nacije. Dokaz za to pronalazimo u najstarijim sačuvanim istorijskim hronikama, koje nose elemente herojske idealizacije. U skladu sa namenom, *Kođiki* pruža samo jednu verziju mita, dok *Nihongi* daje više varijanti. Osobenost japanske stilizacije ovih predstava, leži u činjenici da se kosmogonija uglavnom poistovećuje sa teogonijom. Drugim rečima, japanski panteon čini zbir personifikovanih prirodnih, geografskih i drugih pojava, na koju ukazuje ime boga-duha. Prvi bogovi japanskog panteona nastaju spontano, da bi stvaranje bilo nastavljeno polnim sjedinjavanjem praroditeljskog para. Nadalje se teogonijski procesi ostvaruju transformacijama najrazličitijih mogućih elemenata u posedu božanstava, među kojima su i izlučevine, krv ili delovi tela. S premeštanjem težišta na središnju sferu, teogonijskih procesa više nema i sve je manje numinoznog. Likovi više nisu bogovi već junaci-ratnici, da bi u trećem tomu dobili isključivo ljudske osobine i postali akteri realnih događaja.

Mi se i danas, poput naših davnih predaka pitamo kada je i na koji način nastao kosmos, da li je on delo jednog tvorca i kakva mu je dalja sudbina. Kada se zamislimo nad tim, shvatamo da u tim razmišljanjima i nismo odmakli mnogo jer je naše viđenje kosmosa i dalje umnogome u sferi nagađanja.

LITERATURA

Dillon, J. J. (2010). The Primal Vision: The Psychological Effects of Creation Myth. *Journal of Humanistic Psychology* (pp. 497−498). [on-line]. Dostupno preko: http://jhp.sagepub.com/content/50/4/495 [27. 03, 2020]

Ellis, H. W. (1982). Creationism Discussion Continues. *Physics Today*, Vol. 35, No.10, (pp. 12−13).

Frejzer, DŽ. DŽ. (2003). *Zlatna grana*. Beograd: Ivanišević.

Hasel, G. (1974). The Polemic Nature of the Genesis Cosmology. *The Evangelical Quarterly*, Vol.46, No.2, April-June, (pp. 81−102).

Honko, L. (1984) The problem of defining myth. In A. Dundes (Ed.), *Sacred narrative: readings in the theory of myth*. Berkeley: University of California Press, (pp. 41−52).

Kembel, DŽ. (2004). *Heroj sa hiljadu lica*. Novi Sad: Stylos.

Kođiki – Zapisi o drevnim događajima. Oo no Jasumaro (ed.) Prev. sa starojapanskog jezika Jamasaki-Vukelić H, Vasić D, Kličković D, Glumac D (2008). Beograd: Rad.

Levi-Stros, K. (1982). *Mitologike 2*: *Od meda do pepela.* Beograd: Prosveta, BIGZ.

Long, C. *Alpha* (1963)*. The Myths of Creation*. New York: Collier Books.

Meletinski, E. M. (1984). *Poetika mita*. Beograd: Nolit.

Meletinski, J. M. (2009). *Uvod u istorijsku poetiku epa i romana*. Beograd: SKZ.

William, G. A. (ed., transl.) (2005). *Nihongi*: *Chronicles of Japan from the Earliest Times to A.D. 697*. Rutland: Vt., C.E. Tuttle Co.

Obayashi, T. (1985). Uji Society and Ie Society from Prehistory to Medieval times. *Journal of Japanese Studies*. Vol. 11, No. 1 / Winter.

Obayashi, T. (1961). *Nihon shinwa no kigen*. Tokyo: Kadokawa shoten.

Obayashi, T. (1986). *Shinwa no keifu – Nihon shinwa no genryuwo saguru*. Tokyo: Seidosha.

Ogihara, A. et al. (ed.). (1973). *Kojiki*, *Jodai kayo.* Tokyo: Shogakukan.

Sakamoto, T. (ed.) (2000). *Nihon koten bungaku taikei* 67, *Nihonshoki* 1. Tokyo: Iwanami shoten, 1982.

Ševalije Ž. i Gerbran A. (2004). *Rečnik simbola*, Beograd: Stylos.

Van Over, R. (1980). *Sun Songs: Creation Myths from Around the World*. New York: New American Library.

Vasić, D. (2008). *Sunce i mač – Japanski mitovi u delu* Kođiki. Beograd: Rad.

Yoshida, A. (1974). *Girisha shinwa to Nihon shinwa, hikaku shinwagaku no kokoromi*. Tokyo: Misuzu Shobo.

Yoshida, A. (1996). *Nihon no shinwa densetsu*. Tokyo: Seidosha.

Danijela Vasić

JAPANESE CREATION MYTHS

Summary

In almost every tradition of the world we can find creation myths, which are extremely important for the community where they appeared. They consist of narrative elements and poetic images, which represent the fundamental aspects of life in ancient community, religious symbols, social norms and customs that constitute a particular tradition. In Japan, such myths are recorded in the oldest extant records: the *Kojiki* (*The Records of Ancient Matters*, 712) and the *Nihongi* (*The Chronicles of Japan*, 720). Although similar regarding form and content, these works were written with different aims. The *Nihongi* was written on the model of Chinese official histories. It emphasizes the Japanese national identity, and the autonomy of Japanese Empire in relation to China and Korea. Likewise, this work demonstrates the local culture resources as it keeps all versions of a myth or a legend. On the other hand, the *Kojiki* was created in order to express a vision of the mythological origin of the imperial family, so it insists on one official version of a tale which best suits the government. These differences are evident at the very beginning of both works − in the creation myth. The *Nihongi* provides several versions of the creation myth. The first reveals reflection of Chinese mythology, but the other versions of the creation myth in the *Nihongi*, as well as the selected one in the *Kojiki*, depict Shinto elements. The theogony in Japanese tradition is often equated with the cosmogony or the various etiological myths about the origin of different elements of nature. The process of creation continues with an ancestor couple`s sexual union, and with different transformations: of the goddess' excretions, blood and body parts of murdered gods, objects owned by a particular deity, during ritual purification, etc.

Key words: *Kojiki*, *Nihongi*, Shinto, Japanese mythology, creation myth, *kami*, theogony, cosmogony

Весна З. Дицков*
Филолошки факултет
Универзитет у Београду

https://doi.org/10.18485/analiff.2020.32.2.12
821.821.173.09-97
Originalni naučni rad
Primljen: 21.05.2020
Prihvaćen: 12.09.2020

POPOL VUH. СВЕТА КЊИГА МАЈА: НЕКИ КЊИЖЕВНО-КУЛТУРОЛОШКИ АСПЕКТИ[1]

Предмет овог рада је сагледавање и тумачење појединих књижевних и културолошких аспеката дела *Popol Vuh*, једног од најзначајнијих остварења из прехиспанског периода које је оставио народ Киће, један од огранака Маја. У том циљу, бавимо се структуром и наменом ове творевине, са циљем да укажемо на њену вишеслојност (космолошку, идеолошку, религиозну, историјску). Резултати научних истраживања указују на то да су сва објашњења космолошког карактера о боговима, пореклу света и живота на земљи, као и предања о настанку Кића и њиховом развоју, трајно сачувана у колективном сећању овог америндијанског народа првенствено захваљујући делу *Popol Vuh,* које представља основну потку његовог културног, националног и етничког идентитета.

Кључне речи: Маје, Киће, књижевност Маја, *Popol Vuh,* мајанска религија, мајанска митологија, култура Маја, прехиспанске књижевности, Средња Америка.

Прехиспанске књижевности (*literaturas prehispánicas*) обухватају творевине које представљају културолошки израз аутохтоних народа настањених на америчком континенту пре шпанског освајања. Поменута дела само условно могу да се назову књижевним у европском значењу ове речи, с обзиром на то да су имала веома изражену друштвену функцијуса историјском, религиозном, идеолошком и едукативном конотацијом (чување података о владарима и значајним догађајима од заборава, слављење богова, тумачење космогонијског сис-

* vesna.dickov@fil.bg.ac.rs

1 Овај рад је био изложен у виду усменог саопштења (под истим насловом) на међународној научној конференцији *Културе, речи, религије* која је одржана у Београду, на Филолошком факултету, од 27. до 28. маја 2019. године.

тема и календара); у највећем броју случајева, настајала су у склопу религијских структура, била су анонимна и преносила су се усменим путем; записивана су прво пиктографско-идеографским писмом, а потом (по доласку Шпанаца) латиницом. (Pavlović-Samurović, 1993: 13)

У оквиру прехиспанских књижевности посебно место заузима *Popol Vuh*. Ово дело се преносило усменим путем међу припадницима народа Киче (*los quichés*), једним од огранака народа Маја (*los mayas*)[2]; постојала је и верзија записана хијероглифима, која је изгубљена, док први сачувани запис, сачињен шпанском латиницом на староседелачком језику, чији је творац био највероватније анонимни америндијанац, потиче из средине XVI века. Поменути рукопис је, међутим, остао непознат све до почетка XVIII века, када га је пронашао шпански свештеник Франсиско Хименес (Francisco Jiménez) у цркви Светог Томе (*la iglesia de Santo Tomás*) у гватемалском селу Ћичикастенанго (*Chichicastenango*) и превео на шпански језик (сâм наслов *Popol Vuh* [*popol* – скуп, сабор, заједничка кућа; *vuh* – књига, хартија] гласио је *El libro de la comunidad* [*Књиīа заједнице*], односно *El libro del consejo* [*Књиīа савеīа*]). Заснован на митовима и легендама, *Popol Vuh* представља свету књигу Маја која првенствено говори о стварању универзума и постанку живота на земљи. С обзиром на то да је митове код народа Маја-Киче, поред космолошке функције и магијско-религиозног облика спознаје, истовремено одликовало и својство историјског сведочанства о владарима и значајним друштве-

2 Маје, етничка група непознатог порекла, настањивала је широку област полуострва Јукатан, као и данашњих држава Гватемале и Хондураса, створивши једну од најзначајнијих цивилизација преколумбовског доба; имали су веома развијену пољопривреду, пчеларство, риболов, лов, системе наводњавања, док у погледу појединих домета из познавања природе уопште нису заостајали за достигнућима тада познатим у Европи; такође је утврђено и постојање најмање сто градова на територији древних Маја, који су били организовани у виду административних и верских центара (Paligorić, 2003: 23). Мајанска цивилизација достиже свој врхунац у друштвеном, економском, технолошком, научном и уметничком смислу средином класичног периода, анадирање Толтека (*lostoltecas*) из мексичке долине означава крај овог доба, губитак независности Маја и почетак њихове декаденције и коначне пропасти. Сматра се да је народ Киче (један огранак Маја) населио планинске пределе Гватемале по окончању класичног периода мајанске цивилизације. У време доласка Шпанаца у Мексико (1521. године) и Гватемалу (1542. године), Маје нису више постојале као хомогена етничка заједница, а сви њихови велики градови-религиозни центри били су већ одавно напуштени.

но-политичким збивањима, *Popol Vuh* садржи предања која су била дубоко и вишеструко уткана у колективну културну свест овог мезоамеричког народа.

Спољашња композиција *Popol Vuha* указује на постојање међусобно повезана четири дела и кратког „Увода“ (“Introducción”) у којем се помиње изгубљена „давна књига“, са описима стварања „сваког дела неба и земље“, као и појава њене потоње верзије, записане у време хришћанства са циљем да се сачувају од заборава древна предања о прапочетку и настанку свега онога што је створио народ Киче (*Popol Vuh,* 1980: 5).

Први део *Popol Vuha* је посвећен миту о стварању света и појави свеколиког живота на земљи, који се – за разлику од библијског предања – рађа из ништавила и у апсолутној тишини (Miller, Taube, 1993: 134).

> Ovo je priča o vremenu kada je sve bilo prazno, sve u miru, utihlo; sve nepokretno, umuklo, a prazna su bila i prostranstva nebeska.
>
> Počinjemo prvu priču, prvo kazivanje. Još nije bilo nijednog čoveka, životinja, ptica, riba, rakova, drveća, kamenja, pećina, ponora, trava ni šuma: samo se nebo širilo.
>
> Ništa nije bilo združeno da bi stvaralo buku, ništa se nije kretalo, ustalasavalo, niti je bilo javke sa neba.
>
> Ništa se nije kretalo uspravno; samo je bila voda usnula, more utihlo, pusto i mirno. Ničemu još nije bio darovan život.[3]
>
> (*Popol Vuh,* 1980: 9)

Принцип двојства (дан-ноћ, мушкарац-жена, небо-земља, материјално-духовно) представља исходиште свеколике мајанске културе. Дуализам је уткан како у религију и космогонију овог преколумбовског народа тако и у његово друштвено уређење. У том светлу, може

3 “Ésta es la relación de cómo todo estaba en suspenso, todo en calma, en silencio; todo inmóvil, callado, y vacía la extensión del cielo. / Ésta es la primera relación, el primer discurso. No había todavía un hombre, ni un animal, pájaros, peces, cangrejos, árboles, piedras, cuevas, barrancas, hierbas ni bosques: sólo el cielo existía. / [...] No había nada junto, que hiciera ruido, ni cosa alguna que se moviera, ni se agitara, ni hiciera ruido en el cielo. / No había nada que estuviera en pie; sólo el agua en reposo, el mar apacible, solo y tranquilo. No había nada dotado de existencia.” (P*opol Vuh*, 1971: 23)

се рећи да се је и *Popol Vuh* заснован на концепту постојања вечног двојства: сви протагонисти, било да су божанског или сакралног порекла, јављају се у паровима и делују у складу са контрастном динамиком, која се постиже наизменичним смењивањем двојних, супротстављених активности. Учење о комплементарној природи ствари, које не препознаје изоловано постојање јединки и/или појава, има за последицу поимање хармоничне коегзистенције небеских и световних аспеката божанстава, при чему духовно и материјално не одражавају дихотомију између добра и зла, већ се складно допуњују и преплићу; тако, већ на самом почетку *Popol Vuha* указује се на одлуку о чину стварања света која није произишла из индивидуалног расуђивања једног Творца, већ представља резултат заједничког договора два божанства (Hart, 2008: 34).

> Samo je mir carovao, tišina vladala u tami, u noći.Samo Začetnik i Stvoritelj, Tepeu, Gukumac, Praočevi naši bejahu u vodi, okruženi svetlošću. Bili su skriveni u perje zeleno i plavo, zato su se zvali Gukumac. Po prirodi su bili veleumni i veliki mislioci. Tako je postojalo nebo i Srce Neba, a to je ime Boga, tako su ga prizivali, pripoveda se.
>
> A onda je ovamo došla Reč (stvoriteljska). Pojavili su se zajedno Tepeu i Gukumac, u tami, u noći, i govorili su među sobom Tepeu i Gukumac. Pričali su tako, dogovarajući se i razmišljajući, saglasili su se, uskladili svoje reči i svoje misli. U tome razgovoru pokazalo im se sasvim jasno, da će, kad zazori, morati da se pojavi čovek. Onda odlučiše da se stvori i poraste drveće, puzavice, da se rodi život i da se stvori čovek. Tako su odlučili u magli, u noći, po želji Srca Neba, što se zove Hurakan.[4]
>
> (*Popol Vuh,* 1980: 9)

4 "No había nada que estuviera en pie; sólo el agua en reposo, el mar apacible, solo y tranquilo. No había nada dotado de existencia. / Solamente había inmovilidad y silencio en la oscuridad, en la noche. Sólo el Creador, el Formador, Tepeu, Gucumatz, los Progenitores, estaban en el agua rodeada de claridad. Estaban ocultos bajo plumas verdes y azules, por eso se les llama Gucumatz. De grandes sabios, de grandes pensadores es su naturaleza. De esta manera existía el cielo y también el Corazón del Cielo, que éste es el nombre de Dios. Así contaban. / Llegó aquí entonces la palabra, vinieron juntos Tepeu y Gucumatz, en la oscuridad, en la noche, y hablaron entre sí y meditando; se pusieron de acuerdo, juntaron sus palabras y su pensamiento. / Entonces se manifestó con claridad, mientras meditaban, que cuando amaneciera debía aparecer el hombre. Entonces dispusi-

Након стварања земље и животиња, Зачетник (*Creador*) и Ствоитељ (*Formador*) субезуспешно покушавали да направе човека:прво, од земље и блата, а потом – уз помоћ видовитих божанстава Ишпиакока (*Ixpiyacoc*) и Ишмукане (*Ixmucané*) – од дрвета. Поред ових активности реализованих у време када је било мало светлости на земљи, јер још није сијало сунце (иако је небо постојало), описује се појава охолог бића Вукуб-Гакиша (*Vucub-Caquix*), које је желело да преузме улогу сунца и месеца, и његових гордих синова Сипакне (*Zipacná*), створитеља планина, и Кабракана (*Cabracán*), који је потресао планине; сву тројицу су усмртили божански близанци Хунахпу (*Hunahpú*) и Ишбаланке (*Ixbalanqué*).

Други део *Popol Vuha* доноси изненадни заокрет и бројне промене на структуралном плану. Тематски, мит о стварању света уступа место предању о божанским близанцима, чија провенијенција такође спада у домен унетих иновација како због њиховог мешовитог порекла (Ишкик [*Ixquic*], Ишбаланкеова и Хунахпуова мајка, била је кћерка Кућумакика [*Cuchumaquic*], једног од господара подземља Шибалбе [*Xibalbá*], а отац Хун-Хунахпу [*Hun-Hunahpú*] је био син Ишпиакока и Ишмукане, божанстава која долазе са неба) тако и по самој природи њиховог зачећа које одликују елементи фантастике (Хунахпу и Ишбаланке су настали из пљувачке Хун-Хунахпуове лобање која је пала на Ишикокин длан). С друге стране, Хунбац (*Hunbatz*) и Хунћоуен (*Hunchouén*), Хун-Хунахпуови синови које је добио са женом Ишбакијало (*Ixbaquiyalo*), бавили су се разним уметностима (свирачи, певачи, сликари, вајари) и финим занатима (драгуљари, срмари), веома цењеним код Маја, што сликовито говори о развоју и просперитету овог древног народа у целости.

Приповедање у другом делу *Popol Vuha* излази из оквира дотадашњег линеарног казивања и постаје ретроспективно: „Pošto smo prvo ispričali kako su pobedili Vukub-Gakiša, Sipaknu i Kabrakana ovde na zemlji, sada ćemo pripovedati o rođenju dvojice mladića što se zovu Hunahpu i Išbalanke.“[5] (*Popol Vuh,* 1980: 24). Догађаји и локације се

eron la creación y crecimiento de los árboles y los bejucos y el nacimiento de la vida y la creación del hombre. Se dispuso así en las tinieblas y en la noche por el Corazón del Cielo, que se llama Huracán.” (*Popol Vuh*, 1971: 23-24)

5 “Ahora contaremos el nacimiento de Hunahpú e Ixbalanqué, habiendo relatado primeramente la destrucción de Vucub-Caquix con la de Zipacná y la de Cabracán aquí sobre la tierra.” (*Popol Vuh*, 1971: 48)

учестало смењују, првенствено у зависности од делатности којима су заокупљени божански близанци, обухватајући широк спектар различитих средина (спољашњи свет, воду, небо и подземље), уз много алегоричних искушења и препрека (Кућа Таме – Кекума-Ха [*Quequma-ha*], Кућа Дрхтаја – Шушулим-Ха [*Xuxulim-ha*], Кућа Тигрова – Балами-Ха [*Balami-ha*], Кућа Слепих Мишева – Соци-Ха[*Zotzi-ha*], Кућа Кремен Ножева – Ћајн-Ха [*Chayin-ha*]).

С обзиром на то да други део *Popol Vuha* обилује поучним епизодама у којима је на симболичан начин приказана победа добра над злом, наративни тон је прилагођен овој дидактичној намени, те прелази из свечаног, који одликује први део текста, у етичко-морализаторски; величају се победе Ишбаланкеа и Хунахпуа, као и њихове врлине (довитљивост, разборитост, сналажљивост, храброст) наспрам негативних особина Господара Шибалбе (подмуклост, завист, пакост, грамзивост). Описи боравка божанских близанаца у подземљу, а, потом, њиховог изласка на површину земље, попримају значајне космолошке димензије; божански близанци својим умећем, вештинама и активностима успевају не само да савладају бројне препреке и превазиђу антагонизам који је постојао између неба и подземља, већ и да повежу ова два света у хармоничну целину, заједно са земљом као средишњим светом, створивши, на тај начин, повољне услове за појаву првог човека.

Трећи део *Popol Vuha* започиње митом о настанку човека у којем се оправдава сврховитост његове егзистенције; настанак човека, као и његово постојање, непосредно су одређени потребом богова да буду поштовани, слављени и да обезбеде себи поуздан извор хране:

> I rekoše Stvoritelji, Praočevi i Začetnici što se zovu Tepeu i Gukumac: „Došlo je vreme svitanja, neka se uobliči naše delo, neka se pojave oni što će nas podržavati i hraniti, slavovenčani sinovi, umni podanici, neka se ukaže čovek, ljudski rod na prostranstvima zemljinim. Tako su rekli.[6]
>
> (*Popol Vuh,* 1980: 63)

6 "Y dijeron los Progenitores, los Creadores y Formadores, que se llaman Tepeu y Gucumatz: 'Ha llegado el tiempo del amanecer, de que se termine la obra y que aparezcan los que nos han de sustentar y nutrir, los hijos esclarecidos, los vasallos civilizados; que aparezca el hombre, la humanidad sobre la superficie de la tierra.' Así dijeron." (*Popol Vuh*, 1971: 103)

Било који покушај да се проникне у суштину мајанске теогоније и космогоније, неминовно упућује на разумевање природне средине у којој је обитавао овај древни народ Мезоамерике. Непрегледна пространства прекривена џунглом, која има способност ауторевитализације у неповољним климатским условима (изложеност високим температурама, дуги сушни периоди), била су од суштинског значаја за формирање мајанске културе (Fuller, 1986: 139-140). Будући да нераскидива симбиоза свих бића представља неопходан услов опстанка живота на земљи, на почетку трећег дела *PopolVuha* истиче се активна улога биљака и животиња у процесу стварања човека.

> Od Pašila i Kajale, tako kazanih mesta, došli su klasovi žutog i belog kukuruza.
>
> A evo imena životinja koje su donele hranu: Jak (divlja mačka), Utiu (kojot), Kel (jedan papagaj koji se u narodu zove Ćokojo) i Hoh (jastreb, orao). Ove četiri životinje dojavile su im o kukuruzu žutom i kukuruzu belom, rekle su im da pođu u Pašil i pokazale im put za Pašil.
>
> I tako su pronašli hranu od koje će stvoriti meso čoveka novostvorenog, čoveka uobličenog, od nje je i krv, ona će poteći kao krv čovekova. Tako je kukuruz ušao (u sazdanje čovekovo) čudesnim delom Praočeva.[7]
>
> (*Popol Vuh,* 1980: 63)

Још у класичном периоду мајанске цивилизације, бог кукуруза, познат под именом бог Е (*eldiosE*), био је представљен као лепушкасти младић, из чије главе су израстали листови или стабљика кукуруза; повезиван јејош и са култом краљевских предака, иконографијом ритуалне игре лоптом и ритуалним плесом (Bošković 1990: 112). Први људи, односно, први припадници народа Киће (мушкарци Балам-Киће [*Balam-Quitze*], Балам-Акаб [*Balam-Acab*], Махукутах [*Mahucutah*] и Ики-Балам [*Iqui-Balam*] и њихове жене Каха-Палуна

7 "De Paxil, de Cayalá, así llamados, vinieron las mazorcas amarillas y las mazorcas blancas. / Éstos son los nombres de los animales que trajeron la comida: Yac (el gato de monte), Utiú (el coyote), Quel (una cotorra vulgarmente llamada chocoyo) y Hoh (el cuervo). Estos cuatro animales les dieron la noticia de las mazorcas amarillas y las mazorcas blancas, les dijeron que fueran a Paxil y les enseñaron el camino de Paxil. / Y así encontraron la comida y ésta fue la que entró en la carne del hombre creado, del hombre formado; ésta fue su sangre, de ésta se hizo la sangre del hombre. Así entró el maíz (en la formación del hombre) por obra de los Progenitores." (*Popol Vuh*, 1971: 103-104)

[*Cahá-Paluna*], Цомиха [*Chomihá*], Цунунуха [*Tzununihá*] и Какишаха [*Caquixahá*]) нису имали мајку, нити оца; уобличени су одједном, само чароделањем Праочева – Тепеуа и Гукумаца (*PopolVuh,* 1980: 64). У овом чудесном стваралачком чину, кукуруз је употребљен као градивни материјал од којега су саздани први људи, да би потом постао њихова основна животна намирница и најзаступљенија пољопривредна култура. Међутим, иако је кукуруз од почетка заузимао средишње место у култури народа Киће, током касног постклasичног периода када је дошло до уједињења и експанзије овог народа, Тохил (*Tohil*) се налазио на месту њиховог врховног божанства.

> Prvi se pojavio Tohil, tako prizivani bog, bio je u arci koju je na ramenima nosio Balam-Kiće. Odmah se pojavio i bog što se zove Aviliš, doneo ga je Balam-Akab. Mahukutah je doneo boga što se zvao Hakavic, a Iki-Balam je izveo svoga boga koga su prizivali po imenu Nikahtakah.
>
> I zajedno sa narodom Kiće prihvatila su ih i plemena Tamub. Tako su Tamubi svoga boga prizivali po imenu Tohil, prihvatili su ga pradeda i praotac Gospodara Tamuba, koje i danas poznajemo.
>
> Onda se ukazao bog i plemenu Ilokab. Tohil je bilo ime boga koga su pradeda i praotac Gospodara ovog plemena koje je i danas znano.
>
> Tako su bile prozvane sve tri grane Kiće-naroda i nisu se više razdvajale, jer je jedno bilo ime njihovog boga: Tohil Kiće-grane, Tohil Tamuba i Ilokaba; zajedničko im bejaše ime boga i zbog toga se nikada nisu razdvajale ove tri grane naroda Kiće.[8]
>
> (*Popol Vuh*, 1980: 67-68)

8 "Y el primero que salió fue Tohil, que así se llamaba este dios, y lo sacó a cuestas en su arca Balam-Quitzé. En seguida sacaron al dios que se llamaba Avilix, a quien llevó Balam-Acab. Al dios que se llamaba Hacavitz lo llevaba Mahucutah; y al dios llamado Nicahtacah lo condujo Iqui-Balam. / Y junto con la gente del Quiché, lo recibieron también los de Tamub. Y asimismo Tohil fue el nombre del dios de los de Tamub, que recibieron el abuelo y padre de los Señores de Tamub que conocemos hoy día. / En tercer lugar estaban los de Ilocab. Tohil era también el nombre del dios que recibieron los abuelos y los padres de los Señores a quienes igualmente conocemos ahora. / Así fueron llamadas las tres (familias) quichés y no se separaron porque era uno el nombre de su dios, Tohil de los Quichés, Tohil de los Tamub y de los Ilocab; uno solo era el nombre del dios, y por eso no se dividieron las tres (familias) quichés." (*Popol Vuh*, 1971: 111)

Многострукост испољавања божанстава, као и бројност ових манифестација, карактеристична је за све мезоамеричке религије (Bošković, 1990: 131).Тохил је био бог ватре, али уједно и бог сунца, као и бог кише. На скали религиозног вредновања божанстава, по уверењу Кића, бог сунца је од почетка био највише рангиран. „Naše prve majke i očevi nisu imali drvena ni kamena svetilišta, ali srca su im drhtalau iščekivanju sunca.“[9] (*Popol Vuh,* 1980: 67) Такође, Тохил јеу култури овог преколумбовског народа иницирао праксу неопходног жртвовања људи:

> -Šta moraju da prinesu plemena, o Tohile, što dođoše da mole za vatru, upitali su Balam-Kiće, Balam-Akab, Mahukutah i Iki-Balam?
>
> -Dobro! Hoće li da mi prinesu svoje grudi i svoja rebra? Pitajte srca njihova jesu li voljna da ih stegnem u zagrljaj? Ako to ne prihvate, neće dobiti vatru, odgovorio je Tohil.[10]
>
> (*PopolVuh*, 1980: 70)

Значај приношења људских жртава био је многострук у култури Кића и није се ограничавао искључиво на домен религиозних обреда. Тохил је био главни извор живота, а, уједно, представљао је и неприкосновеног јемца моћи за сваког владара овог народа. Имајући у виду да су основе друштвеног уређења биле утемељене уз помоћ и благослов врховног божанства, чиме је била обезбеђена константност и ригидност у одржању власти и друштвеног поретка, не чуди што је ритуал одавања почасти богу Тохилу био од есенцијалног и приоритетног значаја.

> Žrtvovanje još nije bilo počelo kad je Tohil prorekao moć i gospodstvo Balam-Kićeu, Balam-Akabu, Mahukutahu i Iki-Balamu.

9 “Nuestras primeras madres y padres no tenían todavía maderos ni piedras que custodiar, pero sus corazones estaban cansados de esperar el sol.” (*Popol Vuh*, 1971: 110)

10 “-¿Qué deben dar las tribus, ¡oh Tohil!, que han venido a pedir tu fuego?, dijeron entonces Balam-Quitzé, alam-Acab, Mahucutah e Iqui-Balam. / -¡Bueno! ¿Querrán dar su pecho y su sobaco? ¿Quieren sus corazones que yo, Tohil, los estreche entre mis brazos? Pero si así no lo desean, tampoco les daré su fuego, respondió Tohil.” (*Popol Vuh*, 1971: 115)

> Onamo u Tulan-Suivi, odakle su doselili, obikli su bili da ne jedu, da poste sve dane, čekajući dolazak zore i motreći na izlazak sunca. Stražarili su stalno da bi gledali veliku zvezdu što se zove Ikokih koja izlazi prva i izvodi sunce kad se rađa, sjajolikuIkokih što je večito treptala pred njima onamo na Istoku, još dok su bili u Tulan-Suivi, gde se pojavio njihov bog.
>
> Ne ovde, nego još tamo dao im je bog moć i gospodstvo, tamo su potčinili i pokorili plemena velika i plemena mala, tamo su ih žrtvovali Tohilu, prinoseći mu krv, sokove životne i rebra svih ljudi.[11]
>
> (*Popol Vuh,* 1980: 71)

Завршна поглавља трећег дела *Popol Vuha* говоре о миграцијама различитих огранака народа Киче у планинске крајеве Гватемале до којих је дошло због недостатка хране у прапостојбини (Тулану); ове сеобе су предводили зачетници појединих Киче племена (Балам-Киче и његова жена Ћаха-Палуна, Балам-Акаб и његова жена Ћомиха, Махукутах и његова жена Цунуниха, као и Ики-Балам и његова жена Какишаха). Долазак зоре и рађање сунца на новом пребивалишту описани су са снажним лирским набојем, који у великој мери доприноси уверљивости дескрипције. Комбиновањем учесталих набрајања и контраста постиже се жељена градација у интензитету наративног исказа којим се сунце приказује као заједнички, космички именитељ који повезује сва племена и све народе, чак и оне супротстављене.

> A onda je odjednom ogranulo sunce. Razigraše se životinje krupne i životinje male, podigoše se iz udolina kraj reka, iz jaruga, sa vrhova planinskih; sve upreše pogled onamo odakle se sunce rađa.

11 "Y esto no se había comenzado a hacer cuando fue profetizada por Tohil la toma del poder y el señorío por Balam-Quitzé, Balam-Acab, Mahucutah e Iqui-Balam. / Allá en Tulán-Zuiva, de donde habían venido, acostumbraban no comer, observaban un ayuno perpetuo, mientras aguardaban la llegad de la aurora y atisbaban la salida del sol. / Turnábanse para ver la grande estrella que se llama Icoquih, y que sale primero delante del sol, cuando nace el sol, la brillante Icoquih, que siempre estaba allí frente a ellos en el Oriente, cuando estuvieron allá en la llamada Tulán-Zuiva, de donde vino su dios. / No fue aquí, pues, donde recibieron su poder y señorío, sino que allá sometieron y subyugaron a las tribus grandes y pequeñas, cuando las sacrificaron ante Tohil y le ofrendaron la sangre, la sustancia, el pecho y el costado de todos los hombres." (*Popol Vuh*, 1971: 115-116)

> Odjednom zaurlaše lav, tigar. Ali prvo je zapevala ptica koja se zvala Kelecu. Uistinu se oveseliše sve životinje, raširiše krila orao i jastreb, sve ptice velike i ptice male.
>
> Svešteni oci i žrtvoprinosioci padoše na kolena; neodoljiva bejaše radost njihova, razveseliše se i oni iz Tamuba, i Ilokaba, pa Rabinali, Kakćikele, oni od Cikinahe, od Tuhalaha, Ućabaha, Kibaha, redom svi od Batena i Jaki Tepeu, sve plemena i danas znana. Teško je i reći koliko je bilo ljudi. U jednom trenu zablistala je zora svim plemenima.[12]
>
> (*Popol Vuh,* 1980: 75)

Предање о успостављању поретка на новим територијама указује на значај тесне спреге владара са божанским заштитницима; искрена вера у бољу будућност је могућа и остварива, јер се заснива на одобрењу, наклоности и сталној подршци богова. „Valja da će ovde biti bregovi naši i dolje naše. Mi smo uz vas; veličanstvena će biti slava naša i loza naša u delima naših ljudi. Vama pripadaju sva ova plemena i mi smo vaši zaštitnici (bližnji). Čuvajte svoja boravišta, a mi ćemo vas savetima voditi.“[13] (*Popol Vuh,* 1980: 77)

Четврти део *Popol Vuha* је у целости посвећен експанзији Кића; говори о сукобима и ратовима које је овај народ водио са околним племенима ради стицања превласти на територији коју су насељавали до шпанског освајања. Помињу се имена првих Кића (Балам-Киће, Балам-Акаб, Махукутах и Ики-Балам), као и њихових наследника (Коаиб [*Qocaib*], син Балам-Кићеа од Кавека [*Cavec*], Коакутек [*Qoacutec*],

12 “En seguida salió el sol. Alegráronse los animales chicos y grandes y se levantaron en las vegas de los ríos, en las barrancas, y en la cima de las montañas; todos dirigieron la vista allá donde sale el sol. / Luego rugieron el león y el tigre. Pero primero cantó el pájaro que se llama Queletzú. Verdaderamente se alegraron todos los animales y extendieron sus alas el águila, el rey zope, las aves pequeñas y las aves grandes. / Los sacerdotes y sacrificadores estaban arrodillados; grande era la alegría de los sacerdotes y sacrificadores y de los de Tamub e Ilocab y de los rabinaleros, los cakchiqueles, los de Tziquinahá y los de Tuhalhá, Uchabahá, Quibahá, los de Batená y los Yaqui Tepeu, tribus todas que existen hoy día. Y no era posle contar la gente. A un mismo tiempo alumbró la aurora a todas las tribus.” (*Popol Vuh*, 1971: 122)

13 “Verdaderamente aquí serán nuestras montañas y nuestros valles. Nosotros somos vuestros; grandes serán nuestra gloria y nuestra descendencia por obra de todos los hombres. Vuestras son todas las tribus y nosotros, vuestros compañeros. Cuidad de vuestra ciudad y nosotros os daremos vuestra instrucción.” (*Popol Vuh*, 1971: 125.)

син Балам-Акаба од Нихаиба [*Nihaib*], Коахау [*Qoahau*], син Махукутаха од лозе Ахау-Киче [*Ahau-Quiché*]), чију је моћ признао у Тулану велики владар Накшит (*Nachit*)[14], „једини и свемоћни одржитељ свих земаља", доделивши им владарска знамења и сва припадајућа одличја. Посебна пажња се поклања градовима, изграђеним од креча и камена, Ћи-Исмаћију (*Chi-Izmachí*), насталом за време четвртог колена поглавара Киђа и Гумаркааху (*Gumarcaah*), последњој престоници Киђа која је, у време доласка Шпанаца, била најзначајнији град у Средњој Америци. Описује се свакодневни живот припадника народа Киче, њихови свадбени обичаји, ритуали жртвовања и поста, међуплеменски сукоби око власти, покоравање и пустошење насеобина суседних народа. Последње поглавље представља сублимацију документарне грађе која је изложена у делу *PopolVuh*, јер садржи имена свих владара народа Киче, са периодима трајања њихових владавина, све до времена шпанског освајања, када је „[…] skončalo sve što je bilo u (gradu) Kiće koji je prozvan Santa Krus."[15] Премда се историјски елементи акумулирају са већим интензитетом нарочито од трећег дела *Popol Vuha*, утицај божанстава не престаје да се провлачи као лајтмотив кроз читав текст.

> Velika dela su činili, velike zemlje i narode pokorili. Mnoge loze naroda predale su se i plaćale dažbine Kiće-narodu, žalopojno su dolazili sa darovima. Ipak, njihova moć nije izrasla odjednom. Gukumac je bio začetnik slave svoga naroda. Tako je počeo uspon njegove vlasti, tako je počela slava Kiće-naroda.[16]
>
> (*PopolVuh,* 1980: 100)

14 „Накшит је скраћено име које су Какћикеле узимали у својим приповестима за Владара Истока, који је, заправо, био Topilcin Акшитл Кецалкоатл (*Topilzin Acxitl Quetzalcoatl*), прослављени владалац Толтека који је, морајући да напусти своје земље на северу, емигрирао при крају десетог века у пределу Јукатана (Исток у овим старим хроникама), утемељио град Мајапан (*Maypán*) и поново населио Ћићен-Ицу, цивилизовао полуострво и кад је извршио све своје задатке, вратио се одакле је и дошао." (*Popol Vuh*, 1980: 142)

15 "[...] se han acabado todos los del Quiché, que se llama Santa Cruz." (*Popol Vuh*, 1971: 162)

16 "No fue poco lo que hicieron, ni fueron pocos los pueblos que conquistaron. Muchas ramas de los pueblos vinieron a pagar tributo al Quiché; llenos de dolor llegaron a entregarlo. Sin embargo, su poder no creció rápidamente. Gucumatz fue quien dio principio al engrandecimiento del reino. Así fue el principio de su engrandecimiento y del engrandecimiento del Quiché." (*Popol Vuh*, 1971: 157-158)

Култ божанства често имају и животиње, од најмањих до највећих, представљајући божанске силе које су у почетној фази омогућиле формирање народа Киче, а касније допринеле његовом сазревању и јачању.

> I nisu pokoreni svi narodi, žitelji polja i gradova, samo silom ratnom, nego su osvajani slavom i veličinom vladara-čudotvoraca, Gospodara Gukunmaca i Kotuhe. Gukumac je zasigurno bio vladar-čudotvorac. Sedam dana se uzdizao na nebo, sedam dana je hodio da bi sišao u Šibalbe; sedam dana bi se pretvorio u zmiju i zaista se ukazivao kao guja; sedam dana je izgledao kao orao, sedam dana kao tigar i posve ličio na tigra i orla. Drugih sedam dana pretvarao bi se u zgrušanu krv i bio bi samo kao krv, staklasta i mirna.[17]
>
> (*Popol Vuh,* 1980: 95)

Унутрашњу композицију *Popol Vuha* одликује хетерогеност. Ово делоне само што представља синтезу митова и легенди, религије, историјских података и фолклорних елемената, већ доприноси очувању лингвистичке баштине древних мезоамеричких народа, пре свега, племена Киче, чија еволуција је подробно приказана, почев од периода обитавања у пећинама, бављења ловом и сакупљањем плодова, до времена узгоја кукуруза, развоја пољопривреде и појаве значајних архитектонских грађевина.

Упркос неоспорном етно-историјском значају, *Popol Vuh* има већу књижевну него документарну вредност (Gallenkamp, 1985: 14). С обзиром на то да је сачињено у складу са комуникативном логиком и когнитивним моделима карактеристичним за усмену традицију, ово делопоседује одлике које су суштински својствене народној књижевности у погледу синтаксе, семантике и употребљених изра-

17 "Pero no fue que llegaran a entregarse todas las tribus, ni que cayeran en batalla los [habitantes de los] campos y las ciudades, sino que se engrandecieron a causa de los Señores prodigiosos, del rey Gucumatz y del rey Cotuhá. Verdaderamente, Gucumatz era un rey prodigioso. Siete días subía al cielo y siete días caminaba para descender a Xibalbá; siete días se convertía en culebra y verdaderamente se volvía serpiente; siete días se convertía en águila, siete días se convertía en tigre: verdaderamente su apariencia era de águila y de tigre. Otros siete días se convertía en sangre coagulada y solamente era sangre en reposo." (*Popol Vuh*, 1971: 149-150)

жајних средстава (Craveri Slaviero, 2005: 91-92). Нарација и дијалог су најчешће заступљени облици казивања, мада је присутан и уплив драмских елемената. Стилска елеганција и лепота језика чине да се *Popol Vuh* убраја међу најзначајнија дела прехиспанске књижевности (Morley, 1972: 271). Сва објашњења космолошког карактера о боговима, пореклу света и живота на земљи, као и предања о настанку Кића и њиховом развоју, захваљујући инкорпорирању у дело *Popol Vuh,* трајно су сачувана у колективном сећању овог америндијанског народа, поставши основна потка његовог културног, националног и етничког идентитета.

Popol Vuh је једино дело из домена прехиспанских књижевности за које постоје две верзије превода на српском језику, обе сачињене током друге половине XX века са шпанског језика (Дицков, 2013: 330); први преводилац *Popol Vuha* код нас је био Љубомир Ристановић (*PopolVuh. Knjiga veća poglavara naroda Kiće,* 1980), а потом је ово дело превела и Јелена Галовић (*Sveta knjiga Maja. PopolVuh,* 1998).

ЛИТЕРАТУРА

Bošković, A. (1990). *Religija i kultura Maja.* Beograd: Kodeks.

Gallenkamp, Ch. (1985). *Maya. The Riddle and Rediscovery of a Lost Civilization.* Third revised edition. New York: Penguin.

Дицков, В. (2013). Рецепција прехиспанских књижевности у Србији: проза и позориште. In Димитријевић, Б. (ур.). *Наука и свет̄*, књ. 3 (стр. 319-331). Ниш: Филозофски факултет.

Craveri Slaviero, M. E. (2005). Las palabras que contaron los antepasados: Los resursos retóricos del *Popol Vuh. Estudios de Cultura Maya, XXVI,* 91-116. [on-line] Доступно преко: http://www.redalyc.org/articulo.oa?id=281328586004 [26.5.2019]

Miller, M. and Taube, K. (1993). *The Gods and Symbols of Ancient Mexico and the Maya.* London: Thames and Hudson. 134-137.

Morley, S. G. (1972). *La civilización maya.* Segunda edición en español. México: Fondo de Cultura Económica.

Paligorić, Lj. (2003). *Istorija Latinske Amerike.* Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privedu, Jugoslovensko udruženje latinoamerikanista. 22-23.

Pavlović-Samurović, Lj.(1993). *Leksikon hispanoameričke književnosti*. Beograd: Savremena administracija. 13-15, 23-30.
Fuller, G. E. (1986). *Gods in Strange Places. The Untold Story of the Maya.* Salt Lake City: American Stone Age Publications.
Hart, T. (2008). *The ancient spirituality of the modern Maya.* Albuquerque: University of New Mexico Press.

ИЗВОРИ

Popol Vuh. Knjiga veća poglavara naroda Kiće. (1980). Sa španskog preveo Ljubomir Ristanović. Kruševac: Bagdala.
Popol Vuh. Las antiguas historias del Quiché. (1971). Traducidas del texto original con Introducción y Notas por Adrián Recinos. Séptima reimpresión. México: Fondo de Cultura Económica.
Sveta knjiga Maja. Popol Vuh. (1998). Prevela po verziji ErmilaAbreuaGomesa, sa španskog Jelena Galović. Beograd: Rad.

Vesna Z. Dickov

POPOL VUH.
THE SAINT BOOK OF MAYA: SOME LITERARY-CULTURAL ASPECTS

Summary

The pre-Hispanic literature includes mainly anonymous creations that represent, to the broadest sense, the cultural expression of the people settled on the American continent before the Spanish conquest; formed within the framework of religious structures, it had a very pronounced social function, and was transmitted by oral route, followed by the written version, originally in the pictographic-ideographic letter, while on the arrival of the Spaniards began to appear and their records in the Latin script. Maya, an ethnic group of unknown origin that inhabited the broader peninsula of Yucatan Peninsula, as well as today's states of Guatemala and Honduras, created over a period of nearly two thousand and four hundred years (1500 BC - 889) not just one of the most important civilizations in Central America, but one of the leading high cultures of the entire pre-Columbian era.

In the framework of pre-Hispanic literature, *Popol Vuh*, the book of the chiefs of the K'iche' people, one of the tribes of Maya, that inhabited parts of Guatemala, occupies a special place. Based on myths and legends well known to all

members of the Mayan community since ancient times, *Popol Vuh* represents the saint Maya book, which primarily speaks of the creation of the world. In addition to the cosmological function and the magic-religious form of knowledge, myths for the K'iche' tribe simultaneously represent a direct testimony of the historical character regarding their rulers and significant socio-political events. *Popol Vuh* contains lectures that were deeply and multiply woven into the collective cultural consciousness of the aforementioned Mesoamerican people.

The subject of this paper is the examination of certain literary and cultural aspects of *Popol Vuh*, one of the most precious achievements from the prehistoric period left by the tribe of Maya K'iche'. For this purpose, we deal with its structure, composition and content, as well as its origin and purpose in order to point out the multilayered (cosmological, ideological, religious, historical) functionality that influenced the formation and establishment of the national and cultural identity of this ancient nation.

Keywords: Maya, K'iche', Mayan literature, *Popol Vuh*, Mayan religion, Mayan mythology, Mayan culture, pre-Hispanic literature, Central America.

Aleksandra M. Vulović*
Filološki fakultet
Univerzitet u Beogradu

https://doi.org/10.18485/analiff.2020.32.2.13
091:003.3(560)
Originalni naučni rad
Primljen: 11.08.2020
Prihvaćen: 15.010.2020

NAJSTARIJI PISANI TURSKI SPOMENICI

Orhonski natpisi su najstariji pisani izvori o Turcima, njihovoj prvoj naseobini u slivu reke Orhon, ratovima i načinu života. Ovi natpisi nalaze se na Orhonskim spomenicima. Zbog specifičnosti samih spomenika koji podsećaju na nadgrobne spomenike od kamena, predstavljaju retku vrstu pisanih izvora. Naročito su značajni za istoriju turskog naroda jer se na njima prvi put pojavljuje naziv Turk (Türk). Njihova sadržina otkriva mnoge podatke o životu Turaka toga vremena i kaganima koji su bili zaslužni za okupljanje turskih naroda, kao i za osnivanje kaganata. Po trojici najuspešnijih i najznačajnijih kagana nazvana su tri spomenika. Pismo ovih natpisa podseća na germanske rune, pa se pored šire poznatog naziva goktursko ili koktursko pismo (nazvano po Gokturcima, odnosno Kokturcima), neretko naziva i turskim runama.

Ključne reči: Orhonski spomenici, Orhonski natpisi, Gokturci, Kokturci, Turci, turski jezik

1. Uvod

Turci su kroz svoju bogatu istoriju u trajanju od četiri hiljade godina osnivali države na različitim geografskim prostorima. Njihovo prvobitno stanište, gde su i osnovali svoju prvu državu sa nazivom „Türk" 552. godine i koja je trajala do 10. veka, bilo je područje Altaja u Centralnoj Aziji. Bežeći ka zapadu pred Mongolima, jedan ogranak turskih oguskih plemena osnovao je 1040. godine seldžučku državu u Horasanu (pokrajina u današnjem Iranu). Posle bitke kod Mancikerta 1071. godine kada su Vizantinci pretrpeli veliki poraz, Turci su nastavili da osnivaju maloazijske begluke na prostoru današnje Anadolije. Plemenski emir i seldžučki vladar Osman proglasio se nezavisnim 1299. godine, a njegovi potomci su osnovali Osmanlijsko carstvo.

* aleksandra.vulovic87@gmail.com

Delovanje na različitim kontinentima dovodilo je Turke u kontakt sa drugim kulturama. Prva kultura sa kojom su se susreli bila je kineska. Nakon kineske, dolazili su u dodir sa indijskom, vizantijskom, arapskom i na kraju sa kulturom zapadnih zemalja. Značajna odlika Turaka je činjenica da su pored stalne interferencije sa drugim civilizacijama, kulturom i načinom života, uspeli da očuvaju svoj identitet. Međutim, za prve istorijske podatke Turaka zaslužni su Kinezi, dok za prva arheološka istraživanja njihovih pisanih izvora zasluga pripada Rusima. Iako su Rusi prvi predstavili to otkriće, obaveštavanje o pronalsku prvih turskih pisanih izvora među širim naučnim krugovima sprovelo je finsko arheološko društvo (Halaçoğlu, 2014: 55). Raspadom Sovjetskog Saveza i nastankom nezavisnih turskih država Turci su počeli mnogo više da istražuju svoju istoriju, uključujući i Orhonske natpise, najstarije pisane izvore Turaka. Orhonski natpisi (*Orhon Yazıtları*) pronađeni su u Mongoliji, u slivu reke Orhon 1889. godine, po kojoj su i dobili ime. Pošto su ispisani na kamenu, nazivaju se još i Orhonskim spomenicima (*Orhon Abideleri*). Turski lingvista Muharem Ergin (*Muharrem Ergin*) ističe da su „prvi turski tekstovi u kojima se spominje ime Turčin (*Türk*) i turski narod, prva istorija Turaka, istorija ispisana na kamenu" (2004: 14). Prema Mariji Đukanović „To je u početku možda bio naziv samo za jedno pleme, ali kasnije postaje etnički termin, kojim su Arapi i Grci, došavši u dodir sa starom nomadskom državom, nazivali sve narode koji su govorili ovim jezikom" (1982: 186).

Orhonski natpisi potiču iz 7. i 8. veka. Njihov pronalazak koji je privukao pažnju mnogih naučnika, a posebno turkologa, predstavlja značajan momenat za razvoj turske istoriografije. Orhonski natpisi svedoče o periodu Gokturaka (*Göktürk* ili *Köktürk*). Gokturci su narod koji je potekao od Huna. U periodu od 6. do 8. veka vladali su velikim turskim kaganatom u Aziji. Ozbiljna pretnja njihovom kaganatu bila je Kina koja je 630. godine preuzela vlast nad istočnim delom kaganata. Vremenom je dominacija Kineza počela da se širi i na zapadni deo kaganata sve do 680. godine kada je tome došao kraj. Naime, istaknuti vladar Iltiriš kagan (*İltiriş Kağan*) je u periodu od 680. do 682. godine uspeo da povrati nekadašnji kaganat. Nakon smrti Iltiriš Kagana, kaganat su vodili njegovi sinovi Bilge kagan (*Bilge Kağan*) i Kul Tigin (*Kül Tigin*). Bilge kagan je uz pomoć tasta Tonjukuka (*Tonyukuk*) još više ojačao kaganat. Nažalost, ubrzo nakon smrti braće Bilge kagana (734. godine) i Kul Tigina (731. godine), tačnije, deset godina od njihove smrti, kaganat Gokturaka prelazi u ruke Ujgura.

Gokturci su od davnina do danas u istoj meri značajni za Turke i sve turske narode. Turci ovom drevnom narodu duguju veliku zahvalnost za širenje njihovog nacionalnog imena, kulture i istorije za koju se smatra da počinje pojavom Gokturaka. Njihov značaj upotpunićemo mišljenjem Ahmeta Tašagila (*Ahmet Taşağıl*) koji ističe da su se turski nacionalni identitet i kultura širili posredstvom Gokturaka koji su dali pravac turskoj istoriji (Taşağıl, 2014:15).

U slivu reke Orhon pronađeno je više Orhonskih spomenika. Najpoznatiji među njima su pisani spomenici nastali za vreme vladavine Bilge kagana i Kul Tigina. Bilge kagan je nakon smrti brata Kul Tigina podigao spomenik u njegovu čast, dok je spomenik Bilge kaganu podigao njegov sin. Pored ova dva, još jedan se svrstava u najznačajnije i najviše istraživane spomenike. To je spomenik posvećen Tonjukuku, glavnom pomoćniku Iltiriš kagana i velikom državniku, koji je on za života podigao samome sebi. Iako je u slivu reke Orhon pronađeno više pisanih spomenika, naučnici pominju šest koji imaju svoje nazive. Naučnik Javuz Tanjeri (*Yavuz Tanyeri*) u svom priručniku za učenje kokturskog pisma posebno naglašava da su spomenici Kul Tigina, Bilge kagana i Tonjukuka spomenici na koje prvo pomislimo kada se govori o Orhonskim natpisima. Ovu pojavu objašnjava činjenicom da su pomenuti natpisi najznačajniji zbog podataka koji se u njima nalaze (Tanyeri, 2009: 3). Ne treba zanemariti i ostale manje poznate natpise. Shodno tome, navodimo svih šest poznatih Orhonskih natpisa. To su: Kul Tigin (Kül Tigin, KT 732), Bilge kagan (Bilge Kağan, BK 735), Tonjukuk (Tonyukuk, T 720 – 725, ili nakon 732. godine), Čojren (Çoyren Yazıtı, Ç 688 – 692), Kuli Čor (Küli Çor, KÇ 719 – 723), Ongin (Ongin, O 732 – 735), (Ata, 2011: 59).[1]

Muharem Ergin koji je među prvima preveo na savremeni turski jezik delove iz Orhonskih natpisa sa spomenika Bilge kagana, Kul Tigina i Tonjukuka, smatra da je pronalazak Orhonskih natpisa jedno od najvećih ljudskih otkrića (2004: 20). Mirjana Teodosijević takođe smatra da je otkrivanje Orhonskih natpisa od velikog značaja, posebno za razvoj naučne turkologije (2015: 363). Od 1990. godine u Turskoj počinju da se vrlo detaljno proučavaju Orhonski natpisi što je rezultiralo velikim brojem naučnih radova na tu temu. Projekat „Turci" (*Türkler*)[2] predstavlja najobimnije istorijsko istraživanje na svetu o istoriji, kulturi i civilizacijama turske na-

1 U zagradi su date skraćenice ovih natpisa kao i godine kada su nastali.

2 Enciklopedija Turaka (*Türkler Ansikolpedisi*).

cije koje je objavljeno na turskom i engleskom jeziku pod rukovodstvom Hasana Dželala Guzela (Hasan Celâl Güzel), bivšeg ministra za nacionalno obrazovanje, omladinu i sport Republike Turske. Ovo delo nam daje dragocene podatke o poreklu Turaka od najstarijih vremena do danas i njihovom uticaju na uobličavanje svetske istorije (Celâl Güzel, 2014).[3]

Značajna uloga u istoriji turskog naroda pripada kineskim izvorima. Još pre pronalaženja Orhonskih natpisa Turci se pominju u nekima od njih. „Kineski izvori daju bliže podatke o pojedinim turskim plemenima još u drugom veku pre naše ere" (Đukanović, 1982: 186). Jedan podatak koji je od posebnog značaja za tursku istoriju poznat nam je upravo iz tih kineskih izvora, a odnosi se na poreklo imena Türk. „Ime Türk znači snaga, snažan. Javlja se u kineskim hronikama iz 552. godine kao T'u – küe (Ti – k – ue)" (Teodosijević, 2015: 366).

Muharem Ergin iznosi podatak da je još u 12. veku istoričar Džuvejni (*Alaüdin Ata Melik Cüveyni)* u svom delu *Tarih-i Cihanküşa* govorio o Orhonskim natpisima. Ovaj istoričar je tvrdio da postoje natpisi na stenama i da ih je on video (Ata, 2011: 60). Postoje i natpisi koji su pronađeni pre Orhonskih natpisa koji nisu istraženi u dovoljnoj meri zbog nemogućnosti dešifrovanja. Ovi pisani spomenici nisu odoleli vremenu kao Orhonski, dosta su oštećeni što je naučnicima dodatno otežavalo njihovo dešifrovanje. Poznati su kao Jenisejski natpisi (*Yenisey Yazıtları*) po reci Jenisej u čijem su slivu i pronađeni. „Jenisejski natpisi su natpisi za koje se smatra da su podignuti od strane Kirgiza i danas njihov ukupan broj iznosi 250" (Aydın, 2012: 161). Prve podatke o postojanju ovih natpisa daje nam izaslanik ruskog cara N. Milesko (*N. Milesco)*. On pominje natpise za koje se ne zna šta predstavljaju i ko ih je napisao (Ata, 2011: 61). Jenisejske natpise pronašli su krajem 1721. godine naučnici Štralenberg (*Strahlenberg)* i Meseršmit (*Messerschmidt*). Godine 1730. Štralenberg objavljuje knjigu u kojoj govori o natpisima pronađenim u slivu reke Jenisej i objavljuje čak i neke natpise. Objava ovih natpisa pokrenula je lavinu interesovanja naučnika koji će pokušavati da ih dešifruju. Međutim, ti natpisi će biti samo uvertira za Orhonske natpise koji će svojom kompleksnošću nadmašiti prvopronađene, odnosno Jenisejske. Kada su Jenisejski natpisi pronađeni o njima se ništa nije znalo ni kome pripadaju, ni kada su nastali, a njihovo pismo nikome nije bilo poznato. Nakon što ih je danski naučnik Vilhelm Tomsen (*Wilhelm Thomsen*) dešifrovao, došlo je do napretka u njihovom

3 Preuzeto iz predgovora prvog toma Enciklopedije Turaka (*Türkler Ansiklopedisi*).

čitanju. Ni na jednom od ovih spomenika ne postoje nikakve vremenske oznake. Iako se smatra da u to vreme nije postojao kalendarski sistem, neki naučnici tvrde da su nastali pre Orhonskih natpisa. Međutim, preovladava mišljenje da ovi natpisi nisu stariji od Orhonskih, već da potiču iz perioda između 9. i 10. veka. Karakteristika Jenisejskih natpisa je ta što ne govore o konkretnim istorijskim događajima. Natpisi se odnose na pojedine junake i govore o tome šta su oni radili, kako su umrli, o njihovim porodicama. Na pojedinim spomenicima su zapisane impresije o suncu i mesecu junaka kome je posvećen natpis. Budući da ovi natpisi nemaju neku posebnu istorijsku važnost, nisu bili predmet interesovanja turskih naučnika. Pronalaskom Jenisejskih natpisa počele su da se organizuju razne ekspedicije kako bi se došlo do novih saznanja. Istraživanja ove ekspedicije rezultirala su otkrićem Orhonskih natpisa.

2. Pronalazak Orhonskih natpisa

Orhonski natpisi su pronađeni 1889. godine u vreme dok je finski istraživački komitet istraživao Jenisejske natpise (Tekin, 1968: 13). Istraživanja prve ekspedicije poslate iz Finske u Sibir rezultirala su objavljivanjem kopija Jenisejskih natpisa 1889. godine. Iste godine ruski arheolog N. M. Jadrincev (*N. M. Yadrintsev*) pronašao je na obali reke Orhon dva spomenika sa istim pismom, ali daleko veća od Jenisejskih. Iz Enciklopedije Turaka saznajemo tačan datum pronalaska Orhonskih natpisa, „Orhonski natpisi, pronađeni su 18. jula 1889. godine od strane ruske delegacije koju je predvodio N. M. Jadrincev" (Halaçoğlu, 2014: 55). N. M. Jadrincev je 1890. godine objavio delo pod nazivom *Orhonski natpisi*. U ovom delu pisao je o dva velika natpisa koja je pronašao. Nakon ovog novog otkrića u Mongoliji, Finci opet organizuju ekspedicije. Kao rezultat svojih naučnih istraživanja 1892. godine objavljuju odlične kopije Orhonskih natpisa (Tekin, 2014:1). Pošto su ove kopije objavljene i u Rusiji, ruski naučnici krenuli su u naučnu misiju. Sa jedne strane finska, sa druge ruska ekspedicija pod vođstvom ruskog orijentaliste nemačkog porekla V. Radlova imale su ogroman naučni doprinos. I jedna i druga ekspedicija sa dragocenim podacima i fotografijama uspele su da privuku pažnju mnogim drugim naučnicima. Fotografije Orhonskih spomenika objavljene su u tzv. velikom *Atlasu* (Ergin, 2014: 22), gde je na jednom od spomenika primećen deo napisan na kineskom jeziku. Ono što se tada otkrilo iz natpisa na kineskom jeziku, jeste da je jedan od spomenika podignut 732. godine

u čast jednog preminulog turskog princa. Na osnovu tog prvog otkrivenog podatka postalo je izvesno kome ovi natpisi pripadaju i na kom su jeziku napisani. „Ova dva natpisa su ostatak turskih praotaca; Jezik koji je korišćen ne može biti ništa drugo osim jedan od starih turskih dijalekata" (Tekin, 2014: 1). Objavljivanjem ovog atlasa ubrzao se rad na dešifrovanju natpisa. Vilhelm Tomsen je 1893. godine uspeo da dešifruje orhonsko pismo. On je 15. decembra 1893. godine u Akademiji nauka Kopenhagena, na jednom skupu izjavio da je dešifrovao *rune* na Orhonskim i Jenisejskim natpisima. Nazvao ih je runama jer su neverovatno podsećale na germanske rune. Ovo je bio ključni momenat za Turke i njihovu istoriju. Dešifrovanje pisma olakšalo je rešavanje natpisa i njihovog dragocenog sadržaja.

Mnogim naučnicima, posebno turkolozima, otkriće i dešifrovanje pisma Orhonskih natpisa bilo je od velikog značaja za dalji naučni rad. Većina je pokušavala da dešifruje natpise, a najuspešniji među njima bili su V. Tomsen i V. Radlov. Za njih je karakteristično da su počeli u to vreme da se takmiče ko će prvi da objavi prevode određenih delova natpisa. V. Radlov je 1894. godine objavio delo o Orhonskim i Jenisejskim natpisima, ali pošto ga je pripremao u žurbi takmičeći se sa V. Tomsenom, obilovalo je greškama. Suprotno od V. Radlova, V. Tomsen je, ne žureći, objavio 1896. godine delo koje se sastojalo iz dva dela. Prvi deo bio je posvećen turskim runama, načinu njihovog pisanja i primerima. U drugom delu pisao je o turskoj istoriji i dao je prevode dva natpisa na turski i francuski jezik. U njegovom delu se nalazi i deo natpisa na spomeniku Kul Tigina koji je preveden na kineski jezik. Takođe je dat i prevod na engleski jezik natpisa na kineskom. Ovo Tomsenovo delo je bilo vrlo zapaženo. „Naučnici koji su kasnije radili na Orhonskim natpisima u okviru svojih istraživanja uzimali su ovo delo za primer" (Tekin, 2014: 2). Pošto je u svom prvom delu o Orhonskim i Jenisejskim natpisima napravio dosta grešaka, V. Radlov je u svojim potonjim radovima s mnogo više pažnje pristupao ovoj temi. Značajno je da napomenemo da je u Turskoj prvo delo o Orhonskim natpisima objavio Nedžib Asim *(Necib Asım*) 1924. godine pod naslovom *Orhonski spomenici* (*Orhon Abideleri*). On je delo pripremio koristeći dela V. Tomsena i V. Radlova. Budući da je napisano arapskim pismom danas ima istorijsku vrednost. Drugo po redu delo objavljeno u Turskoj o Orhonskim natpisima je *Stari turski natpisi* (*Eski Türk Yazıtları*) koje je napisao H. N. Orkun (*H. N. Orkun*). Delo je izlazilo u periodu od 1936. do 1941. godine u četiri toma.

Mnogi naučnici širom sveta su objavljivali radove na temu Orhonskih i Jenisejskih natpisa. Među najuspešnijim su bili ruski naučnici, a zatim mađarski i nemački turkolozi koji su takođe bili uspešni u izučavanju pomenutih natpisa. Za turkologe je značajno delo *Orhonski spomenici* poznatog turskog lingviste Muharema Ergina, objavljeno 1970. godine. U njemu su dati delovi natpisa Kul Tigina, Bilge kagana i Tonjukuka sa prevodom na turski i rečnikom. U svojoj knjizi pominje i naučnika Talata Tekina (*Talat Tekin*) koji je u Americi objavio gramatiku Orhonskih natpisa, kao i same natpise. Ova dva dela predstavljaju osnovno štivo za izučavanje Orhonskih natpisa.

3. Alfabet

Postoje razne teorije o poreklu alfabeta Orhonskih natpisa. Jedna od usvojenih je teorija V. Tomsena. On je tvrdio da je stari turski alfabet izveden od aramejskog alfabeta sa mogućim primesama iranskog jezika (Tekin, 1968: 26). Marija Đukanović smatra da je „ovo pismo nastalo po ugledu na neko prednjeazijsko pismo, mada je sada teško pouzdano utvrditi koje" (1982: 187). Značajna karakteristika ovog pisma jeste i činjenica da je bilo „sasvim podesno i prilagođeno fonetskoj strukturi turskog jezika", ističe Marija Đukanović (1982: 187). Orijentalista Žerard Klauson (*Sir Gerard Clauson*) koji je istraživao poreklo starog turskog alfabeta, došao je do zaključka da se od ukupno dvadeset dva slova aramejskog / iranskog alfabeta petnaest koristilo kao model za stvaranje turskog alfabeta (Tekin, 1968: 27). „Nije važno kako je osmišljeno ili nastalo, već je važno to da je pismo turskih runa, nesumnjivo, jedno od najgenijalnije smišljenih alfabeta prvog milenijuma" (1968: 27). Ne zna se kada je tačno nastalo i kada je počelo da se koristi, ali se smatra da je svakako starije od Orhonskih natpisa koji datiraju iz prve polovine osmog veka. Alfabet ovih natpisa poznat je kao orhonsko ili goktursko pismo (*Orhon veya Göktürk Yazısı*), kao i tursko runsko pismo (*Türk runik yazısı*). Termin *orhonski turski* predstavlja jezik korišćen u Orhonskim natpisima, ali i do ovog naziva se postepeno došlo, jer su naučnici davali različite nazive dok se nisu usaglasili da je ovaj najadekvatniji. V. Radlof je na samom početku dao naziv „stari turski", V. Bang ga je nazvao „kokturskim", a V. Tomsen je predložio nazive „stari turski", „turske rune", „stari orhonski turski", ili najjednostavnije „orhonski turski" (Tekin, 1968: 8). U jednom periodu je često korišćen termin „stari turski", pa je ruski naučnik dao naziv „drevni

oguzski" koji je bio apsolutno neodgovarajući, tako da je vremenom prihvaćen naziv „orhonski turski" koji se i danas koristi.

Orhonsko pismo sadrži trideset osam slova ili znakova, kako se još nazivaju zbog svojih karakterističnih oblika koji podsećaju na germanske rune. Od trideset osam slova, samo četiri predstavljaju vokale (Tekin, 2014: 9). Poznato je da je turski jezik bogat vokalima i da ih ima čak osam, ali u orhonskom pismu je specifično upravo to što su samo četiri znaka bila za obeležavanje vokala. Međutim, svaki znak je imao dvojnu vrednost, drugim rečima, u orhonskom pismu za vokale A / E, za I / İ, O / U i Ö / Ü koristilo se po jedno slovo (znak). Zanimljivo je da deset konsonanata B, D, G, K, L, N, R, S, T, i Y predstavlja dvadeset, jer svaki od njih ima svoj parnjak, odnosno svaki ima po dva slova za obeležavanje bezvučnih i zvučnih konsonanata. Postoje i dva konsonanta koji označavaju slogove sa vokalima. U zavisnosti od vrste vokala postoje različiti slogovi (ok / ko, ök / kö, ik / ki, iç / çi; mogu označavati i uk / ku, kao i ük / kü). Karakteristična je i pojava dvojnih konsonanata kao što su: LT, NÇ i NT. U Orhonskim natpisima česta je pojava nebeleženja vokala i to po pravilu na početku ili u sredini reči. Izuzetak je dugo A koje se uglavnom pisalo. Jedna od najvažnijih karakteristika Orhonskih spomenika jeste način na koji su pisani natpisi. Pisani su sa desna na levo, a dve tačke imale su ulogu u odvajanju reči. Ostali znakovi interpunkcije nisu postojali, osim pomenute dve tačke koje su imale separativni karakter. Ono što ovo pismo čini još zanimljivijim, ali i težim, jeste to što su između spomenika postojale razlike u pisanju nekih slova. Prema Muharemu Erginu čak je deo slova orhonskog alfabeta imao više načina za pisanje. On je ovu tvrdnju potkrepio činjenicom da između tri najpoznatija spomenika Kul Tigina, Bilge kagana i Tonjukuka ima mnogo razlika u pisanju (Ergin, 2004: 30).

4. Orhonski spomenici

U sadašnjoj Mongoliji, u blizini starog korita reke Orhon, u okolini jezera Kočo Čajdam (*Koço Çaydam*) nalaze se Orhonski spomenici. Najčuveniji i najproučeniji sapomenici od poznatih šest, su tri iz kojih se saznaju podaci o vremenu njihovog nastanka. Podignuti su u prvoj polovini 8. veka. Kao najraniji turski pisani izvori imaju nemerljiv kulturni i istorijski značaj. Marija Đukanović Orhonske spomenike smatra prvim književnim spomenicima jer su: „pisani sažetim jezikom, mada im je stil živ i nije sveden na iznošenje golih činjenica, kao što je čest slučaj u epigrafskim

dokumentima" (1982: 187). Kako bi sačuvala i zaštitila Orhonske spomenike, Republika Turska je 1995. godine započela jedan značajan projekat. Turska agencija za saradnju i razvoj, poznatija kao TIKA (*Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı*) sa Ministarstvom za obrazovanje, kulturu i nauku Mongolije pokrenula je projekat pod nazivom „Projekat turskih spomenika koji se nalaze u Mongoliji" (MOTAP). Metin Orbaj (*Metin Orbay*) u jednom svom radu piše o prvom obilasku Orhonskih natpisa i opisuje put do samih spomenika. Po njegovim rečima, put je bio iscrpljujući sve dok nisu videli tursku zastavu i natpis „autoput Bilge kagana", čija je izgradnja predstavljala deo projekta. Put je vodio do muzeja gde su se nalazili spomenici Bilge kagana i Kul Tigina (Orbay, 2013: 338).

4.1. Spomenik Kul Tigina

Nakon smrti Kul Tigina, njegov brat Bilge kagan je želeo da na nesvakidašnji i trajan način iskaže zahvalnost koju je osećao prema svom bratu čiji su junaštvo, hrabrost, zalaganje bili od presudnog značaja za jačanje i stabilizovanje tadašnjeg turskog kaganata. On je lično osmislio ovaj spomenik kao trajno svedočanstvo jedne epohe turske države. U periodu podizanja spomenika, Bilge kagan je sedeo ispred njega i nadgledao nastajanje dela (Ergin, 2004: 17). On je takođe bio i narator natpisa. Spomenik Kul Tigina je postavljen na bazni kamen u obliku kornjače pored koga je pronađen prevrnut. U tom stanju je bilo neizbežno da spomenik bude oštećen. Neki delovi na njemu su bili izbrisani. Kasnije je uspravljen i njegova visina iznosi 3,75m. Nije tačno utvrđeno poreklo kamena, ali se smatra da je od krečnjaka ili mermera. Širi se od donjeg dela ka gornjem. Ima četiri strane. Širina istočne i zapadne strane u donjem delu je 132 cm, a u gornjem 122 cm, dok je kod severne i južne u donjem delu 46 cm, u gornjem 44 cm. Spomenik je do visine od 2.75 m sa svih strana prekriven natpisima. Za ovaj spomenik je karakteristično postojanje natpisa na kineskom jeziku koji se nalaze na zapadnoj strani. Preostale tri strane su od početka do kraja ispisane natpisima na turskom jeziku. „Jezik Orhonskih natpisa nije neki apstraktni praturski, već jedan stari dijalekt" (Đukanović, 1982: 187). Istočna strana spomenika sadrži četrdeset redova, dok na severnoj i južnoj strani ima po trinaest redova. Na baznom kamenu nalazi se osam redova, ali samo se sedam do osam reči može pročitati. Redovi su ispisani odozgo na dole i sa desna na levo. Njihova dužina iznosi približno 235 cm. Prilikom opisivanja izgleda natpisa Muharem Ergin navodi „da

su pisani tako pravilno i uredno lepim slovima kao da je korišćen lenjir" (2004: 18). Ovaj spomenik ima ispisan datum nastanka tako da je utvrđeno da je podignut 21. avgusta 732. godine (Tekin, 2014: 7).

Bilge kagan u ovim natpisima govori o događajima koji pripadaju istoriji Gokturaka. Iskreno i kritički daje savete kako bi Turci živeli ujedinjeno i složno. U jednom od natpisa on kaže: „Turska gospodo i narode čujte ovo: Ovde sam napisao da kada se turski narod skupi biće države, a napisao sam i da će umreti kada pogreše (ako se ne skupe)" (Alyılmaz, 2004: 182). Njegovi natpisi govore i o mestu gde su podignuti ovi spomenici. Bilge kagan objašnjava zašto je baš Otuken (*Ötüken*)[4] današnja Orhonska oblast (*Orhun Bölgesi*) izabrana za mesto nastajanja turske države. Ova oblast zbog svog dobrog geografskog i strateškog položaja oduvek se smatrala centrom turskog kaganata i imperije. Bilge kagan svom narodu i budućim naraštajima putem ovih natpisa prenosi poruku da je Orhonska oblast lepa, koliko je značajna za život Turaka, da se ne može naći bolje mesto gde bi se vojska uputila, u slučaju da je napuste, neće imati budućnost, a ako ostanu i bave se trgovinom biće beskrajno srećni i mirni (Alyılmaz, 2004: 183). Na južnoj strani spomenika nalazi se natpis koji glasi: „Nikada nije postojalo lepše mesto od orhonske šume. Mesto gde će nastati turska domovina i mesto kuda će se kretati je orhonska šuma. Nastanivši se na ovom mestu popravio sam odnose sa kineskim narodom" - KT G 3-5[5] (Alyılmaz, 2004: 183). Nije slučajnost što je Bilge kagan savetovao da se turska država osnuje baš u toj oblasti. Znao je iz iskustva prethodnih turskih kagana da ta oblast predstavlja deo „Puta svile" (*İpek yolu*)[6] koji će im omogućiti trgovinu sa ostalim zemljama. „Prvo su Huni zatim i Gokturci vodili ratove i borbe da bi uspeli da prodaju i dopreme Vizantiji svilu koju su uzimali na ime poreza od Kine i gvožđe koje su sami proizvodili, kao i proizvode od gvožđa" (Alyılmaz, 2004: 184). Potražnja za svilom i gvožđem kao i raznim njihovim proizvodima bila je velika što je Turcima zahvaljući Putu svile bilo od velikog značaja za razvoj trgovine i trgovinskih odnosa sa drugim zemljama. Bilge kagan je iz navedenih razloga želeo da se Turci nastane u

4 U natpisima se ova oblast pojavljuje pod nazivom Otuken (*Ötüken*).

5 KT je oznaka za natpise na spomeniku Kul Tigina. Sledeća oznaka je slovo koje označava stranu natpisa, dok brojevi predstavljaju redove natpisa. Stoga, skraćenica od Kul Tigin je KT, G predstavlja južni deo, a brojevi 3-5 označavaju redove natpisa.

6 Jedan od najstarijih i najprometnijih puteva za razmenu dobara koji se pružao od Azije do Evrope i od Evrope do Afrike.

Orhonskoj oblasti. U jednom od natpisa kaže: „Turski narode, ako se nastanite na Orhonskoj zemlji, i ako budete slali karavane nikakve muke imati nećete. Ako budete živeli u Orhonskoj šumi do kraja ćete vladati državom" (KT G 8), (Alyılmaz, 2004: 183). On je i mesto gde će se podići spomenik pažljivo odabrao, jer i u jednom delu natpisa govori da je spomenik podigao na mestu do kojeg je lako doći. Spomenik je u natpisima nazvao „večnim kamenom" (*ebedi taş*). „Dao sam da se iskleše i ispiše večni kamen na jednom takvom mestu do kojeg se lako dolazi. Kada ga budete videli, tako ćete znati i naučiti" (KT G 12-13), (Alyılmaz, 2004: 185).

Jedan od najpoznatijih natpisa na spomeniku Kul Tigina odnosi se na osnivanje turskog kaganata i najistaknutije kagane tog doba. Ovaj natpis glasi: „Kada je sa gornje strane stvoreno plavo nebo, a s donje crna zemlja, između njih stvoreni su ljudi. Nad ljudima su se uzvisili moji preci Bumin kagan i Istemi kagan. Pošto su postali majstori (svoga posla), upravljali su imperijom turskoga naroda i njenim ustanovama. Na sve četiri strane sveta imali su mnogo neprijatelja, ali kada su krenuli sa vojskom u pohode, porobili su mnoge narode na sve četiri strane sveta, prevaspitali ih, potčinili i pokorili.; naselili su napred (to je prema istoku) šumu Kadirkan, a od pozadi (to jest na zapadu) Demir kapiju"[7] (KT D 1-2), (Ergin, 2004: 40).

Kroz ove natpise dolazimo i do saznanja o odnosima Kineza prema drugim narodima u to vreme. Sledeći natpis nam daje interesantne podatke: „Zlato, srebro, svilu i materijale od svile davali su bez ikakvih problema. Kineska reč je slatka, nežna poput svile. Zavaravajući slatkim rečima, nežnim materijalom od svile približavali su daleke narode. Približivši ih, nakon njihovog preseljenja, razmišljali su o lošim stvarima" (KT G5), (Ergin, 2004: 37). Bilge kagan je u ovim natpisima govorio o odnosu sa Kinezima za koje je smatrao da ih je on poboljšao, ali njegovo mišljenje o njima nije bilo pozitivno, što možemo zaključiti iz prethodno navedenog natpisa. Međutim, iz interesnih razloga težio je ka izgradnji dobrih odnosa sa Kinom. Dobar odnos između tadašnjih zemalja opisan je i u sledećem natpisu: „Doveo sam slikara od kineskog kagana da slika. Moju reč nije pogazio" (Ergin, 2004: 39). Ovde Bilge kagan želi da istakne poštovanje koje je uživao kod kineskog kagana.

Kao što je poznato, na zapadnoj strani spomenika Kul Tigina nalaze se natpisi na kineskom jeziku. Smatramo da je i ovaj čin samo odraz dobro

7 Prevod ovog natpisa je dala prof. dr Mirjana Teodosijević na predavanju iz predmeta Uvod u turkologiju.

uspostavljenih odnosa sa Kinom za vreme stolovanja Kul Tigina i Bilge kagana. Bilge kagan je u natpisima na spomeniku Kul Tigina govorio o pomoći kineskih umetnika pri podizanju samog spomenika. Da bi izrazili svoju zahvalnost prema učtivim Kinezima, jedan od natpisa je na kineskom jeziku. Iako je Bilge kagan imao svoje mišljenje o Kinezima za koje je smatrao da se bave intrigama, zaverama kako bi privukli druge narode, a zatim ih pokorili i pripojili sebi, ponosno je govorio o korektnim odnosima tadašnjih zemalja. Jedan od njih glasi: „Iz tog razloga smo naročito podigli ovaj veličanstveni spomenik sa natpisima da bi u svesti bezbrojnih budućih generacija svakog dana iznova oživljavala slava njihovog zajedničkog trijumfa kako bi svi narodi i oni daleki (stranci) i oni koji su blizu (Turci) mogli da saznaju za to" (Alyılmaz, 2004: 186). Pored ovih natpisa koji opisuju odnose sa Kinom, postoje i oni gde se naglašava kako je Bilge kagan okupio turski narod i siromašne obukao i nahranio. Navodimo natpis koji o tome svedoči: „Gladan, siromašan narod, sve sam ih okupio. Siromašne sam učinio bogatim. Od malog naroda napravio sam veliki. Ili u mojim rečima ima laži?" (KT G10), (Alyılmaz, 2004: 39).

4.2. Spomenik Bilge kagana

Spomenik Bilge kagana udaljen je jedan kilometar od spomenika Kul Tigina. Po svom obliku i stilu podseća na prvi, odnosno na spomenik Kul Tigina. Jedina razlika je u tome što je nekoliko centimetara viši. On je u poređenju sa spomenikom Kul Tigina u mnogo lošijem stanju, dosta je oštećen, a neki natpisi su potpuno izbrisani. I na ovom spomeniku postojao je natpis na kineskom jeziku koji je vremenom usled raznih oštećenja u potpunosti izbrisan. U poređenju sa spomenikom Kul Tigina, ovaj spomenik je viši i zbog toga ima i više redova. Na istočnoj strani četrdeset i jedan red, a na užim severnim i južnim stranama po petnaest redova (Ergin, 2004: 17). Karakteristično za ova dva spomenika je postojanje identičnih natpisa, ili sa manjim razlikama. Prema natpisima ovaj spomenik podignut je 735. godine. Podigao ga je sin Bilge kagana, Tenri Kagan godinu dana nakon smrti svoga oca. Sadržaj natpisa ovog spomenika je veoma sličan spomeniku Kul Tigina. Uzimajući u obzir da su oba spomenika podignuta u razmaku od tri godine, pojava da su neki natpisi identični i nije za čuđenje. Budući da su nastali u istom periodu, za vreme iste vladavine, opisuju iste događaje, s tim što je spomenik Bilge kagana bogatiji za neke događaje do kojih je došlo nakon smrti Kul Tigina. Natpisi na temu naseljavanja

Orhonske oblasti, odnosi sa Kinezima, ratovi, borbe vođene za Put svile, doprinos Bilge kagana okupljanju turskog naroda i nastanak turskog kaganata, zastupljeni na spomeniku Kul Tigina, nalaze se i na spomeniku Bilge kagana. Navodimo prevode delova natpisa sa ovog spomenika:

„Nisam stolovao nad bogatim, imućnim narodom. Stolovao sam gladnim, neodevenim, bednim, očajnim narodom. Pričao sam sa mojim mlađim bratom Kul Tiginom. Da se ne bi izgubila čast i ime naroda koje su stvorili moj otac i stric, zarad turskog naroda noću nisam mogao da spavam, a danju sedeo nisam" (BK D 21-22), (Ergin, 2004: 43).

„Bilo nas je malo (vojska), bili smo u lošem stanju. Oguz (Oğuz)... neprijatelj... Pošto je Gospod dao snage, tamo sam se naoružao i raspodelio (vojsku). Turski narod je pobedio zato što je Gospod pomogao i zato što sam ja pobedio. Da ja nisam bio na čelu sa mojim mlađim bratom i da nisam pobedio Turski narod bi umro, iščezao bi...." (BK D 32 – 33), (Ergin, 2004: 47, 49).

„Turski narode, ne znaš vrednost sitosti. Ako ogladniš ne razmišljaš o sitosti. Ako se jednom najedeš ne razmišljaš o gladi. Zato što si takav, ne dobivši saglasnost kagana koji te je nahranio, svuda si išao. Tamo si uvek bivao uništen i poražen. Tamo si sa onima koji su ostali slabeći i umirući hodao. Ja sam vladao zato što je Gospod naredio, zato što sam ja državnik. Vladajući nad gladnima i siromašnima, sve sam ih okupio. Siromašan narod načinio sam bogatim...." (BK K 6 – 7), (Ergin, 2004: 59).

Osnivač Republike Turske Mustafa Kemal Ataturk (*Mustafa Kemal Atatürk*) dok je čitao jednu knjigu o Orhonskim natpisima pored natpisa: „Sve dok se sa gornje strane nebo ne spusti, a sa donje strane zemlja ne otvori, turski narode ko će moći tvoju državu, tvoje zakone da uništi i pokvari?" (BK D 18 – 19), (Tekin, 2014: 57), svojeručno je zabeležio „Veliki govor[8], eto, ovu rečenicu objašnjava."[9]

4.3. Spomenik Tonjukuk

Bilge Tonjukuk je od vremena Iltiriš kagana, pa do Bilge kagana bio glavni pomoćnik u državnoj upravi i glavni komandant vojske. Bio je jako poštovan od strane Iltiriš kagana, kasnije i Kul Tigina i Bilge kagana

8 Govor (*Nutuk*) koji je održao Mustafa Kemal Ataturk od 15. do 20. oktobra 1927. godine.

9 Preuzeto sa sajta: http://www.orhunyazitlari.com/kisa-bilgi.html

zbog svoje sposobnosti i umeća da rukovodi državom. Ostao je poznat kao veliki turski državnik. Poznato je da je kada se Iltiriš kagan sa sedamnaest osoba suprotstavio Kini, Bilge Tonjukuk bio jedan od tih sedamnaest. U starosti je sam podigao taj spomenik na kojem je pisao svoja sećanja. Uglavnom se ta sećanja odnose na ratove i borbe koje su vodili i u kojima je Tonjukuk učestvovao. Ako ćemo ovaj spomenik vrednovati po njegovoj sadržini, onda se može reći da je Bilge Tonjukuk prvi koji je pisao o svojim sećanjima. Za njegov spomenik je karakteristično to što se sastoji od dva kamena. Prvi je veći i ima 35 redova, dok se na drugom nalazi 27 redova. U poređenju sa spomenicima Bilge kagana i Kul Tigina ovaj spomenik nije tako čitko i uredno napisan. Nalazi se malo istočnije od spomenika Bilge kagana i Kul tigina. Kao i prethodni spomenici ima četiri strane, ali je način pisanja drugačiji. Naime, na ovom spomeniku se pisalo odozgo na dole, a ne s leva na desno kao što je slučaj sa spomenicima Bilge kagana i Kul Tigina. Iako se ne zna tačno kada je podignut smatra se da pripada vremenu vladavine Bilge kagana između 716. i 734. godine.

Jedan od poznatih natpisa sa spomenika Bilge Tonjukuk glasi: „Da Iltiriš kagan nije pobedio i da ja nisam pobedio i pokrajina i narod bi iščezli. Zato što je pobedio i zato što sam ja pobedio pokrajina je postala pokrajina, a narod je postao narod. Ja sam postao starac, ostario sam. Ako na bilo kom mestu postoji narod sa ovakvim kaganom, kakav problem bi se mogao pojaviti? Napisao sam u pokrajini turskog Bilge kagana. Ja, Bilge Tonjukuk" (BT D 4 – 6), (istočna strana spomenika), (Ergin, 2004: 81).

„Pošto je Iltiriš kagan bio inteligentan i hrabar, ratovao je protiv Kine jedanaest puta, protiv Kitaja (*Kıtay*) sedam, protiv Oguza (*Oğuzlar*) pet puta. Kod njih sam opet lično ja bio izaslanik, bio sam i lično njegov (Iltiriš kaganov) komandant. Iltiriš kaganu, turskom Bogu (*Böğü*) kaganu i turskom Bilge kaganu" (BT G 4 – 6), (južna strana spomenika), (Ergin, 2004: 79).

5. Zaključak

Prapostojbina Turaka, domovina tadašnjih Gokturaka, iako je veoma udaljena od sadašnje Republike Turske sa kulturološkog i istorijskog aspekta predstavlja dragoceno blago turskog naroda. Orhonski spomenici kao najraniji pisani izvori o Turcima sa svim svojim specifičnostima i jedinstvenošću obeležili su period rane turske istorije. Njihovim pronalaskom turska istorija je upotpunjena. Pronalaženjem, kasnije i dešifrovanjem Orhonskih natpisa pokrenuta su razna naučna istraživanja kako

bi se sadržina tih natpisa obelodanila. Natpisi na tim spomenicima nisu u potpunosti očuvani, a da bi se sačuvali od daljih oštećenja Republika Turska u saradnji sa Mongolijom izgradila je muzej u kojem se danas ovi spomenici čuvaju.

Najstariji među spomenicima je Čojren (*Çoyren*) za koji se smatra da je podignut u 7. veku, tačnije između 688. i 692. godine. Iako je ovaj spomenik najstariji pisani spomenik Turaka, zbog svoje oskudnosti (sadrži samo šest redova) ne ubraja se u najvrednije. Tri spomenika koja su nastala oko četrdeset godina kasnije, a to su već poznati spomenici Bilge kagana, Kul Tigina i Tonjukuka, predstavljaju najznačajnije turske pisane izvore sa istorijskog i lingvističkog gledišta. Ovi spomenici su od vremena kada su pronađeni do danas predmet brojnih istraživanja. Postoji ogromna vremenska distanca od nastanka do pronalaženja Orhonskih spomenika. Orhonski natpisi su u velikoj meri oštećeni, a pored nekih izbrisanih delova unutar natpisa, postoje i oni potpuno uništeni i izbrisani.

Usled takvih okolnosti natpisi ova tri spomenika nisu potpuni. Oslanjajući se na one delove koji su čitki i neoštećeni, nakon dešifrovanja Orhonskog alfabeta naučnici rade na transkripciji natpisa i njihovom približavanju savremenom turskom jeziku. Zahvaljujući njima, sada se Orhonski natpisi mogu nesmetano čitati, što dovodi do mnogih saznanja o načinu života tadašnjih Turaka, njihovim ratovima, odnosima sa drugim zemljama i ostalo.

Pored spomenika u Orhonskoj oblasti su pronađene i druge istorijske znamenitosti, poput raznih statua i skulptura kagana, ali se njima nije posvetila dovoljna pažnja, jer su u prvom planu bili Orhonski natpisi. Kako godine prolaze, Turci pridaju sve veći značaj Orhonskim natpisima. Mnogi naučnici izučavaju i pišu na temu Orhonskih natpisa. U novije vreme su počela detaljnija istraživanja Orhonske oblasti. Poznati naučnik Muharem Ergin u predgovoru svoje knjige *Orhonski spomenici*, Orhonske spomenike naziva „prvom turskom istorijom i velikim dokumentom turskog poretka, turskih običaja, turske civilizacije i uzvišene turske kulture" (Ergin, 2004: 14). Ono što je veoma karakteristično i od velikog značaja ne samo za Turke već i za Kineze jesu natpisi na kineskom jeziku. Zanimljiva je činjenica da se prvi podaci o poreklu Turaka nalaze u kineskim izvorima, a na prvim pisanim turskim izvorima nalaze se i natpisi na kineskom. Dolazimo do zaključka da su se istorije Kineza i Turaka stalno preplitale, a njihovi „komšijski" odnosi trajali vekovima unazad.

LITERATURA

Ata, A (2011). *Orhun Türkçesi.* Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.

Alyılmaz, C. (2004). *İpek Yolu ve Orhun Yazıtları*. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 24, 181-192.

Aydın, E. (2012). Yenisey Yazıtları Nasıl Tarihlendirilebilir?. In S. Üst (ed), *International Periodical For The Languages. Literature and History of Turkish or Turki*c. (Volume 7/2, pp. 161-169). Ankara

Celal Güzel, H. (2014). *Sunuş.* In H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca (ed), Türkler Ansiklopedisi. (Cilt I, predgovor). Ankara: Yeni Türkler Yayınları.

Đukanović, M. (1982). Turska književnost. In K. Krsnik (ed), *Povijest svjetske književnosti*. (pp. 186-218). Zagreb: Mladost

Ergin, M (2001). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Halaçoğlu, Y. (2014). *Türk Tarihi Üzerinde Çalışmalar*. In H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca (ed), Türkler Ansiklopedisi. (Cilt I, pp. 55-60). Ankara: Yeni Türkler Yayınları.

Orbay, M. (2013). *Orhun Yazıtlarına dokunmak*. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, Sayı 2/4, 335-345.

Taşağıl, A. (2014). *Göktürkler,* In H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca (ed), Türkler Ansiklopedisi. (Cilt II, pp. 15-49). Ankara: Yeni Türkler Yayınları.

Tekin, T. (1968). *A Grammar of Orkhon Turkic*. Bloomington: Indiana University.

Tekin, T. (2014) *Orhon Yazıtları*, Ankara: TDKY

Teodosijević, M. (2015). Turski svet: Turci i turski jezici. In Lončar – Vujnović M. (ed), Susreti naroda i kultura u lingvistici, sociolingvistici, psiholingvistici. (pp. 361-369). Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini.

Tanyeri, Y. (2009). *Göktürk Yazısını Öğrenme Kılavuzu*. Dostupno preko: https://www.bilgicik.com/dosya/gokturk-yazisini-ogrenme-kilavuzu.pdf [30.03.2017.]

Aleksandra Vulović

THE OLDEST TURKISH WRITTEN MONUMENTS

Summary

The Orkhon inscriptions are the oldest written sources about the Turks, their first settlement in the Orkhon River basin, wars and way of life. These inscriptions are on the Orkhon Monuments. Due to the specificity of the monuments themselves, which resemble stone tombstones, they represent a rare type of written sources. They are particularly significant for the history of the Turkish people because it is the first time that the the name Turk (Türk) appears on a monument. Their contents reveal to us a lot of information about the life of the Turks of that time and the khagans who were responsible for the gathering of the Turkish peoples and also for the establishment of Khaganate. Three monuments are named after the three most successful and significant khagans. The lettering of these inscriptions is reminiscent of Germanic runes, and in addition to the more commonly known name, the Gokturk or Kokturk script (named after the Gokturks or Kokturks), it is often referred to as the Turkish runes.

Key words: Orkhon monuments, Orkhon inscriptions, Gokturks, Kokturks, Turks, the Turkish language

https://doi.org/10.18485/analiff.2020.32.2.14
811.163.41'272 (497.6)"1945/1990"
Originalni naučni rad
Primljen: 19.07.2020
Prihvaćen: 22.10.2020

Александра Р. Савић*
Удружење лектора Републике Српске
Бања Лука

ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИ ОДНОС ЈЕЗИКА И ПОЛИТИКЕ

(ИСПРЕКИДАНИ ЕКВИЛИБРИЈУМ И ЈЕЗИЧКА ПОЛИТИКА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ОД 1945. ДО 1990)

У раду се представља интердисциплинарни однос између језика и политике. Основно полазиште овог рада јесте да су и политика и језик комплексни и вишедимензионални друштвени феномени који се не могу посматрати независно – и један од другога али и од читавог низа других друштвених феномена. Друга хипотеза рада гласи да још увијек има прилике за снажнију интеракцију ових поља у научном смислу. Студијом случаја приказујемо како путем једне политиколошке теорије (испрекиданог еквилибријума) можемо анализирати језичке процесе и то у овом случају језичку политику у Босни и Херцеговини од 1945. до 1990. Анализа је показала да, насупрот поставкама ове теорије, период равнотеже у јавним политикама које смо испитали не одликује стабилност него низ мањих, радикалних промјена. Оно што смо примијетили у овој огледној скици јесте да и једна и друга дисциплина имају велику корист од интердисциплинарног приступа. На основу резултата, закључујемо да би било корисно у теорију испрекиданог еквилибријума укључити истраживања јавних и језичких политика у подијељеним друштвима, односно вишенационалним заједницама. Лингвистика, заправо језичка политика и планирање, могу уврстити ову теорију у свој методолошки апарат како би се анализирали дужи периоди у историји језичке политике, нарочито у земљама у којима се политичко-правна уређења драстично смјењују, и тиме извукли закључци важни за будуће политике.

Кључне ријечи: језик, политика, интердисциплинарност, теорија испрекиданог еквилибријума, политичка лингвистика, језичка политика

* aleksandra.suvira@yahoo.com

1. Језик и политика

С обзиром на то да је језик друштвени феномен (Filipović, 2018: 14), а да је човјек по природи политичко и друштвено биће (Aristotel, 1988: 26), појмови и феномени политике и лингвистике нужно се преплићу. За научнике, нарочито западне политичке мислиоце (Chilton, 2004: 19), двије области блиско су повезане на фундаменталном нивоу (Chilton, 2004: 19). Ферклоф (Fairclough, 1989: 23)чак примјећује да многи уџбеници и теоретичари пишу о вези између ових дисциплина као да се ради о два независна идентитета која случајно долазе у контакт. Насупрот томе, он тврди да је ријеч о суштинском и дијалектичком односу јер „linguistic phenomena are social phenomena of a special sort, and social phenomena are in part lingustic phenomena" (Fairclough, 1989: 23).

Бројни примјери иду у прилог тврдњама овог аутора. Рецимо, сасвим је сигурнода је избор једног наспрам другог нарјечја у именовању стандардног језика и политичко питање. Такође, одабир језика у образовању – који ће то језици бити и у којем обиму – праве не само језички стручњаци него и државна политика и стратегија. Напослијетку, у односу између самих лингвиста, политика се такође намеће као важан чинилац. Већи утицај на језик и на језичку политику свакако имају они језикословци који се налазе у националним језичким институцијама него они који тамо нису, па и онда када придоносе рјешавању кључних језичких питања. Можемо чак говорити и о томе даје сваки дискурс потенцијално политички (Wilson, 2001: 398), поготово у свјетлу критичке анализе дискурса (Wodak, 2009; Fairclough, 1989; Van Dijk, 1998). Бројни истраживачи сматрају да се у случају спајања језика и политике ради о изузетно атрактивномприступу (Okulska &Cap, 2010: 3) који привлачи све више аутора, односно да је интердисциплинарни однос између лингвистике и политикологије права „сњежна кугла" (Okulska &Cap, 2010: 7) која, у потрази за одговорима, скупља успут сазнања и резултате многих других области истраживања. Све то јасно назначава да је ријеч о актуелној и утицајној теми која је, занимљиво, своју савременост и свевременост успјела да задржи током цијеле историје проучавања друштва.

2. Методски оквир и хипотезе

Основнополазиште овог рада јесте да су и политика и језик комплексни и вишедимензионални друштвени феномени који се не могу посматрати независно – и један од другога али и од читавог низа других друштвених феномена.Друга хипотеза рада гласи да још увијек има прилике за снажнију интеракцију ових поља у научном смислу. Иако и једна и друга област теже интердисциплинарности, постоји још неколико могућих додирних тачака ове двије науке, што у теоријском, што у методском смислу. Овом питању прилазимо искључиво из угла интердисциплинарности која нам омогућава да се несметано крећемо дуж сазнања и резултата једне и друге науке и посматрамо шта им је заједничко, по чему се разликују и рјешавању којих проблема могу допринијети ако сарађују. Постулат од којег полазимо јесте теорија комплексности по којој не постоје атомизовани и изоловани елементи у друштву, који би се линеарно и једноставно посматрали, већ се комплексна истраживања фокусирају на „процесе и догађаје у интеракцији у оквиру мрежа или система“ (Filipović, 2018: 122). Методолошки апарат који потенцира нелинеарно, отворено и вишедимензионално истраживање обезбиједиће нам довољан оквир за почетно посматрање ових друштвених појава и „улазак“ у њихов комплексан однос. За изучавање саме релације два назначена појма, користиће нам историјска метода, помоћу које пратиморазвој два феномена још од почетака размишљања о човјеку као друштвеном бићу. Дискурсно-историјски приступ Рут Водак (Ruth Wodak,2015) послужиће нам да разне покушаје повезивања ове двије дисциплине у прошлости ставимо у одговарајући историјски и политички контекст и разумијемо друштвене околности које су произвеле одређене интердисциплинарне покушаје. Искористићемо, у студији случаја, и једну познату политиколошку методу из анализе јавних политика – теорију испрекидане равнотеже.

3. Од „zoon politicon“-а до „језичког обрта у науци“

Још је Аристотел говорио о човјеку као „zoon politicon“-у, бићу које карактерише употреба језика (Aristotel, 1988). Реторика је у антици имала статус посебне дисциплине и нарочито се на политичким трговима и форумима цијенила моћ убјеђивања. Модерна мисао о повезаности ова два појма јављасе након чланка Џорџа Орвела из

1946. (Joseph, 2004: 351)[1]. Са друге стране, развојем масовне комуникације, јавио се интерес за језик и ефекте његове употребе (Wodak& Forchter, 2018: 2), поготово у политичке сврхе.Након Другог свјетског рата, паралелно се развијају квантитативна истраживања која се тичу комуникације и мас-медија и квалитативна истраживања Франкфуртске школе (Wodak& Forchter, 2018: 2). Сосиров структурализам, као камен-темељац модерне лингвистике (Filipović, 2015), већ је по некима могао бити зачетник интердисциплинарног и трансдисциплинарног приступа (Filipović, 2018; Filipović, 2015)[2] у науци. Надаље се на овај концептнадовезују критике марксиста да језик није неутралан (Okulska&Cap, 2010: 4)и да продукција и репродукција значења имају политичке посљедице (Joseph, 2004: 348).

Међутим, и даље су у двадесетом вијеку политика и језик прилично раздвојена поља; вежу их понека сродна истраживања, а још неколико година ће проћи док се не удруже сазнања и резултати разних дисциплина, који ће створити плодно тло за међудисциплинарна истраживања у правом смислу. У лингвистици се смјењују генеративна граматика, која језик посматра као систем и не узима у обзир друштво и ефекте које околина има на језик и обрнуто, и са друге стране, читав низ теоретичара који уводе друштвену компоненту у анализу језика (етнолингвистика, социолингвистика). Са друге стране, захваљујући феминистичкој критици, брише се граница између приватног и јавног (Wodak&Forchter, 2018: 3) и тиме се теорија ослобађа хируршких резова у испитивању друштва, јер постаје јасно да су ови феномени флуидни, комплексни и свепрожимајући. Друштвене науке, међу којима су и политичке, такође доживљавају својеврсни преврат, који ће многи назвати „лингвистичким обртом“ у друштвеним наукама (Corcoran, 1989).

1 Орвелов напис „Politics and English Language“ говори о особинама модерног енглеског језика који је исувише апстрактан, препун фраза, претенциозне лексике и ријечи које не значе ништа, што се нарочито односи на политичке текстове и наступе (Orwell, 1968).

2 Јелена Филиповић, цитирајући одломак из *Опште лингвистике*, примјећује да овај аутор, иако покушава поставити лингвистику на исту раван са природним наукама, ипак у једном тренутку ставља акценат на друштвени аспект језичке употребе (Filipović, 2018: 12) – „Još je očiglednija veza lingvistike sa kulturom uopšte: u životima pojedinaca i društava govor je značajniji od svega drugog. Nezamislivo je da lingvistika nastavi da bude oblast istraživanja dostupna samo malom broju stručnjaka“.

> On one hand, humanists (...) including some of the most celebrated philologist and historical linguists, insist that languge, as a capacity for expressing the most intimate, emotional, and moral concerns of humankind and capable of such manifest cultural diversity and change, cannot possibly be isolated from the nexus of personal experience or concretized as an autonomous, universal structure. On the other hand, various streams of the Marxist tradition (...), The Frankfurt School, French poststructuralism, and contemporary feminism (...) insist that somethig so intrinsic to human consciousness and fundamental to social life could never be autonoumous (...) and external to the constitution of society (Corcoran, 1989: 60).

Овај одјељак осликава читав преокрет у науци, који је настао захваљујући напорима и закључцима многих дисциплина. У складу са новом перспективом, политичке науке се окрећу према приступу који се фокусира на политичку моћи језик (Corcoran, 1989: 67). Исто је и са лингвистиком, у којој се од деведесетих наовамо говори о истраживањима политичког дискурса.

Политичка лингвистика (Политолингвистика) била је први покушај да се створи научна дисциплина за истраживање политичког дискурса (Wodak, 2009: 580). Бавила се прагматиком, текстуалном лингвистиком и истраживањима медија (Wodak, 2009: 580), као и језичком политиком у тоталитарним режимима. Насљедница ове дисциплине је анализа политичког дискурса (Okulska &Cap, 2010). Ради се о перспективи коју одликује хетерогеност и фрагментарност, као и терминолошки либерализам (Okulska &Cap, 2010: 3). Управо захваљујући томе, она дјелује као слојевита, непрецизно дефинисана област којом се баве истраживачи разних усмјерења, и баш зато не постоји јасан теоријски оквир нити методолошка упутства, него се тај апарат преузима и из политичких наука, из лингвистике, али и других дисциплина, попут историје, филозофије, социолингвистике, антропологије, итд., те је затодоминантна особина свих радова и истраживања чињеница да они не редефинишу основне концепте политичког дискурса него проналазе додатне алате за постојеће анализе, као што је случај са критичком лингвистиком (Okulska &Cap, 2010: 4).

4. Предмет проучавања, класификација и основни појмови двију дисциплина

Већ смо у претходном одјељку истакли како не постоји јединствена методологија или теоријска поставка која прати истраживања језика и политике (Okulska & Cap, 2010: 4), као што нема јединствене парадигме која окупља сродне приступе, али ћемо ипак у овом раду покушати скицирати основне смјернице у оквиру којих истраживач-почетник може да се креће. Најприје полазимо од саме политике и проблема њеног дефинисања јер се ради о суштински спорном појму (Кецмановић, 2010) који једни „везују за ауторитарну расподјелу средстава за живот, други за државу и власт, трећи за политичке сукобе и борбе, а четврти, напротив, за превенцију и мирно рјешавање унутрашњих и међународних конфликата уз помоћ дијалога, концесија, компромиса и консензуса“ (Кецмановић, 2010: 16). Могуће је направити одређену разлику у оквиру предмета проучавања политике, с обзиром на то да се овај појам традиционално дијели на три велике области које у ствари представљају разлику између „форме, процеса и садржаја“ (Матић, 1993: 872–884)[3]:

> *polity* означава политички поредак и систем неке заједнице, односно институционални и нормативни оквир државе,
>
> *politics* представља сам политички процес у који убрајамо актере, процедуре, јавно дјеловање, али и традиционалне политичке концепте као што су моћ, консензус, итд.;
>
> *policy*, као трећи чинилац ове везе, јесте политика као конкретна активност одлучивања, спровођења јавних активности и рјешавање проблема (Матић, 1993: 872).

Уколико овим дефиницијама придружимо лингвистичке теоријске спознаје, примјећујемо да су аутори направили идентичну подјелу у проучавању односа између језика и политике. Дакле, у проучавању језика и друштва, тачније политике, разликујемо:

> *language of politics*, originally understood (...) as “the [...] rhetoric of political activities and of politicians acting in their political capacity,” and the

3 Ову разлику одлично илуструју појмови у енглеском језику, које ћемо и ми користити. У српском језику не постоје адекватни називи за ове три области, те се све преводе са „политика“.

politics of language – understood as "policies and decisions about official and standard languages, language planning, language academies, and educational language policies" (Okulska&Cap: 2010: 7).

Још прецизније, у оквиру интердисциплинарне области која се бави питањима утицаја језика на политику и обрнуто, развиле су се двије потпуно независне и заокружене области које још боље илуструју горенаведену подјелу политике. Ријеч је о анализи политичког дискурсакоја проучава „language as a form of social practice" (Fairclough, 1989: 20), што у потпуности одговара дефиницији политике као процеса, те о језичкој политици и планирању, интердисциплинарној области коју обично дефинишу као активност државе у области језика (Filipović, 2018: 87), што опет одговара појму *policy*.

Ради се о двије прилично комплексне и разгранате дисциплине, па ова класификација може да послужи као потенцијални методолошки оквир за будуће анализе. Но, треба имати у виду да „politics is very largerly the use of language, even if the converse is not true, not every use of language is political" (Chilton, 2004: 14), што значи да, иако је ријеч о изузетно примамљивим и актуелним пољима у савременој науци, ипак не треба губити из вида да анализа оваквог типа лако може прећи у политичку, на шта упозоравају и многи лингвисти сматрајући да „discourse analyst too are political animals" (Chilton, 2004:205).

У наредном дијелу рада, направићемо синтезу досад реченог и на примјеру показати како путем једне политиколошке методе можемо анализирати језичку политику. Студија случаја коју смо одабрали корисна је и због тога што се у њеној анализи, мада у овом случају не директно, преламају за обје науке веома важни појмови идеологије и моћи.

5. Студија случаја – испитивање језичке политике у БиХ од 1945. до 1990.

Важност сједињавања политиколошких и лингвистичких теорија и метода ради што бољег и потпунијег интердисциплинарног истраживања илустроваћемо анализом језичке политике у Босни и Херцеговини између 1945. и 1990, и то путем познате политиколошке теорије испрекиданеравнотеже.Појам је у анализу јавних политика

пренесен из биологије и објашњава еволуцију,заступајући мишљење да се еволутивне промјене догађају у наглим прекидима (Poljak, 2016: 3),што стоји насупрот теорији да се развој иадаптацијеу природи дешавају постепено.У анализи јавних политика, дефинишемо је

> kao proces stvaranja neke politike na osnovu kojeg se određena politika brzo institucionalizira te nakon toga ulazi u fazu stabilnosti. Zbog različitih utjecaja stabilnost nakon dugog vremena počinje pucati, potom se uspostavlja potpuna nova institucionalna arhitektura, te stvaranje neke javne politike ponovno ulazi u stabilnost. Na taj način teorija prikazuje dinamiku u kojoj se javne politike kontinuirano nalaze (Jones & Baumgartner, 2012: 4, према Poljak, 2016: 3).[4]

Творци теорије испрекиданог еквилибријума виде историју јавних политика као непрестано смјењивање између равнотеже и дестабилизације (Jones& Baumgartner, 2012: 3), при чему се динамика ових промјена одвија тако да дестабилизација долази нагло и подразумијева радикалне промјене у кратком времену, а период равнотеже траје дуго и не одликују га неочекиване трансформације него поступна мијењања политике. Језичком политиком и планирањем у овом раду сматрамо „организовану, циљану и дугорочну активност институција државе на различитим аспектима статуса, форме и домена употребе одређеног језичког варијетета“ (Filipović, 2018: 87).

Језичка политика коју проучавамо 1945. године ушла је у ново раздобље које је потрајало све до 1990 (Шипка, 1999). Босна иХерцеговина је била република у саставу Југославије[5], и њена језичка политика је у једну руку пратила савезну, али се дијелом и ослањала на сопствену, аутономну активност на овом пољу. У оквиру наведеногпериода, испитаћемо 1) када долази до промјена језичке политике, тј. шта карактерише период испрекиданостии 2) како изгледа период равнотеже.

4 С обзиром на то да се ради о обимној и богатој теорији која до данас није систематизована (Poljak, 2012: 2), у овом раду држаћемо се почетних појмова и дефиниција. За потребе анализе, као и због ограниченог простора, служићемо се само концептима *прекида* и *равнотеже*.

5 Заједничким називом Југославија избјегавамо дуге и за потребе овог написа конфузне скраћенице којима се илуструје уставна промјена назива савезне државе, а подразумијевамо и ДФ Југославију, ФНР Југославију, као и СФР Југославију.

До испрекиданости у језичким политикама у Босни и Херцеговини дошло јенакон наглих и неочекиваних нестабилности у друштву, у овом случају након Другог свјетског рата, што се поклапа са првим дијелом теорије испрекидане равнотеже. Такође, након 1990. године, када овафаза језичке политике и завршава, она се наново радикално мијења, и то, нажалост, након још једног рата. Међутим, не само да се у овим прекидима мијења језичка политика, преокрећу се из коријена и: политички систем, назив језика, поглед на језик, актери језичких политика, али и тип језичке политике. У СР Босни и Херцеговни, главни актери јавних политика су политичке елите и лингвисти (Савић, 2020), и ради се о политици одозго према доље.

Кад је посриједи одговор на друго питање,било би логично да, у складу са овим моделом анализе јавних политика, доба еквилибријума траје скоро педесет година и да у том времену језичка политика доживљава одређена побољшања или измјене, али да се ништа радикално не преображава. Како бисмо то провјерили, фокусираћемо се на документе и дешавањана пољу језика у овој републициза вријеме друге Југославије (в. и Савић, 2020; Шипка, 1999 за детаљан опис језичке политике у Босни и Херцеговини од 1945. до 1990).Језичку политику пратио је велики број докумената: најприје је Босна и Херцеговина билаукључена у рад на стандардизацији српскохрватског, али од 1965, након сукоба српских и хрватских лингвиста (Шипка, 1999), започиње сопствену политику на основу које поступају и све политичке, језичке и стручне институције и појединци (Савић, 2020)[6]. У периоду самосталне политике, Шипка (1999: 12–16) издваја три фазе језичке политике. Прва је фаза реаговања у којој актери језичке политике одговарају на Декларацију о називу и положају хрватског књижевног језика као и на ставове изнесене уПредлогу за размишљање, осврћући се на сложену босанскохерцеговачку националну структуру и на посљедице које би опредјељивање за један стандард могло

6 Разлог који је довео до самосталног иступања у креирању и спровођењу језичке политике у БиХ био је сложена структура Босне и Херцеговине због које није било могуће спровести радикалне резове. „Самостална језичка политика Босне и Херцеговине трајала је од 1967. (1970) до распада СФРЈ, а била је одговор на разлаз међу српским и хрватским лингвистима око назива и положаја заједничког језика. Подразумијевала је двочлани назив језика, употребу оба писма и поштовање принципа језичке толеранције и индивидуалне језичке слободе“ (Савић, 2020: 2).

донијети[7] народима и народностима ове федералне јединице. У другој, фази темељних докумената[8], можемо говорити о самосталној политици коју одликује именовање босанскохерцеговачког језичког израза, прокламовање индивидуалног права на избор изражајних средстава односно варијаната језика, те равноправност писма. Трећу фазу карактеришу акциони документи[9] који се углавном односе на провођење досадашњих закључака и политика у пракси. Име језика укупно је мијењано три пута (Шипка, 1999: 16) – српски или хрватски 1946; српскохрватски 1963; српскохрватски односно хрватскосрпски језик ијекавског изговора 1974.

По нашем мишљењу, овај дуги низ година не може се назвати периодом баланса и стабилности, с обзиром на то да је било неколико промјена назива језика, закључака о варијантама језика, као и важних докумената језичке политике. Прије бисмо, на основу изнесеног, могли закључити да наведени период такође карактеришу изненадне и прилично драстичне промјене. Разлог тих промјена свакако је неслагање главних актера језичке политике, због чега у ову анализу обавезно треба укључити и: анализу политичког система и односа у заједницама које одликује постојање више центара моћи у одлучивању, али и суживот више нација односно народа. Закључујемо, на основу нашег прегледа, да нагли прекиди јавних политика у овом случају настају искључиво промјенамаполитичког система које су праћене сукобом и потпуним нестанком и преображавањем дотадашњег система, а да се поремећаји у периоду еквилибријума догађају због унутрашњих сукоба у које убрајамо националне нетрпељивости и постојање више актера јавне политике који су подједнако моћни.

Оно што можемо примијетити у овој огледној скици јесте да и једна и друга дисциплина имају велику корист од интердисципли-

7 *Изјава Извршног комитета ЦК СКБИХ 1967; Отворено писмо наставника и сарадника Филозофског факултета у Сарајеву 1967; Оцјене и ставови Извршног комитета ЦК СКБИХ 1968.* За потпуни преглед ових докумената, као и језичке политике БиХ, видјети Шипка 1999.

8 *Закључци Симпозијума о језичкој толеранцији 1970; Књижевни језик и књижевнојезичка политика у Босни и Херцеговиини 1971; Закључци Просвјетнокултурног вијећа Скупштине СР БИХ 1971.*

9 *Закључци Мостарског савјетовања о провођењу књижевнојезичке политике 1974; Закључци и предлози истраживачке групе Института за језик и књижевност... 1975.*

нарног приступа. Анализа показује да би било корисно у теорију испрекиданог еквилибријума укључити истраживања јавних и језичких политика у подијељеним друштвима, односно вишенационалним заједницама. Лингвистика, заправо језичка политика и планирање, могу уврстити ову теорију у свој методолошки апарат како би се анализирали дужи периоди у историји језичке политике, нарочито у земљама у којима се политичко-правна уређења драстично смјењују,и тиме извукли закључци важни за будуће политике. Поред тога, било би веома корисно проширитианализу на цјелокупну историју језичке политике у Босни и Херцеговини, али и упоредити резултате са другим земљама са сличним језичким, политичким и друштвеним устројством.

6. Закључак

Политика и лингвистика су два веома испреплетена и међузависна феномена. Захваљујући развоју друштвених наука, као и интердисциплинарним покушајима са обје стране у посљедњих педесет година, данас имамо велики избор теорија, метода и доминантних тема које можемо користити у истраживањима. Један од основних разлога писања овог рада био је да, помоћу анализе досадашњих напора и лингвиста и политиколога (додуше, њих мање), одговоримо на питање да ли још увијек постоје неки неријешени проблеми у оквиру ових области, а који би могли бити боље образложени да су теоретичари посегли за сазнањима сродних области, у које укључујемо и ове двије. На основу студије случаја у којој смо користили политиколошку теорију испрекиданог еквилибријума, показали смо најприје како је могуће уклапати различите методе и теоријске приступе у оквиру двије сродне дисциплине, а са друге стране, што је за развој друштвених наука још важније, та анализа је показала да су ова истраживања корисна и да резултати произашли из њих могу бити примијењени у пракси. Нажалост, још увијек доминантно монодисциплинарна пракса наших образовних система и научних опредјељења ријетко показује да има простора да и једна и друга дисциплина присвоје позитивна сазнања и методе из оне друге. Политика као друштвена активност (без одређења њеног испољавања као лошег или доброг) и језик као друштвени феномен не могу да се изучавају у оквирима уских модела, јер живот и наука нису једнодимензионални и линеарни него сло-

жени системи у којима ниједан елемент не постоји независно од неког другог – „све што на нашем свету постоји састављено [је] од мноштва комплексних (нелинеарних) система чије компоненте се не могу анализирати појединачно кроз истраживање једноставних двосмерних веза“ (Filipović, 2018: 122).

Што се тиче даљег развоја интердисциплинарне области коју смо истраживали, за крај ћемо поменути двије теме за даље промишљање овог односа. Једна је Чилтонова(Chilton,2004: 198)опсервација да политика не подразумијева само конфликт него и сарадњу, што отвара сасвим ново поље непресушних тема за ауторе. Друга долази из пера Рут Водак(Wodak&Forchter, 2018: 5), која је такође једна од водећих ауторки која у језичка испитивања уводи политички контекст. Она, наиме, издваја три приступа у изучавању комуникације: оне оријентисане на извор, оне који се тичу поруке и оне који се фокусирају на примаоце. Ставови примаоца су ријетко тема оваквих анализа, стога сматрамо да би изучавање њихових ставова, нарочито у виду квантитативних и квалитативних анализа, значајно допринијело проучавању језика и друштва односно политике.

ЛИТЕРАТУРА

Aristotel 1988. *Politika*, Tomislav Ladan, Zagreb: Globus.

Chilton, P. 2004. *Analysing Political Discourse: Theory and Practice*. London, New York: Routlege.

Corcoran, P. 1989. Language and Politics, Swanson, D. L., Nimmo, D.,*New directions in Political Communication*, 51–86, Newbury Park, California: SAGEPublications.

Fairclough, N. 1989. *Language and Power*. New York: Longman Inc.

Filipović, J. 2015. *Transdisciplinary Approach to Language Study*, London: Palgrave Macmillan.

Filipović, J. 2018. *Moć jezika: ogledi iz kritičke sociolingvistike*, Beograd: Zadužbina Andrejević.

Jones, B. D. & Baumgartner, F. R. 2012.From There to Here: Punctuated Equilibrium to the General Punctuation Thesis to a Theory of Government Information Processing, *The Policy Studies Journal*, 40/1, 1–19.

Joseph, J. E. 2004. Language and politics, Davies, A., Elder, C., *The Handbook od Applied Linguistics*, 347–367, Oxford: Blackwell Publishing Ltd.

Кецмановић, Н. 2010. Политика, држава, моћ, Београд: Чигоја.

Матић, М. 1993. Енциклопедија политичке културе, Београд: Савремена администрација.

Okulska, U. & Cap, P. 2010. *Perspectives in Politics and Discourse,* Amsterdam: John Benjamins Publishing.

Orwell, G. 1968. Politics and the English Language, *The collected essays, journalism and letters of George Orwell*, 4/1, 127–140, New York: Harcourt, Brace, Javanovich.

Poljak, Ž. 2016.Operacionalizacijateorijeisprekidaneravnoteže, *Političkamisao*, 53/3, 139–162.

Савић, А. 2020.Интерпретације босанскохерцеговачког језичког израза и језичке политике која га је пратила, Србистика данас, у штампи.

Шипка, М. 1999. Стандардни језик у Босни и Херцеговини у документима језичке политике, Budapest: Open Society Institute.

Van Dijk, T. A. 1998.What is Political Discourse Analysis?*Belgian Journal of Linguistics*, 11/1, 11–52.

Wilson, J. 2001. Political discourse, Schiffrin, D., Tannen, D., Hamilton, H., *The Handbook of Discourse Analysis*, 398–415, Oxford: Blackwell Publishing.

Wodak, R. &Forchter, B. 2018.Introducing the language–politics nexus, Wodak, R. &Forchter*, The Routledge Handbook of Language and Politics*, 1–15, London and New York: Routledge.

Wodak, R. & Reisigl, M. 2015. The discourse-historical approach (DHA). In R. Wodak, & M. Meyer (Eds.), *Methods of critical discourse studies* (3rd ed.),23–61, London: Sage.

Wodak, R. 2009. Language and Politics, Culpeper J., Katamba, F., Kerswill, P., Wodak, R., McEnery, T.,*English Language*, 576–593, Basingstoke: Palgrave.

Aleksandra Savić

INTERDISCIPLINARY RELATIONSHIP
BETWEEN LANGUAGE AND POLITICS

Summary

This paper examines the relationship between language and politics. We defined both language and politics as social phenomena which are connected at the fundamental level (Fairclough, 1989). The basic hypothesis of this research is that language and politics are complex and multidimensional social phenomena which cannot be divided and studied independently. In this paper we applied several scientific paradigms: interdisciplinary approach in the social sciences, complex theory, historical method, and the historical-discursive approach that is developed by Ruth Wodak (2015). In the case study chapter, we used the punctuated equilibrium theory from public policy analysis. Political linguistics or Politolingusitics was the first attempt to create an academic discipline for political analysis of language and the other way around (Wodak, 2009), and the successor of this paradigm is political discourse analysis. Even if there is no standard methodology or one leading theory of this connection between language and politics, we can sketch some of the most important subjects of research in both disciplines. Political sciences are divided into polity, politics, and policy studies, and we found the exact approach in linguistics, because there is the language of politics and there is the politics of language.

Key words: language, politics, interdisciplinarity, punctuated equilibrium theory

Jovana Đurčević*
Univerzitet Crne Gore

https://doi.org/10.18485/analiff.2020.32.2.15
811.111'27
Originalni naučni rad
Primljen: 12.07.2020
Prihvaćen: 18.09.2020

ENGLESKI KAO GLOBALNI JEZIK: JEZIČKA GLOBALIZACIJA I JEZIČKI PURIZAM

Pojava i razvoj globalizacije uslovili su da engleski jezik postane sredstvo međusobnog sporazumijevanja na globalnom nivou. Zahvaljujući raznim vanjezičkim faktorima, posebno vojno-političkoj moći Velike Britanije i rapidnom ekonomsko-tehnološkom usponu SAD, engleski jezik se širom svijeta koristi kao službeni ili kao glavni strani jezik. Na taj način, stvoren je prostor za nekontrolisani priliv anglicizama s jedne, ali i za jezički purizam i snažan otpor prema ovim riječima, s druge strane. Ovaj rad upravo nastoji da ponudi pregled vladajućih stavova koji u lingvističkoj literaturi postoje prema engleskom kao globalnom jeziku. Posebna pažnja data je, pritom, načinu na koji je ova tema sagledana na prostoru BHSC[1] jezika. Konačno, ukazujući na nemogućnost prisilnog čišćenja jezika od anglicizama, kao i na naučnu neutemeljenost tvrdnji da engleski jezik predstavlja globalnu prijetnju po druge jezike, u radu se skreće pažnja na važnost zauzimanja deskriptivnog pristupa u proučavanju jezika.

Ključne riječi: globalizacija, engleski jezik, globalni jezik, anglicizmi, purizam, BHSC jezici

1. Uvod

Prisustvo engleskog jezika u medijima, obrazovanju, formalnoj i neformalnojkomunikacijičini ga danas globalnim jezikom.U opisu engleskog jezika kao takvog, u literaturi se sa istim ili sličnim značenjem koriste termini kao što su *globalni jezik, lingva franka, internacionalni, međunarodni jezik, svjetski jezik*...Za koji god naziv se opredijelili, neosporno je da je engleski stekao status kakav nijedan jezik na svijetu nije uspio do sada.

Ovaj rad ima za cilj da ponudi pregled vladajućih stavova po pitanju uticaja engleskog kao globalnog jezika, odnosno prema prisustvu anglici-

* jovanadj@ucg.ac.me

1 Radi jedostavnosti u nazivu jezika, u radu koristimo skraćenicu BHSC za bosanski, hrvatski, srpski i crnogorski jezik.

zama kao direktnoj posljedici takvog uticaja. Polazeći od globalizacije kao glavnog uzročnika apsolutne dominacije engleskog jezika, u radu se prvo nudi objašnjenje ovog fenomena. Njemu se, potom, pristupa iz lingvističkog ugla, pa se definiše koncept globalnog jezika i obrazlažu glavnidruštveno-istorijskičinioci koji su uticali da engleski jezik dobije takav status. Kroz prizmu osnovnih postulata jezičkog purizma, kao nezaobilaznogfenomena u kontekstu međujezičkih kontakata i pozajmljivanja, u centralnom dijelu rada opisuje se način na koji se percipira raširena upotreba i snažan uticaj engleskog jezika. Mišljenja su podijeljena iu zavisnosti od intenziteta jezičkog nacionalizma variraju od purizma do antipurizma, tj. od snažnog otpora prema pozajmljenicama do njihovog nekontrolisanog prihvatanja. Osim što variraju od jedne do druge jezičke zajednice, oprečni stavovi prisutni su vrlo često i unutar samih ovih zajednica, što je sve ilustrovano kroz prikazdominantnih stavova u lingvističkoj literaturi. Posebna pažnja data jenačinu na koji je ova tema sagledana na prostoru BHSC jezika, na kome i uprkos međusobnom (jezičkom) antagonizmu i nacionalizmu, preovladava otvoren odnos prema engleskom jeziku.Na samom kraju, ukazuje se na važnost deskriptivnog pristupa proučavanju jezika i prednosti koje uticaj engleskog ima na nivou globalne komunikacije.

2. Globalizacija

Većina definicija globalizacije usmjerena je na ekonomske aspekte ovog pojma, što je rezultat i njegove prvenstvene upotrebe u polju ekonomije i finansija. Sami termin prvi put je upotrijebljen, naime, u vezi sa ispitivanjem tržišta u naučnom članku „Globalizacija tržišta“, objavljenom 1983. godine u autorstvu američkog profesora sa Harvarda, Teodora Levita (Jovičić, Gračanin 2013: 37). Od tržišne, ekonomske zavisnosti među zemljama, termin se proširio na međunarodnu političku, tehnološku i kulturnu zavisnost i povezanost, što najbolje ilustruje njegova definicija od strane Svjetske zdravstvene organizacije:

> Globalizacija ili povećana međusobna povezanost i međuzavisnost ljudi i zemalja, generalno uključuje dva povezana elementa: otvaranje granica u cilju brzog protoka robe, usluga, finansija, ljudi i ideja preko međunarodnih granica, kao i promjene u institucionalnim i političkim sistemima na internacionalnom i

nacionalnom nivou koje kao takve olakšavaju ili promovišu pomenuti protok.[2]

Globalizacija se često izjednačava sa terminima kao što su *evropeizacija, vesternizacija*, a posebno *amerikanizacija*, pa čak i *mekdonaldizacija*(Ritzer 1998; Antonio, Bonano 2000; Ritzer & Stillman 2003).Kao fenomen međupovezanosti i međuzavisnosti ljudi širom svijeta, globalizacija predstavlja, međutim, širi pojam od pomenutih koji se odnose na procese širenja zapadne, evropske, a naročito američke kulture i uticaja. Posebno se mogu smatrati pogrešnim i neopravdanim negativne konotacije globalizacije koje su svoj izraz našle u terminima *amerikanizacija* i *mekdonaldizacija* jer sami fenomen globalnog povezivanja nije ni započet na američkom prostoru i u vrijeme uspona SAD kao vodeće svjetske sile.Nastanak globalizacije, naime, u tijesnoj je vezi sa težnjom za intenzivnijom razmjenom robe i slobodnom trgovinom još u periodu britanskog carstva i industrijske revolucije. Pomenuta težnja znatno je, zatim, intenzivirana posle II svjetskog rata kada je trebalo obnoviti stabilnost i ekonomski ojačati razorene zemlje. Umanjenje carinskih dažbina među različitim zemljama uticalo je na sve veće otvaranje granica i osnivanje internacionalnih firmi i korporacija sa sjedištima u različitim djelovima svijeta, čime je omogućena veća umreženost, ali i zavisnost ljudi u ekonomskom i poslovnom smislu. Osim ekonomskog, kao najvažnijeg aspekta globalizacije, vremenom je sve više na značaju dobijao i politički aspekt ovog fenomena. On se ogleda u intenziviranju saradnje među državama, u međunarodnim pregovorima, poveljama, a posebno u osnivanju i uključivanju sve većeg broja zemalja u međunarodne zajednice i društva kao što su Ujedinjene nacije, NATO, Evropska unija i sl. Globalna tržišna i politička povezanost uslovila je takvu povezanost i u ostalim poljima ljudske aktivnosti – u polju nauke, tehnologije, muzike, umjetnosti, zabave i sl, pa je proces globalizacije uspio da obuhvati sve sfere savremenog života (Lončar 2005;Galović 2017).

2 "Globalization, or the increased interconnectedness and interdependence of people and countries, is generally understood to include two interrelated elements: the opening of borders to increasingly fast flows of goods, services, finance, people and ideas across international borders; and the changes in institutional and policy regimes at the international and national levels that facilitate or promote such flows."http://www.who.int/topics/globalization/en/

Sa sve većom pojavom međunarodnih organizacija, intenzivnijim kulturnim umrežavanjem, putovanjima i migracijama ljudi, kao i razvojem telekomunikacionih sredstava, a posebno interneta, omogućena je veća povezanost i stvoren dojam blizine i u odnosu na najudaljenija društva i prostore. Na taj način došlo je do stvaranja tzv. *globalnog sela*[3], tj. svijeta u kom je brz i lak pristup i kontakt postao moguć u bilo kom trenutku (Milardović 2010). Upravo je ova međupovezanost ljudi i zemalja u raznim segmentima stvorila potrebu i za jednim jezikom kao zajedničkim sredstvom komunikacije. Globalnom selu bio je potreban zajednički – globalni jezik. I s obzirom na to da moć jezika zavisi od moći njegovih govornika (Crystal 2003), globalni jezik mogao je da bude onaj jezik čiji su govornici uživali najveću moć u periodu nastanka i razvoja procesa globalizacije. To je bio, kao što i dalje jeste, upravo engleski jezik.

3. Engleski kao globalni jezik

Iako je danas zbog svog globalnog statusa poznat kao najveći jezik davalac, engleski je nekada bio jedan od najotvorenijih jezika za strane uticaje. U prilog ovoj tvrdnji govori podatak da pozajmljena leksika u engleskom dolazi čak iz više od 350 jezika, pri čemu preko tri četvrtine njegovog vokabulara vodi porijeklo iz romanskih, odnosno klasičnih jezika (Crystal 2003: 23). Razlog za ovako veliki broj pozajmljenica u engleskom duguje se brojnim kontaktima stanovništva britanskog ostrva sa raznim narodima, njihovim kulturama i jezicima (vidjeti Baugh 1951; Brook 1958; Berndt 1982; Claiborne 1991; Culpeper 2005…). Iako je engleski zadržao otvorenost prema stranom materijalu, danas je ova situacija sasvim drugačija. Od jezika koji je tokom svog razvoja aktivno figurirao kao jezik primalac, engleski je zahvaljujući svom globalnom statusu postao dominantni jezik davalac.

U objašnjenju fenomena kakav je globalni jezik, oslanjamo se na stav Dejvida Kristala prema kojem (2003: 3) jezik stiče status globalnog onda kada u zemljama u kojima nije maternji dobije posebnu ulogu – kada postane službeni, zvanični jezik te zemlje ili kada u njenom obrazovnom sistemu stekne prioritet u odnosu na ostale strane jezike. Engleski jezik

3 Sintagma je prvi put upotrijebljena 1960. godine u radu kanadskog naučnika Maršala Meklauna (https://www.etymonline.com/word/global). Predstavljametaforu modernog života i svijeta, odnosno interneta koji je omogućio povezanost i sa najudaljenijim mjestima i ljudima na svijetu.

ispunjava oba pomenuta kriterijuma s obzirom na to da se, osim kao maternji – prvi jezik, širom svijeta koristi paralelno sa maternjim jezicima, bilo kao službeni, tj. drugi jezik ili kao glavni strani jezik. Protivno uvriježenom stavu da jezik dobija status globalnog zahvaljujući unutarjezičkim razlozima kao što su njegova gramatička, morfološka ili sintaksička jednostavnost, Kristal(2003: 9)naglašava važnost isključivo vanjezičkih razloga –prvenstveno vojne i političke moći njegovih govornika. S tim u vezi, isti autor pojašnjava kako se politička i vojna moć Velike Britanije najbolje ogleda u njenom kolonijalizmu u 16., 17. i 18. vijeku, koji je bio zaslužan za stvaranje Britanske imperije kao najvećeg carstva u istoriji ljudske civilizacije(Crystal 2003: 29–72). U jezičkom smislu, britanski kolonijalizam u pomenutom periodu omogućio je ne samo širenje engleskog jezika unutar i izvan evropskog kontinenta, već i njegov status kao maternjeg na sjevernoameričkom i australijskom kontinentu, a potom i kao službenog jezika u brojnim zemljama Afrike, Azije i južnog Pacifika. Iako je procesom dekolonizacije posle II svjetskog rata „sunce zašlo“[4] u mnogim djelovima nekadašnje Imperije, engleski jezik zadržao se u svim djelovima, bilo kao maternji, bilo kao drugi, službeni jezik. Pomenuto geografsko širenje engleskog jezika najbolje predstavljaju *Tri koncentrična kruga engleskog jezika*, tj. trodjelni model rasprostranjenosti engleskog jezika (Kachru 1996), koji kroz detaljni opis širenja engleskog jezikailustruje njegovu pluricentričnost ne samo u demografskom, već i u kulturnom, lingvističkom i literarnom smislu. I dok su britanska vojna i politička moć omogućile engleskom da dobije status globalnog jezika, rapidni uspon SAD u 20. vijekuomogućio mu je učvršćenje i produžetak takvog statusa.S tim u vezi, Gradol (1997: 14)objašnjava kako je, i uprkos kolonijalnom širenju Britanskog carstva, za status engleskog kao lingva franke danas ipak najviše zaslužna sveprisutna konzumeristička kultura, nastala kao direktna posljedica ekonomske i tehnološke moći Sjedinjenih Država. Osim njega, važnost vanjezičkih faktora za globalni status engleskog jezika pominje i Umberto Eko (1995: 331), koji nakon ekspanzije britanskog carstva kao ključne također navodi američku ekonomsku i tehnološku hegemoniju.I Kristal je saglasan da se globalna dominacija engleskog da-

4 Iako prvobitno smišljena da opiše rasprostranjenost velikih kolonijalnih sila u raznim krajevima svijeta, izreka „Imperija u kojoj sunce nikada ne zalazi“ u 19. i 20. vijeku isključivo sekoristi u vezi sa Britanskom imperijom, tj. za izuzetno veliki broj njenih kolonija – toliko veliki da je u svakom dijelu dana u nekoj od njih moralo sijati sunce.

nas duguje više ekonomskoj nego političkoj moći, ali naglašava i važnost „društveno-kulturnih" faktora, tj. dominaciju obje zemlje u polju medija, nauke, obrazovanja, umjetnosti, kulture, mode, zabave i sporta(2003: 29).

Nasuprot opisanim, u literaturi su prisutni i drugačiji stavovi po pitanju vanjezičkih faktora i statusa engleskog kao globalnog jezika. U tom smislu izdvajaju se mišljenja lingvista kao što su Filipson i Skutnab-Kangas, koji smatraju da je globalno prisustvo engleskog jezika posljedica njegovog planiranog, aktivnog propagiranja i institucionalizacije širom svijeta – tzv. *lingvističkog imperijalizma* (Philipson 1992; Skutnabb-Kangas 2002). Kao sami tvorac teorije lingvističkog imperijalizma, Filipson po analogiji sa pojmovima kao što su seksizam ili rasizam uvodi pojam *lingvicizam* i definiše ga kao vjerovanje, proces, odnosno pojavu pripisivanja poželjnih karakteristika jednom jeziku (engleskom) i njegovo plansko nametanje i dominaciju nad ostalima (1992: 54–55). U kasnijem radu, isti autor razrađuje glavne faktore za dominaciju engleskog jezika i dijeli ih na strukturalne i ideološke (2003: 64–65). U strukturalne, pritom, ubraja velika finansijska ulaganja u intenzivno propagiranje engleskog u školama i na univerzitetima, zahvaljujući čemu je ovaj jezik i postao radni jezik akademskog i poslovnog svijeta. Raširenu upotrebu engleskog jezika pomažu i *ideološki* faktori, tj. način na koji je on predstavljen u medijima – kao moderan, prestižan, jezik moći. O institucionalizaciji engleskog kao važnom faktoru za njegovu globalnu dominaciju piše i hrvatski lingvista Ivo Žanić, ističući kako je upravo postepeni prodor engleskog u razne međunarodne evropske institucije i organizacije učinio da dođe do situacije „što više jezika, to više engleskog" (Žanić 2007: 223 u Barbarić 2011: 96), tj. do toga da se u ovakvim institucijama, i pored postojanja više zvaničnih, radnih jezika, uglavnom bira engleski. Osim pomenutih, iautori u okviru srpske lingvistike saglasni su da opisana dominacija engleskog jezika nije dobra po višejezičnost (Filipović 2009; Pavić Panić2017) i ukazuju na neophodnost očuvanja jezičke raznovrsnosti (Momčilović 2012).

Na osnovu opisanog, evidentno je poklapanje stavova u literaturi po pitanju važnosti vanjezičkih faktora za pozajmljivanje iz engleskog, odnosno po pitanju statusa koji je ovaj jezik stekao u svijetu. Podijeljena su, međutim, mišljenja kada je riječ o načinu na koji su vanjezički činioci obezbijedili engleskom jeziku takav status, pa se uočava razlika između lingvista koji smatraju da je povoljna geopolitička i ekonomska situacija u Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Američkim Državama pogodovala da

engleski dobije status globalnog jezika, kao i onih koji smatraju da je taj status, osim zahvaljući pomenutim okolnostima, takođe rezultat planske, osmišljene strategije i nametanja engleskog jezika, tj. jezičkog imperijalizma. Na sličan način, mišljenja su podijeljena i po pitanju globalne dominacije engleskog jezika. Kao što ćemo u produžetku ilustrovati,dok jedni vjeruju da je ova pojava povoljna jer omogućava leksičko bogaćenje, drugi lingvisti su stava da je ona ne samo negativna, već i pogubna po druge jezike i kulture.

4. Engleski između jezičke globalizacije i purizma

Globalna priroda, status i uticaj engleskog jezika u centru su ispitivanja kontaktne lingvistike u 21. vijeku, o čemu, između ostalih, svjedoče i gore pomenuti autori. Sve češće su studije koje se bave ekspanzijom engleskog kao globalnog jezika, promjenama koje uzrokuje, diglosijom, odnosom malih i velikih jezika sa engleskim, a nerijetko se u njima zagovaraju i promovišu stavovi o zaštiti jezika i jezičkoj raznovrsnosti (Keebe 2003; Al Dabbagh 2005;Caramella 2012;Majidi 2013...). Pomenuta problematika postala je čak predmet istraživanja zasebne, nove lingvističke discipline – *ekolingvistike* ili *jezičke ekologije* koju je Ajnar Haugen, kao njen začetnik, definisao kao lingvističku disciplinu usmjerenu na ispitivanje odnosa između jezika i njegove sredine, tj. društva koje ga koristi (Haugen 1972: 323–325).

Budući da je globalni jezik, engleski ima veoma snažan uticaj na društva u kojima nije maternji jezik. Usljed velike i kontinuirane izloženosti engleskom i usljed njegovog intenzivnog prodora, u jezicima tih društava sve su veće i učestalije promjene ne samo na leksičkom, već i na drugim jezičkim nivoima. Za njih su u lingvistici jezičkih kontakata uvedeni pojmovi kao što su *anglicizacija* i *angloglobalizacija,* ali i *jezički angloholizam*i *anglomanija* u srpskoj lingvistici (Prćić 2005; 2011),kojima se imenuje nekontrolisani priliv anglicizama i svojevrsna opijenost ovim riječima. I dok je uticaj engleskog izuzetno snažan i neosporan, različiti su stavovi prema anglicizmimaunutar različitih jezičkih zajednica. U nekima je u manjoj, a u nekima u većoj mjeri prisutan purizam.

Purizam se uglavnom odnosi na fenomen zaštite jezika od spoljnih, stranih uticaja. Definiše se kao „vjerovanje da su riječi (i druge jezičke osobine) stranog porijekla neka vrsta kontaminacije kojom se prlja čistoća

nekog jezika[5]“ (Trask 1999: 254 u Langer, Davies 2005: 3) a, otuda, i kao „namjerni pokušaj smanjenja broja stranih riječi ili izbjegavanja njihove upotrebe“[6] Adamson (1999: 479). Kao takav,purizam nema uporište u lingvistici, već najčešće nastaje kao proizvod neznanja i nacionalizma.

Nedovoljno poznavanje jezika i jezičkih načelau tijesnoj je vezi sa jezičkim purizmom i ubjeđenjem da je svaki strani uticaj loš, pa čak i poguban za jezik. Iako je ovo vjerovanje prisutno i unutar jednog dijela jezičkih stručnjaka, ono je češće i uglavnom se pripisuje laičkom dijelu jezičke zajednice. Da je to zaista slučaj, govore nam mišljenja mnogih lingvista, među kojima i mišljenje Egona Feketea koji objašnjava da „otpor prema tuđicama dolazi mahom iz redova laičke publike, i to utoliko veći ukoliko se o jeziku, o njegovim zakonitostima i tokovima manje zna“ (Ćupić-Fekete-Terzić 2002: 128–132 u Klajn 2008: 158). Na sličan stav nailazi se i kod Langera i Dejvisa koji navode kako se „jezik razlikuje od ostalih naučnih disciplina kao što su astronomija, rimska mitologija ili fizika iz razloga što svi govornici smatraju sebe ekspertima iz oblasti jezika“[7], zbog čega ovi autori i objašnjavaju purizam kao posljedicu narodne, folklorne lingvistike (Langer, Davies 2005: 1).

Stavovi u lingvističkoj literaturi usaglašeni su i po pitanju nacionalizma kao jednog od dominantnihuzroka jezičkog purizma. Poznata hrvatska lingvistkinja i aktivistkinja u borbi protiv jezičkog purizma, Snježana Kordić, mišljenja je da puristička shvatanja u jeziku nastaju kao direktna posljedica nacionalizma. Pozivajući se na ranija istraživanja i stavove inostranih kolega (Coulmas 1996: 83; Gardt 2000: 263; Milroy 2005: 328), ona u svojoj knjizi *Jezik i nacionalizam* (Kordić 2010: 10) objašnjava kako je jezički purizam u tijesnoj vezi sa ksenofobijom, političkim ideologijama, nacionalizmom, pa i rasizmom. Na sličan način, jezički purizam i glorifikacija jezika kao „nezamjenljivog i najvažnijeg obilježja nacije, garanta njene posebnosti, pa i samog opstanka“ posljedica su jezičkog nacionalizma i po mišljenju srpskog lingviste Ranka Bugarskog (2018: 20).

5 “The belief that words (and other linguistic features) of foreign origin are a kind of contamination sullying the purity of a language.”

6 “The deliberate attempt at reducing the number of foreign words or avoiding their use altogether.”

7 “Language is distinguished from other academic disciplines such as astronomy, Roman mythology, or physics because all speakers consider themselves to be experts in the field of language.“

Pojavu purizma u vezu sa nacionalističkim stavovima dovodi i srpski lingvistaIvan Klajn,koji ističe da purizam uzrokuju dva glavna razloga – jako nacionalno osjećanje i ugrožena državnost (2008: 153), što ilustruje na primjeru zemalja kao što su Francuska, Italija, Hrvatska, Češka..., koje su se usljed različitih istorijsko-političkih strujanja borile protiv anglicizama, galicizama, srbizama,germanizama i sl.

Kao što se jezički purizam dovodi u vezu s pomenutim faktorima, tako se o njemu danas najviše govori u kontekstu uticaja engleskog jezika. Da je to zaista slučaj, ilustrovaćemo na primjeru nekih od zemalja sa dugom purističkom tradicijom, ali i u užem kontekstu zemalja bivše SFRJ.

Korijeni jezičkog purizma u Italiji datiraju upravo iz perioda nepostojanja jedinstvene državnosti početkom 19.vijeka (Klajn 2008: 154). Ekstremne razmjere poprimio je u doba fašističkog Musolinijevog režima 40-tih godina 20. vijeka, kada je na snazi bio zakon koji je predviđao ne samo novčanu, već i zatvorsku kaznu za upotrebu galicizama i ostalih stranih riječi u reklamama i oglasima (anglicizmi su postojali tek u malom broju u tom periodu). S padom fašističkog režima,u Italiji dolazi do istovremenog slabljenja jezičkog purizmaijačanja uticaja angloameričke kulture, što dovodi i do pojave nesmetanog priliva anglicizama (Dardano 1986; Beccaria 1992 u Leonardi 2010). Sa njima, očekivano, raste bojazan jednog dijela lingvista koji pozivaju na odgovornost institucija da se sačuva italijanski jezik, na borbu protiv anglicizama radi očuvanja kulturnih vrijednosti, kao i neophodnost prilagođavanja ili prevođenja anglicizama na italijanski jezik (Castellani 1987:140, 153; Giovanardi 2003:19; D'achille 2003:70 u Roswitha Fischer 2008).Iako iznijeti stavovi svjedoče o izvjesnom otporu prema stranom materijalu u novijem periodu italijanske lingvističke literature, oni dolaze od manjinskog dijela autora u polju nauke o jeziku i nikako nisu mjerljivi sa jezičkom situacijom tokom Musolinijevog režima.

Slična italijanskoj bila je i jezička politika u nacističkoj Njemačkoj koja je, pozivajući na čišćenje jezika od stranog materijala, ujedno potpomagala i dobro ilustrovala zastrašujuće političke i društvene prilike tog vremena i prostora, tj. *njemački nacionalizam, ksenofobični nacionalsocijalizam* i *rasističko ludilo* (Polenz 1998: 62, 130 u Kordić 2010: 11). Sami početak jezičkog purizma ne vezuje se, ipak, za nacističku Njemačku, već nastanak Njemačkogcarstva 1871.godine, koje je omogućilo osnivanje fondacije *Allgemeiner Deutscher Sprachverein(ADSV)*sa ciljem očuvanja

njemačkog jezika, eliminacije stranih jezičkih elemenata (u prvom redu francuskih i engleskih) i njihovomzamjenom njemačkim ekvivalentima (Pfalzgraf 2009: 10–11) . Iako se jezička politika u Njemačkoj promijenila, i danas postoje organizacije koje za cilj imaju očuvanje i zaštitu njemačkog jezika i borbu protiv dominantnog uticaja engleskog jezika. Jedna od poznatijih je *Verein Deutsche Sprache* koja nudi njemačke ekvivalente kao zamjenu za anglicizme koji su ušli u njemački jezik, iako među domaćim materijalom ima i riječi koje nisu ni poznate ili se uopšte ne upotrebljavaju u njemačkom jeziku (Onysko, Winter-Froemel 2011: 1556–1557). Zanimljiva je, i u prilogu je gore pomenutih tvrdnji o laičkom, a ne lingvističkom utemeljenju purizma, i činjenica da organizacijom trenutno predsjedava matematičar a ne lingvista.

Kada je u pitanju snažni jezički purizam i nacionalizam, nezaobilazno je pomenuti i Francusku, posebno što je taj jezički fenomen u ovoj zemlji prvenstveno i gotovo isključivo usmjeren prema riječima iz engleskog jezika. Razlozi za njegovu pojavu ne mogu se, pritom, tražiti u ugroženoj državnosti, već u izraženom nacionalizmu još od perioda Francuske revolucije u 18. vijeku, kada je francuski jezik posmatran kao sredstvo ujedinjenja naroda u borbi protiv apsolutističkog uređenja vlasti, a potom i kao simbol tako stvorene nacije, republike i nacionalnog identiteta. Pojava globalizacije koja je uslovila intenzivniju saradnju i povezanost na međunarodnom nivou, nestajanje državnih granica, stvaranje EU, kao i sve veći priliv engleskog materijala, poljuljali su nacionalni suverenitet i ugrozili francuski osjećaj nacionalizma i nacionalni identitet. Da je to zaista slučaj, govori kontroverzni Tubonov zakon iz 1994. godine kojim je kao imperativ jezičke politike Francuske postavljeno očuvanje francuskog jezika. U tom cilju, naložena je obavezna upotreba francuskog jezika na poslu, javnim mjestima, obrazovanju, trgovini, audiovizuelnoj komunikaciji i sl., kao i kazna za njegovo nepoštovanje i to u visini od 3 do 10 hiljada franaka za sva fizička, odnosno od 15 do 50 hiljada za pravna lica (Cohen 2012: 15). Iste godine izdat je i rječnik *Dictionnaire des Termes Officiels* sa spiskom od čak 2500 zabranjenih anglicizama (Grigg 1997: 374 u Cohen 2012: 15). Iako je Tubonov zakon iste godine proglašen nevažećim, a zatim značajno modifikovan i ublažen, puristička shvatanja i dalje su izražena u Francuskoj. O tome svjedoče aktivnosti Francuske akademije kao državne institucije osnovane još u 17. vijeku u cilju očuvanja francuskog jezika, među kojima se posebno izdvaja činjenica da je ova institucija prije

svega nekoliko godina (2011.) objavila na svom veb-sajtu spisak nepoželjnih anglicizama i prikladnih domaćih zamjena (Cohen 11: 2012).

Manje ekstreman, ali takođe veoma snažan purizam osjetan je bio i u susjednoj Hrvatskoj u kojoj upotreba stranih riječi nikada nije bila zakonski kažnjiva, ali u kojoj otpor prema pozajmjenicama datira još od germanizacije hrvatskog i vladavine pod Austrougarskom. Nakon raspada Jugoslavije i podjele srpskohrvatskog jezika, purizam u Hrvatskoj postao je usmjeren i protiv srbizama, o čemu, kako Klajn navodi (2008: 157), posebno govori knjiga *Govorimo hrvatski* (Dulčić 1997) koja nalaže zamjenu srpskih riječi hrvatskim, bilo arhaizmima, bilo novim kovanicama – tzv. *tuđmanicama*[8]. Danas, sa sve većim uticajem engleskog i globalizacije, purizam u Hrvatskoj prvenstveno je usmjeren na čišćenje jezika od priliva riječi engleskog porijekla i njihovu zamjenu hrvatskim riječima. Runjić-Stoilova i Pandža (2010: 238) u svom radu, koji se bavi adaptacijom anglicizama u govoru na hrvatskim televizijama, zaključuju npr. da je „hrvatski jezik u opasnosti" i da „treba činiti sve za promicanje izvorne hrvatske riječi". Redu glasnijih protivnika anglicizama svakako pripada Nives Opačić koja smatra da je prisustvo engleskog jezika u hrvatskom krivac za pojavu tzv. „jezičnih nakaza", a posebno u jeziku medija u kom je komunikacija „zbog preobilja engleskih riječi ozbiljno narušena i hrli prema nerazumljivosti" (Opačić 2006: 6). Da situacija u hrvatskom ipak nije ovako dramatična i alarmantna, govore radovi drugih lingvista, osim gore pomenute Snježane Kordić. U njima se zauzimaju drugačiji, objektivni stavovi koji se sastoje u prihvatanju stranih riječi uz istovremenu brigu o jezičkoj standardizaciji. U tom smislu nezaobilazno je pomenuti Branimira Belaja i Gorana Tanacković-Faletara (2007: 23) koji smatraju da bi trebalo: „na ulazu u hrvatski jezični sustav postaviti ljestvicu čiju bi visinu riječi iz stranih jezika mogle preskočiti samo ukoliko zadovoljavaju tri načela normativnosti...: načelo funkcionalne opravdanosti, načelo maksimalne moguće supstitucije i načelo potpune adaptacije na svim razinama jezičnog opisa." Slično mišljenje ima i Vesna Muhvić-Dimanovski koja se u svojoj monografiji *Neologizmi: problemi teorije i primjene* (2005: 32) zalaže za princip elastične stabilnosti u jeziku, smatrajući da ni pretjerani purizam ni pretjerana otvorenost jezika ka stranom materijalu ne mogu

8 Tuđmanice predstavljaju hrvatske kovanice čije se ime duguje prvom predsjedniku nezavisne Hrvatske, kada je i otpočela nova faza jezičkog purizma u ovoj zemlji, usmjerena na potiskivanje srbizama.

biti dobri. Nadalje, određene engleske pozajmljenice i jezičke inovacije nastale pod uticajem engleskog jezika smatraju se čak i poželjnim u kroatističkoj lingvistici. U tom smislu neophodno je kao primjer navesti stav Starčevića (2006: 652) po kome su „vrlo praktični i jezično ekonomični" čak i imenski sklopovi, tj. sintagme u okviru kojih ispred glavne imenice stoji druga, u atributivnoj ili apozicijskoj službi. Kao prilog tvrdnji da su izvedeni pridjevi u ovakvim sintagmama „morfološki nezgrapni" i zbog toga rjeđi u upotrebi od imenica, govori podatak da i sami pretraživač na hrvatskom nudi oko 270 pojavnica za sintagmu *internetska veza*, a čak 52000 rezultata za sintagmu *internet veza* (Starčević 2006: 652).

Situaciju u crnogorskom jeziku neophodno je sagledati kroz jedan širi politički i lingvistički kontekst i situaciju u srpskom jeziku, što je do 2006. godine bio zvanični naziv i za jezik u Crnoj Gori. U srpskom i crnogorskom, kao zajedničkom jeziku[9] koji obiluje latinizmima, turcizmima, galicizmima, germanizma, a danas pogotovo anglicizmima, situacija nije bila slična kao u pomenutim jezicima. Klajn ističe da „u srpskom jezičkom standardu nikada nije bilo purizma u ozbiljnijim razmerama" (2008: 155), te da, kako objašnjava Brborić (u Plankoš 1996: 28–33) „srpska jezička kultura, kad je reč o tuđicama, srodna je poljskoj, ruskoj, pa i engleskoj, a nesrodna češkoj, hrvatskoj, slovenačkoj, mađarskoj i njemačkoj" (2008: 156). U prilog ovoj tvrdnji Klajn pominje Mitra Pešikana koji je takođe mišljenja da purizam „nikad nije vladao u srpskoj jezičkoj kulturi" (Radovanović 1996: 176 u Klajn 2008: 170), kao i mnoge druge uticajne lingviste sa otvorenim i objektivnim stavovima prema prilivu pozajmljenica dok god je taj priliv u skladu sa sistemom jezika primaoca i njegovim potrebama, a ne pomodarstvom i prestižom (Ćupić-Fekete-Terzić 1996, 2002; Fekete-Ćupić-Terzić 2005; Ivić 1996; Plankoš 1996; Piper 2003 u Klajn 2008). Da ni danas, u svjetlu globalnog uticaja engleskog jezika, ne postoji veliki otpor ili strah od anglicizama u srpskom i crnogorskom jeziku i njihovim lingvističkim krugovima, najbolje govore radovi koji problematizuju ovu temu. Ispitujući anglicizme u crnogorskom jeziku računarstva, Igor Ivanović, naime, ističe da „crnogorski jezik ne može (i ne treba) da ostane zatvoren za uticaje koji mu dolaze sa strane, u ovom slučaju iz engleskog jezika" (2012: 439). Slično gore navedenom mišlje-

9 Kao potpisnici Deklaracije o zajedničkom jeziku, stava smo da se u pogledu srpskog, crnogorskog, hrvatskog i bosanskog jezika radi o jednom ligvističkom a više političkih jezika.

nju hrvatskih kolega koji slikovito upućuju na potrebu postojanja ljestvice koju bi na ulazu u hrvatski jezik mogle da preskoče one pozajmljenice koje ispunjavaju načelo opravdanosti, adaptacije i supstitucije (Belaj, Tanacković Faletar 2007: 23), Ivanović takođe objašnjava da bi„trebalo da postoji odgovarajući filter, koji će razdvojiti potrebne od nepotrebnih računarskih anglicizama, odnosno, ... neka granica koja će biti određena odgovarajućim kriterijumima“ (2012: 440). U istom maniru, Igor Lakić u svom radu „Anglicizmi u crnogorskom jeziku“ apeluje na pronalaženje mjere između dva ekstrema– jezičkog purizma, koji sprječava bilo kakav uticaj engleskog na crnogorski, iantipurizma, koji omogućava nekontrolisano i nesistematično preuzimanje stranih riječi (2008: 327).U nepostojanju drugih radova koji se ovom problematikom bave u crnogorskom jeziku, može se zaključiti se da negativni uticaj anglicizama u ovom jeziku ne pripisuje njihovom velikom prilivu, već njihovom nesistematičnom, direktnom preuzimanju bez adaptacije koja bi bila u skladu s normama crnogorskog jezika.

U naučnom diskursu jednog od najistaknutijih srpskih lingvista,Tvrtka Prćića, često se provlače pomenuti termini i izrazi kao što su *anglicizacija, anglomanija, anglocooltura, angloglobalizacija, jezički angloholizam*, a prisustvo engleskih riječi u srpskom na više mjesta opisuje se „neveselim“, „poražavajućim“, „zabrinjavajućim“. Iako se među pomenutimkovanicamai opisimau prvi mah može napraviti analogija sapurističkim konstatacijama nekih od gore navedenih hrvatskih lingvista (Runjić-Stoilova i Pandža 2010; Opačić 2006), Prćić je protiv odbacivanja stranih riječi i njihove prisilne zamjene domaćim. On, naime, zastupa stav koji se temelji, kako i sâm kaže, na *integraciji*, a ne *segregaciji* stranih riječi u srpskom jeziku koji treba da bude otvoren za „doprinos reči stranog porekla njegovom izražajnom potencijalu i, u skladu s tim, njihovo uklapanje u sistem srpskog jezika, kako bi takve reči postepeno bile prihvaćene od strane (većeg dela) jezičke zajednice i kako bi se vremenom izborile za status odomaćene reči“ (2011: 135–136). Kao i pomenute hrvatske kolege koje zauzimaju otvoren stav po pitanju anglicizama, Prćić se zalaže za prihvatanje stranih riječi dok god je ono praćeno brigom o jezičkoj standardizaciji. U tom smislu, Silaški (2012: 85) smatra prisustvo anglicizama u ekonomskom registru srpskog jezika „u potpunosti“ opravdanim, ističući, međutim, kako je istovremeno neophodno čuvati jezik od „pozajmljenica nakaradnog, hibridnog, ili neadaptiranog oblika“. Na prisustvo anglicizama u registru sporta slično gleda i Ćirić-Duvnjak (2013: 69–71) koja ističe

da je veliko prisustvo anglicizama u jeziku sporta prirodno zbog samog porijekla većine sportova, te da nikako „ne predstavlja barijeru, već most koji omogućava lakše sporazumevanje čak i između osoba koje ne poseduju visoki nivo poznavanja engleskog jezika“.

Ni u radovima koji ovu temu ispituju u bosanskom jeziku ne može se govoriti o zatvorenom stavu prema anglicizmima ili o ugroženosti ovog jezika pod uticajem engleskog.Kao i u kroatističkoj, srbističkoj i montenegrističkoj lingvistici, i ovdje preovladava mišljenje da anglicizme ne treba odstranjivati već da njihov priliv treba da bude u skladu sa načelima jezičke politike i bosanskog jezika (Šehović 2009). Baveći se pozajmljenicama u registru mode u bosanskom jeziku, Ćoralić i Šehić (2014: 23) po ugledu na gore izneseno mišljenje Belaja i Tanacković-Faletara (2007: 23) zauzimaju funkcionalni umjesto purističkog stava, objašnjavajući kako strani materijal može u određenom kontekstu biti funkcionalniji od postojećih, domaćih ekvivalenata. To je, po svemu sudeći, i dokazano u studiji koju su Skopljak i Dubravac (2019) sprovele o upotrebi anglicizama u bosanskom jezika – rezultati upućuju da su govornici bosanskog otvoreni prema riječima iz engleskog budući da su gotovo jednako birali engleske i domaće riječi.

Iz svega navedenog nameće se zaključak da otpor prema stranom materijalu ne samo da nije opravdan zbog svoje neutemeljenosti u nauci, nego nije ni moguć u praksi. To najbolje dokazuju navedeni primjeri društava koja se, i uprkossnažnoj purističkoj tradiciji i institucionalnoj borbiu suzbijanju anglicizama,nisu mogla oduprijeti njihovom prilivu. Kao što je čišćenje jezika od pozajmljenica i njihovo prisilno zamjenjivanje domaćim kovanicama nemoguće i, samim tim, pogrešno,pogrešno je ina prisustvo i upotrebu anglicizama gledati kao na stranputicu koja vodi dogubljenja sopstvenog jezičkog i nacionalnog identiteta.Kako navode Mišić Ilić i Lopičić, „priznavanje činjenice da je engleski jezik sredstvo globalne komunikacije ne mora da znači negiranje dominantne i presudne uloge nacionalnih jezika kao sredstva ne samo komunikacije već i identifikacije, i u jezičkom i u kulturološkom smislu“ (2011: 271).Umjesto toga, neophodno je na umuimati prednosti koje uticaj engleskog jezikaima i u pogledu leksičkog bogaćenja zasebnih jezika i u pogledu omogućavanja međusobne komunikacije na globalnom nivou, što posebno ilustruju anglicizami u stručnim jezicima širom svijeta, koji upravo zahvaljujući svom raširenom prisustvu i upotrebi imaju status internacionalizama.Tome u prilog govo-

ri stav Marije Turkkoja izjednačava purizam s jezičkom kulturom (Turk, Opašić 2008: 85), ali za internacionalizme u jeziku nauke još u svom ranijem radu ističe da su „ne samo mogući i dopušteni, nego i potrebni zato što zbog međunarodne povezanosti u znanosti oni postoje u svim jezicima... i jer omogućuju precizniji način izražavanja te funkcionalno i stilističko raslojavanje standardnoga jezika“ (Turk 1996: 77 u Drljača 2006: 68).

Za kraj, želimo da istaknemo činjenicu da je svrha lingvistike opisivanje upotrebe, a ne njeno puristično nametanje i preskriptivizam jer jezik i njegove osobine ne mogu biti prihvatljivi i neprihvatljivi, dobri ili loši (Langer, Davies 2005: 7). Ovo je stav i većine drugih anti-purista, među kojima i gore pomenutog Anđela Starčevića koji ističe kako „preskriptivno neodobravanje jezičkih promjena s jedne strane nikako ne bi smjelo biti razlogom deskriptivnog prešućivanja s druge...“, i to posebno ako se ima na umu „da je glavna zadaća lingvistike opisivanje jezika, a ne njegovo propisivanje“ (2006: 654–655).

5. Zaključak

U ovom radu ispituje se priroda engleskog kao globalnog jezika. U tom cilju, pošli smo od koncepta globalizacije i faktora koji su uslovili da engleski dobije titulu globalnog jezika.Budući da je glavni cilj rada da prikaže odnos prema takvoj ulozi i uticaju engleskog jezika, u njegovom centralnom dijelu nudi se uvid u dominantne lingvističke stavove o ovom pitanju, pri čemu smo posebnu pažnju posvetili prostoruBHSC jezika. Pregled stavova dat je, pritom, kroz prizmu jezičkog purizma kao nezaobilaznog fenomena u kontekstu međujezičkih uticaja, zbog čega se na samom početku ovog dijela rada nudi njegovo osnovno objašnjenje. Nakon uvida u odnos prema anglicizmima i engleskom jeziku, nasamom kraju rada skreće se pažnja na neophodnost zauzimanja deskriptivnog, a ne preskriptivnog pristupa proučavanju jezika, te otuda i na ulogu koju anglicizmi imaju u pogledu leksičkog bogaćenja jezika koji ih preuzimaju, kao i uopšte na značaj engleskog jezika na nivou globalne komunikacije.

Kao što je nemoguće zamisliti svijet u kom ljudi ne bi dolazili u kontakt jedni sa drugima, isto tako nepojmljivo je da jezici kojim se oni služe budu izolovani od međusobnih dodira. Jezik nije zatvoren, nego otvoren sistem koji se razvija i bogati zahvaljujući raznim jezičkim procesima među kojima posebno mjesto pripada pozajmljivanju iz drugih jezika. Engleski jezik, sa statusom koji danas ima i sa svojom dugom istorijom kontakata i

pozajmljivanja iz drugih jezika, savršen je primjer za to. Jezik je „duboko ukorenjen u prirodno biće svakog govornika“ (Ćupić-Fekete-Terzić 2002: 130) i ono što ga može ugroziti nisu pozajmljenice, već vanjezički činioci – nepovoljne društvene, političke, ekonomske i kulturne prilike zemlje u kojoj se on govori.

LITERATURA

Adamson, Sylvia. “Early Modern English Lexis and Semantics.“ *The Cambridge History of the English Language, vol. III*, 1999.

Al Dabbagh, A. “Globalism and the universal language.“ *English Today 21 (2),*2005, 3–12.

Antonio, R. J. and A. Bonanno. “Conceptualizing the global – A new global capitalism? From –'Americanism and Fordism' to 'Americanization-Globalization'”.*American Studies 41: 2-3*, 2000, 33-77.

Barbarić, Tina. „Odnos hrvatskih medija prema engleskome jeziku: snobovi ili trensetteri?“*Medianali, Vol.5, No.10*, 2011, 93–106.

Baugh, Albert C., *A History of the English Language*, London, Routledge & Kegan Paul Ltd., 1951.

Belaj, B., G. Tanacković Faletar. “Jedan mogući teorijski model pristupa analizi jezičnoga posuđivanja.” U *Jezikoslovlje 8*, Zagreb, 2007, 5–25.

Berndt, Rolf, *A History of the English Language*, Leipzig, VEB Verlag Enzyklopädie Leipzig,1982.

Brook, G. L., *A History of the English Language*, London, Andre Deutsch, 1958.

Bugarski, Ranko. *Govorite li zajednički?* Biblioteka XX vek, Beograd 2018.

Caramella, N. “Is English a Killer Language Or an International Auxiliary? Its Use and Function in Globalised World“. *International Journal of Language, Translation and Inter-cultural Communication, (1) 1, 12*, 2012.

Claiborne, Robert, *The Life & Times of the English Language*, London, Bloomsbury Publishing Ltd., 1991.

Cohen, Laura. “The French Identity Crisis: Fending Off the Franglais Invasion.“*Honors Projects, 5*, 2012.

Coulmas, F. Gewählte Worte, Frankfurt/New York, 1996.

Crystal, David. *English as a Global Language*. (2n d ed. First ed., 1997), Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

Culpeper, Jonathan, *History of English*, Oxon, Routledge, 2005.

Ćirić-Duvnjak, K. „Uloga anglicizama u sportskoj terminologiji srpskog jezika“. *SPORT – nauka i praksa, Vol.3*, 2013, 63–70.

Ćoralić, Z., M. Šehić. "Posuđenice u modnom nazivlju."*Riječ, br. 11*, Nikšić, 2014.

Ćupić D., E. Fekete, B. Terzić. *Slovo o jeziku, knjiga prva*. Beograd, 1996.

Ćupić D., E. Fekete, B. Terzić. *Slovo o jeziku, knjiga druga*. Beograd, 2002.

Drljača, Branka. „Anglizmi u ekonomskome nazivlju hrvatskoga jezika i standardnojezična norma". U *Fluminensia: časopis za filološka istraživanja, Vol. 18 No. 1*, 2006, 65–85.

Eco, Umberto. *The Search for the Perfect Language*. Blackwell, Oxford UK & Cambridge USA, 1995.

Fischer, Roswitha, Hana Pulaczewska (eds.). *Anglicisms in Europe: Linguistic Diversity in a Global Context*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2008.

Galović, T. *Putevima krupnog kapitala i globalizacije*. Ekonomski fakultet Sveučilišta u Rijeci, 2017.

Gardt, A. "Sprachnationalismus zwischen 1850 und 1945." A.Gardt (ur.), *Nation und Sprache. Die Diskussion ihres Verhältnisses in Geschichte und Gegenwart*, Berlin/New York, 2000, 247–271.

Graddol, D. *The Future of English. London: The British Council.* 1997.

Haugen, E. *The Ecology of Language*. Stanford University Press. 1972.

Ivanović, Igor. „Problematika anglicizama."*Matica crnogorska*, 2012, 429–440.

Jovičić, Miladin; Gračanin, Dejan. "The Limits of the Phenomenon of Globalization."*ECONOMICS Innovation and economic research, v. 1, n. 1*, 2013, 35–44.

Kachru, B. B. "World Englishes: Agony and ecstasy."*Journal of Aesthetic Education, 30* (2), 1996, 135–155.

Keebe, D. "Language Policy and Linguistic Theory". In J. Maurais & M. Morris (Eds), *Languages in a Globalising World*. Cambridge University Press, 2003.

Klajn, Ivan. „Purizam i antipurizam u današnjem srpskom jeziku." *Južnoslovenski filolog, LXIV,* 2008, 153–176.

Kordić, Snježana. *Jezik i nacionalizam*. Durieux, Zagreb, 2010.

Lakić, Igor. „Anglicizmi u crnogorskom jeziku." *Njegoševi dani: zbornik radova,* 2008, 321–328.

Langer, Nils & Davies, Winifred. "An Introduction to Linguistic Purism". Langer, Nils & Davies, Winifred (eds.) *Linguistic Purism in the Germanic Languages*, Berlin: de Gruyter, 2005, 1-17.

Leonardi, Vanessa. "The Effects of Globalization on Italian Specialised Language: The Case of Anglicisms in Job Advertisements." *Globalization in English Studies,* M. Georgieva & A. James (eds), Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2010, 157–177.

Lončar, Jelena. „Globalizacija – pojam, nastanak i trendovi razvoja“. *Geoadria, 10/1,* 91-104, 2005.

Majidi, A. “English as a Global Language; Threat or Opportunity for Minority Languages?“ *Mediterranean Journal of Social Sciences 4 (11), 2013,33–38*.

Milardović, A. *Globalno selo - sociologija informacijskog društva i cyber kulture.* Zagreb, 2010.

Milroy, J. “Some effects of purist ideologies on historical descriptions of English.“ N. Langer/W. Davies (ed.), *Linguistic purism in the Germanic languages*, Berlin, 2005, 324–342.

Mišić-Ilić, B. & Lopičić, V. „Pragmatički anglicizmi u srpskom jeziku.“*Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, 54 (1), 2011, 261–73.

Momčilović, N. „Evropska višejezičnost i uloga engleskog jezika“. Zbornik radova Filologija i univerzitet, ur. Bojana Dimitrijević, 617–629, 2012.

Muhvić-Dimanovski, Vesna. *Neologizmi: problemi teorije i primjene*. Zavod za lingvistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2005.

Onysko, A., E. Winter-Froemel. “Necessary loans – luxury loans? Exploring the pragmatic dimension of borrowing”. *Journal of Pragmatics 43/6,* 2011, 1550–1567.

Opačić, N. *Hrvatski u zagradama: globalizacijske jezične stranputice*. Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2006.

Pavić Panić, A. „Koncept engleskog jezika kao lingve franke i njegova uloga u ofrmiranju obrazovnih jezičkih politika u Evropi.“ Inovacije u nastavi, XXX, 130–137, 2017.

Pfalzgraf, Falco. “Linguistic Purism in the History of the German language“. In *Landmarks in the History of the German Language*, eds Geraldine Horan, Nils Langer, Sheila Watts, Publisher: Lang, January 2009.

Philipson, Robert. *Linguistic imperialism*. OUP, 1992.

Prćić, Tvrtko. *Engleski u srpskom*. Novi sad: Filozofski fakultet, 2005, 2011.

Runjić-Stoilova, Anita i Anamarija Pandža. „Prilagodba anglizama u govoru na hrvatskim televizijama.” *Croatioan studies review - Časopis za hrvatske studije, Vol. 6,* 2010, 229–240.

Ritzer, George. “Globalization, mcdonaldization and americanization“. *The mcdonaldization thesis: explorations and extensions*. SAGE Publications Ltd, London, 1998, pp. 81-94.

Ritzer, George, and Todd Stillman. “Assessing McDonaldization, Americanization and Globalization.” *Global America?: The Cultural Consequences of Globalization*, edited by Ulrich Beck, by Natan Sznaider and Rainer Winter, Liverpool University Press, 2003, pp. 30–48.

Silaški, N. *Srpski jezik u tranziciji. O anglicizmima u ekonomskom registru.*Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta, 2012.

Skopljak, Nadja, Vildana Dubravac. "The Impact of English on the Bosnian Language and the Use of English Words in Bosnian". In *Hum XIV 22,* Mostar, 2019.

Skutnabb-Kangas, T. "Why should linguistic diversity be maintained and supported in Europe?" In: Beacco, J. C., Byram, M. (Eds.). *Guide for the Development of Language Policies in Europe: From Linguistic Diversity to Plurilingual Education*, Strasbourg: Council of Europe, 2002: 1–20.

Starčević, Anđel. „Imenice kao atributi – nove strukture u hrvatskom jeziku."*JEZIK i mediji - jedan jezik: više svjetova* / Jagoda Granić (ur.), Zagreb/Split: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, 2006. 645–656.

Šehović, Amela. „Mjesto i funkcija anglicizama u savremenom bosanskom jeziku". U *Pismo, časopis uza jezik i književnost*. Bosansko filološko društvo, Sarajevo 2009, 122-138.

Turk, Marija, Maja Opašić. "Linguistic borrowing and purism in the Croatian language."*Suvremena lingvistika 65/1*, 2008, 73–88.

Jovana Đurčević

ENGLISH AS A GLOBAL LANGUAGE: LINGUISTIC GLOBALIZATION AND LINGUISTIC PURISM

Summary

The emergence and growth of globalization have caused English to become a global means of communication. Thanks to various non-linguistic factors, especially the military and political power of Great Britain and the rapid economic and technological development of the USA, English is used now as an official or the major foreign language worldwide.This situation has given rise to the uncontrollable influx of Anglicisms, but also to the linguistic purism and strong resistance to these words. This paper seeks to offer an overview of the prevailing linguistic attitudes towards English as a global language. A special attention has been paid to the way in which this topic is treated in the BCSM languages. Finally, by reiterating the scientific unfoundedness of the claim that English is a global threat to other languages and the impossibility of eradicating Anglicisms, the paper draws attention to the the importance of taking a descriptive approach to language.

Key words: globalization, English language, global language, Anglicisms, purism, BCSM languages

Junichi Toyota*
Graduate School of Literature
and Human Sciences,
Osaka City University

https://doi.org/10.18485/analiff.2020.32.2.16
811.521'366.573
Originalni naučni rad
Primljen: 22.06.2020
Prihvaćen: 12.09.2020

INTERLINEAR GLOSSING IN A HISTORICAL PERSPECTIVE: A CASE OF GRADIENCE IN THE PASSIVE VOICE IN JAPANESE[1]

This paper examines cases where our common practice of interlinear glossing can be misleading in decoding typological data. Particular attention is paid to the Japanese passive voice, where the suffix -(*r*)*are* is believed to mark the passive voice. However, due to its polysemous nature, a previous assumption should be questioned. A hint can be found in its historical development, which can leave some residues forming gradience. Prescriptive grammar has been written at least partially for educational purposes, but the way it treats grammar sometimes obscures what an internal structure is really like. This paper also shows that a typological comparison can add valuable elements in discussing grammar in a single language.

Key words: interlinear glossing, passive voice, middle voice, typology, gradience, grammaticalisation

1. Introduction

This paper investigates possible danger lurking in the use of interlinear glossing. This practice has been very common in linguistic analysis, but there are cases where our analysis is misled by the glossing obscuring what a construction really is. To illustrate such cases, the passive voice in Japanese is used as an example. The passive morpheme is multifunctional,

* junichitoyota@gmail.com

1 The abbreviations used in this paper are as follows: ACC = accusative; CONJ = conjunction; COP = copula; DAT = dative; FOC = focus; GEN = genitive; MASC = masculine; MID = middle; NEG = negative; PASS = passive; PL = plural; POT = potential; PRS = present; PRT = participle; PST = past; Q = question particle; SG = singular; SUBJ = subjunctive; TOP = topic.

but with a closer examination, it is possible to see that both the passive and middle voice are involved under what has been considered as the passive. This point can be made clear once typological comparison and historical development are taken into consideration. Note that dominance of certain languages in linguistic analysis is also examined in relation to the typological comparison. Thus,what has been commonly known can be questioned and possibly given a new interpretation.

This paper is organised as follows:diversity concerning the Japanese passive is demonstrated first, followed by possible influence of dominant languages on description of a target language. Facing these problems, it is argued that a historical analysis is necessary to see if a gradience is involved in a target construction and if historical residues are present.

2. Variations of the passive voice in Japanese and interlinear glossing

It has been known that the passive voice in Japanese carries various functions, which are well-documented in previous research. Toyota (2011: 11-29) gives a comprehensive overall view and lists five types under the term passive, which are: verbal passive, adversative passive, spontaneous passive, potential passive, and honorific passive. These five types are considered as variations of the passive here. Also, note that comparison is made with Indo-European languages in order to highlight subtle meaning differences in the Japanese passive.

Verbal passive in (1) is more or less identical in function to the passive voice among the Indo-European languages such as English. This type emerged through translation from Dutch (Kinsui 1998), and the use of the case marker *-niyotte* 'by means of' was in particular created in order to cope with the agent phrase that appeared in the Dutch counterpart headed by a preposition *door* 'through'(cf. (10)).Adversative passive, as shown in (2), is often used as a special usage of the passive in typological works (cf. Toyota 2007). It is often not overtly expressed, but the sufferer here is a speaker, and in some dialects of English, it is often expressed with *on* as in *Someone built a tall building in front of my house* on *me*. Among the Indo-European languages, a sufferer is sometimes expressed in the dative case, known as ethical dative, as exemplified in (3) and (4) from Serbian. (3b) shows the use of the dative experiencer, which specifically

implied annoyance or suffering by the part of experiencer. This is absent in the unmarked nominative counterpart in (3a), and the case marking can be easily altered. However, (4) exemplifies a case where a dative can be added to an unmarked clause. (4b), in comparison with (4a), contains an extra argument, *nam* 'to us', a dative form of *mi* 'we.' Thus, ethical dative can be an additional argument, rather than alternation of case marking. Japanese expresses this by the use of the passive voice.

Verbal passive

(1) *Kare-wa* *ookuno* *hito-ni* *hinans-are-ta*
he-TOP many people-DAT criticise-PASS-PST
'He was criticised by many people.'

Adversative passive

(2) *Ie-no* *mae-ni* *takai-buru-wo* *tater-are-ta*
House-GEN front-at tall-building-ACC build-PASS-PST
'I was adversely affected by someone's building a tall building in front of my house.'

Serbian

(3) a. *Ja sam hladan*
I am cold.MASC.SG
'I am cold.'
b. *Meni je hladno*
I.DAT is cold
'I am cold/I feel cold.' (ethical dative, lit .'to me is cold')

Serbian

(4) a. *Beba* *plače* *noću*
baby cry.3SG at.night
'The baby cries at night.'
b. *Beba* *nam* *plače* *noću*
baby us.DAT cry.3SG at.night
'The baby cries at night to us.' (i.e. 'for our detriment')

The other three types may be given different terms in previous research, and some are typologically rare under the category of the passive.

Spontaneous passive in(5) denotes that an event occurs spontaneously without outer cause. This is contrary to the canonical passive voice, since the canonical passive is expected to possess a high degree of transitivity (cf. Toyota 2012), especially transitivity based on semantic distinctions as found in Hopper and Thompson (1980) and Taylor (2003). Potential passive, as its name suggests, denotes possibility, and it often appears in the negative clause, as shown in (6). Its affirmative counterpart in (7) often has a potential marker *-e*, which is a result of sound reduction or erosion in the course of grammaticalisation of the passive marker -(*r*)*are*, and only the final vowel was left. Thus, negation and potential passive are functionally closely intertwined. The last type, honorific passive, carries the passive morpheme, but it acts as an active voice. Thus, without socio-contextual clues, examples like (8) can be read as either honorific passive or verbal passive.

Spontaneous passive

(5) *Mukashi-ga* *shinob-are-ru*
old.time-FOC remember-PASS-PRS
'Memories of old time spontaneously come into my mind.'

Potential passive

(6) *Yuujinn-wa* *kaigou-ni* *ik-are-nai*
friend-TOP meeting-DAT go-PASS-NEG
'My friend cannot attend a meeting.'

(7) *Yuujinn-wa* *kaigou-ni* *ik-e-ru*
friend-TOP meeting-DAT go-POT-COP.PRS
'My friend can attend a meeting.'

Honorific passive

(8) *kyoujyu-ga* *waraw-are-ta*
professor-FOC laugh-PASS-PST
'A professor smiled.' (honorific passive)
'A professor was laughed at.' (verbal passive)

In discussing the passive voice, valency alternation, undergoer's affectedness, agent defocusing and the subject animacy are often

discussed. The passive voice involves the valency reduction, and the actor in the active clause is relegated to outside of its core argument structure. Due to this, it is commonly assumed that monovalent verbs cannot be passivised. However, due to the semantic-oriented transitivity, monovalent verbs can be passivised, as exemplified from Icelandic in (9) and Dutch in (10). Icelandic*dansa*'dance' and Dutch *fluiten* 'whistle' are both monovalent verbs. Among the five types of the construction described so far, only verbal passive behaves within the common definition of the passive concerning the verbal valency. Spontaneous and potential passive can have the valency reduction with the monovalent verbs, but there is no change when monovalent verbs are used. In addition, adversative passive always increases the number of argument, and this is a typical syntactic characteristics of the causative, not the passive.

Icelandic (Thráinsson 1994: 179)

(9) *Það hefur áreiðanlega verið dansað þá*
there have.PRS.3SG certainly be.PST.PRT dance.PST.PRT then
'There has certainly been dancing.' (lit. 'there has certainly been danced)

Dutch

(10) *Er wordt door de jongens gefloten*
It become through the boys whistle.PST.PRT
'There is whistling by the boys.'

The passive has been known to have the function of agent defocusing or impersonalisation (cf. Shibatani 1985), whereby the identity of actor is supressed, either intentionally or its identity is not known. This is true in all types of the passive except honorific passive. Thus, the morpheme -(*r*) *are* seems to be closely associated with obscuring the identity of actor. As for the undergoer's affectedness, the passive subject is normally supposed to undergo much influence from an event, and the affectedness should be very high. However, it is only observable in the verbal and adversative passive. When energy transfer is considered in terms of the semantic-oriented transitivity, the lack of affectedness shows the low degree of transitivity, which is an counter examples to (9). Such intransitive clauses can carry the passive morpheme in Japanese. And concerning the subject animacy, the passive voice normally has the dominant inanimate subject

(cf. Toyota 2008: 117-118), and only the verbal and spontaneous passive fit in this pattern. The adversative and honorific passive show the preference for human subject, and potential passive tend to accommodate both human and inanimate subjects. These patterns are summarised in Table 1.

Table 1. Summary of characteristics of the Japanese passive (based on Toyota 2011: 57)

		VERB	ADV	SPON	POT	HON
Valency	Increase	-	√	-	-	-
	Decrease	√	-	√	√	-
	No change	-	-	-	-	√
Number of Argument	Monovalent	-	√	√	√	√
	Di/trivalent	√	√	√	√	√
Agent defocus	Present	√	√	√	√	-
	Absent	-	-	-	-	√
Affectedness	Present	√	√	-	-	-
	Absent	-	-	√	√	√
Animacy	Human	-	√	-	√	√
	Inanimate	√	-	√	-	-

3. Glossing practice and grammatical description

Verbal passive is close to the typologically common passive. As easily observable from Table 1, none of the other types resembles verbal passive. Others possess different grammatical features that should belong to other constructions such as the causative or the middle voice. In spite of this, all five types of constructions are collectively termed as the passive. The Japanese grammar has gained much attention during the 80s' when search for linguistic universal found a momentum, and its linguistic interpretation might have gone through the influence of English, which is the language of description in linguistics. In other words, the English passive is translated as verbal passive in Japanese, and since the structure contains the morpheme -(*r*)*are*, any structures with this morpheme was blindly treated as passive. However, in former studies, both descriptive and theoretical, the morpheme -(*r*)*are* has been classified under the passive, and this is applicable to both modern Japanese and Classical Japanese. Thus, this treatment of the passive morpheme has been the same, and what we see in modern linguistics is derived from traditional studies in grammar.

However, the grammar, not its description, has been influenced by the language contact, i.e. translation from Dutch, as mentioned earlier. What is interesting is that Dutch does not have the fully-fledged passive voice (cf. Toyota 2009a for the comparison among the Germanic languages), and its interpretation is heavily influenced by the English grammar. Once the structure is seen in a wider perspective, it soon becomes obvious that what appears to be the passive in Dutch is in fact a perfective aspectual structure. A periphrastic passive or passive-like construction in the Indo-European languages is normally terms as passive, due to the influence of the English language, but this is misleading without taking the tense-aspectual patterns into consideration (Toyota and Mustafović 2006). This is the tip of the iceberg, and it is often the case that one dominant language, either politically or academically, becomes a means of communication, it unknowingly influences other languages. In recent years, English is the dominant language in academia, and Anglo-centrism is often a cause of the problem, since the English grammar is a base for descriptive grammar for other languages.

What is interesting is that English went through the same demise earlier, as Latin used to be the dominant language until the 18th century and was influential in making a prescriptive grammar when the standardisation of English was in progress. Latin was once the language of the bible and it was given a special status among the educated people. One of the most obvious change is the loss of double negation in earlier English. The structure was very common earlier, i.e. "[i]n Old English negatives tended to accumulate in a sentence, reinforcing each other. Multiple negatives are also frequent in Chaucer and Shakespeare's work, and in later writers too" (Cheshire 1998: 119).Due to the influence from the widespread knowledge of Latin among the educated in Britain, an earlier common double negation, as in *I don't have no book*, was frown upon. This form of negation is still visible in various dialectal forms, i.e. "[e]ven in the very modern spoken component of the BNC, the occurrence of negative concord for some dialect regions ranges as high as 33 per cent" (Anderwald 2002: 115). However, "[d]ouble negatives were roundly condemned as illogical because it was said, on the model of Latin, that two negatives made a positive" (Blake 1996: 264). Some of the earlier reference grammar also referred to this, i.e. "[t]wo Negativesin English destroy oneanother, or are equivalent to an affirmative" (Lowth 1763).

Thus, the double negation seems to be a concern for many people in the 18th and 19th century Britain.

As scientific thinking gained firm foothold among the educated after Newton, mathematical thinking became a central part in academic matters, including grammar. As Jones and Ereira (2005: 115) states, "[t]he natural philosophers of the Middle Ages floundered in ignorance and superstition until Newton changed the study of the world by basing his investigations on experiments and mathematics." This made people's mindset more towards scientific, analytical thinking, and linguistically, this was most vividly observable in the negation.

Influence of our common misunderstanding is grave, and the treatment of the passive voice is a good example. Various factors can be held responsible for this, but when one takes into consideration historical development and gradient nature of changes, the passive voice can be seen in a new, more comprehensive light.

4. Possible resolution: origin, historical development and continuum

By comparing these features in Table 1, each type has its own pattern and none of them is identical. However, verbal passive is similar to spontaneous passive, differing in the passivisation of monovalent verbs and the absence of affectedness of undergoer. Honorific passive, on the other hand, differs in all five features. Therefore, none of these types are identical. The differences between verbal passive and the rest can also alert a warning and raise a question as to how to handle this morpheme.

The passive morpheme is polysemous in nature, meaning that they are historically somehow related. Verbal passive in Japanese developed from spontaneous passive, and during the Old Japanese period, potential passive was also frequent. Honorific passive followed these, andverbal passive gained high frequency in use in the 17th century. Adversative passive emerged even later, around the mid 19th century. The chronology is summarised in Table 2.

Table 2. Chronology of different types in the Japanese passive

	SPON	VERB	POT	HON	ADV
Old Japanese (700-800)	√	(√)	√	(√)	
Late Old Japanese (800-1200)	√	(√)	√	√	
Middle Japanese (1200-1600)	√	(√)	√	√	
Early Modern Japanese (1600-1850)	(√)	√	√	√	
Modern Japanese (1850-Present)	(√)	√	√	√	√

The suffix itself is believed to have been derived from a verb of existence, *aru* 'exist' (cf. Yamaguchi et al. 1997: 56; Sanson 1946: 160). The morpheme had already been firmly established, and its origin may be somewhat speculative, but the strongest evidence in support of this origin is that the earlier occurrences mainly denoted spontaneous reading, which is in essence closer to existential clause. Due to the nature of the existential verb, no intention of actor is implied, and the degree of affectedness on the undergoer is very minimum. The examples in (11) to (13) illustrate earlier cases of spontaneous passive. Yamaguchi et al. (1997:56) also refer to this point, claiming that the morpheme was originallyused to express a spontaneous event, which happened without any volitional action by actor. In terms of discourse function, spontaneous passive often builds up background information involving the introduction of a new referent into the context.The frequency of spontaneous reading dramatically dropped during the Early Modern Japanese period (cf. Table 2). Considering the chain of grammaticalisation, various internal semantic changes happened after Old Japanese, and the formation of verbal passive is relatively recent.

(11) *Kyou-ha* *kyou-nomizo* *omohiy-are-ruru*
today-FOC city-only think.of-PASS-PRS
'I cannot help (spontaneously) thinking about the city today.' (c.934 *Tosanikki*)

(12) *Sayauno tokoro-nite-koso yorozu-ni kokorotukahiser-are-ru*
thar point-at-even all-DAT care-PASS-PRS
'In a situation like that, one comes to attend to every detail.' (c.1330 *Tsurezuregusa*)

(13) *Noki chikaki togi-no imiziku kaze-ni kuk-are-te*
eaves near reeds-GEN hard wind-DAT blow-PASS-CONJ
kudake-madofu-ga ito ahare ni-te
break-tremble-TOP very pitiful COP-CONJ
'I feel pity to see common reeds near the eaves blown hard and falling around.' (c.1000 *Sarashina Nikki*)

Previous research (e.g. Matsumura and Sakanashi 1986; Kinsui 1997, among others) show that the subject in earlier Japanese passive, regardless of its type,is predominantly human animate. One such instance from Old Japanese is shown in (14).One may note that its reading is more spontaneous than volitional, i.e. there is no clear outer cause. Even when the actor is overtly expressed, as in (13), the degree of agentivityor outer cause is very low, i.e. the actor phrase *kaze-ni* 'by wind' refers to natural phenomenon without any agentivity. This type of example can illustrate the nature of earlier spontaneous passive.

(14) *Yamasuga nomi nara-nu koto-wo ware-ni yose*
sometimes true COP-NEG thing-ACC I-DAT compare
*ih-**are**-si kimi-ha tare to ka nu-ramu*
say-PASS-PST you-FOC who with Q sleep-SUBJ
'You were told what was not true about me. Who are you sleeping with?' (c.759 *Manyooshyuu* 564)

What is often overlooked in previous research is semantic and functional characteristics of spontaneous passive. Due to the presence of verbal passive in Modern Japanese, all instances carrying the morpheme -(*r*)*are* are blindly considered as the passive, but they are in fact, as argued at length in Toyota (2011: 68-76), the middle voice rather than the passive. A seminal work by Kemmer (1993) presents various functions of the middle voice as represented in (15), and spontaneity (14h) is closely associated with the middle voice. The current state of the Japanese passive

is, thus, a mixture between the old and new, i.e. the middle and the passive, with the middle voice fading away. In addition, one of the distinctive characteristics of the middle voice is so-called facilitativereading, i.e. "the event is conceived of as proceeding from the Patient [undergoer] byvirtue of an inherent characteristic of that entity which enables the event totake place" (Kemmer 1993: 147). The facilitative also includes potentiality, or "expression of intrinsic abilityof an object to undergo a particular process" (Kemmer 1993: 147). This also accounts for potential passive being fully functional in Old Japanese (cf. Table 2).

(15) a. Grooming/body care (e.g. 'wash', 'comb', 'dress', etc.)
b. Nontranslational/translational motion (e.g. 'stretch', 'turn','bow', 'climb up', 'walk', 'fly', etc.)
c. Change in body posture (e.g. 'sit down', 'kneel down', liedown', 'rise', etc.)
d. Self-benefactive (e.g. 'acquire', 'request', 'take for oneself',etc.)
e. Naturally reciprocal (e.g. 'meet', 'embrace', 'converse', etc.)
f. Emotion (e.g. 'be angry', 'grieve', 'be frightened', etc.)
g. Cognition (e.g. 'think', 'consider', 'ponder', 'believe', etc.)
h. Spontaneous (e.g. 'grow', 'sprout', 'recover', etc.)
i. Passive and impersonal

It is obvious that the passive in Modern Japanese still carries historical residues of earlier characteristics of the middle voice.As a result,the grammatical voice should be viewed in continuum, as far as the Japanese grammar is concerned. The middle voice is one of the most likely sources for the passive voice through the emerging importance of transitivity in grammar (cf. Toyota 2009b; 2012).However, the glossing in spontaneous passive (5) and potential passive (6) carries the passive marker. The argument so far clearly suggests that there are two constructions expressed by a single morpheme and the earlier examples (5) and (6) should be glossed with the middle voice marker as in (16) and (17), respectively.

Spontaneous passive

(16) *Mukashi-ga* *shinob-are-ru*
old.time-FOC remember-MID-PRS
'Memories of old time spontaneously come into my mind.'

Potential passive

(17) *Yuujinn-wa* *kaigou-ni* *ik-are-nai*
friend-TOP meeting-DAT go-MID-NEG
'My friend cannot attend a meeting.'

Note, however, this does not go without problems. Since historical changes are at constant flux and there are cases where it is not easy to detect a rigid distinction between two categories or constructions. Due to the long lasting influence of structuralism, our analysis often expects a clear-cut distinction between two categories, but this is not always the case and interferes with historical analysis. This ambiguous state is often termed as gradience, and it is an unavoidable nature in language, but these cases should be analysed internally and in comparison with other languages, but without interference of the grammar of other languages. The glossing problem often becomes a victim of this trend, but as shown above, there are many cases where analysis is inadvertently made obscure.

5. Summary

This paper has looked at cases where interlinear glossing may mislead our analysis, especially when analysing languages which are not familiar to researchers. It is a common practice in modern linguistics to identify a sharp distinction among categories, but this can lead to misunderstanding of what a construction really is. This is in part caused by influence of other languages, which are normally academically or politically dominant, but also by the lack of internal and typological analysis of a construction in question. The Japanese passive analysed here shows that there are two constructions, the passive and the middle, co-existing simultaneously expressed by the same morpheme. Among the five types of the passive, spontaneous and potential passive are better considered to fit in the category of the middle voice. Thus, the glossing for the passive voice can mislead researchers without competence in Japanese are led into believing that these are the passive voice.

Thus, the interlinear glossing should be used with more care and attention, and the same goes when one analyses examples with the glossing. Typological comparison will allow us to see a familiar construction in a new angle and this may aid us in analysing the data better.

REFERENCES

Anderwald, Lieselotte 2002. *Negation in Non-Standard British English: Gaps, Regularizations and Asymmetries*. London: Routledge.

Blake, N. F. 1996. *A History of the English Language*. Basingstoke: Palgrave.

Cheshire, Jenny 1998. 'Double negatives are illogical.' In Bauer, Laurie and Peter Trudgill (eds) *Language Myths*. London: Penguin Books, 113-122.

Hopper Paul J. and Sandra A. Thompson 1980. 'Transitivity in grammar and discourse.'*Language* 56, 251–339.

Jones, T. and A. Ereira 2005.*Terry Jones' Medieval Lives* (paperback edition). London: BBC Books.

Kemmer, Suzanne 1993. *The Middle Voice*. Amsterdam: John Benjamins.

Kinsui, S. 1997. 'The influence of translation on the historical development of the Japanese passive voice.'*Journal of Pragmatics* 28: 759-799.

Lowth, Robert 1763. *Short Introduction to English Grammar: with critical notes* (2nd ed.). London: printed for A. Millar; and R. and J. Dodsley.

Matsumura, A. and K. Sakanashi 1986.*MeikaiKotenBunpou* (Grammar of Old Japanese). Tokyo:Meiji Shyoin.

Sanson, George 1946.*An Historical Grammar of Japanese* (revised ed.). Oxford: Clarendon Press.

Shibatani, Mayasoshi 1985. 'Passive and related constructions: a prototype analysis.' *Language* 61, 821-848.

Taylor John 2003. *Linguistic categorization*. Oxford: Oxford University Press.

Thráinsson, Höskuldur 1994. Icelandic. In König, Ekkehard and Johan van der Auwera (eds.) *The Germanic languages*. London: Routledge, 142–189.

Toyota, Junichi and Melisa Mustafović 2006. 'Grammatical Voice and Tense-Aspect in Slavic.' In Abraham, Werner and Larisa Leisiö (eds.): *Passivization and Typology*. Amsterdam: John Benjamins, 191-212.

Toyota, Junichi 2007. 'An adversative passive in English: in search of origins.' In Delbecque, Nicole and Bert Cornillie (eds.) *The construction of meaning and the meaning of constructions: data–based approaches to transitivity, motion and causation*. Berlin: Mouton de Gruyter, 143–169.

Toyota, Junichi 2009a.'Passive as a tense-aspectual construction revisited: a case of Germanic languages.' *GroningerArbeitenzurgermanistischenLinguistik, spezial issue The passive in Germanic languages*, 200-214.

Toyota, Junichi 2009b. 'Passive as an indicator of alignment change: in terms of transitivity.' *GroningerArbeitenzurgermanistischenLinguistik, spezial issue The passive in Germanic languages*, 41-52.

Toyota, Junichi 2011. *The Grammatical Voice in Japanese: a typological perspective*. Newcastle upon Tyne: Cambridge University Press.
Toyota, Junichi 2012. 'Dialect mixing as a language contact in the history of English.' In Trušník, R. et al. (eds) *Theories and Practice: Proceedings of the third international conference on Anglophone Studies*. Zlín, Tomas Bata University, 95-110.
Yamaguchi, A., R. Sakanashi, H. Suzuki, Y. Tsukimoto 1997. *Nihongo no Rekishi* (A history of the Japanese language). Tokyo: University of Tokyo Press.

Đunići Tojota

INTERLINEARNO GLOSIRANJE IZ ISTORIJSKE PERSPEKTIVE: SLUČAJ GRADIJENCIJE U JAPANSKOM PASIVU

Sažetak

Rad se bavi slučajevima gde opšteprihvaćena praksa interlinearnog glosiranja može navoditi na pogrešne zaključke u tumačenju tipoloških podataka. Posebna pažnja se pridaje pasivu u japanskom, gde se pretpostavlja da sufiks -(*r*)*are* obeležava pasiv. Međutim, zbog njegove višeznačne prirode, prethodna pretpostavka se može dovesti u pitanje. Razlog se može naći u istorijskom razvoju pasiva, koji upućuje na ostatke formiranja gradijencije. Preskriptivna gramatika je napisana delimično iz obrazovnih razloga, ali način na koji ona tretira gramatiku ponekad zasenjuje realnu unutrašnju strukturu.

Ključne reči: interlinearno glosiranje, pasiv, japanski jezik, tipologija, gradijencija, gramatikalizacija

https://doi.org/10.18485/analiff.2020.32.2.17
811.163.4’373.611
811.111’373.611
Originalni naučni rad
Primljen: 21.05.2020
Prihvaćen: 18.10.2020

Jelena V. Šajinović Novaković*
Filološki fakultet, Banja Luka
Božana M. Tomić
Slobomir P Univerzitet, Bijeljina

IMPERATIVNE SLOŽENICE U ENGLESKOM I SRPSKOM JEZIKU

U ovom radu daje se komparativna analiza složenica koje imaju glagol u form i imperativa kao prvi dio složenice. Razmatra se njihova semantika i forma kao i ortografske karakteristike u engleskom i srpskom jeziku. Kao što je analiza pokazala, neke složenice ovog tipa imaju zajedničke formalno-semantičke karakteristike. Tako na primjer egzocentrične složenice u oba jezika imaju derogativno značenje kada upućuju na ljude, a neutralno kada upućuju na nežive referente. Egzocentrične složenice egzistiraju u strukturi predikat + objekat, a endocentrične u strukturi subjekat + predikat.

Ključne riječi: imperativne složenice, engleski jezik, srpski jezik.

Uvodna razmatranja

Složenice nastaju kao rezultat morfološkog slaganja dvije samostalne riječi. Jednu podvrstu složenica čine složenice u literaturi poznate kao imperativne složenice, odnosno glagolsko-objekatske složenice (Progovac 2006, Gast 2008) ili imeničke složenice sa glagolskim prvim dijelom (Barić 1980-81). Ono što ih čini zanimljivim je forma u kojoj se javljaju i značenje koje imaju. U engleskom jeziku se malo pažnje posvećivalo ovoj problematici (Bauer 1983, Plag 2003, Progovac 2006), što, prema riječima Gasta (2008: 270) odražava marginalnu poziciju koju glagolsko-objekatske složenice imaju u leksičko-gramatičkom sistemu engleskog jezika. U srpskom jeziku, problemom imperativnih složenica bavili su se Barić (1980-81), Stevanović (1988, 1989), Klajn (2002) i dr.

* jelena.sajinovic-novakovic@flf.unibl.org

Imperativne složenice, kao što im samo ime kaže, u prvom dijelu imaju glagol u obliku imperativa, a u drugom imenicu u nominativu kao u *kažiprst*, *razbibriga,* ili u akuzativu kao u *Derikonja* (prezime). Pojedini lingvisti, kao Maretić (1899), osporavali su imperativno porijeklo značenja ovih imenica. Ovo osporavanje rezultat je činjenice da u velikom broju složenica ovog tipa oblik prezenta za treće lice i oblik imperativa imaju isti završetak (3.l.jedn *on/mlati* i oblik imperativa *mlati*). Ipak, kod jednog broja glagola postoji razlika između nastavka za imperativ i prezenta za treće lice kao kod složenice *derikoža* kod koje treće lice prezenta glasi *dere*, a ne *deri.* Ponekad prvi dio složenice ne odgovara ni prezentu za treće lice, ali ni obliku imperativa, kao kod složenice *cjepidlaka*. Prezent jednine za treće lice glasi *cijepa*, a oblik imperativa *cijepaj.* Pretvaranje nesvršenog u svršeni glagol moglo bi objasniti ovu pojavu. Ako se nesvršenom glagolu *cepati* doda prefiks *pre-*, onda *precepi* postaje obliki imperativa glagola *precepiti* (Progovac 2006: 5) - otuda oblik *cepi* u složenici *cepidlaka*, odnosno *cjepidlaka* u ijekavskoj varijanti.

Stevanović u svojoj knjizi *Savremeni srpskohrvatski jezik I* (1989: 413) iznosi argument koji ide u prilog imperativnoj prirodi ovih složenica kada kaže da imperativ „pored modalnih ima i drugačije službe", kao što je na primjer izražavanje pripovjedačkog imperativa koji opisuje repetitivne radnje koje su se pripisivale pojedincima koji su ih obavljali i prema kojima su dobijene osobine i izvedeni nazivi kakve imamo danas u pomenutim složenicama. Imperativ u ovim složenicama ima transpozicionalno značenje i ne označava zapovijest, zahtjev ili molbu (Lalić 2012: 140). Neke osobine su bile toliko učestale da su vremenom od izraza koji opisuje osobu prvo prešle u antroponim sa funkcijom nadimka, pa onda u prezimena. U korist njihovoj imperativnoj prirodi govori i sama činjenica da se njima izražava stav prema nekome ili nečemu. Iako u srpskom postoje riječi kojima se može opisati osoba koja pije kao pijanica, složenica *ispičutura* je snažnija, šaljivija, zabavnija, ekspresivnija (Progovac 2006: 6).

I u engleskom jeziku je dovođeno u pitanje imperativno porijeklo prvog dijela složenice, pa tako Bauer (1983) primjećuje da je ponekad teško odrediti da li je prvi dio imenica kod složenica kao *leap year* ili *wash-day* ili glagol, pošto prvi dio složenice postoji i u obliku glagola i u obliku imenice.

Složenice ovoga tipa Stevanović (1989: 412) svrstava u dopunske složenice kod kojih je dopuna bliži objekat upravnog glagola koji stoji u

obliku imperativa. Među njima ima i složenica kod kojih je upravni član imenski, a determinativni je glagolski dio (Stevanović 1988: 186). One nisu nastale od glagolskog oblika i njegove objekatske dopune nego od imenice u službi subjekta i njegova predikata (Stevanović 1989 :412).

Imperativne složenice mogu biti endocentrične i egzocentrične. Kod egzocentričnih složenica upravna riječ se nalazi izvan same složenice (Plag 2002: 186), a ta njihova egzocentričnost se odnosi prvenstveno na semantiku, dok morfološke karakteristike nasleđuju od desnog člana složenice, što se odvija prema pravilu desnog centra. Egzocentrične složenice imaju preneseno značenje jer ne znače ono što pojedinačno označavaju dijelovi riječi od kojih su sastavljene. Na primjer *gulikoža* nije vrsta kože, niti onaj koji doslovno guli kožu, već u prenesenom značenju onaj koji vam debelo naplati za neku uslugu. Egzocentične glagolsko-imeničke složenice nisu produktivne u jeziku odraslih, ali su česta stategija koju koriste djeca za identifikovanje objekata ili osoba (Gast 2008: 279). Jedna studija iz 1986. godine (Clark, Hecht Mulford) je pokazala da je obrazac stvaranja složenih riječi po principu spajanja glagola i objekta blizak djeci u početnom stadiju korištenja jezika. Oko treće godine života djeca stvaraju složenice tipa '*grate-cheese'* umjesto '*cheese grater*' ili '*rip-paper*' umjesto '*paper-ripper'*.

U nekim ranijim radovima o imperativnim složenicama pominjane su i složenice koje u prvom dijelu imaju *nadri-, laži-, nazovi-*. Prema Barić (1980-81:24), ove riječi nisu dijelovi složenice nego prefiksi u značenju lažni, nepravi, tobožnji: *nadribabica, nadrinaučnik, nadripjesnik, nadriumjetni, lažigaće, nazovipredsjednik, nazoviotac, nazoviliberal* i sl, pa neće biti razmatrane u ovom radu.

Metode i cilj

U cilju prikazivanja formalno-semantičkih karakteristika imperativnih složenica u dva jezika, korištena je komparativna metoda. Prilikom prikupljanja korpusa korišteni su rječnici oba jezika i *Gramatika reči, The Grammar of Words* (1996). U okviru korpusa analizirano je 52 antroponima (50 u srpskom i 2 u engleskom), 12 zoonima (6 u srpskom i 6 u engleskom), 11 fitonima (3 u srpskom i 8 u engleskom), 45 složenica kojima se upućuje na ljude (25 u srpskom i 20 u engleskom), 94 složenice kojima se upućuje na predmete (4 u srpskom i 90 u engleskom) i 5 složenica kojima se upućuje na dječije igre u engleskom jeziku.Više podataka o izvorima nalazi se u spisku korištene literature.

Rezultati

a) Rod

Gramatički rod većine složenica sa imperativom ima nastavke za ženski rod, iako se istim oblikom složenice upućuje na osobe muškog i ženskog pola. Na primjer, složenica *prišipetlja* se može odnositi na bilo koji rod koji prišiva petlju kome. Složenice *probisvijet* i *vrtirep* su muškog roda.

b) Egzocentrične složenice

Prema sintaksičkom odnosu njihovih sastavnih dijelova, većina egzocentričnih složenica se javlja u strukturi: *predikat + objekat*:

treadmill, scarecrow, punchball, killjoy, catchpenny;
pazikuća, gaziblato, mutimir, razbibriga, probisvijet, gulikoža.

Mali broj složenica u engleskom jeziku ima formu: *subjekat+ predikat*:

turntable, crybaby, watchdog.

U pogledu ortografije u oba jezika najveći broj egzocentričnih složenica se piše kao jedna riječ: *catchpenny, telltale, spendthrift, mamipara, tužibaba, raspikuća,* a samo jedan mali broj složenica u engleskom jeziku se piše sa crticom: *break-bottle, suck-egg, cut-throat.*

Već je bilo riječi o porijeklu složenica ovog tipa koje su prvobitno nastale pretvaranjem neke repetitivne loše navike u izraz koji opisuje osobu. Zbog toga su ove složenice uglavnom emocionalno obojene sa derogativnim prenesenim značenjem osim složenica *pazikuća* i *watchdog* (kada se odnosi na osobu ili grupu ljudi):

vrtiguz, vrtirep, *vucibatina, gladibrk, gulikoža, derikoža, mutikaša, raspikuća, sjecikesa, ližisahan, mutivoda, palikuća, pušimagla, cjepidlaka, probisvijet;*
suck-egg, pickpocket, turncoat, spoilsport, killjoy, crybaby, telltale, spendthrift, hangdog, picktooth, rattlebrain, rattlehead.

Kod prezimena nastalih na ovaj način u srpskom jeziku, glagolski dio se kombinuje sa nekom od imena životinja kao vuk, koja je najčešća,

zatim *koza, krava, kučka* ili dijelom tijela, uglavnom kosmatim, kao,*brada, brk, kosa,* imenicama kao *kapa, voda, baka, koliba, kuća* i sl: *Beribaka, Berilaža, Vrtikapa, Gazibara, Gazivoda, Gorikapa, Delipara, Derikonja, Derikrava, Derikučka, Mažibrada, Mastikosa, Metikoš, Palibrk, Palikoliba, Palikuća, Palivoda, Pecikoza, Pirivatra, Pletikapa, Prodribaba, Pustivuk, Pušibrk, Stanivuk, Tolimir, Traživuk.* Sve ove složenice su egzocentrične. I dok su prezimena u srpskom jeziku uglavnom pežorativnog ili pogrdnog značenja, imena izvedena od imperativa i imenice su pozitivna i predstavljaju vrstu optativa, odnosno želje da se glagolom ostvari označeno zbivanje ili stanje kroz osobu koja nosi određeno ime. Kod muških imena, glagoli se, u najvećem broju slučaja kombinuju sa imenicama *mir* i *bor*: *Branimir, Budimir, Gostimir, Gradimir, Želimir, Zvonimir, Zlatibor/ Zlatimir, Kažimir, Krasimir, Krstimir, Milimir*, *Radimir, Slavimir, Stanimir, Hvalimir, Hranimir,* dok se kod ženskih imena kombinuju samo s imenicom *slava* pa tako nastaju imena: *Berislava, Borislava, Budislava, Svetislava, Stanislava*, *Hranislava.* Jedini primjeri prezimena u engleskom jeziku kod kojih je prvi dio imperativ su *Shakespeare* i *Turnpenny*. Istorijski, prvo prezime potiče iz staroengleskog *schak(k)en* '*to brandish'* (mahati/ vitlati čime, naročito oružjem) + speer 'spear'(koplje) i prvobitno se koristilo kao nadimak za osobe koje su agresivne i svadljive, ili koje su ženskaroši. A oblik imperativa u drugom prezimenu vjerovatno nikada nije imao funkciju imperativa i u ovom prezimenu se našao samo kao rezultat fonetskog zapisa jednog mjesta u Francuskoj. Jako rijetko se ovom vrstom složenica imenuju toponimi. Jedini zabilježeni primjeri su *Palilula* (beogradska opština) i *Kill Devil* (Grad u Sjevernoj Karolini).

Jedan dio egzocentričnih imperativnih složenica imenuje fitonime: *ranilist*, *catchfly,* i zoonime: *letilist, letipas, gazivoda, suck-egg, wagtail.* Imenica kao *suck-egg,* može da se odnosi na osobu (*young*, *folish*, *contemptible*), ali i na životinju poput pijetla ili lasice koji sisaju jaja.

Ova vrsta složenica koristi se i u nominaciji dječijih igara. Prema upravnoj riječi sve su egzocentrične iako ukazuju na postupak igranja tako naprimjer *punchball* nije vrsta lopte, niti je *hug kid* vrsta djeteta. Takve su još i složenice *kickball, break-bottle*, *leapfrog.*

U srpskom jeziku jako mali broj imperativnih složenica označava stvari ili nešto drugo od gore pomenutog, a taj se broj svodi na svega nekoliko složenica koje se javljaju sa glagolima *vaditi, razbiti* kao u *vadičep i razbibriga.*

U engleskom jeziku, ovaj način imenovanja stvari je daleko produktivniji. Iako su uglavnom endocentrične, jedan manji broj ovakvih složenica je egzocentričan. Takve su složenice *breakwater, treadmill, watchman, spitfire, scarecrow, catchpenny, turnscrew, turnpike.*

c) Endocentrične složenice

Endocentrične imperativne složenice su one kod kojih je formalna upravna riječ ujedno i semantička upravna riječ. Prema sintaksičkom odnosu njihovih sastavnih dijelova, većina endocentričnih složenica u engleskom se može svrstati u tri grupe, od kojih prva i druga predstavljaju nešto češći način građena endocentričnih složenica:

subjekat+predikat → *drip coffee, glow-warm, stinkweed, rattlesnake, popcorn, drift wood;*
predikat+adverbijal → *workbench, searchlight, springboard, grindstone, plaything;*
predikat + objekat → *drawbridge, punchbag*, *punchcard*.

U srpskom jeziku, složenice ovog tipa prate prvi obrazac:

subjekat+predikat → *skočidjevojka, plačidrug, smrdibuba*

Kada je u pitanju ortografija ovih složenica, u engleskom jeziku su zabilježena tri načina zapisivanja. Najčešći način je da se pišu kao jedna riječ kao u *punchbag, rattlesnake, flashlight.* Drugi, nešto rjeđi način pisanja je odvojeno pisanje kao u *rush hour, flick knife, search party.* Samo mali broj složenica se piše sa crticom: *glow-warm*. U srpskom jeziku endocentrične složenice se uvijek pišu kao jedna riječ.

Iako smo već rekli da gotovo sve analizirane složenice koje opisuju osobine ljudi pripadaju klasi egzocentričnih složenica, složenica kao *skočidjevojka* zapravo opisuje djevojku. Postoji jedan broj endocentričnih složenica u engleskom jeziku kojima se upućuje na ljude i koje najčešće opisuju zanimanja ili stil života kao što je složenica *playboy*. Kod tih složenica drugi dio složenice je uglavnom hiponim sa komponentom mlad (*boy*↔*man,girl*↔woman)*, call girl, pin up girl, call boy.*

Endocentrične složenice u oba jezika su ograničene na nekoliko glagola i nekoliko imenica kada su u pitanju živi referenti iz klase zoonima i

fitonima: *skočiti, smrdjeti, strizati* kod *skočimiš, smrdibuba, strizibuba,* i u engleskom *glow, rattle, bumble, stink, cut* kao u složenicama: *glow-warm, rattlesnake, bumblebee, stinkweed, cutworm.*

Endocentričnim imperativnim složenicama mogu se označavati i neživi referenti kao *kažiprst* i *palidrvce.* U engleskom jeziku ta lista složenica je duža i u njoj se pojavljuju glagoli poput *punch, drift*, *search* i imenice poput *wood, ice, light, stone, bridge, knife, board, list:*

> *punchcard, punchbag, drift wood, drift ice, driftweed, whetstone, grindstone, flashlight, searchlight, drawbridge, swing bridge, lift bridge, flick knife, draw knife, springboard, washboard, checklist, waitlist.*

Jedan dio endocentričnih složenica u engleskom jeziku ima vremensku i mjesnu referencu. One koje u drugom dijelu složenice imaju sat/dan/godinu označavaju vrijeme vršenja određene radnje: npr. dan kada se pere posteljina i odjeća, obično je to jedan određeni dan u sedmici, je *washday*. Godina koja preskače ustaljen način računanja dana u godini i ima dan viška je *leap year*. Dio dana kada se ljudi vraćaju sa posla ili idu na posao je *rush hour,* a dan isplate je *pay day*. Vrijeme za igru je *playtime*. Takva je složenica *pamtivijek* u srpskom, koja se javlja u izrazu *od pamtivijeka.* Složenice sa mjesnom referencijom upućuju na mjesto *playground, watchtower, bakeshop.* U američkoj varijanti engleskog jezika prvi dio složenice ukazuje na svrhu, a drugi je imenica *room*: *restroom, washroom.* Složenica ovog tipa nema među analiziranim primjerima u srpskom jeziku.

Zaključak

Imperativne složenice u engleskom i srpskom imaju neke zajedničke formalno-semantičke karakteristike. U oba jezika egzocentrične složenice se javljaju u obrascu *predikat+objekat*. Ova vrsta složenica se u engleskom piše na dva načina: kao jedna riječ ili sa crticom, što je karakteristično za mali broj primjera. U srpskom jeziku sve egzocentrične složenice se pišu kao jedna riječ. I u jednom i u drugom jeziku egzocentrične složenice su derogativne kada upućuju na osobe. U srpskom jeziku jedan broj antroponima (imena i prezimena) ima formu imperativne složenice u kojoj je prvi dio glagol sa značenjem paljenja (*gori, pali, peci*), deranja, pušenja, puzanja, a imenica zoonim (*vuk, koza, krava*) ili kosmati dio tijela (*brada*

brk, kosa). U engleskom jeziku samo jedno prezime ima formu imperativne složenice i to je prezime *Shakespeare.* Lična imena u ovoj formi imaju značenje optativa, želje da se glagolom ostvari označeno stanje kroz osobu koja nosi određeno ime.U engleskom jeziku nema ličnih imena složenih od imperativa i imenice.

Osim što označavaju ljude u oba jezika, jedan broj složenica upućuje na biljke i životinje. U engleskom jeziku ovakav način imenovanja je produktivan u nazivima dječijih igara i nazivima neživih referenata.

Endocentrične imperativne složenice u oba jezika se javljaju u formi *subjekat+predikat*, dok se u engleskom javljaju još i u formi *predikat+objekat* i *predikat+adverbijal.* U pogledu ortografije, postoje tri načina pisanja ovih složenica: kao jedna riječ, kao dvije riječi i sa crticom (jako mali broj primjera). U srpskom jeziku se sve endocentrične složenice pišu kao jedna riječ. U oba jezika, endocentrične složenice su ograničene na nekoliko glagola kada upućuju na žive referente. U srpskom jeziku jako mali broj složenica ovog tipa upućuje na nežive referente, dok je u engleskom ta lista duža i obuhvata glagole *punch, drift, search* i *imenice wood, ice, light, stone, bridge, knife, board, list.* Jedan broj endocentričnih imperativnih složenica ima vremensku i mjesnu referencu. U srpskom jeziku je zabilježena samo jedna složenica sa vremenskom referencom i nijedna sa mjesnom.

LITERATURA

Bauer, L. (1983). *English Word-Formation*. Cambridge: Cambridge University Press.

Barić, E. (1980-1981). Imeničke složenice sa glagolskim prvim dijelom. *Rasprave*, 6-7, 17-30.

Clark, E, B.F, Hechti R.C.Mulfor (1986). Coining Complex compounds in English: Affixes and Word Order in Acquisition. *Lingusitics,* 24, 7-29.

Gast ,V.(2008). Verb-noun compounds in English and German, *ZAA* 269-282.

Lalić, M. (2012). Imenička tvorba u njemačkom i srpskom jeziku na primjeru ekspresivnih imenica sa značenjem lica. *Riječ, nova serija broj* 8, 130-147.

Maretić, T. (1899). *Gramatika hrvatskoga jezika za niže razrede srednjih škola*. Zagreb: Izdanje Kugli.

Maretić, T. (1899). *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*. Zagreb: Kugli.

Plag, I. (2002). *Word-Formation in English*. Cambridge: Cambridge University Press.

Progovac, Lj. (2006). Fossilized Imperative in Compounds and Other Impressions: Possible Implications for Historical and Evolutionary Studies, Online Proceedings of the First Meeting Slavic Lingusitic Society, Bloomington, IN, pristupljeno u novembru mjesecu 2020. godine, dostupno na:https://www.researchgate.net/publication/228732520_Fossilized_Imperative_in_Compounds_and_Other_Expressions_Possible_Implications_for_Historical_and_Evolutionary_Studies

Stevanović, M. (1988*). Od Vuka do Belića i dalje*. Beograd: Zavod za udžbenike I nastavna sredstva.

Stevanović, M. (1989). *Savremeni srpskohvatski jezik I. Uvod. Fonetika, Morfologija*, peto izdanje. Beograd: Naučna knjiga.

Izvori

Klajn, I. i M. Šipka, (2008). *Veliki rečnik stranih reči i izraza*. Novi Sad: Prometej.

Longman Dictionary of Contemporary English, pristupano u novembru i decembru 2020. godine dostupno na:
https://www.ldoceonline.com/dictionary/glow-worm.

Milojević, J. (1996). *Gramatika reči, The Gramar of words*. Beograd: Matematički institut SANU, Filološki fakultet.

Petrović,V. i K. Dudić. (1989). *Rečnik glagola sa gramatičkim i leksičkim dopunama*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Rečnik srpskoga jezika (2011). (izradili MilicaVujanić i drugi, redigovao i uredio Miroslav Nikolić), izmenjeno i popravljeno izdanje, Novi Sad: Matica srpska.

Skok, P. (1971, 1972, 1973). *Etimologijski rječnik hrvatskog ili srpskoga jezika*. Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti.

Jelena Šainović Novaković
Božana Tomić

IMPERATIVE COMPOUNDS IN ENGLISH AND SERBIAN

Summary

This paper deals with a comparative analysis of compounds which have the imperative as their left-hand member. We discuss the semantics and form of these compounds and their orthographical characteristics in English and Serbian. As the analysis has shown, a number of compounds share some formal and semantic features in the two languages. Exocentric compounds in both languages are derogatory when referring to people, and neutral when referring to inanimate entities. Exocentric and endocentric compounds in two languages seem to take the same pattern, that of *subject* + *predicate* with endocentric compounds and that of *predicate* + *object* with exocentric compounds. Bearing in mind that the subject has not been extensively dealt with in comparative studies of English and Serbian, we believe that this paper will encourage further studies of this topic.

Key words: imperative compounds, English, Serbian

https://doi.org/10.18485/analiff.2020.32.2.18
811.163.41:316.774
Originalni naučni rad
Primljen: 19.05.2020
Prihvaćen: 11.10.2020

Vesna Polovina*
University of Belgrade
Faculty of Philology
Gordana Jelić
Academy of Technical and Art Applied Studies Belgrade
School of Applied Studies for Information
and Communication Technologies

SHORTENING AND CLIPPING IN SERBIAN TEXT MESSAGING

The analysis of shortening and clipping in text messaging is of interest both from sociolinguistic standpoint since it is considered as a feature of this type of texts, often critized as having a negative impact on the literacy in young people, and from general linguistic aspect of a (non)morphological process of shortening words and expressions. The majority of analyzed cases that occur in the corpus of Serbian text messages show that it is indeed the young texters who use shortened forms of words more often than people over thirty years of age, but the young generation also use them in line with spontaneous oral language and with usage of quite a few shortened forms as prescribed by the orthographic rules, than some deviant, irregular ways. Rather, these shortenings have the roles of confirming in-group relations, spontaneity and easy everyday communication between friends, reflecting informality of spontaneous, everyday oral communication, and often showing subtlety in implicit knowledge of the language rules.

Key words: text messages, Serbian, shortening, clipping, elision

Introduction. In many languages, as is the case with the Serbian language, derivation and composition are the most productive processes in terms of the number of new words that are or could be created. Some other processes are considered to be less productive. This might apply to shortening, blending, conversion, word loaning from other languages. In this paper we pay special attention to shortening and clipping in text messaging for several reasons. We will use these terms in the paper

* polovina.v@gmail.com

as neutral cover terms for various types of shortenings (similarly to Bieswanger, 2009)

From a sociolinguistic point of view, the fact that different types of shortenings and clippings in text messaging are often negatively characterized in relation to standard, especially written language, we believe that such popular views on one variety must be considered in light of the facts about a range of other varieties of language. In this study, we analyze shortening of words in Serbian text messaging, mainly in relation to the written and spontaneous spoken language. But the significance of studying this morphological process has also bearing on the questions of prescriptivism, relations between language varieties in general, the cleavage between oral and spoken language (Blasco, M. et C. Bodelot, 2017) etc., which are questions that will be indirectly touched upon in this study as well.

As a general linguistic question, the shortening of words and expressions, although a common occurrence in languages, has a controversial status in linguistic theory. Namely, some linguists, such as Mel'cuk (2006: 310), or Bauer (Bauer, 2004: 63), argue that the occurrence of shortening (clipping) does not represent productive morphological processes which create new words, but non-morphological phenomena. For instance, Mel'cuk talks about "techniques" in "word-creation" process. Those techniques, according to him, are clipping, blending, acronymization and analogical formation. They "expand the lexical stock by creating new lexemes" but they are diachronic as opposed to genuine morphological processes. Although creative, these processes are not systemic - the abbreviated word has no new meaning, remains within the same type/class of word as the full form of the word, the form in written language is often inconsistent with expected orthographic rules of a given language, etc. In short, it is not possible to predict the creation of shortenings, and such cases are not subject to some "logical" rules (e.g., morpho-phonological).

However, there are indications that some of these claims should not be fully adopted. Examples of meaning change can be found, so in English *fan* in the sense of "devotee" differs from *fanatic*, *exam* can refer only to "school exam", but not to "medical examination", or the short form can collocate with another word, whereas the full form cannot (e.g. "*gym* shoes", but not "*gymnasium* shoes"), *pram* has almost completely lost its connection with the *perambulator*, *chacha* (<muchacha) in Spanish denotes "girl", and also the instrument – "cleaner". There are similar cases in other languages, and we

mention one in Serbian – *teta* ("auntie") is a hypocoristic of *tetka* ("aunt"), and also a "person who looks after the children, a nanny" (e.g. *Imamo novu tetu – "We have a new nanny"*, but we cannot say **Imamo novu tetku – "We have a new aunt"*). However, the degree of semantic differences between the full word form and shortened forms is generally not as pronounced as in the above examples, so although these are interesting cases, the great majority of shortened forms seem to have either the same meaning or some type of pragmatic or sociolinguistic nuancing of meaning.

This slightly different meaning is often termed as "stylistic", i.e., the use of the shortened form of a word connotes belonging to a certain discourse community, usually peer community, or is a kind of professional jargon, or both. The meaning of closeness, intimacy is also evident in the fact that many languages create diminutive and hypocoristic words by shortening, sometimes with additional affixation (as in Serbian *krimić* – "crime story", *fotka* – "photography", (Jovanović, V. 2015). A feature of humour is also attributed to them, and this is especially evident in colloquial speech, in the slang of young people, or certain types of communication – within family and close friends, among young people, or in talking to children, and the like (Plag, 2002: 146-150). Hence the shortening and clipping are said to belong to "expressive morphology" or "extragrammatical morphology" (Zwicky and Pullum, 1987: 330).

In addition to pointing to specific domains of communication that are characterized by who the interlocutors are, it is often indicated that shortened word forms occur primarily in oral communication, but some are characteristic only of the written medium (as in English *Dr*., *Ms*., *etc*.). Studies are sometimes based primarily on written language material – dictionaries, grammars, written press, etc. where colloquial oral forms are also recorded (Gonzales, 2018: 736). However, they do not represent the dominant "domains" that are claimed to give the largest number of shortenings. The same is true for contrastive research (Jovanović, 2015; Gonzales, 2018) with focus on systemic differences between languages (mainly English and some other language), determining the types of shortenings, their productivity, the relationship between shortened and full forms of lexemes and expressions and their semantics, morphosyntactic and phonological constraints, phonemic-graphemic features.

Since writing messages, as we have already mentioned, is most often an informal type of communication, between friends, or people who are close

to each other, in such communication it is possible to see how the speakers themselves transmit some features of the spoken language into the written language. This is especially important in the case of shortened expressions largely deriving from everyday, informal language, and that is the starting point of this paper. Some previous research showed that the shortening of words and expressions is, although in no way an unusual process, a common occurrence in electronic communication, and that it has become a "specific feature of the language of electronic communication". Thus, Radić-Bojanić (2007: 60) points out, based on the analysis of the discourse of electronic chat rooms, that clippings and abbreviations can be considered a kind of "professional jargon", since they were coined and now used exclusively by participants in various types of electronic communication.

However, neither written language itself nor some other styles (registers) are devoid of this phenomenon. When we look at the orthography of the Serbian language, abbreviated spelling of words and expressions is quite common and acceptable. Some shortenings, clippings, abbreviations have existed for centuries (for example, in grammars, in religious texts), and new ones are redefined for different domains of life (examples are easy to find – e.g. increasing the number of municipalities in our country at one point of time also meant increasing the number of abbreviations on license plates). In scientific texts, on the other hand, there are precise rules on how to deal with abbreviations in published work, and if they are not generally known, they must be explained at the first use and then used consistently in the text. Given such well-known phenomena in various other varieties of language, it is clear why the epithet "a kind of professional jargon" has been attributed to shortening in electronic communication, even though the epithet "professional" does not suit everyday informal communication or messages. In other words, truncation is not a feature of text messages only, and whether there are any really message-specific shortenings, and to what extent they are a feature of the language of written messages over the phone, we will see in the analysis that follows.

The frequency of shortened word forms. What is immediately noticeable when looking at the shortenings in our corpus, consisting of 20.000 messages (10.000 provided by young people and 10.000 by people over thirty), is that they are more frequent in informal communication among young people than in the adult text messaging, so our further presentation of shortening and clipping will refer primarily to the messages

of young people, and only in some cases we will compare young and adult text messages, when we think that it is important enough in order to draw certain conclusions. We will group them later on into form-functional categories. Our first observations deal with their frequency.

The analysis of the corpus of short messages in the Serbian language shows that the use of shortened forms is not nearly as frequent as it seems at first glance. In a small sample of messages (202) there were a total of 21 abbreviated forms of the following type: **fixni** (> fiksni [telefon] – landline phone)**, inst** (> instagram), **tb** (> tebe – "you" in genitive case), **vrv** (> verovatno – "probably"), **nmg (>** ne mogu – "I can't**), TV, geos** (>geo + os – " geography">), **bus, DZ** ("Dom zdravlja" – "Health Center"), **saraj. cevap (>** sarajevski ćevap – "Sarajevo ćevap"**), taxi** (> taksi), **info** (> informacija – "information"), **itd.** ("etc."); then 27 tokens such as: **ajde (** > hajde "c'mon") **jel, dal**, (question particles *li*, *da* + *li*, short form *je* of verb *be*) and about 7 abbreviations of the type**: TV, eg, din, min**, etc. Some of them are more frequent and some occur rarely, as we will see in the further analysis.

Such a small number (55 altogether) of shortened words may come as a surprise at first glance, since English and its shortenings and clippings are often mentioned, and they seem not only more numerous, but also impacting other languages. However, as one author (Bieswanger, 2009) has shown by comparing German and English written messages, there are significant differences between these two languages: apart from the initialisms, which are more common in German than English (0.13 per message in German), different other types of abbreviations are far less numerous than in English: since the number of tokens is divided by the number of messages, the results showed that there were 5.57 abbreviations per message in English, while in the German corpus that number was 0.86. In a part of our corpus in Serbian, a sample of 202 messages written by young people, that number was 0.27, which is far less than in English and German. Although such measurement, and consequently comparison, may depend on a number of factors: the type of authors of messages, situations in which and about which they correspond, topics covered by messages, so that the results could change by taking another set of messages, we nevertheless consider our comparison relevant as an indicator of the Serbian text messaging: the messages we chose for this measure were written by young people (high school teenagers and university students), dealing with common topics (Ling, 2005).

The form and function of shortenings. In the following text, we will show the different types of shortenings and clippings that appear in our corpus, first by the form: vowel elision, final elision, initial and medial elision, as well as by origin: standard elision, and clippings loaned from English.

Elision of vowels. What this group of shortenings has in common is that they were created by the elision of the vowels, so only consonants remained in the word, facilitating its recognition and understanding.

Table 1. Shortened and full forms of some modal verbs and expressions and modifiers:

Shortened form		Full form		Shortened form		Full form	
Msm	*142*	*mislim*	*124*	*nzm*	*10*	*ne znam*	*260*
Mrm	*5*	*moram*	*192*	*nmp*	*3*	*nemam pojma*	*66*
Nrv	*12*	*naravno*	*73*	*vrv*	*19*	*verovatno*	*59*
Nmg	*17*	*ne mogu*	*182*				

msm > *mislim* (“think”); *mrm* > *moram* (“must”); *nmg* > *ne mogu* (“I cannot*), nzm* > *ne znam* (“I don’t know”) *nmp* > *nemam pojma* (“I have no idea”) *nrv* > *naravno* (“of course”), *vrv* > *verovatno* (“probably”).

The numbers listed in Table 1 refer only to what appears in the messages of young people. We found only one example of these shortenings in adults over thirty years of age in the following message:

(O1)[1] < *ajde mi kupi nesto za veceru* ***nmg*** *jedem.ono. Plasi me i* ***nzm*** *sta je* >
(“come buy me something for dinner can’t eat. that. It scares me and I don't know what it is“)

As can be seen from Table 1, the verb **msm (>** *misliti* – “to think“ usually shortened when used in the sense: “I mean“) is very frequent, while other verbs: **mrm** > moram “I must“, **nmg** > ne mogu “I can’t“, **nzm** >

1 M and O in examples refer to messages taken from young people (M – mladi “young”) and adults (O – odrasli “older, above thirty”), respectively.

ne znam “I don’t know“, **nmp** > nemam pojma “I have no idea“ as well as modifiers: **nrv** > *naravno* “of course“, **vrv** > *verovatno* “probably“ are relatively rarely shortened, even though they are not infrequent words in the corpus.

The verbs *think* and *know* are frequent words not only in colloquial language and messages but also in many other texts. In this shortened form, the verb “to think“ is used almost exclusively as a discourse marker (Polovina, 2019:112-120). Here we will only mention that the shortened form fully corresponds to the colloquial pronunciation of this verb form as a discourse marker /misim/ or /məsəm/. It does not appear in the corpus of the older people’s messages, and neither do other shortened forms that either match markers from the spoken language, or the usual shortening of lexemes from SMS communication.

We will also list a number of examples in which these forms with omitted vowels appear:

(M2) < *Reci cu ti kad da me zoves,* ***msm*** *jos nije nista bilo :P* >
(“I'll tell you when to call me, I mean nothing’s happened yet: P“)
< *Ja sam lupila 3 :-D* ***Nzm*** *dal je tacno :-D* >
(“I guessed 3 :-D Not sure if it’s true :-D”)
< *Pa meni nista ne znaci da ti se javim ako* ***nmg*** *da te vidim :D* >
(“Well, it doesn't mean anything for me to call you if I can't see you: D”)
< *Pa* ***nmzs*** *preko fb da pricas :-D* [...] >
(“Well, you can't talk via fb :-D [...]”)
< ***Nrv*** *da mogu! -.- i zelim! :p sta ti mislis! :p Ajde bezi tamo!* >
(“’Course I can! -.- and I want to! : p what do you think! : p Hey, get off my back!”)
< *Ali* ***mrm*** *nesto da ucinim!!!* [...]>
(“But I must do something !!! [...]”)
< *Hehe ok :) vazi, ja cu* ***vrv*** *biti negde u gradu, pa me ti samo pokupi… >*
(“Hehe ok :) okay, I'll probably be somewhere in the city, so you just pick me up…”)
< [...] *Aj javi se onda, jedino uvece tj. predvece sam zauzeta danas,* ***nmp*** *tacno kad,* [...] >
(“Ok then call me, only in the evening, i.e. I am busy today, have no idea exactly when, [...]”)

Except for **msm**, used as a discourse marker in the sense of "I mean", other forms are not used as often as their corresponding full forms. It is not entirely clear when they are used, although it seems to us that in some cases the subject matter, the degree of colloquiality and intimacy may influence their usage, especially when other colloquial forms are used in the same message, e.g.:

(M3) < *E* ***nzm*** *kuj je izvodjac :-D* >
("Well I don't know who's the performer :-D")
< *Ja sam lupila 3 :-D* ***Nzm*** *dal je tacno :-D* >
("I guessed 3 :-D don't know whether it's correct :-D")

In examples like these two, the underlined parts: *kuj* > *ko je* – "who is", *ja sam lupila* (primary meaning "hit", but here in colloquial figurative meaning "say/guess without thinking") are other "signs" of informality coexisting with shortened forms, thus confirming the "playfullness".

Another tendency that could be suggested for these shortened forms is their discourse position – they occur either in syntactic subordinate clauses, or clauses that express semantically and/or pragmatically an afterthought or additional information, or in responsive messages to some previous messages of the interlocutors:

(M4) < ***Nzm****, koju jaknu? :&* >
("I don't know, which jacket? : &")

For the sake of comparison we give an example of the use of the full form of the verb *znati* ("know"):

(M5) < *Muzicko treba do baroka, do 25 strane.* ***Ne znam*** *ko se sve javlja za istoriju, ja cu se javiti ako dobro naucim. Mislim da pita latinski, a* ***ne znam*** *da li se nako javlja :D* >
("Music should be up to baroque, up to page 25. I don't know who will choose to answer history, I will raise hand if I learn it well. I think she will ask Latin, and I don't know if someone will answer that: D")

When we look at this small number of examples of the form ***nzm***, it seems that it is used to introduce an additional question about an already

established topic, while ***ne znam*** introduces questions that open a new (sub) topic in the last, longer message (M5), which deal with school matters and "official" topics. However, in the correspondence of the same two persons (O and P) we come across the following variations:

(M6) O: < *Jel izlazis?* >
("Are you going out?")
P: < ***Nzm*** *ti?* >
("Don't know, you?")

(M7) O: < *Nije, u cetvrtak pita. Izlazis?* >
("No, the test is on Thursday. Are you going out?"
P: < ***Ne znam****, ti?* >
("I do not know, you?")

The context is the same – an answer to the question: *Are you going out?* and an almost identical answer, only in (M6) it is the vowel elision form, in (M7) a full form (although there is an indication that there is a new topic). Therefore, we can assume that the use of these forms, in most cases, takes place on an individual level and as an intersubjective signal of established and familiar topic between peers.

It is worth looking at examples of some more adverbs and adverbial expressions in their shortened versions with omitted vowels:

(M8) < *Mogli bi* ***vcrs*** *malo da izblejimo ako nemate sta da radite?* >
("We could chill out tonight a little if you have nothing to do"?)
< *Nemam ni jaaa :(ne seriii, nemoj da places* ***bzvz*** >
("Neither have meeee :(no shiiit, don't cry for nothing")
< *Evo bila do kaje sad idem pod tus i u krevet* ***mng*** *sam umorna.* [...] >
("Here I come from kaja (proper noun) now taking a shower and to bed so very tired. [...]")

Some of these shortenings appear almost sporadically, while others are more common. If we compare the messages of young people (M) and adults over thirty (O), it can be seen that young people use them much more often.

Table 2. Shortened and full forms of some other words and expressions in (M) and (O) groups.

Shortened form			Full form	
M *O*	*vcrs*	*40* *-*	*veceras*	*160* *145*
M *O*	*mng*	*3* *-*	*mnogo*	*100* *83*
M *O*	*bzvz*	*12* *2*	*bezveze*	*18* *3*
M *O* *M* *O*	*jbg* *jbt*	*85* *8* *30* *-*	*jebiga* *jebote*	*8* *4* *2* *2*

Only two words can be accepted as real shortenings, which save the time of writing the message: **bzvz** ("whatever") and **vcrs** ("tonight"). It is not surprising that the short form **vcrs** is used quite often, considering that the messages are frequently about planning and arranging meetings, joint outings, etc.

Another difference betweeen younger and older people, obvious from Table 2, concerns the expletive expression *jbg* (> jebi ga, in written Serbian often avoided, or signalled by j... ga, if necessary)

(M9) < *Unutra, ona prva ucionica iz hodnika, poceli smo vec…* ***Jbg****, sela ti jedna devojka na mesto… >*

("Inside, that first classroom from the hallway, we have already started… Fuck, a girl sat at your place…")

< ***Jbt*** *gledam gde si, nema te:-D razmisljam dal da te cimam ovo ono… :-D >*

("Damn it I'm looking where you are, you're gone: Wondering whether to call you this and that… :-D ")

< *Znaci kasnim, uzas nema* ***jbng*** *busa, izvinjavam se, ali valjda stizem do 14:45 :-(>*

("Ok, I'm late, horror no fuckin bus, sorry, but I should be there by 14.45 :-(")

It is interesting to note that perhaps the frequency of use also determines the way the "full" form is written. While the members of the older generation write it "correctly" - the verb separated from the object (*jebi ga* (or some other enclitic pronoun) – "fuck it/you/etc."), the young texters always write it "incorrectly" by writing the verb and the enclitic together. Thus, the awareness of the "non-literal", modal, subjective use of the expressions, and the discourse function of the expressions such as swear words in general, is more clearly emphasized by the way young people write them.

Final elision. The next group of shortenings was created by the so-called final elision, which left either the first syllable plus the initial consonant(s) of the next syllable or the first letter(s) of the word, enough for the word to remain recognizable. Although not so frequent, these shortenings occur in contexts where their meaning is completely clear.

Four groups of such clippings have been singled out: a) those that have a modal meaning: **stv** > stvarno "really"**, ustv** > ustvari "in fact, actually"**, ozb** > ozbiljno "seriously", b) those related to telephone and internet communication, including verbs: **dop >** dopisivati "writing to someone", **odg** > odgovoriti "respond", and nouns: **por** > poruka "message", **info** > informacija "information"**, inst >** instagram, **kr.** > kredit "credit", etc., c) greetings and meeting arrangements: **Pozz >** pozdrav "greetings", **sl** > sledeće "next"), **ned** > nedelja "Sunday"), and d) more specific clippings used within a certain group of speakers, here high school students (**dekl** "declension", **kol** "colloquium", **kont** "control [test]"), or residents of Belgrade who can recognize that ***st*** *mercator* is actually *Stari Merkator* "Old Mercator" (a popular name for a part of the city).

The following examples illustrate their use in context:

(M10) a) modal

*< **Stv**? Ja sam videla nesto kao 29. Ali mozda je to bio septembar ahahah >*

("Really? I saw something like 29. But maybe it was September ahahah")

*< Ono bribery league… ja prepisala od tebe danas lista korporacije… a **ustv** je korupcije jel da? :-D >*

("like, bribery league… I copied from you today list of corporations… and it's actually of corruption, isn't it? :-D")

< * *Lepo i gramaticki ispravno xD ne* ***ozb****... >*

("* Nice and grammatically correct xD no seriously…")

b) digital communication

< [...] *sad mi krivo sto ih nemam na fb:-(Vrv je komendija prava* ***dop****. se sa njima:-D>*

("[...] now I'm sorry I don't have them on fb :-(Probably great fun messaging with them: -D")

< *Jeste od mene poruka, nemam* ***kr****. Nista, meni lepo 'vako :-). >*

("It is a message from me, I have no credit. Never mind, I feel good like this :-)").

< *Pa ja sam ti rekla na ovaj da i saljes i neces pogresiti :) istekle su mi* ***bes.por****.* [...] >

("Well, I told you to send it to this one and you won't go wrong :) I've run out of free messages. [...]")

c) greetings and meeting arrangements

< *Mare mogu tek od srede, u guzvi sam, a hocemo sto posto da igramo.* ***Pozz****>*

("Mare I can go only from Wednesday, I'm in a hurry, and we want to one hundred percent. Bye")

< *Ma naravno da hocemo ;-) dogovaramo se* ***sl****. nedelje, ljubim :-* >*

("Of course we will ;-) we discuss that next week, kiss : - *")

< Moze **ned**? >

("Maybe Sunday?")

d) "professional" communication

< *Marija nama iz latinskog nije predavala 3* ***dekl*** *samoglasnicke osnove jel tako? >*

("Marija didn't teach us 3 declension with the vowel base from Latin, right?")

< *Aj u ponedeljak posle* ***kol*** *da idemo do terazija, a? ^^ >*

("Let's go on Monday after the colloquium to Terazije, a? ^^")

< *Ee, Miko, jel nemamo sutra* ***kont****. iz informatike?:-I<3 >*

("Ee, Miko, don't we have a control (test) in informatics tomorrow?: - I <3")

Most of these examples show that the context in which these clippings occur is sufficient for their understanding. Some have already been used extensively in written language, e.g. ***dekl*** in grammars, **ned.** and other names of days in calendars and timetables. It is the first two groups of clippings that are novel, and especially the b) group of clippings, since they represent the "jargon" of the new medium – phone and internet, digital communication: ***fb, inst,*** in the form that these loanwords share with the original text messaging English usage, and the Serbian words: ***dop(isivati), odg(ovoriti)*** – verbs of communication and nouns ***kr(edit), por(uka)*** that have hardly been used in any other domain in which this type of meta-discursive communication is rare. In the first a) group, modal words and expressions, frequently used in spontaneous conversation, are more or less extra-sentential modifiers of utterances, and in speech they can get extra emphasis, as in the ***Stv****?* "Really?" positioned at the beginning of the message as an expression of surprise, or less emphatic as *Ne* ***ozb...*** *"No seriously..."*, in the last example where it follows a compliment and assures that it is truly meant.

By its form, first shortening of a word and then suffixation, a separate group of shortened words were found in the corpus, popular among young people, often called (and criticized) as "youth jargon": **mata** > mat(ematika) + a**, geos** > geo(grafija) + os **, bios** > bio(logija) + os**, profa** > prof(esor) + a, etc., all of them denoting school subjects or teachers:

(M11) < *Prvi cas je* ***geos****. :** >
("The first class is **geos**. : *")
< *Duso sta radis, kako ide* ***mata****? <3* >
("Honey, what are you doing, how's maths? <3")
< E do koje godine imamo bios? :* >
("Hey until which year do we have **bios**? : *")

The examples in (M11) illustrate lexemes that would be pronounced in the same way as they are written: /geos, mata, bios/, while most of the highlighted shortened lexemes in examples (M10) are clippings that occur only in writing, but not in spoken language.

Even in cases when only the first letter is left, the word is recognizable based on the context (**dz** – dž(abe), „free of charge", **z** – z(ovi) "call", **c** – ć(ao) – "ciao").

(M12) < *Karte su **dz**, a ne treba ti ni za usput–imam ja ;-) [...]* >
("The tickets are free, and no need for money – I have it ;-) [...]")
< ***Z** me odmah* >
("Call me at once")
< *Vidimo se. Ajde **ć** :-)* >
("See you. Ajde ć :-) ")

In these examples, the first letter refers to recognizable verb of communication, greeting and the expression *kupiti/dobiti za džabe* – "get / buy something for free", which can sometimes be heard in such a short version even in speech.

Initial and medial elision. We also found initial and medial elision and their combinations. Almost all the cases are shortened forms of words that are transferred from spoken language to the language of short messages, and most often with the aim of creating an atmosphere of informal communication or wit. The first few examples show the omission of the initial sound / h /, which is quite common in Serbian conversational language, and also in some other positions, having to do with the history of this sound (and letter) in the language[2].

(M13) < *Eeeeeee, super! Utorak it is! :-) **Ajmo** 20h, pa nek bude CD u Evrocentru, ...* >
("Eeeeeee, great! Tuesday it is! :-) Let's go at 8 pm, so let it be CD in the Eurocentre,…")
< ***Ajde** da ti javim sutra samo da li cetvrtak ili petak* >
("Let me tell you tomorrow only whether it's Thursday or Friday")
< *Samo to si **teo** -.- c…* >
("That's all you wanted")

2 The orthographic rules of Serbian indicate that the writing of the words that have "lost" this sound in speech, and that occur in majority of Serbian varieties, should follow the etymological principle and be written with an h (*Pravopis srpskoga jezika,* 2010:30).

The exclamatory word *ajde* > hajde ("let's"), shown in context in the first two examples, is used in imperative constructions, and could get imperative verb form suffixes *(ajdete, ajmo*). These shortened forms are quite frequent in our corpus since they introduce ideas for some action, suggestions, planning in line with the most common topics covered by text messages, whereas the full forms are very rare (around 200 shortened vs. 12 full forms).

The forms like *teo/tela, ocu, oces,* ("want", "wish") also occur in the corpus, but the use of the full forms *hteo/htela, hoces/hocu* are more frequent, probably due to the danger of misunderstanding, since they are written without the diacritic when texters use the English keyboard.

The lexeme *ladno* > hladno ("cold") can be used to refer to real weather conditions or figuratively to the way of behaving/reacting to a situation ("with calm", "showing no nervousness"). Most often, when referring to weather condition or bodily feeling of the speaker, it is used in the full form, while the shortened form is used in figurative meaning.

(M14) < *Nisam jos krenula, ali oblacim jaknu,* ***hladno*** *je* >
("I haven't started yet, but I'm wearing a jacket, it's cold")
< *Koji si smarac, '****ladno*** *spavas :-P* >
("What a lazy bones you are, you sleep as you care for nothing: - P")

Occasionally, a colloquially shortened, substandard version of an interrogative, question form occurs in the corpus. The auxiliaries: *ću*, *si* in the next examples occupy the first position in the sentence, which is highly substandard, against the rules of standard Serbian where the enclitic forms like these must be in the second position in a sentence. This type of elliptical construction belongs more to the syntactic level of analysis, as described in Jelić and Vekarić (2020), but it can be further combined with some shortened word forms.

*(*M15*)* < *Meni poslao. I to rar file.* ***Cu*** *ti prosledim i to... >*
("He sent it to me. And as a rar file. I'll pass that on to you ... ")
< ***Si vido*** *prognozu? >*
("Did you see the forecast? ")
< ***E si*** *kuci? >*
("Are you home? ")

In the last example: ***E si kuci****?* Are you home? it is even possible to interpret that ***E si*** as the shortened form of the full verb *jesi* / j /, or as an exclamation word **ej** combined with the substandard **si,** similar to the following case:

(M16) < ***E sa rais****? Ono… sutra bi mogli da se vidimo.. ili prekosutra.. Sta mislis?>*

("Hey, wha'u doing? Now… we could meet tomorrow .. or the day after tomorrow .. What do you think?")

< Hahahahah bolje nego mene hahahah zahvaljujem na tome! Ne sumnjam da bi bilo tako :) psihicki si raznezen?? Si to reko? ***So****? :) >*

("Hahahahah better than me hahahah thank you for that! I have no doubt that would be the case :) you mentally weak ?? Did you say that? Why? :)")

The interrogative pronouns **sa** > šta "what", **So** > što "what, why" are also highly colloquial when compared to examples of /h/ elision that are more frequent and more of a norm in spoken language. Similarly, our next examples of medial shortening could be classified as highly marked forms of spontaneous substandard pronunciation in spoken Serbian: **neam** > nemam "I don't have" **mos** > možeš "you can"; **os** > hoćeš "you want/ will", **vim** > vidim "I see", **vis** > vidiš "you see".[3]

(M17) < ***Neam*** *pojma sad cu sa comi da se dog.. >*

(" I have no idea now I'm going to happen with you ..")

< Gotova sam ***mos*** *misliti :-D 3 str. Kraj je najbolji hahah e ako me posle ovoga ne izaberu… e onda stvarno ne znam koga ce :-D >*)

("I'm ready you can imagine :-D 3 p. The end is the best hahah, if they don't choose me after this, then I really don't know who they will :-D")

< ***Os*** *da sedis jos kod gaje da dodjem* ***el*** *da dodjete do mene? >*

("Will you be still sitting at gaja's do I come or you come to me?")

3 These might be seen as mistakes in typing, but then there would be too much consistency in making such mistakes by different texters, or one would expect at least an occasional repair either by a sender or a receiver of the messages (as shown by Jelić and Polovina, 2015)

< Ma pitam onako, ***vim*** *ne pominjes.. Pa ako vec nemas sta da radis tu onda idi iskoristi da se vidis s njima nisi mi reko* ***os*** *od nedelje neki dan da se vidimo? >*

("I'm asking like that, I see you're not mentioning it .. Well, if you've nothing to do there then make the most of it to see them didn't tell me if you will that we meet sometime from Sunday on?")

*< De nije****..vis*** *kolko je toplo.. Oke ;) >*

("Come on, you see how warm it is .. Okay;")

The use of these forms with initial and medial elision not only reflects possible pronunciation in conversation, which would, in most cases, be heard without any nuance of "playfullness", but in the written form they give an extra level of markedness so it is this marked transfer from spoken language into the written texts that adds the nuance of "playfullness" to the messages.

Standard abbreviations. The texters also use existing abbreviations in the Serbian language, mainly used in other written genres, such as: ***npr, itd, br, tel***, ***g, ul***, etc., i.e., ***prof, gdjo, min, ps, tv***; then abbreviations for cities and countries, such as ***bg, nbg, ns, gm*** (Gornji Milanovac), **ja** (Jagodina), **va** (Valjevo); **slo** (Slovenia), **mne** (Montenegro), **cro** (Croatia).

(M18) *< Kupite malo hleba,* ***npr****. lepinju. I novine. >*

("Buy some bread, e.g. bun. And newspapers.")

< Taj vas posao zlata vredan….:-)[…]*:-) Umem i da kopiram, kucam, cistim…* ***itd****… :-) >*

("That job is worth gold… :-) […]I can also copy, type, clean… etc… :-)")

< Mozda bi bilo bolje pre. Ja cu ujutru rano doci na ***NBG****,* […] >

"(Maybe it would be better sooner. I will come to NBG early in the morning, […]")

< Kad putujete za ***Cro****? >*

("When are you travelling to Cro?")

Borrowing of English clippings. Given the fact that there are a large number of abbreviations used in English in short messages, and the

high frequency of use of English in young people's speech in general, the analysis revealed somewhat unexpected results showing very little use of abbreviations taken from English.

(M19) < *Napisi* ***msg***>
("Write a msg")
< *Jeeeeeeste, moramo da ponovimo* ***asap****, ali sa Dacom ;-)* ***Btw****, i ja kasnila na pos'o jutros, isto mi se spava do jaja, udavicu nekog :-D* >
("Jeeeeeeste, we have to repeat it asap, but with Daca ;-) Btw, I was late for work this morning, I also feel sleepy, I will strangle someone :-D")
< *Ma cula si 100% bree! Meni je* ***ok*** *ime.. I ja tebeeee <3<3>3* >
("You heard 100 % c'mon! The name is ok .. Youuuu too <3 <3> 3")
< *A neeeeeemoj ljutis* ***pls*** *.... Pa stvarno ne znam ni kada cu doci kuci... try to understand me :) ...* ***PLS***>
("And do nooooot be angry pls…. Well, I really don't even know when I'll be home… try to understand me :)… PLS")
< *Evo me na* ***fb****-u :-D* >
("Here I am on fb :-D")
< ***Omg omg****!!! Red alarm!!! Luka popizdeo, zove Petra... javljam detalje... na sms ili na gmail/gtalk?* >
("Omg omg !!! Red alarm !!! Luka freaked out, calling Petra… I'm reporting details… on sms or on gmail / gtalk?")

Of all the borrowings of English clippings and abbreviations that can be found in our corpus, only **fb** occurs in more than a dozen examples, while the others appear 3, 4, 5 times in the corpus, and they may be individual choice of some of the texters.

The use of logograms. The examples of the use of logograms in word shortening, and graphological innovations are rare. We have found only the following examples: ***u3povala*** > utripovala "imagined" as a slang word, ***o5*** > opet, "again", ***laq noc*** > laku noć, "good night", ***frx*** : frka/ frci "mess". This again shows that homonymy in Serbian simply does not include cases of frequent expressions for users of text messaging to create

rebus-like shortenings with other symbols (excluding the emoticons, symbols for kisses, etc.)

Conclusion. Some authors (Crystal, 2008; Tagg, 2009) cite many more examples of word shortening in their analyses of short messages in English, and link their existence to the need for concise linguistic expression. However, since English has much more homonymy between some frequent words, numbers and spelling (*four / for, two / to, CU / see you,* etc.) than is the case with some other languages, it is not unexpected that shortenings and clippings used in other languages also differ both in their frequency and type. In the case of Serbian, it seems that the reasons are not so much a concise linguistic expression, except in the case of "standard" shortenings (the ones long established in the written language), but the need for informality of communication which implies a close interpersonal relationship between interlocutors. This conclusion can be confirmed again by looking at some more examples.

(M20) < ***Al*** *pazi da je ne zagubis… ja cu te* ***cim*** *al ti moras tog trena da iskocis* ***nemo*** *posle bude u sred sam partije.* >
("But be careful not to lose it… I'll call you but you must get out at once let it not be I'm in the midst of the game.")
< *Mikoooooo,* ***de si, si dobro****? Nista nisi odgovorila juce:* [...] >
("Mikoooooo, where are you, are you okay? You didn't answer anything yesterday: [...]")
< *Mile* ***ocu didem*** *samo me pozovi desetak min pre nego sto podjemo..* [...] >
("Mile I wanna go just call me about ten minutes before we leave .. [...]")

These examples illustrate at least 3 mixed types of shortenings: final elision – **al** > ali, ***cim*** > cimnuti "lit. pull, fig. call", ***nemo*** > nemoj "let it not"; initial elision ***de si*** > gde si, plus ***si (dobro)>*** jesi (dobro); initial and medial elision in ***ocu didem >*** hocu da idem "I wanna go".

In addition to the fact that some of the shortenings transferred from the colloquial spoken language in general reflect an informal relationship between interlocutors, message writers sometimes establish a marked jovial type of communication, by using elliptical constructions and forms that

almost never, not even in literary work (that might imitate conversational, dialectal, informal language) appear in written form. Some of our examples of initial and especially medial elision: *rais* (> radiš), *vim* (> vidim), sa (> šta), so (što) etc., do occur in spoken language, but do not get perceived as jovial and humorous as much as when they are written down in a text. Serbian texters therefore can upgrade the degree of "playfulness" by using such shortened forms.

Some shortenings add a different kind of meaning change. This refers to shortenings and abbreviations such as: *msm, jbg, ozb*, which function as discourse markers, different from their primary meaning as verbs or adverbs. A similar change is exemplified by the lexeme *ladno – hladno* in primary and figurative meaning. The young texters tend to write them in accordance with the different meaning – writing them in shortened version when discourse or figurative meaning is different from the basic, primary meaning. This shows that the young speakers of Serbian are implicitly aware of the different semantic value of the shortened form in relation to the full form of a word or phrase.

The discourse of messages shows similarity with written language by using standard abbreviations (e.g. *dekl, BG, Cro*, etc.). Some further shortenings and abbreviations are characteristic almost exclusively for communication by SMS messages: *vcrs, dog, z, fb, kr*. etc. They belong mainly to the group of vowel elision and final elision, and such shortenings can be explained by the need for language economy, saving on the time for typing a word that is too long (*vcrs*), frequent (*fb*) or completely predictable in a given context (*dz, kr*.) (collocational predictability – *karte su dz* or the context of text messaging in general – *nemam kr*). Frequency of use (*vcrs, bzvz*), typicality of the topic - communication, agreements, allow the use of some abbreviations, especially since they rarely occur at the beginning of communication, but usually in a responsive message.

Concerning the functioning of shortened forms in the discourse of text messaging, we did not compare the relationship between shortening and lengthening of words and other elements in messages, for example:

(M21) < ***Jel*** *mozes samo da mi das fiksni, ako nije problem, posto nemam vise minuta <3 Hvala ti puno <3<3<3<3<3 ?!?!?!? >*

("Can you just give me a fixed, if not a problem, since I don't have more minutes <3 Thank you very much <3<3<3<3<3 ?!?!?!?")

< ***Jel*** *lep* *?!?!?!?*>
("Is it beautiful ?!?!?!?")

In both of these examples, emoticon symbols and punctuation marks (underlined parts) are made more prominent by lengthening and they occur in the same messages as the shortened forms. In order to talk about degrees of exressiveness it would be interesting to compare what roles either of the phenomena fulfil and what their combinations mean for the texters.

There is also an important question about the relationship between full forms and shortenings. We have given comparison of some of the shortenings in relation to the full forms, but some further research should go into that question even more deeply. In principle, some common shortenings are not used frequently at all. Messages:

(M22) < *E do koje godine imamo* ***bios****? :* * >
("Until what year do we have bios? : *")
< *Dobila sam 5 iz srpskog!!!!!!* >
("I got 5 from Serbian !!!!!!")

do not contain a possible shortening of the lexeme *godine* (year) or *srpski* (Serbian, as a subject in school). The use of full forms certainly more clearly emphasizes the importance of these items for statements, and here it would be unusual to see them in shortened forms.

To sum up, the process of shortening in text messaging is worth investigating since it shows that the texters, especially young ones, recognize and use an aspect of word creation with subtle sensitivity for their mother tongue and that this specific type of discourse offers insight into innovative uses of language through shortening and clipping.

REFERENCES:

Bauer, L. (2004) *Morphological Productivity*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bieswanger, M. (2007) '2 abbrevi8 or not 2 abbrevi8: A Contrastive Analysis of Different Space- and Time-Saving Strategies in English and German Text Messages'. V: Hallett, T., Floyd, S., Oshima, S., & Shield, A. (Ed.): *Texas Linguistics Forum,* vol. 50, Austin: University of Texas.

Blasco, M. et C. Bodelot (2017) Langue parlée / langue écrite, du latin au français : un clivage dans l'histoire de la langue ?, *Langages,* 4 N° 208, 5-16.

Crystal, D. (2001) *Language and the Internet.* Cambridge: Cambridge University Press.

Crystal, D. (2008) *Txtng: the Gr8 Db8.* Oxford: Oxford University Press.

Denis Jamet (2009) A morphophonological approach to clipping in English, *Lexis* [Online], HS 1 | 2009. 15-31.

Gonzales, F.R., Fajardo, J.A.S, (2018) Morpho-syntactic variation in English and Spanish clipped words: a contrastive study. *Zeitschrift fur romanische Philologie*. Vol. 134/3. De Gruyter. 734-760.

Jelić, G. i Vekarić, G. (2020) 'Elliptical constructions in SMS communication'. M. Matešić i B. Martinović (ur.) *Značenje u jeziku – od indvidualnoga do kolektivnoga.* Zagreb: HDPL i Srednja Europa. 89-102.

Jelić, G. (2015) *Lingvistička obeležja i diskursna struktura kratkih poruka u mobilnoj telefoniji* (neobjavljena doktorska disertacija), Beograd: Filološki fakultet.

Jelić, G. i V. Polovina (2015) Samoispravka i ispravka u jeziku kratkih poruka. *Anali Filološkog fakulteta*, Beograd: Filološki fakultet. 27/2: 406-423.

Jovanovic, V. Ž. (2014) 'Marginalization of Linguistic Form for Effective Communication: Morphological Issues in English and Serbian', in: *Language, Literature, Marginalization*, Niš: Filozofski fakultet, 355 - 372.

Ling, R. (2005) 'The socio-linguistics of SMS: An analysis of SMS use by a random sample of Norwegians.' in *Mobile communications: Renegotiation of the social sphere*, edited by R. Ling and P. Pedersen. London: Springer 335 - 349.

Mel'čuk, I. (2006) *Aspects of the Theory of Morphology*. Berlin-New York: Mouton de Gruyter.

Plag, I. (2002) *Word-formation in English*. Cambridge: Cambridge University Press.

Polovina, V. (2019) *Signali diskursa*. Beograd: Filološki fakultet.

Radić-Bojanić, B. (2007) *Neko za chat?! Diskurs elektronskih ćaskaonica na engleskom i srpskom jeziku.* Filozofski fakultet: Futura publikacije. Novi Sad.

Tagg, C. (2009) *A Corpus Linguistics Study of SMS Text Messaging*. Ph.D. dissertation, University of Birmingham.

Zwicky, A.M. and G.K. Pullum (1987) Plain Morphology and Expressive Morphology. *Proceedings of the Thirteenth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*. 330-340.

Пешикан, М. и др. (2010) *Правопис српскога језика*. Нови Сад: Матица Српска

Vesna Polovina
Gordana Jelić

SKRAĆENICE U SRPSKIM SMS PORUKAMA

Sažetak

Analiza skraćivanja reči i izraza u SMS porukama u srpskom jeziku zanimljiva je sa sociolingvističkog stanovišta. Skraćenice se, naime, smatraju istaknutim obeležjem ove vrste tekstova koje se često kritikuje jer se smatra da utiču na nivo pismenosti kod mladih. Sa opštelingvističkog stanovišta interesantno je razmotriti u kojoj meri se stvaraju nove reči u toj vrsti komunikacije, a još je važnije utvrditi kako takve skraćenice funkcionišu u diskursu. Većina analiziranih slučajeva pokazuju da upravo mladi više koriste skraćene oblike reči, ali je ta upotreba u dobroj meri u skladu sa spontanim usmenim jezikom i upotrebom skraćenih oblika kako je propisano pravopisnim pravilima, nego što se javljaju neki devijantni, nepravilni oblici skraćivanja. Naprotiv, mnoge od tih skraćenica imaju ulogu obeležavanja odnosa u grupi, među prijateljima, ispoljavajući neformalnost spontane svakodnevne komunikacije, a vrlo često pokazuju dobar osećaj za srpski jezik kroz implicitno znanje o upotrebi skraćenica u specifičnom diskursu SMS poruka.

Ključne reči: SMS poruke, srpski, skraćenice, elizija

Maja P. Ivanović[*]
Univerzitet u Beogradu
Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju[**]
Jelena P. Đorđević
Univerzitet u Beogradu
Fakultet bezbednosti

https://doi.org/10.18485/analiff.2020.32.2.19
811'373:305-055.1./.2
Originalni naučni rad
Primljen: 27.07.2020
Prihvaćen: 18.11.2020

SINTAKSIČKI POKAZATELJI POLNOLEKTA U KASNIJOJ FAZI JEZIČKOG RAZVOJA

Kada govore i pišu, muškarci i žene na različite načine koriste jezička sredstva. Na tome se zasniva teorija o polnolektima koja pokušava da objasni u čemu se te razlike ogledaju, što je poslednjih godina podstaklo mnoga istraživanja na ovu temu. Cilj rada je da se ispitaju sintaksička svojstva tekstova učenika mlađeg osnovnoškolskog uzrasta i razlike u njihovoj produkciji između dečaka i devojčica. U istraživanju je učestvovao 181 učenik (96 dečaka i 85 devojčica) od I do IV razreda. Svi su pisali po tri sastava, tako da su u korpus za analizu ušla ukupno 543 teksta. Analiza je obuhvatila kvantitativne (dužina teksta izražena brojem reči, brojem komunikativnih rečenica i brojem klauza) i kvalitativne (različiti tipovi rečenica) sintaksičke pokazatelje. Analizirane su razlike među polovima u odnosu na ispitivane varijable. Na osnovu dobijenih rezultata može se zaključiti da se razlike između tekstova koje su pisali dečaci i devojčice na mlađem osnovnoškolskom uzrastu odnose na kvantitativne pokazatelje, dok u stepenu sintaksičke složenosti, tj. zrelosti produkovanih tekstova nema značajnih razlika.

Ključne reči: pisanje, sintaksa, razlike, pol, polnolekt, kasniji jezički razvoj

* majapivanovic@gmail.com

** Rad je proistekao iz projekata *Jezici i kulture u vremenu i prostoru* OI 178002 i *Evaluacija tretmana stečenih poremećaja govora i jezika*, OI 179068, čiju realizaciju finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

UVOD

Da li se razlikuje govor muškaraca i žena?

Sredinom sedamdesetih godina dvadesetog veka u lingvistici se pojavljuju radovi koji ispituju potencijalne razlike u govoru muškaraca i žena. Poznata studija Robin Lejkof *Language and woman's place* (Lakoff, 1975) označava začetak teorije o polnolektima polazeći od popularnih shvatanja da postoji čitav niz karakteristika različitih oblika govora koje se povezuju s jednim polom. Kao opšti zaključak se navodi da je „jezik muškaraca" jedan od ključnih mehanizama za uspostavljanje i održavanje dominacije nad ženama. Istovremeno je ovom teorijom dominacije otpočela i prva faza rodnih studija u lingvistici (Filipović, 2011).

U radovima koji su usledili polne razlike su ispitivane na brojnim primerima govorne delatnosti, od izgovora, intonacije, do sintaksičke organizacije diskursa i teksta. Analize su pokazale postojanje brojnih različitosti na gotovo svim jezičkim nivoima. Zaključci do kojih se došlo mogu se svesti na dva ključna: ili je reč, kako su pojedini autori smatrali, o jeziku žena (women's language), ili o nekoj vrsti ženskog dijalektau okviru istog jezika (Savić, 1995), kako su isticali drugi. U oba slučaja naglašavaju se razlike u jeziku koje se vezuju za pol govornika; međutim, dok je u prvom reč o sasvim drugačijem jeziku, dotle se u drugom priznaje samo delimično odstupanje od „norme" muškog govorenja (Savić, 1995).Ana Bodin ističe da se postojeće razlike mogu posmatrati kaoosobine u jeziku koje su svojstvene samo jednom polu (sex-exclusive), ili kao onekoje su u svojoj suštini univerzalne, tj. koje se mogu naći i kod muškaraca i kod žena, alikod kojih postoji tendencija da ih više upotrebljavaju pripadnici jednog pola, te se na taj način mogu okarakterisatikao pretežno „muške" odnosno „ženske"(sex-preferential) (Bodine, 1975).

Sociolingvistička istraživanja u oblasti polnolekta nastoje da identifikuju razlike i skrenu pažnju na različite vrste i nivoe komunikacije među polovima (Tannen, 1990). Teorija o polnolektima se u svojim počecima oslanjala na binarnu konceptualizaciju roda koja razlike u jezičkoj upotrebi između muškarca i žene sagledava kao isključivo biološke, tj. genetske. Danas je ovakvo gledište doživelo značajnije promene. Smatra se da je ključno pitanje u teorijsko-metodološkom smislu da li u studijama koje se bave pitanjima jezika i polnih/rodnih klasifikacija treba krenuti od bioloških kategorija muško–žensko, ili od socijalnih konstrukata feminiteta i

maskuliniteta i njihovih uticaja na jezik (Cameron, 1997, prema Filipović, 2011). Stepen maskuliniteta ili feminiteta svakako može da varira, te se ove rodne razlike moraju uzeti u obzir prilikom analize polnolekta, bez obzira nato da li je neko muškog ili ženskog pola(Talbot, 2010: 12,13).

Osamdesete godine prošlog veka donose novu fazu u proučavanju rodnih studija; teoriju dominacije zamenjuje teorija različitosti ili model dve kulture koja teži da žene postavi u egalitarniji položaj u odnosu na muškarce, ne gubeći, pritom, iz vida različitosti njihove govorne delatnosti (Filipović, 2011). Prema ovom modelu muškarci i žene potiču iz različitih kultura jer odrastaju u različitom okruženju. Čak i kada dečak i devojčica rastu u istoj porodici, oni ipak ne odrastaju u istom svetu jer im se odrasli na različite načine obraćaju, pa shodno tome, i jedno i drugo razvijaju i posebne obrasce komunikacije. Komunikativni modeli se formiraju na osnovu kulturološkog iskustva, što je glavni razlog za pojavu rodnih razlika u jeziku (Tannen, 1994).

Poslednjih godina u istraživanjima koja se bave polnolektima, najviše pristalica ima teorija performativnosti. Njen tvorac, Batler (Butler, 1990), smata da u potpunosti treba isključiti naše polne (biološke) karakteristike, jer se niko ne rađa kao muško ili žensko, nego svako tokom života sam izgrađuje svoje rodne odlike (Filipović, 2011).

Da li se razlikuje govor dečaka i devojčica?

Socijalna biologija i evoluciona psihologija odbacuju pretpostavku da su obeležja roda u jeziku rezultat uticaja društva pokušavajući da u njima uoče genetsku osnovu. Tako se tvrdi da postoje razlike u lateralizovanosti moždanih hemisfera – slabija lateralizovanost se povezuje sa ženskim mozgom, na osnovu čega se izvodi zaključak da su žene izložene manjem riziku od nastanka oštećenja govora pošto kod njih centar za jezičke aktivnosti nije smešten samo u levoj hemisferi, što se ipak ne može uzeti kao dokaz za postojanje razlika u govornoj delatnosti između muškaraca i žena (Rathmayr, 2014).

S druge strane, sve su brojniji istraživači koji smatraju da je uticaj sredine presudan za budući način govorenja i pisanja deteta. Lingvistkinja Mari Talbot smatra da ne možemo tvrditi da devojčice i dečaci poseduju urođene osobine koje su odgovorne za razvoj polnolekta (Talbot, 2010). Odrasli uglavnom ne razgovaraju na isti način sa devojčicama i dečacima, što ide u prilog pretpostavci da proces kreiranja rodnih razlika počinje od-

mah po rođenju. Prema ovoj tvrdnji jezik je ponašanje koje je zasnovano na rodnim razlikama, dok su polnolekti društveni konstrukti kojima jezik omogućava razlikovanje karakteristika koje prepoznajemo kao muške ili ženske (McKee, 2009). U istraživanju se pokazalo da vaspitači ne podstiču na isti način devojčice i dečake na upotrebu ekspresiva (hvala, izvoli, izvini i sl.). Devojčice se u prikladnoj situaciji opominju rečenicom „Kako se kaže?“ dok se u istoj situaciji dečacima pruža model poželjnog ponašanja (jednostavno im kažu „hvala“) (Savić, 1995).Gudvin je analizirao upotrebu direktiva kod afroameričke dece i povezao uočene razlike u govoru između dečaka i devojčica sa polnom pripadnošću – dečacima naredbe služe za podsticanje na takmičenje u igri, dok su one kod devojčica u službi poziva na saradnju (Goodwin, 1980; prema Savić, 1995). Druga ispitivanja polnih razlika u jeziku potvrđuju da su devojčice najčešće nešto uspešnije u govornoj produkciji, u razumevanju pročitanog i u poznavanju leksičke semantike (Hyde & Linn, 1988; prema Berko-Gleason & Ely, 1997).

CILJ

Cilj rada je bio da se ispitaju sintaksička svojstva tekstova učenika od prvog do četvrtog razreda osnovne škole i razlike u njihovoj produkciji između dečaka i devojčica, odnosno da se ispita da li na dužinu teksta i izbor određenog tipa rečenica utiče pol deteta.

Ispitanici

U istraživanju su učestvovala po dva odeljenja od prvog do četvrtog razreda beogradske osnovne škole Pavle Savić – ukupno 181 učenik (85 devojčica i 96 dečaka). Svi su bili podeljeni u 4 uzrasne grupe: 49 učenika prvog razreda (27 devojčica i 22 dečaka), 44 učenika drugog razreda (22 devojčice i 22 dečaka) i 42 učenika trećeg odnosno 46 četvrtog razreda (16 devojčica u trećem i 20 u četvrtom; 26 dečaka u trećem i 26 u četvrtom razredu). Ispitanici su pisali po tri teksta tako da ih je u korpusu bilo ukupno 543 (Tabela I).

Tabela I Struktura ispitanika prema uzrastu i polu

Razred	N (181)	Pol muški / ženski
prvi	49	22/27
drugi	44	22/22
treći	42	26/16
četvrti	46	26/20

Metodologija

Svako dete je dobilo isti zadatak – da tokom jednog školskog časa napiše tekst na zadatu temu. Svi su imali pisano uputstvo koje im je davalo opšte smernice i temu, ali i omogućavalo da samostalno odaberu naslov kao i ono o čemu će pisati.

Analizirani su kvantitativni i kvalitativni sintaksički parametri na nivou teksta i rečenice. Pokazatelji dužine teksta su se odnosili na ukupan broj reči kao i na broj komunikativnih rečenica i klauza u tekstu. Osim navedenih varijabli, analizirana je i dužina komunikativne rečenice na osnovu broja reči i klauza. Unutar zavisnosloženih rečenica izračunavao se i broj zavisnih klauza u odnosu na upravnu rečenicu jer, prema nekim autorima, njihov broj predstavlja jednu od bitnih komponenata stepena sintaksičke složenosti teksta (Silva, Sanchez, Abschi-Borzone, 2010, prema Ivanović, 2014). Uzimajući u obzir uzrast dece, u prvom i drugom razredu je pisan po jedan narativni, deskriptivni i ekspozitorni tekst, odnosno u trećem i četvrtom po jedan narativni, ekspozitorni i argumentativni tekst. Tematska i žanrovska raznovrsnost je omogućila uslove za pojavu većeg broja različitih tipova rečenica, ali se prilikom obrade prikupljenog materijala nisu analizirala žanrovska obeležja teksta.

Statistička obrada svih navedenih varijabli urađena je softverskim paketom SPSS. Podaci u tabelama predstavljeni su parametrima deskriptivne statistike (aritmetička sredina, standardna devijacija), a za utvrđivanje međugrupnih razlika korišćena je jednofaktorska analiza varijanse (ANOVA). Analiza je obuhvatila kvantitativne (dužina teksta izražena brojem reči, komunikativnih rečenica i klauza) i kvalitativne (različiti tipovi rečenica) sintaksičke pokazatelje teksta. Analizirane su razlike među polovima u odnosu na ispitivane varijable.

REZULTATI SA DISKUSIJOM

Kada pišu, deca produkuju tekstove različitog kvaliteta i kvantiteta. Njihovi tekstovi se međusobno razlikuju prema broju i vrsti rečenica koje su konstruisala**.** Da bi se procenilo da li je tekst u sintaksičkom smislu zreo ili ne, uzimaju se u obzir relevantne karakteristike pisane rečenice. Modeli rečenica mogu da variraju od (neproširenih) prostih do višestruko složenih od čega zavisi koliko je tekst dugačak (ili kratak); na dužinu teksta utiče ukupan broj reči i rečenica odnosno klauza koje je dete produkovalo u tekstu. Devojčice u nižim razredima osnovne škole pišu duže tekstove nego dečaci (Tabela II). Njihovi tekstovi su duži u odnosu na sve praćene parametre. Test međugrupnih razlika (Tabela III) je potvrdio da su ove razlike i statistički značajne ($p<0,01$), što znači da postoji veza između kvantitativnih parametara teksta i pola.

Tabela II Prosečna dužina teksta
(izražena brojem reči, komunikativnih rečenica i klauza)

Uzrast/pol/N	Broj reči AS (SD)		Broj komunikativnih rečenica AS (SD)		Broj klauza AS (SD)	
I muški (22)	51,41	(13,46)	6,80	(1,64)	11,07	(3,02)
I ženski (27)	62,55	(19,67)	7,32	(1,58)	13,46	(3,47)
II muški (22)	83,17	(25,53)	9,20	(3,49)	17,76	(6,37)
II ženski (22)	127,07	(43,68)	13,35	(4,32)	26,88	(9,22)
III muški (26)	69,32	(22,72)	7,22	(2,78)	13,77	(4,85)
III ženski (16)	86,85	(30,37)	7,94	(2,81)	16,75	(5,55)
IV muški (26)	106,86	(33,73)	10,31	(3,26)	20,96	(5,83)
IV ženski (20)	153,90	(75,68)	14,87	(8,12)	30,30	(16,40)

Primećuje se i da su najkraće tekstove pisali dečaci u prvom, a najduže devojčice u četvrtom razredu. Takođe se zapaža da se kod dečaka za tri godine broj reči i klauza udvostručio, kao što je i broj komunikativnih rečenica porastao. Kod devojčica se za isti period broj reči i klauza povećao dva i po puta, a broj komunikativnih rečenica dva puta. Ovakakav rezultat nije neočekivan zbog činjenice da su sedmogodišnjaci tek počeli proces formalnog opismenjavanja pa im rukopis još uvek nije automatizovan; kratki tekstovi su posledica neautomatizovanosti rukopisa (Ivanović, 2014, Ivanović, 2016). Što se duže školuju i što duže pišu, deca produkuju

tekstove koji su i u kvantitativnom i u kvalitativnom smislu znatno drugačiji od početnih, jer se promene uočavaju i na međurečeničnom i na unutarrečeničnom planu (sa uzrastom se povećava broj rečenica a njihova struktura se usložnjava). Osim toga, rezultati pokazuju da su devojčice u drugom razredu produkovale znatno veći broj reči od učenika trećeg razreda kao i da je u njihovim tekstovima produkovano skoro dvostruko više komunikativnih rečenica nego u tekstovima devetogodišnjaka. I po broju klauza su učenici drugog razreda nadmašili dužinu tekstova u trećem razredu. Neusklađenost realnih postignuća sa očekivanjima u trećem razredu može biti posledica individualnih razlika odnosno činjenice da su učenici jedne generacije sposobniji od druge. Verovatnije je ipak da su razlike u dužini teksta podstaknute različitim metodskim postupcima kojima su učenici bili izloženi (Ivanović, 2016). To znači da sposobnost za produkciju tekstova zavisi od instrukcija koje dete dobija tokom procesa opismenjavanja – dok neki učitelji insistiraju na kratkom i sažetom izražavanju, drugi neguju dugačko, razliveno kazivanje, pa se i sintaksička svojstva pisanog diskursa njihovih učenika mogu posmatrati kao posledica navika koje su deca stekla tokom usvajanja pisanog izraza.

Tabela III Rezultati ANOVA-e u proveri polnih razlika
u prosečnom broju reči, komunikativnih rečenica i klauza

	Pol (N)	AS (SD)	Rezultati ANOVA-e
Broj reči	Muški (96)	78,56 (32,21)	$F (3, 177) = 29,45$, $p < ,001$, $\eta^2 = ,15$
	Ženski (85)	105,32 (58,27)	
Broj komunikativnih rečenica	Muški (96)	8,41 (3,20)	$F (3, 177) = 18,14$, $p < ,001$, $\eta^2 = ,10$
	Ženski (85)	10,77 (5,73)	
Broj klauza	Muški (96)	16,01 (6,37)	$F (3, 177) = 26,63$, $p < ,001$, $\eta^2 = ,13$
	Ženski (85)	21,51 (11,94)	

S obzirom da je rečenica osnovna jedinica komunikacije, jedan od osnovnih preduslova za razvoj pisane kompetencije u okviru opšte jezičke sposobnosti jeste sposobnost za produkciju različitih modela rečenica kako bi se i primarni i sekundarni rečenični konstituenti mogli realizovati i organizovati na odgovarajući način. Smenjivanje dugih i kratkih rečenica, prostih i složenih je poželjno i očekuje se na osnovnoškolskom uzrastu.

Rezultati u Tabeli IV pokazuju da je na svim uzrastima najviše produkovano (osnovnih) proširenih rečenica. Kako pokazuje test međugrupnih razlika (Tabela V), među devojčicama i dečacima postoje značajne razlike u konstruisanju tipova složenih rečenica – naporednosloženih ($p<0,05$), zavisnosloženih ($p<0,05$) i višestruko složenih ($p<0,01$). I u ovom slučaju su devojčice produkovale veći broj svih tipova rečenica sa dva ili više predikata.

Tabela IV Prosečan broj različitih rečeničnih tipova u tekstu

Uzrast/pol/N	Proste neproširene AS (SD)	Osnovne proširene AS (SD)	Naporedno-složene AS (SD)	Zavisno-složene AS (SD)	Višestruko složene AS (SD)
I muški (22)	0,39 (0,52)	3,07 (1,41)	1,30 (0,78)	1,01 (0,63)	0,40 (0,50)
I ženski (27)	0,37 (0,45)	2,95 (1,35)	1,46 (0,83)	1,28 (0,84)	0,83 (0,60)
II muški (22)	0,35 (0,46)	3,48 (1,75)	1,62 (0,74)	1,91 (1,15)	1,23 (0,79)
II ženski (22)	0,73 (0,61)	4,26 (1,88)	2,92 (1,60)	2,67 (1,46)	1,94 (0,94)
III muški (26)	0,24 (0,45)	2,81 (1,55)	1,20 (0,79)	1,52 (0,88)	1,00 (0,56)
III ženski (16)	0,08 (0,19)	2,69 (1,71)	1,71 (0,83)	1,89 (0,96)	1,10 (0,58)
IV muški (26)	0,14 (0,23)	3,46 (2,09)	2,10 (1,17)	2,42 (1,03)	1,55 (0,92)
IV ženski (20)	0,45 (0,79)	5,00 (3,27)	2,27 (1,07)	3,78 (2,68)	2,72 (2,00)

Pojedini autori izjednačavaju sintaksičku zrelost teksta (sposobnost da se produkuju i razumeju sintaksički kompleksne konstrukcije) sa sintaksičkom fluentnošću (raznovrsnost rečenica koje se javljaju u tekstu) (Mellon, 1969, prema Faigley, 1980). U tom smislu može se reći da se sposobnost za pisanu produkciju dece u nižim razredima osnovne škole postepeno proširuje, napredujući od jednostavnih ka sve složenijim konstrukcijama, čime i njihov pisani diskurs postaje u sintaksičkom smislu zreliji jer se povećava broj konstrukcija sa zavisnim klauzama. Tekstovi devojčica su duži, istovremeno je i njihova sintaksička struktura složenija jer formiraju veći broj zavisnosloženih i višestruko složenih rečenica. Pitanja koja se ovde moraju uzeti u obzir su sledeća: koji se tipovi zavisnih klauza usvajaju ranije a koje vrste zavisnih rečenica za decu predstavljaju teškoću i da li prilikom upotrebe ovih konstrukcija u pisanom diskursu postoje razlike koje se mogu dovesti u vezu sa polom. Prethodno bi se moglo i ovako formulisati: da li tekstovi devojčica na mlađem školskom

uzrastu imaju viši stepen sintaksičke zrelosti (tj. složenosti) zato što su u njihovim tekstovima frekventnije konstrukcije sa zavisnim klauzama i da li se to svojstvo može uzeti kao sintaksički pokazatelj polnolekta. Na osnovu rezultata iznetim u prethodnoj tabeli reklo bi se da su devojčice u sintaksičkom smislu zrelije, međutim, konačan odgovor ćemo dobiti nakon analize zavisnih klauza koje su se javile u tekstovima devojčica i dečaka; ne ispuštajući iz vida činjenicu da zavisne klauze između sebe značajno variraju prema stepenu kompleksnosti.

Kako u periodu usvajanja govornog izraza (rana faza jezičkog razvoja) tako i u okviru usvajanja pisanog diskursa (kasniji jezički razvoj), zavisne klauze mogu predstavljati teškoću za dete jer spadaju u jedne od najsloženijih konstrukcija u jeziku uopšte. Da bi dete moglo da ih obradi na pravi način, ono najpre mora da usvoji strukturu proste rečenice kako bi kasnije na tu osnovu moglo da nadogradi različite vrste zavisnih klauza (Elman, 1993, Newport, 1990, prema Diessel, 2004). Zbog toga su i prve zavisnosložene rečenice relativno jednostavne strukture, što upućuje na zaključak da se ne usvajaju sve vrste zavisnih klauza istovremeno i na isti način, već različiti tipovi zavisnih klauza podrazumevaju postupnost i različite strategije usvajanja.

Tabela V Rezultati ANOVA-e u proveri polnih razlika
u produkciji različitih tipova rečenica

Rečenični tipovi	Pol	(N)	AS	(SD)	Rezultati ANOVA-e
Proste neproširene rečenice	Muški	(96)	0,27	(0,43)	F (7, 173) = 2,874, $p > ,05$, $\eta^2 = ,016$
	Ženski	(85)	0,43	(0,59)	
Osnovne proširene rečenice	Muški	(96)	3,20	(1,73)	F (7, 173) = 3,150, $p > ,05$, $\eta^2 = ,018$
	Ženski	(85)	3,72	(2,29)	
Naporednosložene rečenice	Muški	(96)	1,57	(0,95)	F (7, 173) = 12,077, $p < ,05$, $\eta^2 = ,065$
	Ženski	(85)	2,07	(1,26)	
Zavisnosložene rečenice	Muški	(96)	1,74	(1,06)	F (7, 173) = 12,260, $p < ,05$, $\eta^2 = ,066$
	Ženski	(85)	2,34	(1,86)	
Višestruko složene rečenice	Muški	(96)	1,07	(0,81)	F (7, 173) = 17,094, $p < ,01$, $\eta^2 = ,090$
	Ženski	(85)	1,61	(1,36)	

Poslednjih godina se sva ispitivanja merenja stepena sintaksičke zrelosti teksta uglavnom zasnivaju na spremnosti deteta da produkuje i razume zavisne kaluze.

Tabela VI Prosečan broj različitih tipova
zavisnih klauza u zavisnosloženim rečenicama u tekstu

Uzrast/pol /N	Izrične AS (SD)	Odnosne AS (SD)	Mesne AS (SD)	Vremenske AS (SD)	Uzročne AS (SD)
I muški (22)	0,26 (0,32)	0,11 (0,19)	/	0,42 (0,31)	0,24 (0,36)
I ženski (27)	0,42 (0,43)	0,13 (0,23)	/	0,41 (0,40)	0,35 (0,33)
II muški (22)	0,73 (0,77)	0,21 (0,39)	0,01 (0,07)	0,74 (0,47)	0,33 (0,46)
II ženski (22)	1,00 (0,89)	0,29 (0,43)	0,04 (0,12)	0,98 (0,77)	0,54 (0,45)
III muški (26)	0,60 (0,46)	0,22 (0,27)	0,01 (0,06)	0,26 (0,42)	0,44 (0,33)
III ženski (16)	0,75 (0,60)	0,56 (0,50)	0,02 (0,08)	0,50 (0,44)	0,52 (0,42)
IV muški (26)	1,15 (0,72)	0,32 (0,37)	0,02 (0,09)	0,60 (0,51)	0,49 (0,41)
IV ženski (20)	2,06 (2,37)	0,85 (0,68)	0,03 (0,10)	0,56 (0,38)	0,63 (0,47)

Tradicionalna gramatika nezavisne klauze i zavisne klauze sa priloškom funkcijom posmatra kao kategorijalno različite. Međutim, za Dizela obe vrste rečenica predstavljaju jedan kontinuum srodnih, povezanih konstrukcija (Diessel, 2004). Sledeći Dizela, vremenske i uzročne klauze (koje su u analiziranom korpusu tekstova među najbrojnijim), na primer, predstavljaju tačku u kojoj se prelamaju karakteristike i koordinacije i subordinacije jer obe vrste spadaju u one koje deca najranije usvajaju (Tabela 6). Dete ih najčešće konstruiše tako što ih jednostavno samo doda na upravnu rečenicu, na isti način kao kada formira neku naporednu konstrukciju. Pored zavisnih klauza sa funkcijom priloških odredaba za vreme i uzrok, među prvima se usvajaju i klauze sa dopunskom konstituentskom funkcijom – izrične, koje imaju visoku frekvencu upotrebe s obzirom da se javljaju kao dopuna uz tranzitivne glagole i da njihovu upotrebu u velikoj meri olakšava sama semantika glagola (rekcija glagola navodi dete da konstruiše dopunu u vidu izrične rečenice); i namerne, koje su deca u našem istraživanju najčešće upotrebljavala uz glagole svesno preduzetog kretanja pa su imale dopunsku (a ne odredbenu) funkciju, što ih, na izvestan način, približava modelu izričnih rečenica (Tabele, VI, VIa).

Tabela VIa Prosečan broj različitih tipova zavisnih klauza
u zavisnosloženim rečenicama u tekstu (nastavak)

Uzrast/pol/N	Uslovne AS (SD)	Dopusne AS (SD)	Namerne AS (SD)	Poredbene AS (SD)	Posledične AS (SD)
I muški (22)	/	/	0,09 (0,15)	/	0,01 (0,07)
I ženski (27)	0,01 (0,06)	/	0,17 (0,30)	0,06 (0,16)	0,03 (0,11)
II muški (22)	/	/	0,19 (0,22)	0,06 (0,13)	/
II ženski (22)	0,01 (0,07)	0,04 (0,15)	0,26 (0,42)	0,13 (0,24)	0,03 (0,10)
III muški (26)	0,07 (0,17)	/	0,14 (0,25)	0,26 (0,09)	/
III ženski (16)	0,12 (0,17)	0,04 (0,17)	0,12 (0,17)	0,04 (0,11)	/
IV muški (26)	0,14 (0,25)	/	0,26 (0,36)	0,03 (0,09)	0,01 (0,06)
IV ženski (20)	0,20 (0,27)	0,01 (0,07)	0,28 (0,31)	0,08 (0,26)	0,01 (0,07)

Zavisne klauze sa priloškom funkcijom se unutar svoje grupe razlikuju po stepenu uključenosti u upravnu klauzu – one koje odlikuje labavija veza sa glavnom rečenicom su frekventnije (vremenske i uzročne), a one koje su u čvršćoj vezi, kao štu su poredbene i uslovne na primer, javile su se izuzetno retko – nije ih bilo u tekstovima dečaka prvog razreda, a uslovnih ni kod dečaka u drugom razredu (Tabela VIa). Pored njih, mesne rečenice nije upotrebilo nijedno dete u prvom razredu, a dopusne su tek sporadično upotrebile devojčice na višim uzrastima. Iz ovoga sledi da se pojedine podvrste zavisnih klauza usvajaju nakon desete godine, odnosno da je njihov period usvajanja znatno duži od vremena koje je detetu potrebno da usvoji ostale tipove zavisnih klauza. Inače, mesne rečenice se i kod odraslih govornika veoma retko upotrebljavaju zbog toga što je u duhu srpskog jezika da se priloška odredba za mesto iskazuje predloško-padežnom konstrukcijom a ne klauzom, pa ih u tom smislu nismo mogli očekivati u većem broju ni kod dece ranog školskog uzrasta. Iako sa statističkog aspekta postoji razlika između dečaka i devojčica koja je značajna u produkciji uzročnih, dopusnih i poredbenih rečenica ($p<0,05$), smatramo da ona nije posledica biologije, ili bar ne u potpunosti (Tabele VII, VIIa). Pojava velikog broja uzročnih rečenica se pre može dovesti u vezu sa tipom teksta nego sa polom deteta. Da bi objasnila sličnosti i razlike između zime i leta (ekspozitorni tekst), deca su najviše koristila uzročne rečenice, što ovaj tip klauza čini osetljivim na žanr teksta. S druge strane, mišljenja smo da mali broj poredbenih, a naročito dopusnih klauza i kod devojčica

i kod dečaka potvrđuje pretpostavku da su ove rečenice još uvek u fazi usvajanja kod dece mlađeg školskog uzrasta, te da ni u tom slučaju ne može biti reč o jednoj od odlika polnolekta.

Tabela VII Rezultati ANOVA-e u proveri polnih razlika u odnosu na prosečan broj različitih tipova zavisnih klauza u zavisnosloženim rečenicama u tekstu

Zavisne rečenice	Pol/N	AS (SD)	Rezultati ANOVA-e
Izrične rečenice	Muški (96)	0,70 (0,67)	F (7, 173) = 6,39, $p < ,05$, $\eta^2 = ,036$
	Ženski (85)	1,01 (1,41)	
Odnosne rečenice	Muški (96)	0,22 (0,32)	F (7, 173) = 17,00, $p < ,01$, $\eta^2 = ,089$
	Ženski (85)	0,42 (0,54)	
Mesne rečenice	Muški (96)	0,01 (0,07)	F (7, 173) = 0,99, $p > ,05$, $\eta^2 = ,006$
	Ženski (85)	0,02 (0,09)	
Vremenske rečenice	Muški (96)	0,50 (0,47)	F (7, 173) = 2,12, $p > ,05$, $\eta^2 = ,012$
	Ženski (85)	0,61 (0,56)	
Uzročne rečenice	Muški (96)	0,38 (0,40)	F (7, 173) = 4,84, $p < ,05$, $\eta^2 = ,027$
	Ženski (85)	0,50 (0,42)	

Tabela VIIa Rezultati ANOVA-e u proveri ppolnih razlika u odnosu na prosečan broj različitih tipova zavisnih klauza u zavisnosloženim rečenicama u tekstu

Zavisne rečenice	Pol	AS (SD)	Rezultati ANOVA-e
Uslovne rečenice	Muški (96)	0,05 (0,17)	F (7, 173) = 1,97, $p > ,05$, $\eta^2 = ,011$
	Ženski (85)	0,07 (0,17)	
Dopusne rečenice	Muški (96)	/	F (7, 173) = 4,97, $p < ,05$, $\eta^2 = ,028$
	Ženski (85)	0,02 (0,11)	
Namerne rečenice	Muški (96)	0,17 (0,26)	F (7, 173) = 0,77, $p > ,05$, $\eta^2 = ,004$
	Ženski (85)	0,21 (0,32)	
Poredbene rečenice	Muški (96)	0,02 (0,09)	F (7, 173) = 5,06, $p < ,05$, $\eta^2 = ,028$
	Ženski (85)	0,08 (0,20)	
Posledične rečenice	Muški (96)	0,006 (0,05)	F (7, 173) = 1,83, $p > ,05$, $\eta^2 = ,01$
	Ženski (85)	0,02 (0,08)	

Pažnju, kako smatraju pojedini autori, treba obratiti na to da li u tekstovima raste broj zavisnih klauza sa pridevskom vrednošću (funkcija ime-

ničkih odredaba), koje se smatraju jednim od važnijih kriterijuma za procenu stepena sintaksičke zrelosti teksta. Statistički značajna razlika na nivou $p<0,01$ u produkciji zavisnih klauza između dečaka i devojčica je samo u produkciji odnosnih rečenica (Tabela VII) iz čega bi se mogao izvući zaključak da su tekstovi devojčica na sintaksičkom planu zreliji, te da bi ova karakteristika mogla da predstavlja jedno od stvarnih obeležja polnolekta. Međutim, kako ovaj tip rečenica ravnomerno raste i kod devojčica i kod dečaka smatramo da je ovaj tip zavisnih klauza još uvek u procesu usvajanja, tim pre što se struktura relativnih klauza tokom školovanja usložnjava – od konstrukcija koje su suštinski, iako ne i formalno, proste, nakon nekoliko godina se postepeno stiže do nivoa (tipične) relativne klauze koja se, tek tada, suštinski uključuje u strukturu rečenice koja joj je nadređena. Jednostavnija verzija odnosnih rečenica (prezentativne relativne klauze) javlja se u najvećem broju primera i kod devojčica i kod dečaka pa ih u tom smislu ne možemo smatrati prestižnim u odnosu na ostale vrste zavisnih klauza.

U relevantnoj literaturi se sve češće uspostavlja čvršća veza između dužine rečenice i sintaksičke zrelosti teksta na taj način što se traga za jasnim odgovorom na pitanje kako se sve rečenica može produžavati. U Tabeli VIII se vidi da devojčice produkuju duže rečenice (tj. generišu veći broj reči i klauza unutar komunikativne rečenice) i duže klauze (merene brojem reči). Test međugrupnih razlika (Tabela IX) je pokazao da značajnost razlika između dečaka i devojčica postoji u dužini rečenice koja se izračunava brojem reči i klauza ($p<0,05$).

Od svih parametara na nivou rečenice najmanje je pouzdan broj reči jer nam ne pokazuje strukturu rečenice. Korisnija mera je broj klauza u okviru komunikativne rečenice jer se na osnovu nje, posredno, može zaključiti sa koliko klauza je dete u stanju da se nosi u pisanom diskursu. Međutim, kako su deca, naročito u prvom i drugom razredu sklona produkovanju velikog broja naporednosloženih rečenica tako što jednostavno ređaju nezavisne klauze gomilajući predikate (što implicira i niži nivo sintaksičke zrelosti teksta), često bez ijednog znaka interpunkcije, onda se više pažnje poklanja dužini klauze tj. broju reči u klauzi. Kako je smatrala La Brantova (La Brant, 1933; Hunt, 1965, prema Hunt, 1965), dužina klauze, ni glavne ni zavisne, nije značajan pokazatelj sintaksičkog razvoja za decu u osnovnoj i srednjoj školi zbog toga što ta mera jako sporo raste, što potvrđuju i naši rezultati. Kako je pokazano, za tri godine je broj reči u klauzi kod devojčica porastao za 0,55 a kod dečaka za 0,39 (Tabela VIII).

Tabela VIII – Prosečna dužina rečenice izražena brojem reči i klauza; prosečan broj zavisnih klauza u zavisnosloženoj rečenici; prosečna dužina klauze izražena brojem reči

Uzrast/pol/N	Broj reči u komunikativnoj rečenici AS (SD)	Broj klauza u komunikativnoj rečenici AS (SD)	Br. zav. klauza u zavslož. r. AS (SD)	Broj reči u klauzi AS (SD)
I muški (22)	7,63 (1,50)	1,63 (0,30)	1,19 (0,35)	4,67 (0,46)
I ženski (27)	8,56 (1,81)	1,85 (0,37)	1,27 (0,34)	4,62 (0,55)
II muški (22)	9,34 (1,60)	1,95 (0,27)	1,22 (0,30)	4,78 (0,47)
II ženski (22)	9,53 (1,20)	2,01 (0,23)	1,25 (0,22)	4,72 (0,26)
III muški (26)	9,95 (2,16)	1,95 (0,34)	1,19 (0,22)	5,11 (0,68)
III ženski (16)	11,05 (1,83)	2,13 (0,34)	1,37 (0,25)	5,20 (0,41)
IV muški (26)	10,48 (1,64)	2,07 (0,32)	1,25 (0,23)	5,06 (0,35)
IV ženski (20)	10,61 (1,86)	2,05 (0,33)	1,26 (0,19)	5,17 (0,44)

Tabela IX rezultati ANOVA-e u proveri polnih razlika u prosečnoj dužini rečenice izražene brojem reči i klauza; u prosečnom broju zavisnih klauza u zavisnosloženoj rečenici i u prosečnoj dužini klauze izraženoj brojem reči

	Pol/N	AS (SD)	Rezultati ANOVA-e
Broj reči u rečenici	Muški (96)	9,42 (2,04)	$F (7, 169) = 4,950$, $p < ,05$, $\eta^2 = ,028$
	Ženski (85)	9,79 (1,92)	
Broj klauza u rečenici	Muški (96)	1,91 (0,35)	$F (7, 169) = 5,376$, $p < ,05$, $\eta^2 = ,031$
	Ženski (85)	2,00 (0,33)	
Broj zavisnih klauza u zavisnoslož. reč.	Muški (96)	1,21 (0,27)	$F (7, 169) = 3,362$, $p > ,05$, $\eta^2 = ,020$
	Ženski (85)	1,28 (0,26)	
Broj reči u klauzi	Muški (96)	4,92 (0,53)	$F (7, 169) = 0,114$, $p > ,05$, $\eta^2 = ,001$
	Ženski (85)	4,89 (0,50)	

Broj reči u komunikativnoj rečenici na svim uzrastima kod oba pola manje-više ravnomerno raste, ali ova mera ništa ne govori o strukturi rečenice.

Imajući ovo na umu, La Brantova je još u prvoj polovini prošlog veka smatrala da je za procenu sintaksičkog razvoja važan procenat zavisnih klauza odnosno indeks subordinacije koji se izračunava tako što se broj glavnih rečenica (jedan) podeli brojem zavisnih klauza koje je dete produkovalo

u komunikativnoj rečenici (La Brant, 1933 prema Hunt, 1965). Smatra se da ovaj procenat raste do okončanja srednje škole, pa i nakon toga. Ukoliko dete češće koristi sintagmatske konstrukcije to objašnjava porast broja reči odnosno dužu klauzu, a ukoliko umeće zavisne klauze to vodi produžavanju komunikativne rečenice na nivou ukupnog broja reči ali i na nivou broja klauza (Hunt, 1965). Broj zavisnih klauza unutar zavisnosloženih rečenica raste, doduše sporo, i kod devojčica i kod dečaka, ali nam on može poslužiti kao čvrst dokaz da se sposobnost za pisanu produkciju postepeno proširuje i da u tom smislu nema razlika između dečaka i devojčica u osnovnoj školi, ukoliko je, naravno, reč o deci sa tipičnim jezičkim razvojem.

ZAKLJUČAK

Rezultati u ovom radu upućuju na zaključak da postoji značajna razlika u dužini tekstova između dečaka i devojčica. Devojčice su produkovale duže tekstove u odnosu na ukupan broj reči, komunikativnih rečenica i u odnosu na ukupan broj klauza. Komunikativna rečenica merena brojem reči i klauza takođe je značajno duža u tekstovima koje su pisale devojčice. Kad je reč o strukturi teksta, značajno veći broj svih vrsta složenih rečenica (naporednosložene, zavisnosložene i višestruko složene) takođe produkuju devojčice. Međutim, razlike nisu značajne kad je reč o tipovima zavisnih klauza, mada je i njih u proseku više kod devojčica.

Ne bi se moglo, na osnovu analiziranih parametara teksta i rečenice, tvrditi da je jezička sposobnost devojčica na mlađem školskom uzrastu na višem nivou nego kod dečaka; te prednosti su zanemarljive iz čega se može zaključiti da nema polnih, tj. bioloških razlika u načinu jezičkog funkcionisanja (Ivanović, 2014). Ne postoje suštinske razlike u načinu obrade jezičkih podataka (Berko-Gleason & Ely, 1997) što ipak ne znači da razlika nema – analiza prikupljenih tekstova nam je pokazala da se devojčice i dečaci ponekad, čak često, jezikom služe na različite načine, međutim, te razlike ne zadiru dublje u strukturu, više su površinske nego dubinske. Tamo gde se razlike primećuju, uglavnom su devojčice uspešnije, ali se one još uvek ne mogu dovesti u vezu sa biološkim faktorima.

Na osnovu iznetih rezultata može se zaključiti da se razlike između tekstova dečaka i devojčica na mlađem osnovnoškolskom uzrastu odnose na kvantitativne pokazatelje, dok u stepenu sintaksičke zrelosti tekstova nema značajnih razlika.

LITERATURA

Berko-Gleason, J. &Ely, R. (1997). Gender differences in language development. In: (McGillicuddy-De Lisi, A. V., & R. De Lisi, eds.) *Biology, Society and Behaviour: The Development of Sex Differences in Cognition.* Boston: Allyn & Bacon.

Bodine A. (1975). Androcentrism in prescriptive grammar: singular 'they', sex-indefinite 'he', and 'he or she'. Lang. Soc. 4 129–146.

Butler, J. (1990). *Gender trouble: feminism and the subversion of identity*. Abingdon: Routledge.

Diessel, H. (2004). The acquisition of complex sentences. *Cambridge Studies in Linguistics, 105.* Cambridge: University Press, Cambridge.

Faigley, L. (1980). Names in search of a concept: maturity, fluency, complexity and growth in written syntax. *College Composition and Communication,* 31/3, 291-300.

Filipović, J. (2011). Rod i jezik (Gender and language). In: *Uvod u rodne teorije* (*Introduction to gender theories*) (Ivana Milojević & Slobodanka Markov, eds.). Novi Sad: Centar za rodne studije & Mediterran Publishing, 409-423.

Hunt, K. W. (1965). *Grammatical structures written and three grade levels* (Research report No.3). Champaign, IL: National Council of Teachers of English.

Ivanović, M. (2014). *Sintaksičke konstrukcije u pisanom diskursu dece uzrasta od sedam do deset godina.* Beograd: Filološki fakultet (doktorska disertacija).

Ivanović, M. (2016). Sintaksička svojstva pisanog diskursa učenika mlađeg osnovnoškolskog uzrasta – longitudinalni pristup. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja 48/1*, 87-105.

Lakoff, R. (1975). *Language and woman's place*. New York: Harper& Row.

McKee, G. (2009). *Approaches to gender and communication*. *Gender and Communication* [Online].Learning Seed. http://www.learningseed .com /_guides /1172 _gender_and_ communication_guide. pdf [2014, April]

Rathmayr, K. (2014). *Genderlect: The verbal battle for female intimacy and male independence*. (bachelor theses).

Savić, S. (1995). Jezik i pol I: istraživanja u svetu, Ženske studije. Beograd, 1, 197–209.

Talbot, M. (2010). *Language and gender*. Cambridge: Polity Press.

Tannen, D. (1990). *You just don't understand: Women and men in conversation.* London:Virago Press.

Tannen, D. (1994). *Gender and discourse*. New York: Oxford University Press.

Maja Ivanović
Jelena Đorđević

SINTACTIC INDICATORS OF GENDERLECT IN LATER LANGUAGE DEVELOPMENT

Summary

Men and women use language means in various ways, the means of the same language, when they speak and write. This is the essence of genderlect theory which tries to explain what these differences are, and such theory incited numerous researches in current years.

The aim of this work is to investigate syntactic features of youngest school age students' texts and differences in that production between boys and girls. 181 pupils participated in this research from the first, up to the fourth grade (96 boys and 85 girls). Each student wrote three essays, so there were 543 texts in this corpus. Our study included moth quantitative (the text length presented by a number of words, communicative sentences and clauses; the length of the sentence presented by a number of words and clauses) and qualitative (various sentences types) indicators. Differences between genders were analysed in comparison to researched variables.

The results proved that there exist statistically significant differences in text length and sentence length in comparison to all measured parameters, i.e. girls produce longer texts and sentences than boys. When text structure is in question, it is important that the greatest number of complex sentences (compound, complex and complex-compound), are also constructed by girls. However, differences are not significant in relation, though they occur more often in the girls' texts.

Our results show that there are certain quantitative differences between girls and boys at younger elementary school age with respect of some syntactic features, while in terms of syntactic maturity, i.e. the complexity of the produced texts there are no significat differences.

Keywords: writing, syntax, differences, gender, genderlect, later language development

Лена З. Нинковић*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

https://doi.org/10.18485/analiff.2020.32.2.20
811.111’23:811.163.41’23
Originalni naučni rad
Primljen: 10.06.2020
Prihvaćen: 15.09.2020

КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА НЕПРОТОТИПИЧНИХ ЕМОЦИОНАЛНИХ ПОЈМОВА *ОДГОВОРНОСТИ*, *ПОШТОВАЊА* И *ОДАНОСТИ* У СРПСКОМ И ЕНГЛЕСКОМ ЈЕЗИКУ

У овом раду испитују се начини концептуализације маргинализованијих чланова категорије емоција попут појмова ОДГОВОРНОСТИ, ПОШТОВАЊА и ОДАНОСТИ, који се не могу разумети без евоцирања скупа појмовних домена којем припадају. Истраживање појмова који су предмет анализе је засновано на когнитивнолингвистичком приступу, превасходно с циљем да се уоче појмовне метонимије, метафоре и метафтонимије које учествују у њиховом структурирању, а затим и да се испитају унутарјезичке и међујезичке сличности и разлике у концептуализацији поменутих појмова. Грађа за истраживање је прикупљена из корпуса опште намене, речника, као и дневне штампе. Резултати су показали висок степен сличности у погледу заступљености метафора генеричког нивоа које се јављају у истим фазама когнитивног сценарија испитиваних појмова у оба језика, док се разлике испољавају у метафорама нижег реда општости, као и метонимијама и метафтонимијама које учествују у њиховом структурирању. Штавише, резултати указују и на унутарјезичке варијације у метафоричкој концептуализацији појма ОДГОВОРНОСТИ спрам појмова ПОШТОВАЊА и ОДАНОСТИ у оба језика.

Кључне речи: когнитивна лингвистика, појмовна метафора, метонимија, емоције, српски језик, енглески језик.

Увод

Да су емоције чест предмет когнитивнолингвистичких истраживања, потврдила је литература (Lakoff, 1987; Lakoff & Kövecses, 1987; Кликовац, 2004; 2018; и др.) која се бави проучавањем метафоричке и метонимијске концептуализације емоционалних појмо-

* lena.z.ninkovic@gmail.com

ва, као и њихове организације у когнитивне моделе, од којих су несумњиво најистакнутија истраживања Золтана Кевечеша (1986; 1990; 2000; 2014). Поменути радови[1] истичу тезу да се човекове емоционалне реакције сматрају резултатом когниције. Како сматра Кевечеш, емоционални појмови су организовани на основу четири структурне јединице: појмовне метонимије, појмовне метафоре, сродних појмова и когнитивних модела (прототипичних сценарија), који заједно чине комплексни когнитивно-културни модел емоције (Kövecses, 1990:198; 2000:127). Формулисањем теорије појмовне метафоре и метонимије, Џорџ Лејкоф и Марк Џонсон измештају метафору и метонимију из стриктно књижевних оквира у лингвистичке кругове (Lakoff & Johnson, 1980). Према теорији појмовне метонимије, метонимија је когнитивни механизам којим један ентитет (преносник) омогућава приступ другом појмовном ентитету (циљу) у оквиру истог појмовног домена (Kövecses & Radden, 1998:39), тј. когнитивног модела. Појмовне метонимије које су уочене као најизраженије у структури емоционалних појмова су УЗРОК ЕМОЦИЈЕ ЗА ЕМОЦИЈУ и ПОСЛЕДИЦА ЕМОЦИЈЕ ЗА ЕМОЦИЈУ (Kövecses, 2014:116). Метонимија се у случају ПОШТОВАЊА може илустровати примером из нашег корпуса у којем ЕМОЦИОНАЛНА РЕАКЦИЈА СТОЈИ ЗА ЕМОЦИЈУ (а која проистиче из утемељености емоција у нашем телесном искуству):

> Како је познавао многе, чак скоро све, престао је најзад да враћа шешир на главу и пролазио је поред људи са метлама држећи шешир пред грудима, *с наклоном пуним пошто-вања* […] (КССЈ).

И док појмовна метонимија подразумева ментални приступ појму из истог појмовног домена, појмовна метафора омогућава разумевање појма из једног појмовног домена (циљног, апстрактног) помоћу другог појмовног домена (изворног, најчешће конкретног) (Lakoff & Johnson 1980:5). Метафорички изрази представљају реализације поменутог механизма у језику (*ibid*.). Као пример навешћемо метафору ОДГОВОРНОСТ ЈЕ ТЕРЕТ која је најпродуктивнија у концептуализацији појма ОДГОВОРНОСТИ[2], а која се одсликава у примеру:

1 Такође в. и Fehr & Russel, 1984; Polovina, 1996; Soriano 2015.

2 Што су потврдила и истраживања у енглеском језику: Kövecses 1990:65;

Главну одговорност за то *сносио* је, међутим, управо он […] (КССЈ)

Како су емоције саме по себи нејасно оцртани појмови у искуственим доменима који се превасходно појме помоћу механизама метафоре и метонимије (Lakoff & Johnson, 1980:85), проучавање емоционалних појмова засновано је управо на анализи њихових језичких реализација. Да метафоре могу ступити у интеракцију са метонимичном концептуализацијом, доказао је Хосенс (1990: 323–342) који уочава четири типа односа: 1. метафора из метонимије; 2. метонимија у оквиру метафоре; 3. деметонимизација унутар метонимије, и 4. метафора у оквиру метонимије. У испитивању поменутих емоција ми смо уочили други тип односа, превасходно у структури појма ОДГОВОРНОСТ, што ћемо подробније приказати у резултатима истраживања.

Прототипични случајеви емоција (попут среће, туге, страха, беса, и др)[3] разумеју се помоћу когнитивног сценарија[4] који подразумева одређени след догађаја (Lakoff, 1987:397-399; Kövecses, 2010:110; 2014:21), а који Кевечеш приказује на следећи начин: *узрок емоције – емоција – (покушај контроле емоције) – губитак контроле – емоционална реакциј*а (1990:184-186; 2000:58). Овакав когнитивни модел емоција потиче из народних теорија, пре свега да постоји одређени узрок емоције (спољашња ситуација, најчешће метафорички концептуализована као ФИЗИЧКА СИЛА) која доводи субјекта у одређено емоционално стање, а које затим у субјекту буди одређену емоционалну реакцију. Поменута структура емоционалних појмова је генеричког нивоа и, уз одређене интеркултурне и интракултурне варијације[5], применљива на велики број емоционалних појмова.

1986: 27; Lakoff 1993:17; а такође је уочена у структурирању емоција уопште у Кликовац, 2000:202).

3 Ове налазе најпре је потврдила студија Ферла и Расела (1984:472) у којој су поменуте емоције оцењене као најбољи представници те категорије, а затим и Shaver et al., 1987: 1061-1086.

4 Одређење прототипичних когнитивних сценарија испитиваних емоционалних појмова превазилази оквире овог рада (за више о когнитивном сценарију појма RESPECT в. Kövecses, 1990:124).

5 Џорџ Лејкоф је испитујући појам љутње закључио да прототипични сценарио поменутог емоционалног појма не мора нужно бити једини сценарио љутње, већ да различити контексти подразумевају изостајање одређених фаза, попут емоционалне реакције или контроле (Lakoff, 1987:399).

Случајеви испитиваних појмова у овом раду представљали би, према поменутом сценарију, непрототипичне чланове категорије јер се у њиховој структури не јављају све фазе поменутог сценарија; често не постоји губитак контроле над емоцијом, нити типична физиолошка емоционална реакција, што потврђује и психолошка студија прототипичности емоционалних појмова (Fehr & Russel, 1984). Наиме, од укупно две стотине испитаника и сто деведесет шест наведених емоционалних појмова, њих двоје је под појмом ЕМОЦИЈА навело ОДГОВОРНОСТ, седморо ПОШТОВАЊЕ, а четворо ОДАНОСТ, због чега их аутори означавају као непрототипичне представнике категорије емоција[6]. У српском језику, наведени емоционални појмови испитивани су у оквиру ширих анализа (Косановић 2016 – ПОШТОВАЊЕ; Brоćić 2018 – ОДГОВОРНОСТ; Кликовац 2018 – ОДГОВОРНОСТ), док је у енглеској литератури значајна студија Золтана Кевечеша (1990 – RESPECT).

У овом раду подробније се испитују метафоричка, метонимијска и метафтонимијска концептуализација емоционалних појмова ОДГОВОРНОСТИ, ПОШТОВАЊА и ОДАНОСТИ у српском и енглеском језику како би се стекао свеобухватан увид у њихову непрототипичну природу, те и додатно потврдила теза о међузависности језика и мишљења. Поменути емоционални појмови одабрани су на основу заједничког критеријума побуђивања читаве доменске матрице - превасходно домена МОРАЛНОСТИ и ДРУШТВА[7], без којих разумевање поменутих непрототипичних појмова не би било могуће. Штавише, рад стреми и да предочи позитивно и негативно друштвено вредновање поменутих емоција.

Доменска матрица и емоционални појмови

Језички израз истовремено евоцира скуп домена (основних и неосновних) неопходних за његово разумевање, а који заједно чине

6 Додуше, исцрпну асоцијативну студију требало би извести и у српском језику ради свеобухватнијег увида у поменуте појмове.

7 Што налази и Косановић за поштовање које (према Robinson 2008) сврстава у *друштвене емоције* (2016:259), налазећи да прототипично произилази из односа са члановима заједнице, те се ван друштвеног контекста ретко јавља (мада се, наравно непрототипично, испољава и у односу према осталим живим и неживим ентитетима, попут животиња или идеала).

доменску матрицу (Langacker, 1987:147). Основни домени као области искуства које се не могу свести на нижу искуствену раван обухватају, *inter alia*[8], и емоционално искуство. Основни домени искуства омогућавају концептуализацију великог броја појмова у нашем појмовном систему. Структура неосновних домена подразумева виши степен сложености, стога су на вишем нивоу од основних (претежно схематичних[9]) домена. Управо ове неосновне домене лингвисти често називају *оквирима*[10] услед још увек недовољне терминолошке усаглашености. Према Кевечешу (2013:77; 2014:23), емоционални појмови се могу разумети само на основу читавог оквира и других појмова из оквира којем припадају. Сваки емоционални појам који се из оквира *профилише*, тј. ставља у фокус, истовремено евоцира различите аспекте енциклопедијског знања говорника о том појму, што побуђује многобројне домене искуства који се међусобно преклапају. Избор домена и степен њихове активације зависи од контекстуалних и културних чинилаца. Како емоције настају у друштвеним околностима, често евоцирају домене ДРУШТВА, МЕЂУЉУДСКИХ ОДНОСА, ДРУШТВЕНИХ НОРМИ; штавише, емоционални појмови евоцирају и домен ЉУДСКОГ ТЕЛА и његовог ФУНКЦИОНИСАЊА услед физиолошких реакција на емоцију; а како су често засноване на појмовима доброг и лошег, евоцирају и домен МОРАЛНОСТИ (*ibid*., p. 22).

Корпус истраживања

Као основни извори истраживања послужили су нам Корпус савременог српског језика Математичког факултета Универзитета у Београду (*КССЈ*) и Британски национални корпус (*British National Corpus - BNC*). Укупан број примера за српски језик јесте 2213, од тога

8 То су још и простор, време и чулни домени (опажајно, тактилно, аудитивно, моторно искуство). Увођењем поменутих термина Ланакер одбацује ранију дистинкцију између конкретних и апстрактних домена говорећи да сложеније мисаоне представе не морају нужно подразумевати апстрактно искуство.

9 Ланакер под схематичношћу подразумева нижи степен специфичности појмова, односно нижу информациону вредност (1987:8).

10 Ослањајући се на теорију оквира Чарлса Филмора (в. Fillmore, 1982: 111-137), Кевечеш први прави јасну разлику између домена и оквира наводећи да припадају различитим нивоима схематичности, те да оквири представљају специфичније јединице појмовне структуре (в. 2017: 321–347).

1447 за *одговорност*, 540 за *поштовање* и 226 примера за *оданост*. Број примера за енглески језик износи 2066, од којих 1012 за лексему *responsibility*, 652 за *respect* и 402 за лексему *loyalty*. Претрага корпуса извршена је према речима које означавају циљни домен, односно следећем скупу лексема у свим падежним облицима у српском језику: *одговорност*, *поштовање* и *оданост,* као и лексеме *responsibility*, *respect* и *loyalty* у енглеском језику. Ради уочавања метафорички употребљених речи у корпусу ослонили смо се на *поступак идентификације метафоре* (Pragglejaz Group, 2007). Поменути квалитативни поступак подразумева: 1. Читање целог текста; 2. Дељење текста на лексичке јединице; 3. Налажење потенцијално основнијег значења од контекстуалног (ослањањем на речник); 4. Одређивање потенцијалног контраста између основног и контекстуалног значења; 5. Потенцијално означавање лексичке јединице као метафоричке. Међутим, како се у српском језику метафоризација може испољити и у падежним облицима поменутих лексема, ради идентификације метафора определили смо се за верзију прилагођену српском језику тако да укључује и падежне метафоре које се најчешће одсликавају у генитиву, дативу, акузативу и инструменталу без предлога (Bogetić, Broćić & Rasulić, 2019:205). Ради уочавања основног спрам контекстуалног значења лексема ослонили смо се на *Речник српскога језика Матице српске* (РСЈ), *Речник српскохрватскога књижевног и народног језика САНУ* (РСАНУ) и *Речник савременога српскога књижевног језика с језичким саветником* (РССКЈ) за потребе анализе српског, односно *Oxford Advanced Learner's Dictionary* (OALD) и електронске речнике *Macmillan Dictionary* (MD) и *Cambridge Dictionary* (CD) ради анализе енглеског језика. За прикупљање грађе такође смо се ослонили на интернет портале дневних новина и телевизијских програма (*Политика, H1, PTC, the Guardian*) јер смо сматрали да би додатни подаци пружили свеобухватнију слику концептуализације одабраних емоционалних појмова.

Концептуализација појма ОДГОВОРНОСТ/RESPONSIBILITY

Услед комплексности појма ОДГОВОРНОСТ, уочене метафоре, метонимије и метафтонимије које леже у основи овог појма приказаћемо издвојено од остатка корпуса. Због обимности уочених метафора, у раду ћемо приказати оне најпродуктивније.

ОДГОВОРНОСТ се најпре концептуализује као ПРЕДМЕТ који се може *примити, прихватити, преузети, имати, поседовати*11*, показати, напустити* и *(од)бацити*. Како је природа овог појма изузетно сложена, пресликавањем поменутих елемената изворног домена ПРЕДМЕТА стиче се увид у скелетну структуру сценарија ОДГОВОРНОСТИ, односно узрочно-последичне повезаности СПОЉАШЊИХ ОДГОВОРНОСТИ које субјекта доводе у емоционално стање УНУТРАШЊЕ ОДГОВОРНОСТИ:

ПОЧЕТАК ОСЕЋАЊА ОДГОВОРНОСТИ ЈЕ ДОЛАЗАК У ПОСЕД ОДГОВОРНОСТИ-ПРЕДМЕТА → ОСЕЋАТИ ОДГОВОРНОСТ ЈЕ ПОСЕДОВАТИ ОДГОВОРНОСТ-ПРЕДМЕТ → ПРЕСТАНАК ОСЕЋАЊА ОДГОВОРНОСТИ ЈЕ ОДБАЦИВАЊЕ ОДГОВОРНОСТИ-ПРЕДМЕТА

Први део сценарија подразумева ентитет који субјекту одговорност може *донети* или *дати,* док се у енглеском језику још може и *поверити*/*доделити:*

С

1. Одрастање *доноси* са собом одговорност.

2. То је одговор обезвлашћеног који је неодговоран јер му се не *даје* одговорност.

Е

3. It presumes the existence of at least two parties, one who *allocates* responsibility and one who *accepts* it.

4. In most firms it would be appropriate to *delegate* responsibility to one of the partners (or a committee) for ensuring that every member of the firm complies with the rules.

А затим га субјект може *примити, пре*(*узети*) или *прихватити*:

С

5. Најзад, ствар је сасвим могућа, потпуно по канонским прописима, за то ја *примам* одговорност.

6. На пет минута до краја Оклахома је изједначила, а у тим моментима Крис Пол *узима* одговорност и води свој тим до победе.

7. У Америци је присутан велики бес, сматрају да нас Кина све вара, као и да Кина избегава да *преузме* одговорност у контексту порекла вируса […].

11 Кевечеш наводи ПОСЕДОВАЊЕ ПРЕДМЕТА као прототипични елемент метафоричких пресликавања на домен емоција, в. 2000:36.

8. Схватам да вам није пружена могућности избора, госпођице Нево, али имајући на уму улог, морате у потпуности *прихватити* ту одговорност.

E

9. Does the Prime Minister *accept* responsibility for the chaos and confusion at the heart of Governments over the Poll Tax?

Видимо, дакле, да спољашње материјалне, друштвене и животне околности приморавају субјекта на осећање одговорности, које се затим, у зависности од контекстуалних чинилаца, активира у садејству са доменом МОРАЛНОСТИ, и то осећањем (моралне) дужности/обавезе, што потврђује налазе да се појам ОДГОВОРНОСТИ налази „на међи" различитих домена искуства (превасходно моралности и емоција), стога се ни у једном домену не може посматрати као централна категорија, већ се зарад његовог разумевања евоцира читава доменска матрица. Елемент ПОСЕДОВАЊА одсликава се у следећим примерима у којима се реализује кроз глаголе који изражавају поседовање, присвојни генитив без предлога, као и присвојне придеве.

C

10. Као директор […], *имам* Одговорност према будућности науке.

11. Покрет обнове Краљевине Србије (ПОКС) затражио је да се испита одговорност *факултета и професора* који су били у комисији за спорни докторат […].

12. То је *моја лична* одговорност, сињоре.

E

13. In addition, the stewards handing out the hymn books require alerting and training in *their* responsibility in making the visitor welcome.

14. So responsibility *was in your hands*?

15. It must be for the local authorities, which *have* the statutory responsibilities.

Да је одговорност често непожељно и напорно стање које субјекта омета у свакодневном функционисању[12] указује најпродуктивнија

12 На шта је указао и Џорџ Лејкоф говорећи о генеричкој метафори СТРУКТУРЕ ДОГАЂАЈА; наиме, уколико су СВРСИСХДНЕ АКТИВНОСТИ КРЕТАЊЕ, потешкоће које нам отежавају кретање се метафорички поимају као ТЕРЕТ. У

конкретизована метафора ОДГОВОРНОСТ ЈЕ ТЕРЕТ који се субјекту може *дати*, *ставити/бацити* на субјекта; који *пада* на субјекта; који субјекат може *(с)носити на/у себи*; који се са другима може *(по)делити*, и којег се субјекат може *ослободити,* а која се јавља у оквиру шире метафоре НЕЖЕЉЕНОГ ПРЕДМЕТА:

С

16. Он мора бити убеђен да постизање тог циља представља извесну вредност, па ће му с правом *натоварити на плећа* и одговорност за то.

17. […] али се осећај кривице посрамљено повуче пред свешћу да му моћ *намеће* одговорности које захтевају и личне жртве.

18. Одговорност за рат *сваљивана* је на Југославију […].

19. Младићу је деловало као да су се оне волшебне и неразмрсиве одговорности *сручиле* на њега.

20. Они имају право да бојкотују изборе, али немају право, и за то ће *сносити* одговорност, да крше законе и газе људска права и слободе.

21. Наставио је Бранко *да носи у себи тешко* осећање одговорности.

Е

22. There is a crucial role for partnerships in *taking on* responsibility for the local co-ordination of education

23. Up to the creation of the National Health Service in 1946 responsibility for the mentally ill and subnormal *was carried* largely *by* the local authorities.

24. *On her shoulders*, therefore, *was placed* a fair measure of responsibility.

25. What a miserable responsibility to be *loaded with*!

26. But others, too, must accept their *share of responsibility* for safety in the home.

Одговорност за (не)почињена дела видимо не само да пада на субјекта, већ са извесном силином делује на његово свакодневно

случају одговорности, кретање би се односило на животне активности. (в. Lakoff 1993:17).

функционисање[13]. Штавише, одговорност која пада на субјектова плећа[14] подразумева лоцирање одговорности, тј. ентитета који субјекту намеће одговорност у вертикалној равни *изнад* њега, у складу са метафором МОЋ ЈЕ ГОРЕ, ЕНТИТЕТ У ОДНОСИ НА КОЈИ СЕ ИСПОЉАВА МОЋ ЈЕ ДОЛЕ (Rasulić, 2004:253), стога је и ЕНТИТЕТ КОЈЕМ СЕ НАМЕЋЕ ОДГОВОРНОСТ ДОЛЕ[15]. С друге стране, јављање осећаја одговорности у самом субјекту подразумева ношење ОДГОВОРНОСТИ-ТЕРЕТА У СУБЈЕКТУ-САДРЖАТЕЉУ.

Да вертикална димензија игра велику улогу у концептуализацији ОДГОВОРНОСТИ, посведочићемо следећим примерима:

> 27. Клијенти ове медицинске установе налазе се *о̄д* одговорношћу задртог човека.
>
> 28. Без одговарајућих информационих ресурса ни наставници од студената не могу захтевати *вишу* одговорност у процесу стицања знања.
>
> 29. Од најранијих почетака у српској библиографији био је споран *сте̄пен* одговорности између писца и преводиоца књижевног дела.
>
> 30. Систем високошколског библиотечког пословања [подразумева] поштовање *хијерархије* одговорности унутар универзитета.
>
> 31. Он је аутор *друго̄ ра̄на* одговорности.
>
> 32. Дете је на најнижој лествици у хијерархији […], да би се са вишим узрастом пело на *ле̄ствици* моћи и одговорности.

Из приложеног видимо да се однос субјекта који испољава одговорност и ентитета према којем се одговорност испољава реализује предлогом *о̄д* као прототипичним чланом просторне категорије,

13 Што је у складу са Кевечешевом тезом о двострукој сили која делује на субјекта: најпре спољашњој која у субјекту изазива емоцију, а затим и унутрашњој, односно самој емоцији која субјекта тера на (ре)акцију (в. Kövecses 2000:64) у складу са метафором вишег реда општости ЕМОЦИЈА ЈЕ СИЛА. Наравно, поменути догађај није увек заступљен, те се некада дешава да реакција на емоцију изостане.

14 НОСИТЕЉ одговорности може бити и човекова душа: Желим […] и да се захвалим свима који за мене нису гласали *јер су ми са душе скинули један велики терет одговорности* […]. (КССЈ)

15 Оваква концептуализација је сасвим јасно утемељена у телесном искуству ношења тешког предмета који подразумева физичку савијеност и отежано кретање.

чиме се наглашава међузависност два ентитета[16], у горепоменутом случају кроз однос припадности. Одговорност се, као референтни ентитет (локализатор), налази са горње стране профилисаног ентитета (тј. објекта локализације) (27) (према Кликовац, 2000; 2004:113; 2018:42). У складу са метафором ВИШЕ ЈЕ ГОРЕ и ИНТЕНЗИТЕТ ЈЕ КОЛИЧИНА, субјекат може испољити *вишу* или *мању* одговорност, те је СТЕПЕН ИСПОЉАВАЊА ОДГОВОРНОСТИ МЕРА КОЛИЧИНЕ ОДГОВОРНОСТИ-МАТЕРИЈЕ (28). Лексеме *сте̄пен* и *ранī* одговорности указују на квантитет одговорности која се може мерити у односу на неку референтну тачку (29, 31). Штавише, одговорност се јавља у спрези са појмом МОЋИ (27, 29, 30, 31, 32), односно друштвеним статусом, те стицање високог друштвеног статуса подразумева и раст одговорности[17], која из субјектове перцепције може бити окарактерисана као негативна појава[18].

Најзад, одговорност се као НЕЖЕЉЕНИ ПРЕДМЕТ/ТЕРЕТ може *одбацӣти, отрести* или *пребацӣти на другōга,* чиме осећај одговорности престаје:

С

33. […] јесте, јер смо били неспособни да то урадимо сами, јер смо *одбацивали* сваку, па и најмању одговорност […].

34. Видели смо како жели да се одговорности *отресе* и препусти је коцки.

35. Да ли те тај изговор чини саучесником, или те *лиша-ва* одговорности?

Е

36. The process of psychology tends to offer a *denial* of personal responsibility in life

37. We will *turn* this responsibility *over to them* and will give our attention to prayer and the ministry of the word.

16 Расулић (2004) наглашава да предлог *под* подразумева већу међуповезаност ентитета који се доводе у везу, док предлог *испод* подразумева осетнију раздвојеност ентитета која се транспонује и на апстрактне домене.

17 У складу с метафором ВИСОК ДРУШТВЕНИ СТАТУС ЈЕ ГОРЕ (Lakoff &Johnson, 1980:16) и ВЕЋА ОДГОВОРНОСТ ЈЕ ГОРЕ.

18 За висок друштвени положај карактеристично је везивање позитивних вредности: повољности, привилегије, углед, богатство, поштовање (в. Расулић, 2004:236).

38. If the IRA think they can *pass on* their responsibility for this terrible act by issuing such a nonsensical statement, then they have sadly underestimated the understanding of the British public.

39. Responsibility for funding residential and nursing home care will be *transferred* from the Department of Social Security to local authority.

Видимо да концептуализација одговорности као терета ставља у фокус аспект когнитивног сценарија који се односи на *емоцију-̄покушај конт̄роле емоције- немоґућност конт̄роле емоције*, када субјекат најпре *носи* одговорност, затим је *сноси* или *дели* са другима, и најзад је *збацује* са себе (и, често, *̄пребацује* на неког другог) што може резултовати последњом фазом когнитивног сценарија – *емоционалном реакцијом*, која се може јавити у виду *кривице* (Brońić, 2018:379).

Одговорност се концептуализује и помоћу изворног домена БИЋА, чинећи тако другу најзаступљенију метафору вишег реда општости. Како тврди Золтан Кевечеш (Kövecses, 1990:166), емоције се могу поимати као бића чије „активности" не зависе од самог субјекта, те тако се оне могу *будӣти/сп̄авати,* у складу с метафором ЈАВЉАЊЕ ОДГОВОРНОСТИ ЈЕ БУЂЕЊЕ ОДГОВОРНОСТИ-БИЋА У СУБЈЕКТУ-САДРЖАТЕЉУ (Klikovac, 2006:193). Штавише, ПОВЕЋАВАЊЕМ ИНТЕНЗИТЕТА ОДГОВОРНОСТИ долази до ЈАЧАЊА/РАЗВИЈАЊА ОДГОВОРНОСТИ-БИЋА:

С

40. Успевао је да на то подстакне многе људе доброг срца и да *̄пробуди* осећање одговорности бар код неких представника власти.

41. Корона аларм – *буђење* личне и колективне одговорности.

42. У Бошку се тако и сувише *усп̄авала* одговорност.

43. Рано преузимање извесних, одређеном узрасту примерених радних обавеза, *буди* и *јача* код деце осећање самосвести, одговорности и поуздања у сопствене снаге.

44. У прилагођавање безбедног окружења могу се укључити и старија деца чиме се код њих *развија* осећај одговорности.

E

45. Responsibility *grew inside* his maturing conscience.

46. More responsibility *comes* with it, of course,' he responds.

На нижем нивоу општости, ОДГОВОРНОСТ се може концептуализовати и као ПРОТИВНИК У БОРБИ, ПРОГОНИТЕЉ, УМАРАЧ[19]; али и ДАРИВАЛАЦ и БОДРИЛАЦ:

C

47. Бићете *суочени* с одговорношћу.

48. И он сада *бежи* од своје одговорности.

49. Њу саму, *изморио* је посао, одговорност, бриге.

50. Историјска одговорност *обдарила* ју је функцијом националне библиотеке […].

51. Подстакнуте луцидношћу, одговорношћу […] из библиографских бележака су стасале ретроспективна и текућа библиографија.

E

52. Even if he were a king or at the least a count in eclipse, he would have *faced danger and responsibility* […]

53. And the ending of the play is tantalisingly ambivalent, representing either a fresh start or a *flight from* responsibility, depending on your point of view.

54. Self-pity, and an *escape from* responsibility.

55. In my work I am *driven by responsibility*, professionalism and passion for what I do.

На основу примера из нашег корпуса приметили смо да одговорност не мора нужно имати негативну конотацију, те да може допринети позитивним резултатима које проистичу из извршавања дужности. Штавише, субјект који испољава одговорност и са одговорношћу приступа задатим обавезама изазива дивљење (C: *Ја се овом дечаку дивим. Толико одговорности и храбрости никад нисам чуо*; E: *She is admired for her sense of responsibility and morality*).

19 У мањем броју примера је уочено да одговорност може бити и ВЛАДАР и МУЧИТЕЉ. Према Кевечешу, поменуте конкретизације потичу од метафоре генеричког нивоа НОСИЛАЦ ДРУШТВЕНЕ СИЛЕ (енг. SOCIAL SUPERIOR, в. Kövecses, 2000:21).

Да домен МАТЕРИЈЕ представља чест изворни домен када је у питању концептуализација емоција (Kövecses, 1990; 2000), потврђује и наше истраживање. Тако ОДГОВОРНОСТ може бити НЕШТО ШТО ТЕК ТРЕБА ДА СЕ МАТЕРИЈАЛИЗУЈЕ (према Кликовац, 2018:33), док је ИНТЕНЗИТЕТ ОДГОВОРНОСТИ МЕРА КОЛИЧИНЕ ОДГОВОРНОСТИ-МАТЕРИЈЕ:

С

56. […] митски наивно, а истовремено временски рафинисано *уобличавање* људске одговорности према свим створењима.

57. На општем плану, то су питања о *недостатку* одговорности, каже уметник.

58. Држава, с *обиљем* одговорности, развија властиту бирократију.

Е

59. Are you totally without even *a gram of* responsibility?

ОДГОВОРНОСТ, затим, у српском корпусу може бити конкретизована и као ТЕЧНОСТ У САДРЖАТЕЉУ, а ИЗАЗИВАЊЕ ОСЕЋАЊА ОДГОВОРНОСТИ КОД ДРУГИХ ЈЕ УЛИВАЊЕ ОДГОВОРНОСТИ-ТЕЧНОСТИ У ЊИХ[20]:

60. Живот је *пун* обавеза и одговорности […]

61. Истовремено се код људи мора *улити* осећање одговорности у погледу располагања и трошења новца.

На основу речника и примера из корпуса закључили смо да је најпродуктивнија метонимија ЕМОЦИОНАЛНА РЕАКЦИЈА ЗА ЕМОЦИЈУ, као у случају метонимије УПИРАЊЕ ПРСТОМ ЗА ИЗАЗИВАЊЕ ОДГОВОРНОСТИ: Unhappy tourists have *pointed the finger* at unhelpful travel agents (CD); САВИЈЕН ТЕЛЕСНИ ПОЛОЖАЈ ЗА ОСЕЋАЊЕ ОДГОВОРНОСТИ: He feels *weighed down* by all the assignments (MD). У српском језику наишли смо на фраземе који су мотивисани метонимијом ДЕО ТЕЛА ЗА ЧОВЕКА за значењем одбацити/наметнути/преузети одговорност: *прати руке од нечега* (у са-

20 Што се истовремено може разумети и на основу метафоре ДРУШТВЕНЕ СИЛЕ која се служи ОДГОВОРНОШЋУ-СРЕДСТВОМ да би постигла жељени циљ.

дејству са метафором ОДГОВОРНОСТ ЈЕ МАТЕРИЈА); *товарити некоме нешто на душу*, *узети на своју душу*, *преузети на своја плећа* (у садејству са метафором ОДГОВОРНОСТ ЈЕ ТЕРЕТ).

У анализи метафтонимија уочавамо суделовање већ поменуте метафоре ОДГОВОРНОСТ ЈЕ ТЕЧНОСТ и метонимије САДРЖАТЕЉ ЗА САДРЖАЈ:

> 62. Наступао је тренутак да се нешто предузме, *морала се испијати горка чаша одговорности*.
>
> Затим, уочавамо интеракцију метафоре ДРУШТВЕНА ОРГАНИЗАЦИЈА ЈЕ КРУГ и метонимије ОДГОВОРНОСТ ЗА ЕНТИТЕТ КОЈИ ИСПОЉАВА ОДГОВОРНОСТ:
>
> 63. До сада не постоји ниједан званични документ на страни српске власти. Овај *широки круг одговорности* не може *да објасни* зашто је Стејт Департмент одбио учешће свог амбасадора у томе.

Резиме

На основу наведених примера и наша студија потврђује да се у оба језика одговорност превасходно концептуализује као ТЕРЕТ. Такође, изворни домен БИЋА у метафоричкој концептуализацији ОДГОВОРНОСТИ превасходно осветљава аспект јављања емоције у субјекту (под утицајем екстерних околности или других ентитета који на субјекта делују), затим постепеног јачања интензитета одговорности, а затим и дуготрајне манифестације одговорности[21]. Поменуте метафоре у фокус стављају догађаје когнитивног сценарија који се односе на фазе *узрок-емоција* и *емоција*. Изворни домен МАТЕРИЈЕ се прототипично односи на интензитет одговорности (Kövecses, 2000:41), односно на јављање осећаја одговорности у субјекту посредством других који желе да утичу на субјектово понашање и деловање.

Концептуализација појмова
ОДАНОСТ/ LOYALTY и ПОШТОВАЊЕ/RESPECT

Услед уочених сличности у метафоричкој концептуализацији појмова ОДАНОСТИ и ПОШТОВАЊА, као и њиховом прототипично

21 Што потврђује и уочена метафора ОДГОВОРНОСТ ЈЕ ГРАЂЕВИНА и њена конкретизација ОДГОВОРНОСТ ЈЕ ТЕМЕЉ.

позитивном друштвеном вредновању, поменути појмови се у остатку анализе третирају заједно. Због обимности анализе у рад су уврштене само најпродуктивније метафоре, метонимије и метафтонимије.

Узроци оданости могу бити многобројни, те се може бити одан *партнеру, породици, пријатељима, цркви, предузећу, идејама, власти, итд.* Који ће *степен* оданости субјект осећати према неком ентитету зависи од емоционалне блискости, али и субјектових моралних вредности које га нагнају на оданост, односно привржености и деловање у складу с оним што се од њега очекује. Поменута два принципа не морају се јавити заједно; често је моралност једини узрок оданости, али се у том случају оданост односи на њену дуготрајну манифестацију која већ прераста у особину[22] онога који своје деловање управља према ономе што сматра исправним.

Узроци поштовања могу у субјекту изазвати непосредну емоционалну реакцију (на нечије моралне, интелектуалне, физичке особености и, ређе, друштвени положај[23]), или се она може дуготрајно манифестовати услед евоцирања и домена МОРАЛНОСТИ када често говоримо о поштовању *норми, закона*, *правила*, *уредби*[24], али и случајевима када се поштовање, односно понашање субјекта у складу са оним што се од субјекта захтева, *подразумева*[25], те указујемо поштовање било којој врсти ауторитета (пропраћену телесним манифестацијама), чак и када изостане непосредна емоционална реакција.

Први део когнитивног сценарија ОДАНОСТИ и ПОШТОВАЊА подразумева метафоричку концептуализацију ОДАНОСТИ/ПОШТОВАЊА као ПРЕДМЕТА, односно долазак у посед ПРЕДМЕТА, те се ОДАНОСТ/ПОШТОВАЊЕ у српском језику може *створити*,

22 РСАНУ *оданост* дефинише као: „особину оног који је одан, привржености, верност". Исто налази и Брочић (2012) испитујући појмове ГОРДОСТИ, ОХОЛОСТИ И НАДМЕНОСТИ, а затим и Косановић истичући да емоције „подразумевају континуум између тренутних емоционалних епизода и људских особина (2016:8).

23 Која временом прераста у дуготрајни став.

24 Што РСЈ наводи под одредницом 6: „придржавати се некаквих правила, закона, поступити, поступати у складу с нечим".

25 Што се усрпском језику реализује конструкцијом 'дужно поштовање', а у енглеском 'due respect'.

заслужити, *тражити и узимати*[26], а може се и наследити као ИМОВИНА, док се у енглеском још може *освојити, стећи* и *понудити:*

С

64. Такву оданост је *створило* чврсто уверење да се пољопривреднику може, и мора, помагати […].

65. Оданост се *заслужи*, пре свега правим избором, зато је често нема.

66. Сувише су лепе да би биле верне, а мушкарци с годинама *траже* оданост.

67. Желим поштовање; а то нам ти можеш *стећи.*

Е

68. Marketing is about infinite improvements, by listening and by responding to people you increase involvement, engage commitment and *win* loyalty.

69. He soon proved himself a redoubtable warrior, and *won* the respect of his peers.

70. Jodie Foster *offered* him respect, helped him laugh away other people's pretensions.

71. But you did *get* respect from people.

72. It is difficult to *gain* their respect as an adult.

Да ОСЕЋАТИ ОДАНОСТ/ПОШТОВАЊЕ подразумева ПОСЕДОВАЊЕ ОДАНОСТИ/ПОШТОВАЊА-ПРЕДМЕТА илуструју примери у којима се оданост и поштовање могу *имати, одржати и задржати*:

С

73. Оданост видим као карактерну особину, додуше не знам много људи који је *поседују*.

74. Босански фратар и младић из Француске *имали* су очигледно још од оног првог сусрета на Купресу осећања симпатије и поштовања један према другоме.

Е

75. It is one thing for the Association to demand certain professional standards of its members and to expect them to *have* loyalty to these rather than to the employer in any dispute […].

26 У складу са метафором ПОКУШАЈ ДА СЕ ИЗАЗОВЕ ОДАНОСТ У ДРУГИМА ЈЕ ТРАЖИТИ УЗИМАТИ ОДАНОСТ-ПРЕДМЕТ ОД ЊИХ (енг. TRYING TO ATTAIN EMOTION IS SEARCHING FOR AN OBJECT, Stefanowitsch, 2006: 93).

76. She returned after a ten year absence […] consolidating the respect she *held* as one of Portugal's cultural leaders.

77. This refers to the ability of a group to *retain* the loyalty of its members and to attract new members.

78. President Najibullah has been meeting militia commanders offering them more weapons and money to *maintain* their loyalty.

Како се поштовање најчешће јавља с предлозима *уз*[27] и *са/with*, метафора ПРЕДМЕТА-ПРАТИОЦА показала се најучесталијом у целокупном корпусу оба језика:

С

79. Пембертон се поклони пред њим *са* искреним поштовањем.

80. Улазак совјетских трупа на југословенску територију догађа се *уз* доследно поштовање начела о равноправности народа.

Е

81. I have worked loyally, shown you respect, but I too expect to be treated *with respect.*

Ретко, оданост и поштовање могу бити и ТЕРЕТ за субјекта којем се намећу:

82. Он је био *оптерећен* […] снажном, често емотивном оданошћу […].

83. Како *намеће* поштовање према себи, чак и узаврелим масама које се налазе испод?

Карактеристично за концептуализацију ПОШТОВАЊА јесте метафора ВРЕДНОГ ПРЕДМЕТА, односно РОБЕ/НОВЦА[28] или ДРАГОЦЕНОСТИ:[29]

27 РСЈ под наводницом 2. предлога уз означава: „правац кретања или место мировања сасвим блиско нечему", док под тачком 3. подразумева: „заједницу: са, са собом; бити уз владу; имати новаца уза се". Како не можемо тврдити да је оданост/поштовање ЧОВЕК који се налази у непосредној близини субјекта, прибегавамо другој могућности према којој је ОДАНОСТ/ПОШТОВАЊЕ ПРЕДМЕТ који СУБЈЕКТ ДРЖИ УЗА СЕ.

28 Што уочава и Кевечеш у енглеском језику.

29 Метафора ДРАГОЦЕНОСТИ уочена је и у структури ОДАНОСТИ на основу примера из српског корпуса, додуше у мањем броју примера.

С

84. Сви прижељкују испуњен живот који обилује задовољством и успесима, који *завређује* поштовање људи чије поштовање *вреди имати*.

85. *Испоручите* господину генералу моје нарочито поштовање. Сада сам хтела да учиним нешто искреним осећањем, да часно не само *купим и платим* твоју љубав, већ и поштовање.

86. И зато будите љубазни саопштити му да ме поштовање његових права *стаје* шездесет или осамдесет хиљада пијастера.

87. […] жудећи за тим да стекне његово поштовање, као да је то било *најдрагоценије* поштовање које се уопште могло стећи.

Е

88. His achievements as Labour leader have *earned* him respect and admiration.

89. The report was asserting the responsibility of social workers and doctors to deal with the alleged victims and their parents in a way which *paid* respect to their feelings, loyalties and values, as well as their legal rights.

90. If we *afforded* them the respect they deserve [...] then the standard of service we would get would be a lot higher.

91. Only then would he be free to offer his father the respect he *owed* him.

Поменуту метафору ДРАГОЦЕНОСТИ и њену конкретизацију РОБЕ/НОВЦА нашли смо и у структури ОДАНОСТИ:

С

92. Он занемарује чињеницу да ми *дугује* оданост као свом вођи […]

Е

93. The *price for* such loyalty, though, was high and Stamford was later ruined during the Wars of the Roses.

94. Instead of swearing allegiance to the Queen, members of the armed forces and new citizens will *pledge their* loyalty to Australia.

95. In both cases loyalty was *owed* to the crown rather than the steward.

Типична за енглески језик јесте колокација *unswerving loyalty*, за коју сматрамо да представља пример једне комплексне метафоре ДУГОТРАЈНО ИСПОЉАВАЊЕ ОДАНОСТИ ЈЕ ПРАВО КРЕТАЊЕ[30].

Да је схема вертикалне димензије нарочито продуктивна у концептуализацији поштовања указују примери у којима ПОШТОВАЊЕ може бити УЗВИШЕНО, а ЕНТИТЕТ ЗА КОЈИ СЕ ОСЕЋА ПОШТОВАЊЕ ЈЕ ГОРЕ[31]:

С

96. Поштовање грађанских права и слобода били су *неприкосновени*.

97. И ето, тај млади човек је био слеп и глув за све оно што је Давилу било најдраже, и изгледало једино *достојно* поштовања.

98. Могао је бити сјајан универзитетски професор, *високо* поштован члан друштва, интелектуални и финансијски аристократа.

99. Али *изнад* родољубља стављаш поштовање према истини, научној истини […].

100. Али је тек реформаторски жар Аменофиса *уздигао* поштовање бога *до невиђених висина*.

Е

101. Tho' I *highly respect* Mrs. Leapor's character from the account you give of it, yet as she was absolutely unknown to myself, and I am but little acquainted even with her writings.

Најзад, оданост као ПРЕДМЕТ се може *одбацити, пребацити другоме,* док се ПОШТОВАЊЕ може *одузети, изгубити, острести, избацити из себе, отпасти са субјекта,* када осећање оданости/поштовања престаје:

С

102. А поштовање и хвалу не би требало *ускратити* ни оним, рекосмо већ, често безименим.

30 (OALD) енг. to swerve – (especially of a vehicle) to change direction suddenly.

31 У складу са метафором ВРЕДНО ЈЕ ГОРЕ (према Расулић, 2004:210).

103. Погледајте око себе, кардинале. Људи су *изгубили* поштовање.

104. Бајкић ипак није могао да се *отресе* извесног поштовања за те људе.

105. Први пут онога дана да је он тотално *збрисао* родитељско поштовање *из себе*.

106. И да би се оне још више ослободиле, а са њега сасвим *отпао* онај углед, поштовање, а с тим и страх, удари у мало масније задиркивање.

E

107. Some party members found it hard to *transfer* their loyalty to the new leader.

108. Geographers who want to work in the environmental sciences must be willing to learn the methods of these sciences, lest we *lose* the respect of our colleagues in such fields.

Изворни домен БИЋА нарочито је продуктиван у етапама когнитивног сценарија које се тичу *емоције-покушаја контроле емоције-немогућности контроле емоције. Фаза јављања оданости* кроз генеричку метафору БИЋА није забележена у корпусу српског језика, док ПОШТОВАЊЕ може бити *зачето*, а затим се може и *развијати*, *неговатии стараши се* о њему. Штавише, може се концептуализовати и као БИЋЕ У СУБЈЕКТУ-САДРЖАТЕЉУ:

109. Поштовање према Журајици, *зачето* онога дана да оде пре него што се уселио, постајало је све сталније.

110. Агенција се *стара о* заштити малолетника и поштовању достојанства.

111. И зато сам увек према њима *развијао* искрено поштовање.

112. Не селимо се у велике градове; *негујмо* […] поштовање које смо имали за наше претке.

113. У њему је пре свега *подрхтавало* поштовање према многољудности и многослојности која отежава приступ до жељеног скровишта.

Да се ОДАНОСТ и ПОШТОВАЊЕ могу конкретизовати као ЧОВЕК[32], сведоче и примери из нашег корпуса у којима је најчешћа

32 У случају оданости у питању је често слеп човек, на шта указује пример:

конкретизација ПОШТОВАЊЕ НОСИОЦИ ДРУШТВЕНЕ СИЛЕ, и то ЧОВЕК КОЈИ КОТРОЛИШЕ СУБЈЕКТОВО ПОНАШАЊЕ, а у случају оданости то је ПРОГОНИТЕЉ:

С

114. Али Беатричу *заустави* поштовање које се дугује празнику Богородице.

115. И то ће поштовање *држати* многе нације *на окупу*.

116. Поштовање према човеку *обавезује нас* на поштвање закона.

117. Ипак, поштовање које су имале према мајци *није дозволило* том осећању да се увуче у њихова срца.

118. Али њено лично осећање поштовања према оцу *спречило* јy је.

119. Слажем се да се оданости многи *плаше* и чак *беже* од ње.

Е

120. Jürgen Klopp says timing and *loyalty stopped him* joining Manchester United.

121. This meant that *loyalty forbade her to tell* Philip — who wouldn't have believed her in any case.

122. *Loyalty sealed her lips*, even with Liz and Esther, whom she at this period rarely saw.

С друге стране,у српском језику ОДАНОСТ/ПОШТОВАЊЕ може бити човек неутралних или позитивних квалитета, стога се конкретизују као ПУТНИК, ВОДИЧ и УЧИТЕЉ:

123. Оданост - нешто што се ретко *среће*, можда и никада.

124. Поштовање једино *води* миру, равнотежи и заједничком опстанку.

125. Поштовање традиција моје нације ме је *научило* да с поштовањем приступам традицијама и ове земље.

126. Седа брада и седа коса, упорност да савлада све препреке путовања *наилазили* су на поштовање.

слепа оданост га је навела на пут таме. Међутим, као што ћемо касније видети, границе метафоре и метонимије у поменутој конструкцији најчешће нису оделите, те није сасвим јасно да ли је израз СЛЕПА ОДАНОСТ структуриран на основу једног, или другог когнитивног механизма, или пак, оба.

Као и у случају ОДГОВОРНОСТИ, ОДАНОСТ и ПОШТОВАЊЕ могу бити МАТЕРИЈА: Та материја у случају ОДАНОСТИ може бити ТЕЧНОСТ У СУБЈЕКТУ-САДРЖАТЕЉУ, ТОПЛОТА, СВЕТЛОСТ:

С

127. Правољубивост, оданост и милосрђе, одједном ме свег *испунише*.

128. А биле су дошле да хладну гробну плочу *загреју топлином* своје љубави, своје верности и своје оданости.

129. Оно што дефинитивно *зрачи* из њиховог карактера јесте оданост и подршка онима које воле.

Е

130. Many migrants once voted Tory. Now their loyalty *is fading* fast.

ПОШТОВАЊЕ може бити ТЕЧНОСТ: У САДРЖАТЕЉУ, ТЕЧНОСТ У (ПРЕПУНОМ) СУБЈЕКТУ-САДРЖАТЕЉУ, док ИЗАЗИВАЊЕ ПОШТОВАЊА КОД ДРУГИХ подразумева УЛИВАЊЕ ПОШТОВАЊА-ТЕЧНОСТИ У ЊИХ:

С

131. Воли те, *пун* дубоког поштовања, рођак Кшешовски.

132. Та интелектуална веза […] између Андрића и Јеремића не исрпљује се само овим Андрићевим *изливима* поштовања […].

133. Тим лицем човек не може да придобије симпатију, а поштовање и страх које *улива* људима није довољно за вођу.

Е

134. It was their job to *instill* respect into these 50 young initiates — respect and the essential knowledge of womanhood: bitter knowledge; sweet knowledge.

Метонимије структурирају нарочито важан аспект појма ПОШТОВАЊА, и то онај који нам говори о физичкој манифестацији поштовања као непосредне емоционалне реакције (најчешће на нечији друштвени статус) с једне, и као захтеваног обрасца понашања, с друге стране. Кевечеш уочава да се у основи поштовања изазваног нечијим моралним ставовима/поступцима, интелектуалним и физич-

ким способностима не налази типична телесна реакција, већ то могу бити различите форме учтивости (Kövecses, 1990:120). Поменута метонимија подразумева случај када ЕМОЦИОНАЛНА РЕАКЦИЈА стоји ЗА ЕМОЦИЈУ:

С

135. Пролазио је поред људи с метлама, *држећи шешир пред грудима*, *с наклоном* пуним поштовања.

136. Старац јој се *дубоко клањао* и изговарао звучне поздраве и комплименте.

137. Латио се тешког посла пред почетак квалификација и за то му *скидам капу*.

138. Када је француски маршал *клечао* пред фирером и када су из пивнице урлици допирали и до нас […].

139. Већ његова жена примала је *знаке* младићевог поштовања, имајући на уму његово ниже порекло и имовно стање који, чинило јој се, *такво држање* налажу.

E

140. In a further *nod of respect* to the great helmsman, his portrait on the Forbidden City has been given a new look.

141. Last night in the Olympic Stadium, Rome *bowed to*[33] Paul Gascoigne.

142. *She phrased that as a question*, out of respect for etiquette.

С друге стране, у структури појма ОДАНОСТ уочавамо метонимију ЕМОЦИЈА ЗА МАНИФЕСТАЦИЈУ ЕМОЦИЈЕ посведочену у следећим примерима:

143. За странку попут СНС која не пропушта прилику да јавно *истакне* своју оданост европским вредностима […].

144. Све политичке снаге имале су довољно времена да нашем народу *демонстрирају* своју привржености и оданост родној груди.

145. То даје Унији додатан маневарски простор да у међувремену притиска Београд да се мање ослања на Москву, и *испољи* већу оданост Бриселу него руском медведу.

33 Премда је поменути израз идиоматске природе, утеловљен је у искуству савијености тела на доле како би се физичком реакцијом указало поштовање.

Говорећи о конструкцији СЛЕПА ОДАНОСТ, истакли смо да није увек јасно да ли је поменути израз проистекао из метафоре или метафтонимије. И заиста, уколико је оданост човек којем су приписане људске особине, онда би у питању био метафорички принцип: *његова слепа оданост одвела га је на пут таме уместо светла/ part of the story seems to be historical accident, followed by blind loyalty to institutionalized habits.*

С друге стране, уколико бисмо *слепу оданост* посматрали кроз метонимију ЕМОЦИЈА ЗА ЕМОЦИОНАЛНУ РЕАКЦИЈУ, а слепило кроз примарну метафору ЗНАЊЕ ЈЕ ВИЂЕЊЕ, такав израз би се односио на људе који непромишљено делају у складу са оним што се од њих захтева, те се њима лако може манипулисати:

С

146. И кад се она *слепа оданост* више није могла природно изазвати, онда им [политичарима] ништа друго није преостало него да обнове патриотизам.

Е

147. We should understand that in the age of Donald Trump, *blind loyalty* is unlikely to earn us the respect we will need to have a chance of influencing policy in Washington.

Резиме:

Најпродуктивнија метафора вишег реда општости у концептуализацији ПОШТОВАЊА и ОДАНОСТИ јесте метафора ВРЕДНОГ ПРЕДМЕТА, што указује на превасходно позитивно вредновање особа које их испољавају. Метонимије структурирају фазу манифестације емоције, била она физичка или вербална. Метафтонимија је уочена у структури сложеног израза *слепа оданост* указује на негативан аспект оданости када се она не јавља у самом субјекту, већ је изазвана посредством спољног ауторитета.

Закључна разматрања

На основу изложених резлултата истраживања стиче се увид у појмовно-значењску структуру испитиваних емоција, али и сличности и разлика које се уочавају у фазама когнитивног сценарија и метафоричкој концептуализацији на различитим нивоима општости.

Наиме, оно што је карактеристично за *одговорност* јесте покушај одупирања субјекта осећању одговорности које се реализује најчешће кроз субјектову невољност пропраћену негативним емоцијама попут патње, туге, емоционалног бола, менталног умора. Оваква концептуализација потиче од поимања одговорности као ТЕРЕТА - метафоре нижег реда општости која је најпродуктивнија у структури појма ОДГОВОРНОСТИ у оба корпуса, а која је готово неприметно заступљена у структури појмова ПОШТОВАЊЕ и ОДАНОСТ (у само 5 примера у структури појма ПОШТОВАЊЕ и 3 примера у структури појма ОДАНОСТ у примерима из српског корпуса, односно није заступљена у структури испитиваних појмова у примерима из енглеског корпуса). На основу поменуте метафоре стичемо увид у негативно вредновање одговорности из перспективе субјекта који је осећа. Како физички терет онемогућава кретање и изазива телесне манифестације попут савијености и умора, тако и ментални терет отежава субјектово стабилно психичко функционисање и изазива друге негативне емоције. Штавише, структурирање појма ОДГОВОРНОСТИ на основу конкретизација метафоре БИЋА као ПРОТИВНИКА У БОРБИ и ПРОГОНИТЕЉА (која је најчешћа у оба језика), говори у прилог негативном вредновању одговорности као дуготрајним стањем. С друге стране, концептуализација одговорности као ВРЕДНОГ ПРЕДМЕТА, тј. УКРАСА, сведоче о позитивном друштвеном вредновању ентитета који одговорност испољава, док подметафоре ВОДИЧА и УЧИТЕЉА у примерима из српског корпуса наглашавају поучни карактер одговорности као дуготрајне манифестације. Одговорно делање у складу са сопственим и туђим очекивањима изазива осећај задовољства; неодговорно делање прототипично изазива осећај кривице, која се јавља у спрези с доменом моралности. Непрототипично, субјект нема развијена морална начела, те изостаје и осећај кривице.

Емоције попут поштовања и оданости заврђују позитиван однос субјекта према емоцијама које осећа, као и ентитета према којем се поменуте емоције испољавају, што се уочава у метафоричкој концептуализацији ПОШТОВАЊА/ОДАНОСТИ као ВРЕДНОГ ПРЕДМЕТА/ДРАГОЦЕНОСТИ, ПРЕДМЕТА КОЈИ ТРЕБА ЗАСЛУЖИТИ, СВЕТЛОСТИ, ТОПЛОТЕ. У прилог томе сведоче и сродни појмови који се јављају уз поменуте емоције: пажња, дивљење, наклоност/љубав, посвећеност, поверење, искреност, чедност. Међутим, оданост се

може и испољити као изразито негативно стање (радије него осећање) онда када субјект није сасвим свестан, или не контролише сопствене поступке, већ се води речју и понашањем ауторитета. Овакво стање подразумева одређено трајање и код субјекта временом изазива „слепило" у виду металног и моралног пропадања. Такође, принудно исказивање поштовања без било какве манифестације поштовања као емоционалног става код субјекта изазива осећај обавезе, потчињености и, ређе, срама.

ЛИТЕРАТУРА

Bogetić, K., Broćić, A. & Rasulić, K. (2019). Linguistic metaphor identification in Serbian. In S. Nacey, et al. (Eds.). *Metaphor Identification in Multiple Languages: MIPVU around the world*, Amsterdam: John Benjamins, pp. 204-226.

Брођић, А. (2012). О концептуализацији појмова ПОНОС, ГОРДОСТ, ОХОЛОСТ и НАДМЕНОСТ у српском језику. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XV/2*, 119–140.

Broćić, A. (2018). Konceptualizacija emocija samovrednovanja u engleskom i srpskom jeziku. Doktorska disertacija. Beograd: Filološki fakultet.

Fehr, B. & Russell, A. J. (1984). Concept of Emotion Viewed From a Prototype Perspective. *Journal of Experimental Psychology: General*, vol. 113, No. 3, pp. 464-486.

Fillmore, J. C. (1982). Frame Semantics. *Linguistics in the morning calm*. Soeul: Hanshin Publishing Company, pp. 111-137.

Goosens, L. (1990). Metaphtonymy: the interaction of metaphor and metonymy in expressions for linguistic action. *Cognitive Linguistics*, 1(3), 323–342.

Klikovac, D. (2000). *Semantika predloga: studija iz kognitivne lingvistike*. Beograd: Filološki fakultet.

Klikovac, D. (2004). *Metafore u mišljenju i jeziku*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Кликовац, Д. (2018). *Српски језик у светлу когнитивне лингвистике*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

Kosanović, M. (2016). *Pridevi koji označavaju emocije u engleskom i srpskom jeziku: kognitivnolingvistička analiza*. Doktorska disertacija. Beograd: Filološki fakultet.

Kövecses, Z. & Radden, G. (1998). Metonymy: Developing a Cognitive Linguistic View. *Cognitive Linguistics,* 9 (1), pp. 37-78.

Kövecses, Z. (1990). *Emotion Concepts*. Berlin & New York: Springer-Verlag.

Kövecses, Z. (2000). *Metaphor and Emotion.* New York & Cambridge: Cambridge University Press.

Kövecses, Z. (2013). The Metaphor–Metonymy Relationship: Correlation Metaphors Are Based on Metonymy. *Metaphor and Symbol*, pp. 75-88.

Kövecses, Z. (2014). Conceptualizing Emotions: a revized cognitive linguistic perspective. *Poznan Studies in Contemporary Linguistics*, pp. 15-29.

Kövecses, Z. (2017). Levels of metaphor.*Cognitive Linguistics*, 28(2), pp. 321–347.

Langacker, R. (1987). *Foundations of Cognitive Grammar. Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.

Lakoff, G. & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: Chicago University Press.

Lakoff, G. & Kövecses, Z. (1987). The cognitive model of anger inherent in American English. In D. Holland & N. Quinn (Eds.). *Cultural Models in Language and Thought* (pp. 195-221). Cambridge & New York: Cambridge University Press.

Lakoff, G. (1987). *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*, Chicago: Chicago University Press.

Lakoff, G. (1993). Contemporary Theory of Metaphor. In A. Ortony (ed.). *Metaphor and thought* (2nd edition). Cambridge: Cambridge University Press, pp. 202–251.

Polovina, V. (1996). *Prilozi za kognitivnu lingvistiku*. Beograd: Filološki fakultet.

Pragglejaz Group (2007). MIP: A Method for Identifying Metaphorically Used Words in Discourse. *Metaphor and Symbol.* 22 (1), 1–39.

Rasulić, K. (2004). *Jezik i prostorno iskustvo*. Beograd: Filološki fakultet.

Shaver, P. R., Schwartz, J., Kirson, D. & O'Connor, C. (1987). Emotion knowledge: Further explorations of a prototype approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, *52*, 1061–1086.

Soriano, Ch. (2015). Emotion and conceptual metaphor. In H. Flam and J. Kleres (Eds.). *Methods of Exploring Emotions* (pp. 206-214). New York & London: Routledge.

Stefanowitsch, A. & Gries, S. (Eds.). (2006). *Corpus-based Approaches to Metaphor and Metonymy*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter.

ИЗВОРИ

КССЈ – *Корпус савременог српског језика*, <http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/> 9.06.2020.

РСЈ – *Речник српскога језика.* (2007). Нови Сад, Матица српска.

РСАНУ – *Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*. (1959-).I-, Београд: САНУ.

Московљевић, М. (2000). *Речник савременоī срūскоī књижевноī језика с језичким савеш̄ником*. Београд: Гутенбергова галаксија.
Пипер, П., Драгићевић, Р. и Стефановић, М. (2005). *Асоцијаш̄ивни речник срūскоīа језика*. Београд: Београдска књига.
Полиш̄ика <http://www.politika.rs/> 2.06.2020.
H1 <http://rs.n1info.com/> 30.05.2020.
PTC < http://rts.rs> 31.05.2020.
BNC – *British National Corpus* <http://corpus.byu.edu/bnc> 12.06.2020.
OALD - *Oxford Advanced Learner's Dictionary* (2010). Oxford: Oxford University Press.
MD – *Macmillan Dictionary* <https://www.macmillandictionary.com>
CD – *Cambridge Dictionary* <https://dictionary.cambridge.org>
The Guardian <https://www.theguardian.com/international> 8.06.2020.

Lena Ninković

CONCEPTUALIZATION OF NON-PROTOTYPICAL EMOTION CONCEPTS OF RESPONSIBILITY, LOYALTY AND RESPECT IN SERBIAN AND ENGLISH

Summary

This paper explores the conceptualization of marginal members of emotion category in the English and Serbian language, such as ODGOVORNOST, POŠTOVANJE, and ODANOST ('RESPONSIBILITY', 'RESPECT' and 'LOYALTY', respectively), that cannot be understood without evoking an array of conceptual domains. This research is based on the cognitive-linguistic approach, with the primary aim of identifying the conceptual metonymies, metaphors, and metaphtonimies that structure the abovementioned concepts and examining the intralingustic and interlinguistic similarities and differences in their conceptualization. The reseach data was obtained from general corpora, dictionaries, and daily newspapers. The results have shown a high degree of similarity in terms of generic level metaphors that occur in the same phases of cognitive scenarios of the examined emotion concepts, while the differences occur in the elaborated cases of metaphors and metonymies that structure the abovementioned concepts. Furthermore, the results have indicated intralinguistic variation in metaphorical conceptualization of the concept of RESPONSIBILITY as opposed to the concepts of RESPECT and LOYALTY in both languages.

Keywords: cognitive linguistics, conceptual metaphor, metonymy, emotions, Serbian language, English language.

Milena Z. Škobo*
Department of English,
Faculty of Philology,
Sinergija University, Bijeljina
Ana R. Sentov
Department of English,
Faculty of Law and Business Studies Dr Lazar Vrkatić,
Union University, Belgrade

https://doi.org/10.18485/analiff.2020.32.2.21
37.018.43:004.9
Originalni naučni rad
Primljen: 19.05.2020
Prihvaćen: 18.08.2020

TEACHING POETRY ONLINE: A LESSON PLAN

The aim of this paper is to offer literature teachers at the tertiary level of education in Serbia an innovative method of teaching poetry online to university students by providing applicable guidance for the suitable organization of online poetry classes. We endeavour to demonstrate and explore the use of various online activities designed to meet different objectives that will enhance students' understanding of the genre of poetry, trigger their motivation to study poetry, and change their perception of poetry from something perhaps too complex, inaccessible, and time-consuming to be properly analyzed and discussed to being still relevant and approachable in the digital age. For this purpose, we will use the poem "The Lady of Shalott" (1842) by Lord Alfred Tennyson, one of the most notable and prolific literary figures of one the most prosperous periods in the history of the British Empire – the Victorian Age.

Key words: distance learning, online teaching, 19th-century English literature, online poetry course, online tools, Lady of Shalott

1. Introduction

Due to the rapid development of digital technologies and the overreaching influence of globalization, language programs at the tertiary level today offer a starting point for many different careers. Therefore, most language programs specify goals and competencies to be achieved during the course of study, two of the most prioritized being communicative competence and intercultural awareness, which prepare students for effective communication in a wide range of contexts and

* milenanikolic86@yahoo.com

situations (JurančićPetek, 2012; Krivokapić-Knežević&Banjević, 2012; Sentov & Wattles, 2020). Tertiary education institutions in Serbia and the Republic of Srpska are obliged to state theirgoals and competencies in the accreditation rules and standards. Developing intercultural awareness and critical thinking skills are essential aspects of mastering successful communication, especially in the context of the new millennium (Elmouhtarim, 2018: 332). To achieve such competencies, many English language programs in Serbia and the Republic of Srpska have attempted to integrate these skills into their academic courses aimed at developing language proficiency, linguistic knowledge, and understanding English literature, culture, and history.

As of March 2020, the COVID-19 pandemic has forced most colleges and universities in Europe to close and professors to shift their courses online. It has been a challenge for both teachers and students in every field, but in particular to those in the humanities (Flaherty, 2020). Before the pandemic, online courses and distance learning in general were rarely existent at universities in both Serbia and the Republic of Srpska. Accredited distance learning study programmes in Serbia are mostly in the field of IT, or in interdisciplinary studies. Very few exist inthe fields of social sciences, and none in the humanities.[1] Distance learning programs often include a foreign language course (most often English) as a compulsory elective, but teachers and instructors in this discipline are almost invariably offered only basic technical training (i.e., how to use the tools on the online platform). Training in the specific methodology of distance learning teaching is not provided, leaving many teachers de-motivated and overworked (Đukić-Mirzayantz, 2017: 45). A small number of Serbian researchers in this field (MišićIlić, Trajanović, and Domazet, 2007; Radić-Bojanić, 2012;Vukotić and Tanasijević, 2012;Đorđević and Radić-Bojanić, 2014; Tanasijević and Vukotić, 2014; Đukić-Mirzayantz, 2017; Gajić and Maenza, 2019) have addressed the challenges of creating and implementing online foreign language courses, as well as the attitudes and beliefs of foreign language teachers, but the effectiveness of distance language learning in Serbia is still a largely unexplored area (Đukić-Mirzayantz, 2019: 133).Language and literature teachers, therefore, have

1 National Entity for Accreditation and Quality Assurance in Higher Education (NEAQA)
https://www.nat.rs/wp-content/uploads/2020/08/Ishodi-akreditacija-01.08.2020.pdf

faced a considerable challenge in trying to transfer content that inherently requires live interactions and discussions to an online environment.

This paper discusses the challenges of teaching English literature in an online environment and offers a lesson plan that integrates critical thinking skills and intercultural awareness into an analysis of Tennyson's poem "The Lady of Shalott."

2. The Importance of Critical Thinking and Intercultural Awareness in Literature Courses

Critical thinking is defined as the ability to examine underlying assumptions or claims, or "distinguish bias from reason and fact from opinion" (Brookfield, 1987: 11-12). The development of critical thinking requires he ability to think logically and be informed about one's own culture. This, in turn, requires a flexible and modern educational system, based on facts, not opinions, and free of bias and prejudice. Only with such a system can learners be expected to become critical thinkers and continue to implement this skill themselves. Critical thinkingcan be learned and taught throughout one's life and is a skill that is never too late to learn[2].

Critical thinking teaches students to become accustomed to life-long learning and is best cultivated if applied in problem-solving activities, in decision-making processes, and in the posing of provocative questions aimed at training students in specific thinking skills such as metacognition, inference, analysis, hypothesizing, evaluation, etc. (King, 1994; Bean, 1996; Halpern, 1997; Epstein, 2003). Brookfield (1987: 26) identifies four "components" of critical thinking: identifying and challenging assumptions, challenging the importance of context, imagining and exploring alternatives, and developing reflective skepticism. As critical thinking is associated with the ability to properly evaluate and assess arguments, institutions of higher education should prioritize this skill and act as a key proponent for promoting and implementing its instruction. Questions that trigger and foster higher order thinking skills can be discussed and presented in an online environment in the form of the online discussions.

Higher education institutions have a crucial role to play in the development and promotion of critical thinking skills. Instead of viewing

2 World Learning (2018). What is critical thinking? In "Integrating Critical Thinking Skills into the Exploration of Culture in an EFL Setting" [Online course]

these institutions as "factories of knowledge" (Debela& Fang, 2008) and trying to cram as much information as possible into university courses, curriculum administrators and instructors should integrate critical thinking skills into the curriculum as one of the desired learning outcomes. In an increasingly globalized world, we are more than ever in a position to visit, study, or work within different cultures. Critical thinking skills are useful in learning about cultural groups different from our own, in establishing successful communication with them, and in avoiding misunderstandings and conflict. What is especially important is that in developing critical thinking, we also become aware of our own cultural values and assumptions (Bennet, 1998). These are usually so deeply embedded in our way of thinking that they seem like the only "right" or "normal" way of doing things. Educating and enabling learners to realize that their way of doing things is only one of many viable ones is an important step in developing critical thinking and intercultural competence. Incorporating other points of view into our reasoning is a valuable skill for every member of a culture and one which will become even more so going forward.

Critical thinking has been advocated by numerous scholars and educators as one of the essential skills that higher education institutions should teach in order to help students operate effectively within society and make responsible personal or business decisions (Stefanova, 2017; Facione, 2007; Willingham, 2007). Many authors have insisted that literary analysis is a particularly effective way to teach critical thinking skills, as they both involve understanding hidden meanings, separating facts from opinions, examining multiple viewpoints, and argumentation and reasoning (Bobkina and Dominguez, 2014; Facione, 2007; Lazere, 1987; Van, 2009; Yaqoob, 2011). Additionally, literary texts have been extolled as excellent means of teaching EFL students about culture and enhancing their intercultural awareness (Bobkina and Stefanova, 2016; Floris, 2004; Stefanova, 2017). Literary analysis helps develop students' ability to think critically and to explore and discuss social problems and cultural differences.

There are many scientific and professional articles that contain lesson plans based on the analysis of a particular literary text.An article by Bobkina and Stefanova (2016) proposes a series of activities based on Rudyard Kipling's poem "If"that aim to teach critical thinking skills based on the readers' response to the literary text.In addition to this, the authors Marías,

Peñalver, and Lopa (2017) provide a list of different online activities on the Moodle platform designed to enhance students' understanding of the genre of poetry and motivate them to engage in its study. In a similar vein, we propose a lesson plan containing a series of activities focused on the poem "The Lady of Shalott." These activities are meant to inspire students to interact with the text and with other students in order to communicate their interpretation of thework, to discover hidden orimplied meanings, and to examinethenarrative from multiple points of view – in other words, to encourage critical thinking. In the context of Tennyson's poem, intercultural awareness involves in-depth discussion of the historical and cultural traits of the Victorian Era: political movements, class relations, the economic situation, the Industrial Revolution, gender and class inequality, and values and assumptions. The Victorian era marks a time of great economic growth, industrialization, the rise of the middle class and entrepreneurs, a severe gap between the rich and the poor, technological discovery, conflict between religion and technological progress, an extremely high rate of criminality and prostitution, rigid conventions and stereotypes reflected in proper behaviour, the concepts of women's chastity and purity, a tendency to assume that a social class provides a proper standard of value, etc. The teacher's role is to help students recognize and challenge the Victorian stereotypes that emerge in the poem (the oppressive environment, poor conditions of women, gender inequality) while enabling them to identify and reflect upon cultural references and relate them to the present time. Students should be encouraged to exchange opinions, challenge others' opinions in a respectful manner, and acknowledge multiple viewpoints on the same event, situation, or issue.

3. 19th Century English Literature in an online environment

The 19th Century English Literature course represents an indispensable part of an English studies curriculum. The course objectives include introducing students to major literary movements and authors in 19th century Britain[3]. The historically turbulent 19th century shaped British culture and identity in many ways and profoundly influenced literary genres and themes in English and world literature. It is therefore essential for students of English to be well-acquainted with the history and culture

3 http://www.flv.edu.rs/engleski-jezik/

of this period. The learning objectives include gaining knowledge of major poets and prose writers and their literary works, as well as their influence and legacy, developing critical thinking skills by discussing literary works,and developing intercultural sensitivity by recognizing cultural values and assumptions inthe analyzed texts.

In addition to this, the teacher should anticipate the challenges that students are likely to face in interpreting and understanding the literary work, especially given that teaching literature in an online environment is still widely unexplored and unutilized terrain in both Serbia and the Republic of Srpska. Contemporarily,many literature teachers likely find themselves struggling to bridge the gap between "digital-native students", already equipped for and acclimatedto living in the digital era, and traditional and conventional approaches to teaching literaturethat have been practiced for generations, if not centuries (Škobo and Dragičević-Đerić, 2019: 84-85). Too often both literature teachers and students are deficient in knowledge and experience in dealing with a wide range of possibilities that new technological advances offer, resulting in a severe lack of online tools, and their implementation in teaching literature. Many scholars have noted the pressing need for incorporating digital tools into teaching Victorian literature (Crompton, 2017; Fleming, 2017; Nichols, 2017;Nikolić, 2017; Swafford, 2017; Škobo and Dragičević-Đerić 2019, Škobo 2020). Taking this into consideration, the incorporationof online tools (even if only a few) in teaching poetry online (in particular, teaching Tennyson's poem, which is rather lengthy and demanding) would likely present a particularly challenge endeavor, yet one that is also highly productive and rewarding, and, thus, worth undertaking. Students in this scenariowould be expected to become versed in clicking on and engaging various links, visiting several websites, doing online games and quizzes with a timer, joining live meetings, regularly commenting on their colleagues' posts, taking part in forum discussions, submitting homework assignments via social networks, listening to audio poems and songs, coping with hypertexts instead of printed material, and so on. In addition, the students would likely be challenged by the poetic language and figures of speech, as well as by the historical and cultural context within which the poem was created.

Having in mind the challenges that are likely to arise when it comes to students' virtual "encounter" with the poem, the teacher should develop

a plan for addressing these issues. In order to overcome the anticipated hurdles, the teacher shouldprovide students with materials to read prior to the live classinstruct them to read the literary work in advance, and help them recognize figures of speech in the class itself by postingsuitable tasks and discussing historical and cultural references during the session.

The purpose of this paper is to offer literature teachers at the tertiary level of education an innovative method for teaching poetry online to university students by providing applicable guidance for the effective organization of online poetry classes. We endeavour to demonstrate and explore the use of various online activities designed to meet different objectives that will enhance students' understanding of the genre of poetry, trigger their motivation to study poetry, and change their perception of poetry as something too complex and time-consuming to be properly analyzed and discussed in the digital age (*Appendix 1*). For this purpose, we will use the poem "The Lady of Shalott" (1842) by Lord Alfred Tennyson, one of the most notable and prolific literary figures of perhaps the most prosperous period in the history of the British Empire – the Victorian Age.

As the course on 19th Century English Literature is most commonly encountered during the students' second and/or the third year of the four-year-long study programme of English Language and Literature at many institutions in Serbia and the Republic of Srpska[4], the online activities presented and explored in the following section are intended to be harmonized with the anticipated students' age and language level. The approximate age of the students is anticipated to be between 19 and 22, whereas the language level varies from B1 to B2+. The envisioned length of the online poetry lesson is 60 minutes and the number of students participating between 5 and 15. The following lesson plan is designed for the purpose of synchronous teaching, as literature classes predominantly require immediate feedback from the teacher, the need for the additional clarification of certain concepts related to the content of the literary work

4 At the Faculty of Philology at Sinergija University in Bijeljina and the Faculty of Philology, University of Belgrade, Victorian Literature, an essential part of the course onEnglish Literature II and English Literature III, is mandatory and is taught to second-year students. At the English Department of the Faculty of Law and Business Studies Dr Lazar Vrkatić in Novi Sad and Niš, English Literature of the 19th Century is taught to third-year students. Similarly, at the Faculty of Foreign Languages at Alfa University in Belgrade, there is a mandatory course on Victorian Literature and Culture taught to third-year students.

that teachers too often overlook or simply consider redundant, a smooth two-way transition of information in real time, and live discussions that trigger critical thinking, which is by all means the ultimate goal literature teachers are striving forregarding the students' involvement and participation in literature classes.

Lesson Plan Development

Each lesson plan needs to indicatethe time needed for each activity and the lesson content presented through a description of the activity stages (a warm-up for introducing the topic to the class, elicitation aimed at testing the students' current knowledge on the topic, the presentation of the main topic, the use of controlled and free practice activities, review and follow up to assess whether students have grasped all the concepts taught). The teacher should anticipate with relative certainty what the students will do and how the teacher-student/student-student/ student-content interaction will proceed. Also, language focus should be concisely presented (the kind of language students will be using and practicing) together with the teacher's role (the key notions and concepts the teacher will be paying attention to). Moreover, the teacher should focus on the questions he/she will be asking the students in order to deepen their learning and understanding. The teacher will most likely be required to introduce the students to relevant materials and sources before the class and provide materials for anyfurther reading to completed after the class. Setting homework tasks and expectations and providing feedback are also crucial for lesson planning, so the teacher should particularly pay attention to these stages when writing a lesson plan.

As Tennyson's poem is largely inspired by the Arthurian legend, in particular the castle Camelot and the legendary Lancelot, one of the Knights of the Round Table and King Arthur's greatest companion, the teacher should make sure the students are familiar with the legend. One engaging wayof including the legend into the lesson planand refreshing the students' knowledge of the events concerning King Arthur and Camelot might be in the form of an online quiz set up as a five-minute warm-up activity. For the purpose of this lesson, we found an already existing online quiz on the websiteFun trivia https://www.funtrivia.com/playquiz/quiz3016502288b78.html. However, the teacher might choose to create his or her own quiz via game-based learning platforms such as Kahoot!

(https://kahoot.it/), Sporcle (https://www.sporcle.com/), or Quizziz (https://quizizz.com/join). After doing the quiz, the students should then share their score with the rest of the class via online chat or video call (students turn on their microphones). A brief discussion should follow,in which students try to link the quiz content to the legend of the Lady of Shalott. At this point, the teacher should check the students'familiarity with the legend, their ability to understand the legend, and establish the links between the legend and Tennyson's poem, as well as assess the students' awareness of the historical context of the poem. The questions the teacher might ask at this stage in order to test students' prior knowledge and deepen their learning should focus on distinguishing history from legend, Arthurian legend, and Camelot, as the realm and a symbol of the Arthurian world, as well as on the ways in which Tennyson transforms and subverts the tradition. Moreover, the teacher mightinquire whether the students have watched any film based on the legend of King Arthur and his knights of the Round Table and/or suggest watching one of the film adaptations based on the legend (i.e., 1967's *Camelot* /https://www.imdb.com/title/tt0061439/ based on the Broadway musical from a decade earlier – an epic that tells the story of the rise and fall of Arthur and Camelot framed around the love triangle between Arthur, Guinevere, and Lancelot; the 1981 epic adventure Excalibur starring Helen Mirren, Liam Neeson, and Nigel Terry that follows the sword of power from the hands of Uther Pendragon to the stone to Arthur's court /https://www.imdb.com/title/tt0082348/; 2004's *King Arthur* (https://www.imdb.com/title/tt0349683/) with Keira Knightley as Guinevere and Clive Owen as King Arthur, whichtakes a more "historical" approach to the tale of the King and his Round Table knights, setting them in a war against the invading Saxon forces; or 2017's *King Arthur, Legend of the Sword* - the latest major media take on King Arthur, presented as a medieval gangster who runs a brothel https://www.imdb.com/title/tt1972591/). Links to the films shall be provided as additional material.

After warm up activity and discussion, the teacher is to present the main topic of the lesson in the form of a 5 to 10 minute-listening activity: the studentsare to listen to Part I and Part II of LoreenaMcKennitt's song (with lyrics) on YouTube (the link is provided https://www.youtube.com/watch?v=80-kp6RDl94), and turn on their microphones or use online chat in order to share their impressions about the song. At this stage, the teacher should focus on the students' receptive skills and their ability to determine

the song's rhythm and rhyme scheme. The teacher should also inquire about the students' first impression of the song and the feeling it arouses in them, as well as about the tone of the song and its rhyming pattern.

The listening activity is to be followed by a ten-minute reading activity, withthe teacher providing the link to the poem via the Poetry Foundation website (https://www.poetryfoundation.org/poems/45360/the-lady-of-shalott-1842) and the students reading aloud Part I and Part II of the poem. This should be followed by a vocabulary check, literary figures detection, and online discussion. The teacher shouldmake sure that the students understand the main ideas, themes, and events presented in Part I and Part II of the poem, assess the students' familiarity with the language of the poem, and help students determine the literary devices used in the first two parts of the poem.When it comes to analyzing the language details, the teacher might ask students to identify the words and expressions Tennyson uses to describe the Lady's feelings of isolation, loneliness, and melancholy. The students might also identify and analyze the adjectives, nouns, and verbs used by the author to describe the general atmosphere and mood of the poem. The vocabulary check could be organized via the use of Quizlet (https://quizlet.com/) by incorporating all the words the teacher anticipates the students may struggle with.In order to make the assignment aimed at literary figures detectionmore accessible for students, the teacher might provide the students with the link to the literary figures explanation video (https://study.com/academy/lesson/literary-devices-definition-examples-quiz.html) before the class. Finally, in order to deepen the students' learning and understanding of the main ideas and themes elaborated within Part I and Part II of the poem, the teacher might ask follow-up questions concerning the lady's curse and her magic web, the outside world's perception of the lady, the lady's inner world and feelings, the themes of isolation, sadness, and fear, the use of literary figures that contribute to the mode of the poem and the poem's theme, etc.

A similar procedure should be applied in covering Part III and Part IV of the poem. At this stage, the students should read the remaining parts of the poem silently. This is to be followed by a language focus and vocabulary check, literary figures detection, and online discussion (10-minute activity).Questions aimed at triggering critical thinking and deepening students' learning and understanding might focus on the description of Sir Lancelot, the possible reasons for the lady's leaving of

the web, the general atmosphere and mood of the poem, and the possible functions of literary figures within the stanzas.

To enable an understanding of the poem in the context of 19th-century art in Britain, students are to watch a five-minute YouTube video (https://youtu.be/ntokfw2OOdQ), exchange their impressions via online chat or video call, and develop a discussion aimed at establishing the links between 19th and 21st-century art. At this stage, students should be prompted to provide examples of how art is reflected in the poem by referring to the text. The teacher should verify that the studentsare able to identify the main types of conflict (physical, emotional, moral, intellectual) present in Tennyson's poem, as well as recognize the main ideas regarding art and artists that would beapplicable to today's society.

In addition to this, the ideas concerning the temptations, inner conflicts, and challenges of artistsin the 19th and 21st century should be developed and addressed in accordance withrelevantliterary theories, such as Plato's theory of mimesis and Aristotle's defense, as well as Erich Auerbach's interpretation of mimesis as expressed in his book *Mimesis: The Representation of Reality in Western Literature* (1946). The summary of the main concepts of this book should be provided to studentsas part of the materials for further post-class reading (a link to the resource material should be provided or a downloadable pdf or word document attached https://sites.google.com/site/nmeictproject/home/plato-s-theory-of-mimesis-and-aristotle-s-defence). One of the easiest ways of storing and sharing files is via Google Drive (the teacher creates the folder in Google Drive and gives students access to the folder).Resources for further reading which should help students do their homework might also include additional material related to Victorian art (http://www.visual-arts-cork.com/history-of-art/victorian.htm) or a reference to certain material in *Victorian Web* - one of the oldest academic and scholarly websites about the Victorian Age (i.e. a link to the section of the essay about English History of Art entitled "A Backward Journey through the 'Lady of Shallot': John William Waterhouse" http://www.victorianweb.org/painting/prb/newman12.html#jww).

Finally, the teacher should always bear in mind the ways in which students' higher order thinking skills can be activated when setting students' homework. Opening a discussion forum on a specific topic is one efficient option. Online platforms such as Moodle, Teams, Google Classroom, etc.,

allow teachers to create and use an online discussion board. However, those teachers that opt to not use any Learning Management System can download mobile applications for creating a discussion forum free of charge, such as Wix Mobile Application, Topic'it – Mobile Forum App, AC Forums App for Android, Tapatalk – 200,000+ Forums, etc., or simply use social networks (Facebook, Viber, Twitter, etc.) and blogs.

Questions intended to trigger critical thinking related to the poem "The Lady of Shalott" could focus on the ways in which art mirrors literature in the context of Tennyson's poem. This assignment should be set for homework, as should the time limit for its completion and delivery. The teacher might also post a list of theme-related questions the students could choose from. The students could then express their own opinion in a 250 to 300-word essay and post it on the forum. If proceeding in such a direction, students should be required to comment on the posts of at least two of their colleagues. Moreover, the necessity of doing the assignments in due time should be stressed. The students should be also clearly notifiedof the obligatory nature of any assignments issued and their correspondingmanner and value of assessment (the students earn scores for each task). Moreover, it is of great importance that the teacher providestimely feedback to the students based on their answers and ensure such feedback be utilized in a visible and constructive way– the teacher should provide students with the opportunity to reflect on their errors and lead them to find ways to successfully overcome them infuture assignments. By incorporating feedback, greaterstudent learning ought to be achieved, especially as it has been evidenced that students asked to explain their misunderstanding demonstrate increases in their motivation for doing related tasks.

The method of assessment is particularly significant when it comes to proper planning of online literature class. The teacher should regularly combine peer and self-assessment and note specific stages and activities that he/she will use for assessment. The students must be made familiar with the grading system. Keeping regular class attendance and tracking students' activity on a regular basis (their participation in live discussions/online chat and successful completion of their assignments set for homework) are some of the most effective assessment methods for evaluating student learning and performance. Specific activities for assessment should include a controlledwriting activity in the form of a

250-300 word-essay on specific topic submitted via e-mail or a free writing activity which assumes the use of a discussion forum (students write about the topic chosen, post it on the forum, and comment on the peers' posts), regular participation in live discussions or via online chat, and regular class attendance.In monitoring such submissions for authenticity, many educational institutions use programs such as Turnitin, an Internet-based plagiarism detection service, or M-Tutor. The teacher should make sure the students are familiar with the grading system and the distribution of points for each activity.

Finally, the teacher should identify and clearly point out the lesson objectives, that is, determine what students should be capable of the end of the online lesson. In respect to Tennyson's "Lady of Shalott," the students should be expected to understand the cultural references and socio-historical context of the poem, as well as its main themes, key motives, and ideas. Furthermore, the students should be expected to make links between 19th and 21st century art and to think critically about the extent to which art mirrors literature and vice versa.

Another important aspect to consider in regard with the poem selected is the fact that it also invites different readings (i.e. feminist, psychoanalytical, postmodernist, etc.), which should be encouraged depending on the year of studies and focus of the course. Namely, the poem lends itself to analysis within the framework of gender studies, which is a particularly interesting and relevant segment for developing critical thinking, bearing in mind the fact that students like discussing this topic they can easily relate to. Also, the poem calls for psychoanalytical and autobiographical reading, which can also be discussed in the class - or at least mentioned.Finally, in regard with the students' level of education and the year of studies, they may be asked to comment on elements of metafiction, which is directed to the process of fictive composition and the act of undermining literary conventions, thus further exploring the relationship between fiction and reality.

4. Conclusion

With only a few accredited distance learning study programmesin the fields of social sciences and none in the humanities in both Serbia and the Republic of Srpska, it is clear that the concept of distance learning has been insufficiently developed at universities in Serbia and the Republic

of Srpska and that more research needs to be done aimed at creating, developing, and implementing online teaching courses covering the fields of language and literature. By providing a model for an online poetry course, we have endeavoured to take the first step in the extensive process of building a solid basis for a smooth transition from the traditional, face-to-face method of teachingliteraturecomprising and demanding live discussions and close student-teacher interactions, to a more modern approach that takes place in a virtual environment.

The aforementioned model for an online poetry course has been carefully designed to meet the needs of literature courses at both secondary and tertiary level of education, as it combines various types of synchronous and asynchronous learning.Our exploring and presenting of the use of various online activities based on the 19th-century English literature that can be easily modified and upgraded to meet different objectivesshould enhance students' understanding of the genre of poetry, boost their motivation to study poetry, and change their perception of poetry as something too complex and time-consuming to be properly analyzed and discussed in the digital age.The proposed lesson plan with the combination of presented methods and activities is predominantly aimed at developingstudents' critical thinking by focusing on the most effective means of triggering discussion regardless of the type of learning environment (real or virtual). Due to the fact that this paper offers the variety of activities and methods the teachers may choose from and adapt to in order to meet the specific needs of their classes, it can be deduced that most of the activities presented may be successfully applied to online, traditional and blended (hybrid or mixed-mode) courses.

The 21st- century students are digital natives who are prone to use modern technologies at a daily level. Therefore, this research points to some of the advantages of online teaching of literature courses such as triggering students' motivation by referring to the most modern multimedia resources, particularly those designed to meet the needs of literary courses. Also, this type of teaching is more student-centred, as it usually requires more self-independent work done by the student. The students are expected to conduct their own research, which can be more engaging as they may refer to various game-based platforms and the most recent applications that can make their learning process less tense. Moreover, the student-student interaction is enhanced by means of forum discussions and active

participation in online quizzes, where the students can compete with each other or work together in order to achieve the higher score.

However, this type of teaching literature brings in mind possible setbacks that may arise. First of all, we should take into consideration the fact that not all students (and teachers) are supportive of any kind of online teaching whatsoever, therefore, online teaching literature course may be offered as an alternative to traditional - face-to-face - teaching literature to those students who are not able to attend the lectures in person for specific reasons (job, parallel studies, location, etc.), or those who just feel more comfortable with this type of teaching. Also, with this type of teaching, non-verbal teacher-student and student-student communication is narrowed, which may be a very significant setback when it comes to foreign language learning.

Finally, we reiterate the importance ofintroducing more modern approaches towards graduallydeveloping and encouraging the process of critical thinking in an online environment as well as emphasizethe need for innovative, "digitalized" ways of tackling issues of socio-historical and cultural context in realizing successful online literature course creation and implementation. By providing a table with the list of online activities particularly designed to meet the needs of online literature classes and presenting a detailed procedure for their introduction and application supported by a variety of external links and multimedia content, we hope to have made at least a moderate contribution to the significant challengeofcreating and implementingquality online literature teaching at the tertiary level of education.in both Serbia and the Republic of Srpska.As regarding the online poetry courses in Serbia and the Republic of Srpska, the countries where the concept of distance learning has not been sufficiently explored and developed, particularly in the field of humanities, we hope our contribution would serve as a proper reference guideand an efficient alternative to face-to-face teaching to literature and foreign language teachers at English Departments of the Faculty of Philology at Sinergija University in Bijeljina and the Faculty of Law and Business Studies Dr Lazar Vrkatić, as well as to many literature and (foreign) language teachers who want (or need) to(partially or entirely) transfer the content of their lectures to virtual learning environment without neglecting the importance of a social factor in teaching literature.In regard with the aforementioned, this paper invites further research into teaching literature online and opens further questions regarding its advantages and disadvantages.

APPENDIX 1

ONLINE Lesson / Activity Plan Steps

Time	Lesson content / Activity stages	Students (hereinafter: SS) will… (what they will do and how they will interact with each other and the content)	Language focus (what kind of language will the students be using / practicing)	Role of the teacher… (my role, and what I will be paying attention to)	Questions that I will ask the students to deepen their learning
7min	**Warm-up: History vs. legend (King Arthur, Camelot, Lancelot)** Quiz: https://www.funtrivia.com/playquiz/quiz3016502288b78.html Discussion	SS do the quiz SS share their score via online chat/video call SS briefly discuss their answers and try to link the quiz content to the legend of the Lady of Shalott /SS turn on their mics/		- SS' familiarity with the legend - SS' understanding and establishing the links between the legend and Tennyson's poem - SS' awareness of the historical context of the poem	Was King Arthur a historical figure? Do you know the story about King Arthur and the knights of the Round table? Who was Lancelot/Guinevere? What is Camelot? Have you watched any film based on the legend of King Arthur and his knights?

10 min	**Listening to Part I and Part II of LoreenaMcKennitt's version of The Lady of Shalott on You Tube / the version is with lyrics/** https://www.youtube.com/watch?v=80-kp6RDI94 Discussion	-SS listen to Part I and II of LoreenaMcKennitt's song with lyrics - SS discuss and comment /SS turn on their mics and use online chat/		- SS' receptive skills - SS' detecting the rhyme scheme/aaaabcccb/	What is your first impression of the song? How does it make you feel? What kind of feeling pervades the song? What impact does a rhyming pattern have on the tone of the poem?

15min	**SS read aloud Part I** https://www.poetryfoundation.org/poems/45360/the-lady-of-shalott-1842 Vocabulary check via Quizlet https://quizlet.com/ Literary figures detection Discussion **SS read aloud Part II** Vocabulary check Literary devices detection Discussion	-SS read aloud Part I and II of the poem /SS turn on their mics/ - SS check vocabulary - SS detect literary figures -SS discuss and comment / SS turn on their mics and use online chat/	**- Vocabulary:** (**N.)** rye, barley, wold, willows, aspen, sheaves, barges, eddy **(V.)** quiver, whiten, shiver, dusk, imbower, whirl, skim down (to) **(Adj.)** weary, airy, surly, crimson Quizlet https://quizlet.com/ - **Literary devices:** **Personification** the daffodils "tremble in the water chilly" (line 7, art I), the trees "whiten" or "shiver" (line 10, Part I) **Metonymy:** "I'm half sick of shadows" (Part II) **Symbolism:** "Camelot"-the symbol of a fantasy world for the lady, "the island" and "mirror" symbolize isolation	- SS' understanding of the main idea/theme of the poem - SS' understanding of the main events presented in Part I and Part II of the poem - SS' familiarity with the language of the poem (vocabulary check) - SS' detecting literary devices	What do you think is the main theme of the poem? What have you learnt about the Lady of Shalott from Part I and Part II? What is the lady's curse? How does the outside world see the Lady? What does she weave in her web? What do we know about the lady's interior world? How does the theme of isolation appear in the poem? How do the examples of personification underscore the mode of the poem and echo the Lady's feelings of sadness and isolation?

					How does metonymy convey the Lady's emotional reaction and her forlorn existence? How do symbols contribute to the poem's theme?
15min	**SS read Part III silently** https://www.poetryfoundation.org/poems/45360/the-lady-of-shalott-1842 Vocabulary check via Quizlet https://quizlet.com/ Literary devices detection Discussion **SS read Part IV silently** Vocabulary check Literary devices detection Discussion		**- Vocabulary:** **(N.)** bridle, baldric, bugle, armour, helmet, plume, hooves, prow, seer, countenance, mischance, wharf, burgher **(V.)** glitter, blazon, straining, waning, mused (**Adj.)** dazzling, brazen, remote, gemmy, starry, coal-black, dim, dead-pale Quizlet https://quizlet.com/ - **Literary devices:** **Simile:** "The gemmy bridle glitter'd free, /Like to some branch of stars we see/Hung in the golden Galaxy." (Part III). "And down the river's dim expanse/Like some bold seer in a trance" (Part IV). **Enjambment:** "Like to some branch of starts we	- SS' understanding of the scenes described in Part III and Part IV - SS' familiarity with the language of the poem (vocabulary check) - SS detecting literary devices	How is Sir Lancelot described? Support your answer by referring to the text. What is the atmosphere of Part IV? Support your answers by referring to the text. Why does the lady decide to leave the web? How does the poem's mood reinforce the theme? Find the examples of similes that add depth and meaning to the poem. Find the examples of enjambment which add prose-

			see/Hung in the golden Galaxy." **Assonance:** "The willowy hills and fields among" (Part IV)		like quality to the poem.
8min	Discussion, wrap-up	SS discuss and share their impressions of the poem with others via online chat /SS turn on their mics and use online chat/		SS' awareness of the main conflict of the poem (art vs. life) SS' understanding of the artist's dilemma (the artist's need for social exclusion and desire for social involvement) SS' understanding the poem in the context of 19th-century art SS establishing links with the present	What types of conflict (physical, emotional, moral, intellectual) are in Tennyson's poem "The Lady of Shalott"? Can you support your opinion by referring to the text? How are the ideas present in the poem applicable to today's society?
5 min	**HOMEWORK:** **Writing activity** Getting questions/topics from the teacher Providing links for further reading that deepens SS'	SS answer the questions in 250-300-word essays SS submit the essays via a discussion forum SS comment on at least 2 of			What types of conflict (physical, emotional, moral, intellectual) are in Tennyson's poem "The Lady of Shalott"? Can you support your opinion by referring to the text? What is the role of the artist in the Victorian period?

	knowledge and understanding of the poem when placed in broader context **Getting Feedback from the teacher upon its completion**	their classmates essays to get points			In which wayscan art mirror life? How art mirrors literature in the context of Tennyson's poem? What are the temptations, inner conflicts and challenges of the artist of the 21st century? How can mental/spiritual/moral/emotional conflicts of the 19th-century artists be compared and applied to those experienced by the artists of the modern age? In what way do the artists in general manage to properly address and overcome the difficulties they encounter while creating their works of art?
	MATERIALS AND SOURCES NEEDED BEFORE THE CLASS Link to the poem: https://www.poetryfoundation.org/poems/45360/the-lady-of-shalott-1842		**FURTHER READING** Key concepts of theory of mimesis /Plato's Theory of Mimesis and Aristotle's Defense/: https://sites.google.com/site/nmeictpro		

	Link to the literary figures /video/: https://study.com/academy/lesson/literary-devices-definition-examples-quiz.html	ject/home/plato-s-theory-of-mimesis-and-aristotle-s-defence Victorian art (1840-1900) http://www.visual-arts-cork.com/history-of-art/victorian.htm Lady of Shalott in the context of 19th century art: https://youtu.be/ntokfw2OOdQ Victorian Web: A Backward Journey through the "Lady of Shalott": John William Waterhouse (http://www.victorianweb.org/painting/prb/newman12.html#jww) Material in pdf: Erich Auerbach's Mimesis: The Representation of Reality in Western Literature (Fiftieth Anniversary Edition) Film adaptations: *Camelot* https://www.imdb.com/title/tt0061439 *Excalibur*https://www.imdb.com/title/tt0082348/ *King Arthur* https://www.imdb.com/title/tt0349683/ *King Arthur, Legend of the Sword* https://www.imdb.com/title/tt1972591/

REFERENCES

Bean, J. C. (1996). *Engaging ideas: The Professor's Guide to Integrating Writing, Critical Thinking &Active Learning in the Classroom*. San Francisco: Jossey-Bass.

Bobkina, J.&Dominguez Romero, E. (2014). The use of literature and literary texts in the EFL classroom: Between consensus and controversy. *International Journal of Applied Linguistics & English Literature, 3(2)*, 248-260.

Bobkina, J. &Stefanova, S. (2016). Literature and critical literacy pedagogy in the EFL classroom: Towards a model of teaching critical thinking skills. *Studies in Second Language Learning and Teaching, 6 (4)*,677-696.

Brookfield, S.(1987). *Developing critical thinkers: challenging adults to explore alternative ways of thinking and acting*. San Francisco: Jossey-Bass.

Crompton, C. (2017). Teaching about and through computing: Victorian record keeping, data management, and the class edition. In J.Cadwallader& L.W. Mazzeno (Eds.), *Teaching Victorian Literature in the Twenty-First Century: A Guide to Pedagogy* (pp. 211-226). USA: Palgrave MacMillan

Epstein, R. L. (2003). *The Pocket Guide to Critical Thinking.* (2nd ed.) Toronto, Ontario: Wadsworth.

Flaherty, C. (2020). 'As Human as Possible.' *Inside Higher Education* [online]. Retrieved from: https://www.insidehighered.com/news/2020/03/16/suddenly-trying-teach-humanities-courses-online [11/08/2020]

Fleming, P. C. (2017). The Office is One Thing, and Private Life is Another. In J. Cadwallader& L.W. Mazzeno (Eds.), *Teaching Victorian Literature in the Twenty-First Century: A Guide to Pedagogy* (pp. 197-210). USA: Palgrave MacMillan.

Halpern, D. F. (1997). *Critical Thinking across the Curriculum: A Brief Edition of Thought and Knowledge.* Lawrence Erlbaum Associates Publishers.

King, A.(1994). Inquiry as a tool in critical thinking. Changing college classrooms: New teaching and learning strategies for an increasingly complex world. 13–38.

Lazere, D. (1987). Critical thinking in college English studies, ERIC Digest, Retrieved from http://www.eric.ed.gov/ERICWebPortal/contentdelivery/servlet/ERICServlet?accno=ED284275.

Marías, C., Peñalver, E. A., & Lopa, A. P. (2017). Teaching Poetry Through Songs in a Virtual Environment: From Students' Reluctance to Their Acquiescence. In M. L. Carrió-Pastor (Ed.), *Teaching Language and Teaching Literature in Virtual Environments* (pp. 255-276). Singapore: Springer

Nichols, A. (2017). Ecocritical and Environmental Approaches: Teaching Victorian Poets and Novelists in the Age of the Internet. In J. Cadwallader& L.W. Mazzeno (Eds.), *Teaching Victorian Literature in the Twenty-First Century: A Guide to Pedagogy* (pp. 315-328). USA: Palgrave MacMillan

Nikolić, M. (2017). The use of audio and video recordings in English Language teaching, *XVIII International Scientific Conference – Sinergija 2017,* Sinergija University, Bijeljina, Republic of Srpska, 120–124. doi: 10.7251/ZRSNG1708120N

Sivasubramaniam, S. (2006). Promoting the prevalence of literature in the practice of foreign and second language education: issues and insights. T*he Asian EFL Journal Quarterly, 8(4),* 254-273.

Stefanova, S., Bobkina, J., &Sanchez-Verdejo Perez, F. J. (2017). The Effectiveness of Teaching Critical Thinking Skills through Literature in EFL Context: A Case Study in Spain. *International Journal of Applied Linguistics & English Literature* ISSN 2200-3592 (Print), ISSN 2200-3452 (Online), 6 (6), November 2017 doi:10.7575/aiac.ijalel.v.6n.6p.252

Swafford, J. (2017). Virtually London: Literature and Laptops. In J. Cadwallader& L.W. Mazzeno (Eds.), *Teaching Victorian Literature in the Twenty-First Century: A Guide to Pedagogy* (pp. 227-238). USA: Palgrave MacMillan

Tanasijević, M., Vukotić, A. (2014). The challenges of teaching ESP in traditional and virtual classrooms in Serbia at the academic level. In Z. Paunović (Ed.), *English Language and Literature Studies: Embracing Edges*. University of Belgrade: Faculty of Philology, 299-308.

Van, T. T. M. (2009). The relevance of literary analysis to teaching literature in the EFL classroom, *English Teaching Forum, 3,* 2-9.

Vukotić, A., Tanasijević, M. (2012). Forms of communication in online English courses: making the most of new technologies in higher education. In V. Polovina (Ed.), *Applied linguistics*, 13. Novi Sad: Applied Linguistics Association of Serbia, 7-16.

Willingham, D. T. (2007). Critical Thinking. *American Educator*, Summer 2007, 8-18.

Yaqoob, M. (2011). Reader and text: Literary theory and teaching of literature in the twenty first century. *International Conference on Languages, Literature and Linguistics IPEDR, 26,* 511-515.

Škobo, M. &Đerić-Dragičević, B.(2019). Teaching English Literature in the Digital Era. In: M. Stanišić (Ed.), *Sinergija 2019 - XX International Scientific Conference*, 20(5). Bijeljina, Republic of Srpska: Sinergija University, 84-89. doi: 10.7251/ZRSNG1901084S

Škobo, M. (2020). Modern Technologies in Teaching Literature. Paper presented at Sinteza 2020 - International Scientific Conference on Information

Technology and Data Related Research, Belgrade: Singidunum University, 96-92. doi:10.15308/Sinteza-2020-86-92

Đukić Mirzayantz, M. (2017). The attitudes and experiences of foreign language teachers engaged in distance study programs in Serbia. *The Online Journal of Distance Education and e-Learning, 5 (4)*, 36-46.

Đukić Mirzayantz, M. (2019). The effectiveness of learning German on Moodle. *Inovacije u nastavi, XXXII, 2019/3*, 130–150. doi: 10.5937/inovacije1903130D

Milena Škobo
Ana Sentov

PODUČAVANJE POEZIJE ONLAJN: PLAN ČASA

Sažetak

Cilj ovog rada je da ponudi nastavnicimaiprofesorima književnosti na tercijarnom obrazovnom nivou inovativan način podučavanja poezije, a koji podrazumeva podučavanje poezije u virtuelnom okruženju, uz pružanje konkretnih smernica u vezi sa samim načinom organizovanja nastave ovakve vrste. U radu će biti istražene i predložene različite onlajn aktivnosti koje se mogu koristiti kako bi nastavnici dobro organizovali onlajn čas na kome se obrađuje poezija. Ukoliko se pravilno primene, ove aktivnosti mogu da utiču na povećanje motivacije, kako kod nastavnika, tako i kod studenata – nastavnika da predaju, a studenata da čitaju, analiziraju i tumače poeziju. Rad sadrži plan časa i zadatke za analizu jednog poetskog dela na primeru pesme jednog od najpoznatijih I najznačajnijih pesnika viktorijanskog doba u XIX veku u Engleskoj, lorda Alfreda Tenisona, „Gospa od Šalota" (1842).

Ključne reči: učenje na daljinu, nastava na daljinu, Engleska književnost 19. veka, onlajn čas poezije, onlajn alati, „Gospa od Šalota".

Greta Goetz*
Faculty of Philology
University of Belgrade
Ana S. Jovanović
Faculty of Philology
University of Belgrade

https://doi.org/10.18485/analiff.2020.32.2.22
004.738.5:378
Originalni naučni rad
Primljen: 12.05.2020
Prihvaćen: 11.08.2020

BUILDING ENVIRONING CONDITIONS FOR SYMMATHESY IN A NETWORKED PROJECT

This paper aims to identify some of the "environing conditions" (Dewey, 1902, also cf. 1938) discovered to enable teachers and students from a predominantly teacher-centered, non-digital learning environment to be "willing" (Wood, 1998[1986]: 175) to learn from the new experience of a networked seminar. This is to say, willing to view learning as an exercise in symmathesy (Bateson, 2015): in a "learning together" that encompasses the situation, person, tools, goals, and epistemologies and restores healthy "rigor" (Schön, 1985) to technical rationality by making it situationally dialogic and actionable in the face of complexity and uncertainty. Emphasis here is on coming to networked learning for the first time: a timely issue as it continues to be observed that the potential and experience of networked learning remains limited to a minority of courses across the globe. Although key literature in the field has established an epistemology of practice relevant in even diverse institutional contexts, existing literature lacks the "outing" of some of the difficulties faced by teachers and students. Therefore, through reflective qualitative inquiry, we engage in critical evaluation of our dialogic praxis, roles, and paradigms of growth that frames the initial problem of facing indeterminacy as an opportunity for mutual learning that embraces "real life" complexity as it moves towards strengths and away from weaknesses. This paper is thus not only relevant to "transitional" classrooms but can be further seen to be of benefit in an increasingly automatized, complex, uncertain digital landscape.

Keywords Networked learning, Qualitative research, Epistemic fluency, Dialogic inquiry, Relational teaching, Reflective Practice, Digital Learning, Higher Education.

* gretzuni@fil.bg.ac.rs

INTRODUCTION

Even teachers with decades of experience can find it uncomfortable to try new things – though the unpredictable nature of the work-world suggests that such discomfort is an unaffordable luxury. It is further unjustifiable if we can agree together with thinkers like Vygotsky (1987) that learning is an ongoing process, and if we are committed to the value of the inquisitive approach. Of course, there is something to be said for the discomfort where new situations may require a "holding environment" (Heiftez and Laurie, 2001[1997]) as teachers refine their teaching of new material, tools, and methods. But it is precisely this type of experience that offers the potential to teachers to develop a type of "Socratic skill" to make of any dialogue a teachable moment – and also like Socrates to reveal how the thinking is done, even where it reveals weaknesses. This can be illustrated by Nora Bateson's concept of symmathesy, or "learning together", which posits that due to the interconnected relationship of the living and complex world, all of the 'vitae' (organic parts of the whole) that comprise it are always learning together, forming and informing each other – towards pathology or towards health. To honor the "complexity inherent in living processes requires that we employ more rigor, not less" and "take into account the larger consequences of our 'actions' […] to better understand the many facets of our interactions" (Bateson, 2015; also cf. Bateson, 2016). In terms of epistemic fluency, knowledge is viewed as something that can be developed, interrelated, and made actionable through reflection – which is to say that such "epistemic fluency" is more than knowing something about one field. It is also knowing what to do with knowledge and ultimately teaches us to conceive of ourselves as actively creative and consci(enci)ous contributors to and assemblers of knowledge contexts (Markauskaite and Goodyear, 2017). To see ourselves in this vital way safeguards against the reductionism and dulling of our human potential suggested by certain technological interfaces today (Norman, 2011) as well as reductionist and mechanistic thinking (Bateson, 2015).

By engaging in a qualitative inquiry that focuses on a case study of a networked seminar, we seek to critically reflect on our attempt to heal the discomfort of leading a networked course for the first time in an otherwise teacher-centered environment which hides the process of learning and

presents it only as a final destination. In doing this, we use critical pedagogy as a tool for creating a deep understanding of the educational processes and relational conditions of empowerment. We also seek out the transformative potential of research where it promotes emancipatory consciousness (Kinchloe et al., 2018: 421). Behind our work lies our intention to cultivate empathetic responses, interdependence, and care about relationships, and move away from shadows and towards strengths (Vivian and Hormann, 2013; cf. also Anderson et al. 2020). Through entertaining the larger social and technical views and expectations of education, we seek to experience with our students the *ultimate* "iterative" *meaning* of knowledge. What gives us pause for thought is how, in the initial stages when shifting to a design environment that focuses on epistemic fluency or symmathesy, it is so hard to believe we are making progress.

BACKGROUND

The newness that has characterized the last decade has involved the ubiquity of digital communication. Digital technology permeates even classrooms where it is banned by affecting what happens before and after class and engagement during class (Fawns, 2019: 133, 142). This cannot be understated even where it cannot be claimed that its ubiquity has changed students' demands of the classroom (Jones, 2012: 37). Despite the prevalence of technology outside of the classroom, the percentage of courses making use of digital learning remains low (Hodgson and McConnell, 2019; Online Learning Consortium, 2017). This is troubling because a digital divide is emerging, separating those who are digitally literate from those who are not. It also has the potential to lead to classes of people who are mere users and not co-creators of technology (cf. Norman, 2011), meaning that there are cultural and epistemic implications to this divide. When changes are effected through technoscientific and neoliberal advances, those countries or people who have gone through all phases of the transformations themselves are in better positions to critique them than those who have not. Some cultural milieus end up in positions of forced adoption, stripped of the experience of having time to develop mechanisms for critique (Ricoeur, 1991: 190-191).

It is conceded that, like Aristotle's "exoteric" lectures (Ross, 1952: 5-6) and Deweyean pragmatism, engagement with change and

dialogic engagement outside the walls of an educational institution can be understood as an "additional", fundamental element of education supplementing historical expertise. But while such an apologia may be warranted in a teacher-centered setting, it must be acknowledged that the gap between institutions that do not recognize the decades' old need to develop critical, reflective rationality and artistic "rigor" (Schön, 1985) where it teaches an epistemology of practice in indeterminate zones will produce students unprepared for the present day. Most institutions of higher education strive to change and improve but may face a number of barriers in the process, some of them related to the need to "include changes in mindsets that can lead to action" (Kezar and Holcombe, 2019: 3). Yet, these changes are essential because individuals who are not autonomous and lack relational skills will not be in positions to make creative contributions to the larger social whole. The promise of "cognitive democracy" is that such contributions are possible. Edgar Morin explains how potentially antagonistic mutual relations, interactions, and implications at once nourish cognitive democracy while democracy in turn regulates them. But, he continues, such democracy is threatened by the technoscientific, where it is reductionist (2008[2004]). Digital literacy can thus be understood as involving a "calibration" (Bateson, 2015) of sensitive actionability in the face of neoliberal technoscientific complexity and uncertainty. Such calibration will not be possible for the digitally illiterate.

From Constructivist to Networked (Digital) Design

It is emphasized that professional competence requires exposure to different knowledge building practices, or "epistemic fluency" (Markauskaite and Goodyear, 2017), which can be understood as the ultimate skill set and tools that a course in networked learning seeks to promote: the ability to interact constructively with the ever more complex world. It is in this respect that networked learning can be seen to address the digital or "postdigital" landscape – the latter being the term of choice among some to "encourage a more critical stance towards understanding technology in education" (Fawns, 2019: 142). While there are many terms used to address the use of technology in the classroom (e-learning, digital teaching, technology enhanced learning, to list a few), the term used in this paper is "networked learning" to address the "augmentative" (Engelbart, 2002) or "complementary" (Krakauer, 2016) potential of

digital communication. The term draws attention to the goals underlying the field of networked learning, such as critical pedagogy (cf. Freire, 1970; Giroux, 1992) and democratic and experiential learning (cf. Dewey, 1916; Kolb et al., 1974), as underlined in Hodgson and McConnell (2019: 44). The tradition of this *critical* approach allows for both the use and criticism of new digital technologies (in other words, allows for digital literacy), and further provides alternate approaches to the endeavor to make "good" and symmathesic sense of the contemporary world as suggested in the introduction (cf. Gardner in Goetz pending).

While technology offers new opportunities for learning in terms of information availability and exchange, the potential for greater democratic access, epistemic revelations, and so forth, "[g]rafting on technological advances does nothing to mitigate [the] need for maturity in formal learning environments" (Beaty et al., 2010: 590). In the words of a more recent work: "What was stressed in this early work and definitions of networked learning was not how technology could change or enhance learning but the way new connections that technology was materially offering to staff and learners alike could assist and extend important pedagogical thinking and ideas" (Hodgson and McConnell, 2019: 45). We will consider this in terms of Bateson's word "symmathesy" to stress the interdependence of the features of the networked learning environment. The word is further suggestive in this context as we take her point that in the fields that have sought to learn how we learn that emerged from cybernetics, the vocabulary that frames our understanding is too mechanical and can pretend to a mastery that is unrealistic. Through symmathesy, we are also reminded of the organic nature of life, replete with its stages and own models of growth. This model can embolden those who dare to begin the unexpected – which can be challenging even where this 'unexpected' is mitigated through design.

Joint Inquiry through (cycles of) reflective dialogue

Dialogue is a central aspect to networked learning (Beaty et al., 2002; Hodgson and McConnell, 2018) as it is the means through which the reflective relational knowledge-building and assembling takes place (cf. Lave and Wenger, 1991). Socrates models an approach to discursive techniques of critical thinking, which can be described as "joint inquiry with me" (Plato, 1967a: 84c). Plato contrasts this with the approach of

the sophists who, like Protagoras, treated knowledge as something that could be downloaded (Plato 1967b: 312). In the context of relational and symmathesic learning that sees learning as so much more than (though definitely comprised of) 'vitae' (Bateson, 2015) of knowledge, these sophists appear less as teachers than those who serve a cautionary tale about 'teaching'. The antidote to that "is to stop viewing knowledge as a thing – an item that can be possessed, contained, bartered, or sold and instead to view it as a process" (Lissack, 2000: 87). The question remains how to give potential learners the assistance they need to find "out the truth of the matter: for now [they] will push on in the search gladly" (Plato, 1967a: 84b). This is why the course in question sought to model active research/learning cycles: to ensure that guided questioning was integral to the course.

In the dynamism of networked learning environments, individual and collaborative dialogic reflection cycles interspersing periods of action are a valuable means by which to evaluate the quality of the learning, adjust for changes if necessary, and instill effective practice for reflection in students' lifelong learning (Sorensen, 2010). These involve higher order cognitive processes through which we analyze and make sense of past or ongoing experiences, which then influence our future choices and actions (Reynolds, 2011: 5). But this is also an affective process, because our cognition is always supported or hindered by our emotions, fears, motivations (e.g., Damasio, 1994). Understanding all these factors and the ways in which they are intertwined and rooted in different contexts and situations is genuinely empowering because it has an emancipatory potential. For example, by bringing our whole selves to a situation and consciously engaging with it through reflective situational dialogue (Schön, 1985) we have an opportunity (whether it is taken or not) to see the consequences of our "learned" pathologies (cf. Bateson, 2015). Joint holistic empowerment would seek to free us from these and cultivate our strengths in all respects, and not spare criticism even of the teacher's role. For it may have its own pathologies, though we recognize its good intent.

Drawing on actor network theory and psychological dynamics, Perriton and Reynolds suggest substituting the "pedagogical self", which tends to define and prescribe, with collaborative pedagogies based on *inquisitiveness*: in this way, teachers can become more inquisitive and less value laden (2014: 124). But some students may wish for such "pedagogical

selves" and "hope for or expect that teachers will *fill* their knowledge gap by presenting a digested version of the literature" (Levinsen and Nielsen, 2012: 240). Instead of providing this "digested knowledge", teachers may respond to their students' needs by providing care and support (Noddings, 2012) and assisting them, in this way, to become self-initiated and creative individuals. This can be particularly true of students used to taking the more passive role in learning that is characteristic of teacher-centered educational models.

Reflection cycles, as a feature of this collaborative approach, may assist learners in creating metadata which "makes it possible not only to navigate through data, but also to link them and thus to trace within information the circuits that transform this information into knowledge" (Stiegler, 2011: 33). This moment-to-moment theorizing, data collecting, and inquiry that emerges in the midst of holistic, genuine interactions is at the core of knowledge created outside circles that claim to know the answers (Lewin, 1946: 42).

The mentor as architect

While the constructivist shift – today referred to as relational education, where education places learners in contexts designed to make actionable the relations between themselves, others, resources, tasks, situation – describes the facilitator more as an "architect" vs. content-provider, fellow learner vs. dominator of the teaching (Goodyear, 2001: 140-142, 46; also cf. DiSalvo et al., 2017), this does not preclude the teacher's pedagogical, managerial, and social role (Collins and Berge, 1996). Dewey himself warned that the learner's "experience" is not to eclipse "guidance and control" (1902: 10, 11). Teaching thus becomes a problem of maieutics, according to which the teacher adopts the role of mid-wife involved in a dialogic process. As such, the teacher must be more than academically competent and be able to interpret students' ZPD and anticipate their needs (Goodyear, 2001: 263): acting at once as process supervisor, social mediator, and expert "depending on the phases of the project work and the situational mood among students" (Nielsen and Danielsen, 2012: 266). Wood calls this "contingent teaching" noting that "it is difficult to teach […] contingently all the time" (1998: 164).

If a practically oriented task is set in a networked-learning environment, additional challenges can arise. Just like in the Socratic

dialogues, each new course – despite having the same environing conditions – will have its own, unique dynamics as well as unique needs in terms of what is required of its teachers or facilitators. This resonates with Bateson's concept of symmathesy, which she describes as "contextual mutual learning through interaction" (2015). Because the learning is taking place on so many levels in the networked environment, networked learning requires additional expertise on the part of teachers (cf. Beaty et al., 2010: 590). In this respect, the teachers may be considered as "animators" whose role is to encourage communication, the integration of multiple views, and "the reification of network activity into products of one kind or another" (Jones and Esnault, 2004). The role of the mentor, or animator, is thus to build autonomy: keeping options open and merely facilitating the process. Like in the story of Goldilocks and the three bears, the animator's role is to be 'just right', guiding the learner from where they are to where they want to be (Knowles, 1984).

There is no doubt that active engagement in the collaborative construction of knowledge is a core quality and a necessary prerequisite for the development of epistemic fluency, which is, after all, learning how to learn how to do things with other people in diverse contexts. However, the question could be raised as to whether all students see their active participation as their responsibility. It follows that networked learning also requires additional expertise on the part of participants, whose awareness of the responsibility, privilege, and value of such learning opportunities must somehow be cultivated both through practical exercise and dialogue.

METHODOLOGY

Our research aligns with the postulates of qualitative inquiry where it is understood as interpretative, participatory, critical practice, "an interactive process shaped by one's personal history, biography, gender, social class, race, and ethnicity and those of the people in the setting" (Denzin and Lincoln, 2018: 45). The concept of *conscientizacao* used by Freire (1970) is central to this inquisitive approach, which penetrates beyond how the educational context *appears*. This is to say that a course is never just good or bad, successful or a failure: there are myriads of factors that determine the outcomes of the educational decisions of each of the participants in the learning/teaching process. Understanding these factors – through

participatory research conducted by both teachers and students – is what enables participants to grow, "but also provides space for inherent change of course and maturation during the research process itself" (Filipović, 2015: 13). It could be said, then, that the main goal of this inquiry is to illuminate "constructed meanings (understandings) within a specific social context, from multiple points of view (Greene, 2000), with the goal of reaching better understandings of shared experiences" (Levy, 2004: 49). In other words, where the objective is to reach better understandings of shared experiences, the framework of the seminar – in which knowledge is posited to arise "through a process of active construction" (Mascolo and Fischer, 2005: 49) – is at once the subject and the objective.

The specific strategies used in this inquiry are thus to be seen as an extension of the dialogic learning approaches: by externalizing knowledge through different methods of analysis and reflection, the participants reach a new level of awareness that is at the core of critical thinking and metacognitive knowledge (Jovanović, 2016: 40; cf. Paavola, Lipponen and Hakkarainen, 2004). Such focused metacognitive reflection supports the academic maturation of the participants – students and teachers alike – and offers a deeper understanding of the dynamics of the educational phenomenon. This was our experience through the qualitative inquiry of the bilateral networked seminar, presented in the sections that follow. First, we give a brief overview of the networked course in question. Next, we introduce autoethnographic methodology in order "to explore the double-bind of its particular awareness and engagement with the Other" (Spry, 2018: 1094). Finally, we introduce students' voices through the data obtained through reflective interviews as yet another tool for the co-construction of knowledge.

The Networked Seminar

The focus of this paper is a case study of a unique, bilateral, networked pilot seminar, consisting of graduate students at the University of Belgrade collaborating with undergraduates at a United States public university under the umbrella of the Trans-Atlantic Pacific Project (TAPP) (cf. Mousten et al., 2018). The task of this networked collaboration was the elaboration of a grant proposal as a response to an actual call envisaged to better the lives of a target group. The design of the learning environment thus comprised very diverse groups of participants: 36 undergraduates

from the US and 12 PhD students from the capital city in Serbia as well as their teachers. Two students from Belgrade were teamed up with five or six students from the US and their activities were monitored by teachers on both sides of the ocean. The design was an elaboration of the collaborative configuration characteristic of networked learning: "between one learner and other learners; between learners and tutors; between a learning community and its learning resources" (Goodyear et al., 2005: 473). The project-based course, conducted in the fall semester of 2017, was listed as an Independent Research Study seminar in Belgrade, aiming to elicit self-direction and epistemic fluency. To this end, the Serbian instructors sought to evaluate their role as facilitators: attempting to "foster and promote" (Jackson, 2004) the shared activity of the networked environment, providing mostly higher-order guidance, encouraging an awareness of how knowledge is created and disseminated in a networked environment. This guidance focused mostly on dialogic methods of inquiry and cogent expository techniques and prompts related to higher-order skills (e.g. Wells, 1999) that we mainly introduced during periodic meetings. Additionally, the students were asked to write short reflection papers addressing the features and progress of their networked communication. More specific methodological issues were not imposed but emerged as student needs arose, and were brought to full articulation through the interviews held with six of the students after the course was completed.

Autoethnographic Accounts

We consider autoethnography to be a facet of co-creation, critical reflexivity, and shared responsibility for learning as it involves the critical engagement of the teacher(s) with or among themselves with the aim to promote a more holistic experience of co-creation. Acknowledging our own "visibility" (Bruni, 2002: 24) in the design reflected on in this paper is an attempt to make ourselves intelligible to ourselves and to others (Butler, 2005: 21). We took a partial collaborative approach to this autoethnography (Reed-Danahay, 1997) as there was more than one of us and we considered such an approach to align with the general direction of the principles of symmathesy. Furthermore, by including this layer of research here, we hope to produce a more Geertzian "thick" description of our networked learning experience as we also wish to highlight some of the particulars of our specific culture.

A practice in rigor: bracing for the unknown

While I expressed clearly that I could not recommend myself to co-teach a networked course as I had never taught one before, I was very excited by the opportunity even though I had not previously known any of my co-teachers – and was honored to be included as a 'local' but also a native English speaker (raised in Asia, educated in the US and Europe). Digital literacy is already a component in my own courses, though I also work on maintaining the slow humanistic work of the philological tradition.

In this course I mainly focused on the reflective and relational aspects of epistemic fluency, providing question-asking scripts and having students model for each other the progress of their work or articulate the obstacles that they were facing. Parallel to that, I was also articulating my own experience of class in emails to my co-teachers. This has been covered elsewhere in a pending coauthored paper, but here I would like to acknowledge how often my colleagues and I talked about scaffolding, specifically, whether we were giving enough of it.

I can describe this problem in terms of a platitude of higher order learning: if it is not possible to master the "meta" then one can drop back down to the component elements and practice each of them in isolation, which is to say, adopt a Vygotskian approach to ZPD where it contains constraints and affordances. But how often to do this stymied us.

This type of project is not "first order perspective learning" which positions the teacher as the main designer, leading the learning as the main source of knowledge while denying the student an intrinsic capacity for learning. In the second order perspective, the teacher is still the main creator of environmental conditions but the teaching is facilitation of student learning-by-doing. In the third order perspective, teaching is co-configuration: learning by consci(enci)ous inhabiting (Markauskaite and Goodyear, 2017). In the case of the networked course in question, I taught it as if it was third order, when really it was between third and second.

What this means practically is that in addition to having designed an authentic inquiry environment with prompts and scripts, guiding students' own mutual exchange to illustrate best practice (as one team was effectively modeling epistemic agency), discussing evidence for or against certain decisions about practice and the task at hand, I should have made the characteristic moves of the game explicit and illustrated the method during key cycles of our design. This would help prompt thinking through

a situation or a decision "as" an expert. I could have further provided external representations of some of the steps involved, like by providing graphs. That was how one of our student groups resolved their own uncertainties: replacing the literature they had explaining their task with a graph they found online illustrating the task's major steps.

I only came to this realization after the fact; during the process, while I knew students wanted more, I thought that they were capable of learning how to learn how to find what they needed. Some groups, as indicated above, did do this – but did not necessarily understand their "moves" as successful.

What I think confused things for me is that at the second and third order perspective of learning, *intuition* is what relates the different ways of knowing and knowledge to the situation and people, so can be hard to talk about. What we are looking for as teachers is whether the intuition has been activated correctly: correctly coordinating an understanding of the nature and sources of knowledge and epistemological activities, models, and stances (like belief and doubt) (cf. Markauskaite and Goodyear, 2017: 531). The epistemology of practice that calls on knowledge to relate people and resources in an uncertain situation lies somewhat beyond technical rationality (Schön, 1985: 26; Dewey, 1916: 27) and cannot be taught (cf. Aristotelian *phronesis*). So while the rules or moves of the game are integral to this intuition (Markauskaite and Goodyear, 2017: 396), there comes a moment when we need to be given an experience, in practice, to see whether we possess the necessary intuitions to assemble and use relevant knowledge. Epistemic agency is tricky. So I would describe our competence as teachers as being our commitment to the design of a genuine inquisitive environment. The emphasis on the genuine (cf. Lewin, 1946) is important in that it allowed us, together with our students, to find ourselves in a space of uncertainty, which led to the productive sometimes uncomfortable knowledge of this paper.

The question of expertise is raised here in the same way that it is modeled in Plato: when Socrates' interlocutors are given the last word. But Socrates retains his expertise in prompting us to think. He keeps open authentic inquisitive spaces, even where he 'fails'. This 'reality' is supported by a foundational work in networked learning that provides a methodology even for cases where students have more of one kind of knowledge than their teacher (Goodyear, 2001). I think there is value

in walking through this thinking as this is where much doubt lies and acknowledging it defends for our students an experience that some of them can be too afraid to have if it momentarily appears too overwhelming. That can be contagious and something to guard against in early days. Also, this approach runs counter to the implication of the systems theory to have emerged out of cybernetics that we can learn how we learn perfectly and we are to eliminate anything that resembles error or imperfection (one strain of cybernetics indeed seeks to replace the human). And this is where I value Bateson's symmathesy for it does not presume to reach full control, nor does it strive to – but it does insist on a challenging *rigor*. This is the same word used by Schön.

How effective is teaching epistemic fluency if it does not teach coping mechanisms for when we are met by complexity or shortcomings? After all, we are teaching students to deal with the real, complex world as it is. Bateson asks whether the *myriad* interactions within and between the living systems of this complex world must necessarily be a hindrance: might this "rigor" instead be "the next frontier of inquiry?" Venturing into such "indeterminate zones" requires a leap of faith, by which I mean a belief in the meaning of creation even when it does not look like it is getting anywhere. Rigor pushes through this uncertainty – but rigor is afforded through the *opportunity* to demonstrate it. Design can be this opportunity, and yes, that is what I was saying to our situation. "You can be our opportunity, come on now." Even after the fact – relating that situation to new ones.

A leap of faith

In August 2017, I received an invitation to take part in a networked course that would involve students from two institutions of higher education: the University of Belgrade, where I had been accepted as an associate professor only a year before, and a public university in the US. The invitation came through an e-mail from a professor from the University of Belgrade, a person I consider my academic mother due to her continuous guidance, presence, and support in my professional growth. Moreover, she was the one who strongly encouraged me to complete my master's and doctoral studies at a public university in the United States, an experience that critically marks my professional identity as hybrid. Hence, an invitation coming from her – with its tacit promise of challenge,

innovation, and growth – was the deciding factor in my positive response. I did have concerns about participating: on the one hand, I was worried about the amount of time I would be able to dedicate to this project due to a number of other responsibilities I needed to juggle as a new and relatively young faculty member. On the other, I was even more apprehensive of the fact that this would be my first networked learning project. Although I have a background in sociocultural theory, holistic learning, and critical pedagogy, my experience with networked learning was only tangential and, consequently, insufficient. Naturally, I was worried about this weakness and the fact that I might not be able to live up to the challenge of the networked project, a feeling that was compounded by my awareness that it involved an international collaboration. Thus, any of my inadequacies would not be confined to the limits of our local educational context; rather, I would be exposed in front of an international community. I made a conscious effort to rationalize these concerns and to remind myself that there is no learning without stepping out of the comfort zone; there is no learning without dedication, exposure, and critical self-evaluation. The fact that I didn't question for even a moment whether I possessed the necessary qualifications for this project, now, in retrospect, tells me a lot about my lack of awareness of the complexity of networked learning, but is even more revealing of my (uncritical) confidence in my mentor's authority. I was completely assured by her judgment of my capacity to learn along the way. Additionally, I knew that I wouldn't be alone in this process because this would be a teaching endeavor shared among three teachers. I expected – rightly, as it turned out – that any difficulties that might arise could be solved by the collaborative effort of all of the teachers who together would be able to provide mutual guidance and support. It was far from comfortable, but I was able to make this leap of faith.

Considering the fact that the students on this side of the ocean were already at the doctoral level, I assumed that at this advanced stage of their education they would be quite autonomous in their engagement with the task: the design of a project proposal through networked collaboration. This was further supported through communication with my mentor and the idea of heterarchic principles of distributed responsibility (Stark, 2001) which posit that knowledge is created through full participation in communities of practice that foster relationships of good-will, trust, and shared responsibility. On the other hand, I was very much aware of

the educational model still dominant in the local context, predominantly teacher-centered and, consequently, marked by a traditional student/teacher role division (cf. Jovanović, 2016): the teacher's task is to provide instruction and the student's is to follow and acquire. However, the design of our networked project was all to the contrary. The set-up was highly student-centered with a task that clearly required students' direct engagement and collaboration in a networked setting. Consequently, we envisaged that one of the main outcomes, in addition to specific project proposals, would be related to students' enhanced sense of autonomy and epistemic fluency. Naturally, for this to be possible, it was crucial that the students be willing to take a leap of faith, to believe – as I believed my mentor – that they would be able to complete such a demanding task and to actually grow in the midst of their feelings of discomfort and insecurity.

My main preoccupation throughout the course was to create just enough scaffolding for the students so that they would feel empowered but, at the same time, free to pursue their own goals. Nevertheless, our students' occasional comments, sprinkled shyly through correspondence and seminar meetings, kept me alert of our students' wish for more explicit instruction. A few times I even sensed a sort of resentment on their part, probably coming from their impression that we were not providing them sufficient instruction and supervision. While they wanted precise guidelines, we were asking them to establish their own goals and to arrive at the best way to reach them. Not only was this an uncomfortable position for our students, but for me as well since I have a strong need to respond to other peoples' needs – a personal trait that could be a sign of empathy or insecurity, one can only surmise… It was thus my main goal to compensate for these mutual feelings of discomfort by giving ample feedback and encouragement, by reflecting together, through dialogue, on the critical features of the task – both positive and negative – and by making explicit the students' protagonism in the learning process. This implied looking for interfaces (cf. Bateson, 2015), identifying our boundaries as the place of symmathesy, acknowledging our shared responsibility for the learning process. For me, this meant remembering Noddings's explanation of the word "response-ability": being able to respond (Murphy, 2013); getting to know my students and being able to identify how much autonomy each of them was capable of adopting. For students, this mainly implied acknowledging the unique strengths and weaknesses that help them in

– or keep them from – 'taking over' their responsibility for the learning process and successful learning outcomes. It was unsettling to me that, while most students were completing subtasks more than adequately, their feelings of self-doubt were palpable; moreover, their success was more than once attributed to a lucky coincidence (good team, good timing, good communication, and such). For this reason, I needed to emphasize the positive aspects of the students' engagement and try to control their level of frustration by converting the perception of success into a sense of accomplishment. I needed them to see that their success was not the result of chance, but the consequence of their conscious, well-managed dedication to the collaborative project. In a predominantly teacher-centered educational system like ours, where success is frequently related to obtaining a high grade for a specific task set by the professor, one that usually implies the straightforward, uncritical acquisition of knowledge, it is not an easy task to accept that a person may actually be the demiurge of their own learning. Hence, the collaborative project-based seminar turned into an exercise in self-confidence: accepting responsibility and acknowledging personal strengths and capacities for relational learning with other people, places, things, and technologies.

Reflective Interviews

The aim of the reflective interview conducted at the end of the learning/teaching cycle was to co-reflect with students on their understanding and interpretation of key aspects of the networked course (Klein, 2002; Sorensen, 2010: 571; Markauskaite and Goodyear, 2017: 593). Like the qualitative research interview, the reflective interview was a "construction site for knowledge" (Kvale, 2007) that supported the ethos of the course, following the Socratic directive of "joint inquiry". We used in-depth interviews that were largely unstructured although a set of themes with tentative questions were formulated in advance. These revolved around several topics of interest: students' expectations and motivations for choosing the course, their perception of the different aspects of the learning process (e.g., tasks, group collaboration, student and teacher roles, the cross-cultural and digital network), and their understanding of the symmathesic interrelation of these aspects. Half of the students from the University of Belgrade who took part in the seminar agreed to be interviewed. After obtaining their consent, interviews were conducted

by two teachers, the authors of this paper, primarily in English but in Serbian where clarification was needed, and were audio-recorded while some additional notes were made; we transcribed complete interviews for further analysis. In order to find and interpret themes that cut across cases, we used a variable-oriented strategy as proposed by Huberman and Miles (1998). In the following sections, we present the data from the reflective interviews that elucidate some of the key concepts addressed in the previous sections of the paper.

The novelty of the networked approach: finding strength in (real life) uncertainty

Our participants expressed that their interest in the course was sparked by its novelty. It was "the American approach (TK, initials), "a more practical approach to doctoral studies at this faculty; we mostly deal with theory, literature and language, but not as much with practical or corporate application of the language that we study" (SA). Key words reiterated in all of the interviews are: applicable, practical, real, life-like – all of which, incidentally, are applicable to the notion of apprenticeship, a focus of Jean Lave and Étienne Wenger's seminal work on learning as active participation in the practices of social communities. Such learning does not precede doing, nor is it a condition for doing; instead, it happens while being involved in the task. One participant recognized how the practical experience of real life is slower, and involves a learning curve:

> [to] do and learn instead of just reading and then applying that, [involves] trial and error […] it is possibly a bit slower, painstaking at times because you do have to invest a lot of time because you have to produce something, but I think it's more effective because then you remember more about your past errors and about how your work has evolved in that practical sense (SA)

As the main course objective was to write a grant proposal, it stands to follow that the course could be viewed primarily as an exercise in the application of practical skills (and skills, by that token, that were not new to the students, who have had experience in creative, professional, and academic writing). However, the lack of the more traditional lecture format, where knowledge is delivered by a teacher, underlined the fact that knowledge was not going to be "handed over" in this course, but needed

to be created through a series of steps. What was new to this approach was therefore not the nature of the task – to compose a written product, as demanding as that may be – but the process of having to accomplish this in a networked environment, requiring students to relate themselves to others, sources of knowledge, digital tools, and the situation. In fact, most of our participants had little if any experience in basic teamwork and saw this project as an opportunity to take part in the process of collaborative learning: "so working with people that we have never seen or heard before, and many people, not just like two, two by two, but there were quite more people than we expected" (JS).

Finding themselves faced with new people in what was an entirely unfamiliar situation naturally introduced a sense of insecurity among our students. This was compounded by their uncertainty over what their roles and tasks should be. Thus, even where our respondents recognized a need for leadership, and saw themselves in the leadership role because of their age and study level, they did not necessarily know what to do with this new-found responsibility as they had rarely been called upon to exercise relational skills:

> I have a feeling that there is a great difference between pre-graduate studies and PhD studies, it's in the expectations of students; so, you know, till one moment you're used to 'this must be done; I chewed it up for you and do it like that', very instructive, very precise, very narrow and limited in a way; and here you have the liberty to much greater extent and you don't know what to do with it (TK)

It appeared difficult for students to become pro-active in the learning process since, prior to this point, they had largely been taught to follow the teacher's lead; to act as instructed, when instructed. Without putting it in so many words, they recognized the limitation in coming to a networked project from a teacher-centered background:

> even at the PhD level we still have classes where teachers, like, apart from giving you the literature, they still go through that literature and explain everything to you, and then it's up to you to read, to, you know, go deep into that and again ask questions (EP)

Therefore, a teacher-centered background can be seen as an impediment to self-direction and symmathesy. In fact, respondents pointed

to the mismatch between the teacher-centered educational model that had formed them and the networked, project-based approach. At the same time, they were aware of how the success of the new environment depended on their contribution to it and the degree to which they were able to mitigate the "unknowns" of the networked environment through good communication and learner autonomy. According to one of the participants, the networked, interactive aspect of the course provided the overarching structure of the learning environment:

> we were expected to make a project, seven people, five people from a different continent and two other people from this continent, two people from Europe and five people from the US, and it needed to look cohesive, of course; so, we all needed to learn something; it is only, it can only be done through controlling and having an insight on, into other people's work at all times (JZ)

This participant's "relational awareness" also included awareness of the symmathesic role of digital technology:

> Google Docs was very beneficial for everyone; we chose to do it so that everyone had a task, each member had a task, and then when it was all finished, everyone could comment, of course (JZ)

All participants acknowledged shared responsibility for the outcome of the collaboration and adopted various techniques for managing the interactions that went into the co-creation of knowledge. To give one illustration, a successful strategy for creating cohesive text, which was used by some of our participants, was to edit and evaluate each of the contributions made by other team members: "the editing was excellent; so, first of all, [JS] and I edited each other's work and then we sent our work to our colleagues, and then they sent it back, so we always got that feedback from them" (TS). Such networked feedback is valuable in terms of its role in the collaborative activity but it is also important to developing the relational skills that mark the beginnings of assembling and inhabiting democratic epistemic environments. They are not only performing a task, but articulating it with an eye to best practices.

Becoming self-directed

Individuals who excel on the battlefield between the teacher-centered positivist and student-centered constructivist academic approaches are

able to take on a leadership role, understanding the responsibility of their agency in the learning process. However, not all students are sure whether this should be their task, as we can observe in the following comment by TS. Here, in describing her perception of students' roles in a networked course, she begins to speak on behalf of all of the students from the teacher-centered background, referring to herself together with them in the third person:

> it wasn't clear enough … that they were supposed to fully monitor the language use, that they should be involved in language monitoring and writing proposal and organization, you know, a mismatch, a mixture of everything; but if you ask the girl from organizational sciences [another student], they understood the task totally this way, they understood that they should just monitor the entire process, control it in a way and just [act as managers] (TS)

Most students need some guidance (cf. Nielsen and Danielsen, 2012) and individuals that lack autonomy are not able to engage effectively with the networked environment, but a positive effect of a collaborative digital networked environment is that it necessarily promotes awareness of this lack of agency. One individual who felt she lacked agency argues on *initial* reflection that this was due to a want of tailored feedback and modeling:

> maybe feedback is the toughest part, because, you know, you can explain [to] someone theoretically as much as you want, until that person starts writing it actually and, you know, the point when you see something written on the paper, that's when you see whether you explained it well or not; it's like when I do it with my students for writing essays, I can tell them ten times that they need something general, but the point when I say 'okay, guys, we have this topic, right? you talked about, whatever, […] I want to show you how out of what you have, like, not giving you my own idea, but out of your idea, how to shape your idea and then, like, okay, now I'm giving you to play with that, and then, get to know what is actually your task (JZ)

And yet, when prompted to reflect *further*, this same participant recognizes that a greater learning experience can be had when students are allowed to see the results and consequences of their approach. This

suggests that the plea for more modeling and more feedback may be an expression of insecurity:

> sometimes it doesn't matter how clear objectives you set; it's like with, I mean, I now see that with my students, so no matter how clearly I explain that to them, only when they, you know, make a lot of mistakes do they realize 'oh, that's what you were talking about', you know; just in every process learning that's the way it goes, you know, you can't really, you can't really explain it to that extent that everyone like captured it immediately, but first has to go through that in order to know; when I saw that proposal and everything set up, I was like 'aha', sort of that state of mind (JZ)

This passage underlines the importance of "actionable" knowledge to epistemic fluency (Markauskaite and Goodyear, 2017): unless a person goes through the whole process, unless they live the process, we cannot assume that they understand how they can accomplish what they are expected to do. In this respect, too much guidance may hinder autonomy – a point that was not lost on students: "people shouldn't hijack the process, shouldn't put students into a situation they're uncomfortable in; so, give as much support to them in their chosen project in the chosen process" (SA). This student insists that features and problematic aspects of the task be pointed out, while only minimal support is lent to students so they may find the right solution on their own, through dialogue and student-generated modeling (as they discuss and analyze their project development in the action research cycles).

Interestingly, even though all the students in the pilot course were able to complete the task successfully or in some cases even master the task, all participants (even the one cited above) expressed in the post-course interview a wish for more guidance at different levels. While we all agree that a tool for guiding the students through this process is feedback – "feedback is the moment when you actually do that clearing up" (EP), the nature and timing of this feedback can be hard to get right. But getting it right is crucial to participants' views and experiences of themselves as creative participants in a symmathesy that better matches their needs, expectations, and interests the more they develop their literacies, relational skills, and agency as promised by the premise of cognitive democracy.

Different takeaways

Not surprisingly, then, our students emphasized very diverse takeaways: a "sense of satisfaction" gained from completing the project (EP); a better understanding of the networked problem-based learning: "it broadened our horizons, that's for sure, we saw that it was a complicated process and you cannot do it overnight" (TS); a new experience in "how actually to leave my comfort zone and be more assertive in suggesting my proposals and making a statement, presenting my own opinion" (SA); a wake-up call for the need to become autonomous: "the system definitely differs; that's my impression; you gotta snap out of it and start working on your own" (TK). EP, the student who demonstrated the highest level of autonomy was in fact the only participant who explicitly identified the course objective – the development of grant proposal writing skills – when asked about the main takeaways. This may indicate that the level of autonomy strongly influences the level to which students will be able to reach the course objectives set in a dialogic networked learning environment. That said, we need to underline again that all participants did fulfill the course objectives. Where they differed was in terms of their perception of the outcomes – to the extent that some students even attribute success to luck: "success, you can blame it, I mean 'blame it' on good communication, combination of characters, combination of people" (TK). This comment lacks awareness of the interaction of those factors: it is precisely due to the "good communication, combination of characters, combination of people" that this team was successful. Unfortunately, even after the reflective interview, this student is not willing or able to acknowledge her part in the accomplishment of the project. In this specific case, even the reflective dialogue failed to help this student recognize the accomplishment she was able to make in collaboration with her team.

The reflective interviews played an important part in bringing to our attention key elements of networked learning, such as our respective understandings of shared responsibilities, interdependency, and rigor. In specific cases (e.g. JZ), the reflective dialogue facilitated the externalization of tacit beliefs, which had hindered the development of autonomy due to an overdependence on teacher guidance. On the other hand, in some instances, neither the seminar nor the reflective interview were powerful enough to provoke a critical awareness of stances and attitudes. Such was the case of TK who kept insisting that the value of her team's success was due to a

lucky coincidence. Evidently, a single experience in networked learning, as successful as it may be, does not have the potential to change deeply rooted epistemological beliefs developed throughout a person's education. For this reason, students ought to be exposed to *multiple*, *different* courses that all seek to promote epistemic fluency (Goodyear and Zenios, 2007; Perriton and Reynolds, 2014).

CONCLUSION

Coming to a networked learning project for the first time involves a learning process that is at once expected and unexpected. Seeing this opportunity as an example of symmathesy, an opportunity to learn together, theoretically distributes the responsibility among all participants and shifts teachers' expertise to their ability to design environing conditions that prompt dialogue that seeks out the same kinds of knowledge that would ordinarily be 'delivered' in the teacher-centered classroom. But in practice, a more hands on approach may be required. Rephrasing shadows in terms of opportunities for building strength can prove to be helpful. Our experience was mixed: we felt we could have provided more scaffolding, but at the same time, recognized that ceding our "pedagogical selves" to the inquisitive environment provided a critical learning experience for our students, whose own dialogues cited here demonstrate how much they learned – even though this might not have been immediately apparent to them.

Practical experience is also needed for teachers, and to make this practice "visible" we included autoethnographic accounts in this paper. With their potential to re-live the holistic experience of ourselves in relation to our students, colleagues, situations and tools, we were able to raise awareness of issues of agency, responsibility, and educational theories. This further assisted us in assessing the needs of the "environing conditions" of interaction and activity:

> Organic interaction becomes inquiry when existential consequences are anticipated; when environing conditions are examined with reference to their potentialities; and when responsive activities are selected and ordered with reference to actualization of some of the potentialities, rather than others, in a final existential situation. (Dewey, 1938: 107)

The organic interaction of experience is what makes knowledge actionable and action knowledgeable. Yet, as Dewey explains and in another work states explicitly, practical activity alone is not enough for there to be learning – there must, first and foremost, be that which functions to "start and guide thought" (Dewey, 1902: 18). This may be found in the reflective element of inquiry and, taking a cue from Schön, in answering technical rationality by questioning ends instead of refining means (1983: 39).

It could be argued that the very nature of learning requires that the student gain an awareness that "different communities have different knowledge-building practices" (Goodyear and Zenios, 2007: 355). This case was famously made by C. P. Snow in "Two Cultures" (2013[1956]). The dialogic crossroads of a legacy of selves once included the strategies of Hannibal, the philosophy of Epictetus, and the science of Archimedes – and once gave students a variety of personages to measure themselves against; a variety of contexts, scenarios, and systems to reflect on. Today, this has ceded, in the best case scenario (and where it is nuanced), to a Bakhtinian understanding of learning as extending beyond a single mind to include a composite of voices (1984). A project-based dialogic course in grant writing has the potential to speak to this by modeling higher-order inter/intra-subjective negotiation. Students are encouraged to become self-directed in a dialogic context set up for a specific purpose (to do, explore, create…). Students not accustomed to being self-directed can in this way gain further awareness of how to learn how to solve problems in different contexts where the correct answer is not known: organically interacting through inquiry. Teachers also benefit from the self-reflective environment, gaining opportunities to "ripen on the job" and unlearn as well as learn (Anderson, 2016: 23). Any leaps of faith become replaced by the continuous, relational nature of knowledge acquisition and assembly. This is also a lesson in symmathesy, which through its attention to learning together also teaches the interconnected nature of life. Ideally we are learning to lead this, together.

REFERENCES

Anderson, M. (2016). Harold C. Conklin: the joy of ethnography – from eye to ear to mouth to nose to hand, and beyond to within and without. In M. M. Snipes & F. A. Salamone (eds.), *Passing the torch: mentoring the next generation* (pp. 17–37). Cambridge Scholars Publishing.

Anderson, V., Rabello, R., Wass, R., Golding, C., Rangi, A., Eteuati, E., Bristowe, Z., & Waller, A. (2020). Good teaching as care in higher education. *Higher Education*, *79*(1), 1–19.

Bakhtin, M. M. (1984). *Problems of Dostoevsky's Poetics*. Caryl Emerson (trans., ed.). Minneapolis, London: University of Minnesota Press.

Bateson, N. (2015). Symmathesy: a word in progress. *Norabateson* (3 November 2015). Accessed at https://norabateson.wordpress.com/2015/11/03/symmathesy-a-word-in-progress. [08/20/2019]

Bateson, N. (2016). *Small arcs of larger circles: framing through other patterns.* Charmouth, UK: Triarchy Press.

Beaty, L., Cousin, G., & Hodgson, V. (2010). Revisiting the e-quality in networked learning manifesto. In L. Dirckinck-Holmfeld et al. (eds.), *Proceedings of the 7th international conference on networked learning* (pp. 585–592). Networked Learning Conference.

Beaty, L., Hodgson, V., Mann, S., & McConnell, D. (2002). *Understanding the implications of networked learning for higher education*. Accessed at http://csalt.lancs.ac.uk/esrc/manifesto.pdf. [08/03/2019]

Bruni, N. (2002). The crisis of visilibity: ethical dilemmas of autoethnographic research. *Qualitative Research Journal, 2*(1), 24–33.

Butler, J. (2005). *Giving an account of oneself*. New York: Fordham UP.

Collins, M. P., & Berge, Z. L. (1996). Facilitating interaction in computer mediated online courses. *Proceedings of the FSU/AECT Conference on Distance Learning*. June 20–23, Tallahassee, FL.

Damasio, A. (1994). *Descartes' error: emotion, reason and the human brain.* New York: Avon.

Denzin, N. K., & Lincoln, Y. S. (2018). Introduction: the discipline and practice of qualitative research. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (eds.), *The SAGE handbook of qualitative research* (pp. 29–71). Thousand Oaks: SAGE Publications.

Dewey, J. (1902). *The child and the curriculum*. Chicago: University of Chicago Press.

Dewey, J. (1916). *Democracy and education.* New York: McMillan.

Dewey, J. (1938). *Logic: the theory of inquiry*. New York: Henry Holt & Company.

DiSalvo, B., Yip, J., Bonsignore, E., & DiSalvo, C. (eds.). (2017). *Participatory design for learning: perspectives from practice and research*. Routledge.

Engelbart, D. (2002). *Improving our ability to improve*. Keynote Address, World Library Summit, April 23–26, 2002, Singapore. Republished for the IBM Co-Evolution Symposium September 24, 2003.

Fawns, T. (2019). Postdigital education in design and practice. *Postdigital Science and Education, 1*(1), 132–145.

Filipović, J. (2015). *Transdisciplinary approach to language study*. New York: Palgrave MacMillan.

Freire, P. (1970). *Pedagogy of the oppressed*. New York: Herder and Herder.

Giroux, H. (1992). *Border crossings: cultural workers and the politics of education*. Routledge.

Goetz, G. (pending). Pedagogy of extraneity: Cultural studies in a global information age. In S. Macura (Ed.), *BELLS90 Proceedings* (vol. 2). BELLS90.

Goodyear, P. (2001). *Effective networked learning in higher education: notes and guidelines*. Lancaster, UK: Lancaster University. Accessed at http://csalt.lancs.ac.uk/jisc/docs/guidelines_final.doc. [08/12/2019]

Goodyear, P., & Zenios, M. (2007). Discussion, collaboration and epistemic fluency. *British Journal of Educational Studies, 55*(4), 351–368.

Goodyear, P., Jones, C., Asensio, M., Hodgson, V., & Steeples, C. (2005). Networked learning in higher education: students' expectations and experiences. *Higher Education, 50*, 473–508.

Heifetz, R. A., & Laurie, D. L. (2001[1997]). The work of leadership. *Harvard Business Review*, 35–47. Accessed at http://www.kwli.org/wp-content/uploads/2015/01/Heifetz-Laurie-2001.pdf. [03/15/2020]

Hodgson, V. E., & McConnell, D. (2018). The epistemic practice of networked learning. In M. Bajic et al. (Eds.), *Proceedings of the 11th International Conference on Networked Learning 2018* (vol. 11, pp. 455–464). Networked Learning Conference.

Hodgson, V. E., & McConnell, D. (2019). Networked learning and postdigital education. *Postdigital Science and Education, 1*(1), 43–64.

Huberman, A. M., & Miles, M. B. (1998). Data management and analysis methods. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *Collecting and interpreting qualitative materials* (pp. 179–210). Thousand Oaks: Sage Publications.

Jackson, D. (2004). Networked learning communities. A paper prepared for the International Congress for School Effectiveness and Improvement. *Building Bridges for Sustainable School Improvement*. January 2004, Rotterdam, the Netherlands. http://www.leeds.ac.uk/educol/documents/155821.htm. Accessed 12 August 2019.

Jovanović, A. (2016). *Waking up from the university dream: Intersection of educational ideologies and professional identity construction*. Saarbrücken: Lambert Academic Publishing.

Jones, C. (2012). Networked learning, stepping beyond the net generation and digital natives. In L. Dirckinck-Holmfeld et al. (eds.), *Exploring the theory, pedagogy and practice of networked learning* (pp. 27–42). Springer.

Jones, C., & Esnault, L. (2004). The metaphor of networks in learning: communities, collaboration and practice. *Networked Learning 2004 Conference*, Lancaster, UK. https://telearn.archives-ouvertes.fr/hal-00190280/document. Accessed 12 March 2020.

Kezar, A. J., & Holcombe, E. M. (2019). Barriers to organizational learning in a multi-institutional initiative. *Higher Education*, 1–20. https://doi.org/10.1007/s10734-019-00459-4

Kinchloe, J. L., McLaren, P., Steinberg, S. R., & Monzó, L. D. (2018). Critical pedagogy and qualitative research: advancing the bricolage. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (eds.), *The SAGE handbook of qualitative research* (pp. 418–465). Thousand Oaks: SAGE Publications.

Klein, S. B. (2002). *Learning: principles and applications* (4th ed.). New York: McGraw-Hill.

Knowles, M. S. (1984). *Andragogy in action: applying modern principles of adult learning*. San Francisco: Jossey-Bass.

Kolb, D. A., Rubin, I. M., & McIntyre, J. M. (1974). *Organizational psychology: a book of readings* (2nd ed.). Englewood Cliffs: Prentice-Hall.

Krakauer, D. (2016). *Complexity and stupidity*. Sam Harris Podcast Transcript (13 November 2016).Accessed at https://samharris.org/complexity-stupidity. [03/12/2020]

Kvale, S. (2007). *Doing interviews*. Thousand Oaks: Sage Publications.

Lave, J., & Wenger, E. (1991). *Situated learning: legitimate peripheral participation*. Cambridge University Press.

Levinsen, K. T., & Nielsen, J. (2012). Innovating design for learning in the networked society. In L. Dircknick-Holmfeld et al. (eds.), *Exploring the theory, pedagogy and practice of networked learning* (pp. 237–256). Springer.

Levy, P. (2004). A methodological framework for practice-based research in networked learning. In P. Goodyear et al. (eds.), *Advances in research on networked learning* (pp. 43–66). Boston: Kluwer Academic Publishers.

Lewin, K. (1946). Action research and minority problems. *Journal of Social Issues, 2*(4), 34–46.

Lissack, M. R. (2000). Knowledge management redux: reframing a consulting fad into practical tool. *Emergence, 2*(3), 78–89.

Markauskaite, L., & Goodyear, P. (2017). *Epistemic fluency and professional education*. Springer.

Mascolo, M. F., & Fischer, K. W. (2005). Constructivist theories. In B. Hopkins et al. (eds.), *Cambridge encyclopedia of child development* (pp. 49–63). Cambridge: Cambridge University Press.

Morin, E. (2008[2004]). *La Méthode* (vol. 6). Paris: Éditions du Seuil.

Mousten, B., Vandepitte, S., Arno, E., & Maylath, B. (2018). Preface. In B. Mousten et al. (eds.), *Multilingual writing and pedagogical cooperation in virtual learning environments* (pp. xv–xxi). Hershey, PA: IGI Global.

Murphy, M. S. (2013). Considering *happiness* and *caring*: a conversation with Nel Noddings. *Teaching and Teacher Education, 34*, 184–188.

Nielsen, J. L., & Danielsen, O. (2012). Problem-oriented project studies: the role of the teacher as supervisor for the study group in its learning processes. In L. Dircknick-Holmfeld, V. Hodgson, & D. McConnell (eds.), *Exploring the theory, pedagogy and practice of networked learning* (pp. 257–272). Springer.

Noddings, N. (2012). The caring relation in teaching. *Oxford Review of Education, 38*(6), 771–781.

Norman, D. (2011). *Living with complexity*. Cambridge/London: MIT Press.

Online Learning Consortium. (2017). *The Distance Education Enrollment Report 2017*. Digital Learning Compass. Accessed at https://onlinelearningconsortium.org/read/digital-learning-compass-distance-education-enrollment-report-2017. [12/03/2020]

Paavola, S., Lipponen, L., & Hakkarainen, K. (2004). Models of innovative knowledge communities and three metaphors of learning. *Review of Educational Research, 74*(4), 557–576.

Perriton, L., & Reynolds, M. (2014). 'Here be dragons': approaching difficult group issues in networked learning. In V. Hodgson et al. (2ds.), *The design, theory and practice of networked learning* (pp. 109–126). Springer.

Plato. (1967a). Meno. In *Plato in Twelve Volumes* (vol. 3). W. R. M. Lamb (Trans.). Cambridge, MA: Harvard UP.

Plato. (1967b). Protagoras. In *Plato in Twelve Volumes* (vol. 3). W. R. M. Lamb (Trans.). Cambridge, MA: Harvard UP.

Reed-Danahay, D. (1997). *Auto/ethnography: rewriting the self and the social.* New York: Bloomsbury Academic.

Reynolds, M. (2011). Reflective practice: origins and interpretations. *Action Learning: Research and Practice, 8*(1), 5–13.

Ricoeur, P. (1991). *A Ricoeur reader: reflection and imagination*. Mario J. Valdes (ed.). Toronto: University of Toronto Press.

Ross, W. D. (1952). *The Works of Aristotle, XII Selected Fragments*. Oxford: Clarendon Press.

Schön, D. (1983). *The reflective practitioner: how professionals think in action*. London: Maurice Temple Smith.

Schön, D. (1985). *The design studio*. Cambridge/London: MIT and RIBA Building Industry Trust.

Snow, C. P. (2013[1956]). The two cultures. *New Statesman* (6 October, 1956), 413–414. Accessed at http://www.newstatesman.com/cultural-capital/2013/01/c-p-snow-two-cultures. [08/20/2019]

Sorensen, E. K. (2010). Democratic collaborative dialogue and negotiation of meaning in digital teaching and learning environments: reflections. In L. Dirckinck-Holmfeld et al. (Eds.), *Proceedings of the 7th International Conference on Networked Learning 2010* (pp. 566–573). Accessed at https://pdfs.semanticscholar.org/a172/6330913d26831de1547224f3da4320a90b3a.pdf. [08/20/2019]

Spry, T. (2018). Autoethnography and the Other: performative embodiment and a bid for utopia. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (eds.), *The SAGE handbook of qualitative research* (pp. 1090–1128). Thousand Oaks: SAGE Publications.

Stark, D. (2001). Ambiguous assets for uncertain environments: heterarchy in postsocialist firms. In P. Dimaggio (ed.), *The twenty-first century firm: changing economic organization in international perspective* (pp. 69–104). Princeton, NJ: Princeton UP.

Stiegler, B. (2011) Distrust of the pharmacology of transformational technologies. In T. B. Zülsdorf et al. (eds.), *Quantum Engagements* (pp. 27–39). IOS Press.

Vivian, P., & Hormann, S. (2013). *Organizational trauma and healing*. North Charleston, CV: CreateSpace.

Vygotsky, L. S. (1987). *The collected works of L. S. Vygotsky* (vol. 1). R. W. Rieber & A. S. Carton (eds.). New York/London: Plenum Press.

Wells, G. (1999). *Dialogic inquiry towards a sociocultural practice and theory of education*. Cambridge University Press.

Wood, D. (1998[1986]). Aspects of teaching and learning. In M. Woodhead et al. (eds.), *Cultural worlds of early childhood* (pp. 157–177). Routledge.

Greta Goetz
Ana Jovanović

KREIRANJE SIGURNOG OKRUŽENJA ZA UMREŽENO PROJEKTNO UČENJE

Sažetak

U ovom radu istražujemo okolnosti u kojima nastavnici i studenti, po prvi put uključeni u projekat umreženog učenja, uspevaju da prevaziđu izazove vlastitih uvreženih obrazovnih očekivanja kako bi bili voljni da iskoriste mogućnosti novog obrazovnog iskustva. Ova spremnost podrazumeva volju za vežbu u simateziji (Bateson, 2015), tj. „zajedničkom učenju" koje uključuje nove osobe, okolnosti, alate, ali i epistemološka uverenja. Vodeći se postulatima kvalitativnog istraživačkog pristupa, analiziramo okolnosti u kojima je sproveden kurs umreženog učenja, a koji je nastao u okviru saradnje na Trans-Atlantskom i Pacifičkom Projektu. Na osnovu analize dubinskih intervjua, koji su realizovani sa studentima učesnicima kursa, i autoetnografskih promišljanja, kritički procenjujemo uključenost svih aktera, uticaj njihovih uverenja, očekivanja i specifične epistemološke ideologije. Umreženo učenje, kao novo iskustvo koje ima potencijal da aktivnosti visokog obrazovanja uskladi s kompleksnošću stvarnog života, nameće neuobičajene zahteve na njegove nosioce, a koji se odnose na spremnost za preuzimanje rizika, prihvatanje neizvesnosti, obavezu otvorenosti i empatije. Stoga prikaz ovog slučaja nije relevantan samo za istraživanja s fokusom na inovativne aspekte umreženog učenja, već može biti relevantan u okvirima kritičke pedagogije i pedagogije brižnosti koja teži da nadomesti nedostatke automatizovanog i neizvesnog digitalnog pejzaža.

Ključne reči umreženo učenje; kvalitativno istraživanje; akademska pismenost; dijaloško učenje; kritička pedagogija; refleksivna praksa; digitalno učenje; visoko obrazovanje.

Гордана Ј. Ђоковић*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

https://doi.org/10.18485/analiff.2020.32.2.23
001.3:050.486
Stručni rad
Primljen: 22.06.2019
Prihvaćen: 19.10.2019

НАУЧНИ ЧАСОПИСИ ФИЛОЛОШКОГ ФАКУЛТЕТА: ВИДЉИВОСТ, ЦИТИРАНОСТ, ВРЕДНОВАЊЕ[1]

Научно-истраживачки резултати и њихов квалитет мере се путем међународне видљивости научних часописа у којима су публиковани. Већа видљивост научно-истраживачких резултата доводи до пораста цитирања. Мерење цитираности представља један од најважнијих критеријума у мерењу квалитета научника, часописа, факултета и универзитета. Укључивање у најзначајније и најпрестижније електронске цитатне базе података представља императив за уредништва савремених научних часописа. Филолошки факултет Универзитета у Београду има веома богату издавачку продукцију научних часописа. У раду ће бити дат преглед наслова научних часописа у издању Филолошког факултета, мере које доводе до повећања видљивости на глобалном нивоу као и анализа њихове заступљености у електронским базама података.

Кључне речи: Филолошки факултета Универзитета у Београду, научно-истраживачки резултати, видљивост, цитираност, цитатне базе података.

Увод

Научни часопис је периодична публикација у којој се објављују резултати најновијих истраживања у циљу унапређења науке. Периодичне публикације излазе повремено у краћим или дужим временским размацима, са истим насловом, нумерисане редним бројем и датумом а настале су како би информисале јавност о некој тематици. Историја научне периодике започела је 1665. године појавом часописа *Journal de Scavans* у Паризу и *Philosophical transactions* у Лондону и отада

* gordana.djokovic@fil.bg.ac.rs

1 Рад је изложен на Међународној научној конференцији *Дигитална хуманистика и словенско културно наслеђе*, Филолошки факултет Универзитета у Београду, 6-7. мај 2019.

се њихов број свакодневно повећавао. Већина научних часописа је специјализована за одређено подручје науке и на својим страницама објављује најновија истраживања и резултате из подручја које часопис покрива. То потврђује и чињеница да су научни часописи највише тражени у научним круговима и зато чине већину фондова специјалних библиотека. „Актуелност информација у периодичним публикацијама је већа од оних у монографским, ради чега је научна периодика значајан чинилац фондова специјалних библиотека.”(Вранеш, Марковић, 2013: 245)

Развојем Интернета променило се и издавање периодичних публикација. Велики број светских научних часописа, поред папирне, објављује и своју електронску форму. Није редак ни случај да се папирна форма заобиђе и да се објављује само електронска форма часописа. Нагли пораст броја електронских часописа најлакше се може пратити преко ISSN Online, светске базе за периодичне публикације. Међународни стандардни број за серијске публикације – ISSN, додељује се свим серијским публикацијама, односно оним које излазе континуирано у одређеном временском периоду (новине, часописи, годишњаци, монографске серије, директоријуми), било да су у штампаном или електронском облику. ISSN омогућује идентификацију и контролу свих серијских публикација објављених како на националном, тако и на интернационалном нивоу. У бази се налазе записи о серијским публикацијама објављеним на различитим медијима: папир, микрофилм, микрофиш, ЦД-ром, компјутерске магнетне траке, дискете, звучне и видео публикације, публикације објављене Брајевом азбуком, онлине публикације. Убрзан развој електронских публикација одразио се и на ISSN Online базу јер се у њу свакодневно укључује све већи број електронских серијских публикација. Тренутно се у бази налази преко 2,5 милиона наслова серијских публикација које су доступне преко Интернета; годишње се додаје око 130000 нових наслова[2]. У бази се уз наслове часописа налазе и додатни линкови којима је омогућен или увид у пуне текстове или основне информације о часопису што додатно повећава његову доступност и видљивост а самим тим повећавају се и могућности да објављени радови буду више цитирани.

2 International Standard Serial Number.
Доступно преко https://www.issn.org/ [3.10.2020]

Doi.Fil

Повећању видљивости доприноси и DOI ознака која представља јединствену алфанумеричку ниску која се додељује појединачном објекту (чланку, раду у зборнику, монографији, поглављу у монографији) у дигиталном облику, и повезује корисника са дигиталном верзијом документа на интернету. DOI ознака се састоји од алфанумеричког низа састављеног из два неједнака дела – префикса и суфикса. Префикс је стални број који CrossRef агенција додељује заинтересованим издавачима, док суфикс за своје публикације додељују издавачи који потом CrossRef агенцији шаљу основне библиографске информације-метаподатке (аутор, наслов, година издања, ISSN, ISBN, DOI и адресу приступне странице на интернету). Одржавање приступне странице на интернету је у обавези издавача који је дужан да сваку промену у адреси пријави CrossRef агенцији која одржава базу информација о регистрованим документима.

DOI бројеве може додељивати издавач или нека већа институција која додељује DOI бројеве за већи број наслова научних часописа. Филолошки факултет Универзитета у Београду додељује DOI бројеве и одржава приступне странице часописа од 2016. године и по броју додељених бројева се налази на трећем месту у Србији, после Народне библиотеке Србије и Српског цитатног индекса (SCIndex). Ове три установе нису једине у Србији које региструју DOI бројеве, то чини још двадесетак мањих издавача искључиво за потребе сопствене издавачке прокукције.

Иницијатива за приступање CrossRef агенцији и покретање активности везаних за додељивање DOI бројева, обраду метаподатака и израду приступних страница, кренула је са Катедре за библиотекарство и информатику Филолошког факултета Универзитета у Београду у току 2014. године. Извршене су анализе издавачке продукције Филолошког факултета и направљен план рада. Сарадња са CrossRef агенцијијом започета је крајем 2015. године, док су први резултати били видљиви почетком 2016. године. Због велике издавачке продукције зборника радова са међународних и националних конференција, одлучено је да се поред чланака из часописа крене и са додељивањем бројева за чланке у зборницима радова и по томе је Филолошки факултет јединствен у нашој земљи. Остале институције које су остариле сарадњу са CrossRef агенцијом, додељују бројеве искључиво

за чланке у научним часописима. Временом су се издањима Филолошког факултета прикључила и издања часописа и зборника радова других, мањих издавача који су остварили сарадњу са Филолошким факултетом. Данас је у бази Doi.Fil доступно 33 наслова научних часописа (неки са великим бројем годишта) и 69 наслова зборника радова[3]. Од 33 наслова научних часописа, чак 13 наслова су у издању Филолошког факултета.

Електронска форма и DOI ознака представљају предуслов за укључивање часописа у електронске библиографске и цитатне базе података, најпознатије међу њима *Web of Science Core Collection* і *Scopus*. Мање познате и мање признате базе су *Google Scholar* і *Erih plus*. Овај задатак представља императив уредништвима научних часописа у свим земљама света. Објављивање у угледним часописима, реферисаним у водећим библиографским и цитатним базама података, доприноси напредовању појединца (универзитетског професора), али такође утиче и на углед факултета и универзитета. Европски пројекти којима се данас, у великој мери, финансирају научна истраживања у бројним областима, рангирање и вредновање пројеката врше на основу објављених резултата у угледним часописима (Macan, Petrak, 2015: 37).

Научни часописи се уређују према светски признатим стандардима и пријављују за реферисање у престижним базама података. Високо рангираним и квалитетнијим часописима сматрају се они часописи који имају „компетентно и посвећено уредништво, високе критеријуме за одабир рукописа, квалитетно рецензирање и врхунско техничко обликовање радова, сагласно међународним стандардима“(Шипка, 2014: 11). Утицајне библиографске базе података, попут базе Web of Science *Core Collection*[4], намећу озбиљне формалне критеријуме који се односе на техничко уређивање чланака. Сваки чланак мора бити опремљен основним метаподацима неопходним за опис чланка (наслов рада на језику рада и страном језику, апстракт рада на језику рада и страном језику, кључне речи на језику рада и страном језику), уредничка класификација рада, ознака пројекта, ауторска афилијација, датум пријема и прихватања рада, јавно доступан списак свих рецензената, DOI ознаке, online рецензирање и праћење рецензија.

3 doi.Fil/Filološki fakultet, Univerzitet u Beogradu.
Доступно преко http://doi.fil.bg.ac.rs [1.10.2020]

4 Web of Science Core Collection – у наставку текста WoS

Библиометријска анализа у Србији

Високи критеријуми наметнути од стране WoS-a, примењују се и код домаће категоризације часописа. Вредновање домаћих научних часописа се у Србији спроводи од 2003. године и финансира се средствима Министарства просвете, науке и технолошког развоја. Почевши од 2016. године, евалуацију и израду библиометријских извештаја домаћег научног издаваштва врши Математички институт САНУ. Пре тога библиометријске извештаје је израђивао Центар за евалуацију у образовању и науци (ЦЕОН). *Библиометријски извештаји о научним часописима из Републике Србије* које израђује Математички институт САНУ доступни су за 2016, 2017. и 2018. годину преко интернет адресе http://bibliometrija.mi.sanu.ac.rs искључиво са академског IP домена у Србији. Индикатори на које се у библиометријским извештајима обраћа пажња дати су у примеру библиометријског извештаја за часопис *Анали Филолошког факултета* за 2018. годину (табела 1). Наведени индикатори намењени су уредништвима часописа и имају за циљ да укажу на одређене недостатке у уређивању који могу бити техничке али и садржинске природе и служе као путоказ у даљој уређивачкој политици и унапређивању квалитета часописа.

Табела 1: Библиометријски извештај математичког института САНУ за часопис *Анали Филолошког факултета* за 2018. годину[5].

Anali Filološkog fakulteta ISSN 0522-8468
Opremljenost: Apstrakt: **Ima** Ključne reči: **Ima** Afilijacija autora: **Ima** E-mail autora: **Ima** Tip rada: **Ima** DOI: **Ima** Datum prijema i prihvatanja: **Ima** Zahvalnica (projekat): **Ima** Uputstvo autorima: **Ima** Dostupnost putem interneta: **Da**

5 Bibliometrijski izveštaj o naučnim časopisima iz Republike Srbije http://bibliometrija.mi.sanu.ac.rs (приступ 23.9.2020.)

Ukupan broj radova: **29**
Procenat radova na stranim jezicima
(engleski, francuski, nemački, ruski, italijanski, španski):
engleski: **21%**
Procenat radova stranih autora: **10%**
Ukupan broj referenci: **710**
Procenat radova sa referencama: **100%**
Prosečan broj referenci po radu (isključujući radove bez referenci): **18**
Tip referenci:
Naučni časopisi: **16%**
Monografije: **63%**
Poglavlja u monografijama i tematskim zbornicima: **13%**
Zbornici sa konferencija: **1%**
Doktorati: **1%**
Magistarski i master radovi: **0%**
Ostalo: **5%**
Prosečna starost referenci: **15 god.**

Библиометријски извештај о часописима, израђује се за потребе категоризације и рангирања научних часописа који излазе у Србији и врше се на основу електронске верзије часописа које издавачи достављају у *Дигитални репозиторијум Народне библиотеке Србије*. У циљу унапређења квалитета домаћих часописа и њиховог потпунијег укључивања у међународни систем размене научних информација, 2005. године је донет *Акт о уређивању научних часописа*. „Актом се посебно уређује опремање часописа у целини и чланка као његовог саставног дела. Такође се утврђује садржај документације која се користи у уређивачком раду.”[6]

На основу библиометријских извештаја о часописима које израђује Математички институт САНУ, Министар на предлог надлежних Матичних научних одбора доноси коначну одлуку о категоризацији домаћих часописа која се једном годишње објављује на интернет страници Министартва просвете, науке и технолошког развоја.[7] Надлежни Матични научни одбори имају могућност да часописима

6 Акт о уређивању научних часописа („Службени гласник Републике Србије“, бр 79/05)

7 Министарство просвете, науке и технолошког развоја/категоризација часописа . Доступно http://www.mpn.gov.rs/casopisi/ [приступ 22.9.2020.]

доделе једну од пет могућих категорија. Највиша категорија је М24 - национални часопис међународног значаја, затим следе категорије М51 – врхунски часопис националног значаја; М52 – истакнути национални часопис; М53 – национални часопис и М54 – новопокренути научни часопис. Категоризација, односно вредновање часописа врши се на основу Библиометријског извештаја о часописима Математичког института САНУ.[8]

Часописи које самостало или као суиздавач издаје Филолошки факултет Универзитета у Београду рангирани су у научној области *Српски језик и књижевност*. Према категоризацији часописа из 2019. године рангирани су у табели према категоријама приказаним у табели 2.

Табела 2: Извод из категоризације домаћих часописа у категорији српски језик и књижевност чији је издавач или суиздавач Филолошки факултет Универзитета у Београду

Назив часописа	ISSN	Издавач/и	Категорија
Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор	0350-6673	Филолошки факултет Универзитета у Београду	М24
Српски језик – студије српске и словенске	0354-9259	Научно друштво за неговање и проучавање српскогјезика, Филолошки факултет Универзитета у Београду, Филолошки факултет Никшић, Филолошки факултет Бања Лука и Филолошки факултет Српско Сарајево	М24
Анали Филолошког факултета	0522-8468	Филолошки факултет Универзитета у Београду	М51

8 Bibliometrijski izveštaj o naučnim časopisima iz Republike Srbije http://bibliometrija.mi.sanu.ac.rs (приступ 25.9.2020.)

Научни састанак слависта у Вукове дане	0351-9066	Међународни славистички центар и Филолошки факултет Универзитета у Београду	М51
Филолошки преглед	0015-1807	Филолошки факултет Универзитета у Београду	М51
Књижевност и језик	0454-0689	Филолошки факултет, Друштво за српски језик и књижевност Србије	М51
Славистика	1450-5061	Филолошки факултет, Славистичко друштво Србије	М51
Belgrade: English Language& Literature Studies	1821-3138	Филолошки факултет Универзитета у Београду	М52
Годишњак Катедре за српску књижевност са југословенским књижевношћу	1820-5305	Филолошки факултет Универзитета у Београду	М52
Књиженство	2217-7809	Филолошки факултет Универзитета у Београду	М52
Примењена лингвистика		Друштво за примењену лингвистику Србије, Филолошки факултет Универзитета у Београду, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду	М52
Italica Belgradensia	0353-4766	Филолошки факултет Универзитета у Београду	М53

Алманах Института Конфуције	2217-2181	Филолошки факултет Универзитета у Београду	M53
Живи језици : часопис за стране језике и књижевности	0514-7743	Филолошки факултет Универзитета у Београду	M53
Словеника	2466-555X	Филолошки факултет Универзитета у Београду	M53
Фолклористика: часопис Удружења фолклориста Србије	2560-4414	Филолошки факултет Универзитета у Београду	M54

Цитираност и цитатни индекси

Научно-истраживачки резултати и њихов квалитет мере се путем међународне видљивости научних часописа у којима су публиковани. Већа видљивост научно-истраживачких резултата доводи до пораста цитирања. Мерење цитираности представља један од најважнијих критеријума у мерењу квалитета научника, часописа, факултета и универзитета. Укључивање у најзначајније и најпрестижније електронске цитатне базе података представља императив за уредништва савремених научних часописа. WoS и Scopus важе за две најугледније и најутицајније комерцијалне цитатне базе података чије се цитатне анализе и библиометријски показатељи користе за вредновање научних часописа у целом свету.

Web of Science (WoS) представља најстарију базу података научне литературе и најутицајнију цитатну базу података која реферише само 10-12% светских научних часописа који су одабрани строгом селекцијом. Састоји се од шест база података:

- SCI (Science Citation Index) – покрива област природних наука.
- SSCI (Social Science Citation Index) – покрива обаст друштвених наука.
- AHCI (Art and Humanities Citation Index) – покрива област уметности и хуманистичких наука.

- ESCI (Emerging Sources Citation Index) – укључује наслове часописа чији је процес евалуације у току.
- Book Citation Index – укључује књиге,
- Conference Proceedings Citation Index – укључује зборнике радова са конференција.

Часопис Italica Belgradensia се од јуна месеца 2019. године индексира у бази ESCI (Emerging Sources Citation Index) и у току је процес евалуације. У овој бази процес евалуације тренутно чека 40 часописа из Србије и само један у издању Филолошког факултета (*Italica Belgradensia*).

Journal Citation Report – JCR у оквиру WoS-а је база часописа која се формира по дисциплинама на основу вредности импакт фактора-IF, или фактора утицајности часописа. IF се израчунава тако што се број цитата за последње две године подели са бројем објављених радова у те две године и сматра се библиометријским индикатором научних часописа који се реферишу у WoS-у. Собзиром на чињеницу да се импакт фактор часописа објављује у *JCR* у јуну месецу сваке године на основу пресека броја цитата који се прави у марту месецу, и да је неопходно да часопис буде реферисан у WoS-у минимум две године, онда је за очекивати да би часопис *Italica Belgradensia* могао да добије свој први импакт фактор у јуну 2022. године.

База *SCOPUS* је производ угледног издавача научне литературе Elsevier, покренута је 2004. године са циљем да окупи већи број научних часописа од WoS-а будући да су критеријуми за њихово укључивање нешто блажи. У Scopus-у се индексира знатно већи број европских часописа него у WoS-у па је тако већи и број наслова научних часописа из наше земље. Према подацима који се објављују на КОБСОН страници[9], тренутно се у Scopus-у индексира 91 часопис из Србије али ниједан часопис у издању Филолошког факултета Универзитета у Београду. Једини часопис из области филологије који се индексира у Scopus бази је часопис *Komunikacija i kultura Online*. Часопис излази у електронском облику једном годишње од 2010. године и DOI бројеве региструје преко Филолошког факултета. Од 2018. године индексира се у Scopus-у. Библиометријски индикатор који се користи у цитатној бази Scopus назива се SCImago Journal Rank (SJR)

9 Kobson/Referisani časopisi. Доступно: https://kobson.nb.rs/nauka_u_srbiji/referisani_casopisi.23.html [3.10.2020].

и објављује се на страници SCImago Journal & Country Rank[10]. SJR се израчунава на основу цитата објављених научних радова, при чему се рачунају цитати које је неки часопис добио у текућој години за радове који су објављени у претходне три године и изражавају се h индексом. На основу SJR, индексирани часописи се сврставају у четири категорије (Q1-Q4), при чему је Q4 почетна категорија и добијају је часописи који су тек почели да се индексирају у Scopus-у и самим тим немају довољан број остварених цитата. Домаћи важећи Правилник[11], препознаје само категорије Q1, Q2 и Q3 из SJR, па тако часописима Q1 додељује категорију M23, док часописима Q2 и Q3 додељује категорију M24[12].

Google Scholar је још једна база научне литературе, али за разлику од претходне две *Google Scholar* користи све расположиве изворе научне литературе на интернету и служи за проналажење и бројање цитата. Зато што у томе користи све расположиве па и непроверене изворе не може бити реалан и валидан показатељ у цитатној анализи. Од времена настанка, 2004. године, ова база је много напредовала па се данас у цитатној анализи ослања и на специјално креиран софтвер за цитатну анализу под називом *Publish or Perish* (Harzing, A.W., 2007). Софтвер прикупља цитате и даје могућност цитатне анализе из WoS-a , Scopus-a, Google Scholar-a и приказује: укупан број радова, укупан број цитата, просек цитата по раду, цитата по аутору, број радова по аутору и цитата годишње, Хиршов h-индекс и друге сродне параметре.

Европска листа часописа из хуманистичких и друштвених наука *ERIH PLUS* (European Reference Index for Humanities and Social Sciences), тренутно реферише седамдесет српских часописа и само два часописа Филолошког факултета (*Славистика* и *Књиженство*). Листа реферише часописе који испуњавају критеријуме за укључивање.[13] Критеријуми поред техничких захтева за уређивање текстова,

10 SCImago Journal & Country Rank [Portal] Доступно: www.scimagojr.com [15.10.2020].

11 Pravilnik o postupku, načinu vrednovanaja i kvantitativnom iskazivanju (Sl. glasnik RS 24/2016 i 21/2017)

12 Исто, стр. 25.

13 ERIH PLUS criteria, Доступно: https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/about/criteria_for_inclusion [15.10.2020]

укључују и обавезан отворени приступ свим текстовима, било у форми потпуног отвореног приступа (Open Access) или путем DOI ознака које воде до пуног текста чланака.

Закључак

Цитираност научних резултата представља данас један од главних критеријума вредновања научног рада. Да би постигли већу цитираност, научни часописи морају постићи већу видљивост преко отвореног приступа и индексирања у цитатним базама података. Већа видљивост доноси већу прегледност објављених радова и на тај начин утиче и на повећање цитираности. Часописи који су категорисани или индексирани у некој од светских база или су категорисани у националним листама, видљивији су а самим тим радови објављени у њима се више цитирају. Такође, својом категоријом привлаче ауторе да објављују у њима. Захваљујући трајним идентификаторима DOI, приступ самој публикацији и њеним метаподацима је једноставнији јер се DOI лако трансформише у линк, увећава се број корисника који проналази жељене информације о публикацији, издавачи имају бољи увид у то ко и колико цитира њихове публикације, и што је најважније, сама цитираност се знатно увећава. Већа видљивост научних часописа, доследна уређивачка политика, DOI бројеви увећавају могућности за реферисање у угледним цитатним базама података (WoS и Scopus), што и јесте основни циљ свих издавача научне литературе у свету.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вранеш А., Марковић Љ. (2013). *Од рукōписа до библиоӣеке – ӣојмовник*. Београд: Филолошки факултет.
2. Шипка П. (2014). Методи вредновања научних часописа -употреба и злоупотреба. *Моноīрафије научних скуӣова АМН СЛД, 5 (1)*, 9-30
3. Macan B., Petrak J. (2015). Bibliometrijski pokazatelji za procjenu kvalitete znanstvenih časopisa. In I. Hebrang Grgić (ed), Hrvatski znanstveni časopisi (pp. 37-53). Zagreb: Školska knjiga.

ИЗВОРИ

1. Акт о уређивању научних часописа („Службени гласник Републике Србије“, бр 79/05)
2. Министраство просвете, науке и технолошког развоја/категоризација часописа . Доступно http://www.mpn.gov.rs/casopisi/ [приступ 22.9.2020.]
3. Bibliometrijski izveštaj o naučnim časopisima iz Republike Srbije http://bibliometrija.mi.sanu.ac.rs (приступ 23.9.2020.)
4. doi.Fil/Filološki fakultet, Univerzitet u Beogradu. Доступно преко http://doi.fil.bg.ac.rs [1.10.2020]
5. ERIH PLUS criteria, Доступно: https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/about/criteria_for_inclusion [15.10.2020]
6. Harzing, A.W. (2007) Publish or Perish, Доступно: https://harzing.com/resources/publish-or-perish [25.10.2020].
7. International Standard Serial Number. Доступно преко https://www.issn.org/ [3.10.2020]
8. Kobson/Referisani časopisi. Доступно: https://kobson.nb.rs/nauka_u_srbiji/referisani_casopisi.23.html [3.10.2020].
9. Pravilnik o postupku, načinu vrednovanaja i kvantitativnom iskazivanju (Sl. glasnik RS 24/2016 i 21/2017)
10. SCImago Journal & Country Rank [Portal] Доступно: www.scimagojr.com [15.10.2020].

Gordana Đoković

SCIENTIFIC JOURNALS OF THE FACULTY OF PHILOLOGY: VISIBILITY, CITATION, EVALUATION

Summary

Scientific-research results and their quality are measured through the international visibility of scientific journals in which they are published. Higher visibility of scientific and research results leads to an increase in citations. Measurement of citation is one of the most important criteria in measuring the quality of scientists, magazines, faculties and universities. Inclusion in the most important and most prestigious electronic citation databases is an imperative for the editions of contemporary scientific journals. Faculty of Philology of the University of Belgrade has a very rich publishing production of scientific literature. The paper will give an overview of the titles of scientific journals published by the Faculty of Philology, measures that have led to increased visibility and analysis of their representation in electronic databases.

Key words: Faculty of Philology, University of Belgrade, scientific research results, visibility, citation, citation databases.

Прикази / Reviews

Душица В. Терзић[*]
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

ВЕРАН СТАНОЈЕВИЋ. *LE TEMPS ET L'ASPECT EN FRANÇAIS ET EN SERBE / ВРЕМЕ И АСПЕКАТ У ФРАНЦУСКОМ И СРПСКОМ ЈЕЗИКУ.*

Београд: Филолошки факултет,
Универзитет у Београду, 2019, 430 стр.

Монографија проф. др Верана Станојевића *Време и аспекат у француском и српском језику* обухвата исцрпна савремена истраживања из области семантике глаголских времена. Аутор описује темпорална и аспектуална својства француских и српских глаголских облика у осам компаративних студија насталих у оквиру пројеката *Језици и културе у времену и простору* (ев. бр. 178002) и *Динамика структура савременог српског језика* (ев. бр. 178014), које подупире Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Филолошки факултет Универзитета у Београду издао је ову књигу 2019. године у оквиру едиције *Ксенофилија*. Првих 206 од укупно 430 страница књиге написано је на француском језику, док друга половина књиге садржи исти текст написан на српском језику. Стога су циљна скупина како франкофони, тако и србофони читаоци. Срж књиге чини осам поглавља: 1) *Један неорајхенбаховски приступ француским глаголским временима*; 2) *Резултативност у француском и у српском језику*; 3) *Глаголска времена и опозиција 'индикатив-релатив'*; 4) *О плусквамперфекту у француском и у српском језику*; 5) *О аористу*; 6) *Сложена и вишесложена времена и граматичка полисемија*; 7) *Перифрастични и прости футур у француском језику*; 8) *О футуроиду у књижевном превођењу*.

Прво поглавље (стр. 21–43 на француском језику, стр. 219–241 на српском језику) представља својеврстан увод не само у књигу, него

* dusica.terzic@fil.bg.ac.rs

и у минималистички приступ семантици глаголских времена будући да описује основне компоненте за проучавање темпоралног и аспектуалног значења, а које се користе у другим поглављима ове књиге. За полазну тачку узима се класичан рајхенбаховски приступ семантици глаголских времена. Супротно традиционалним граматикама које глаголска времена описују наводећи листе примера њихове употребе, у рајхенбаховском се систему финитни глаголски облици описују трима временским координатама и релацијама међу њима. То су моменат говора (S), референцијални моменат у односу на који се радња смешта у време (R), те сам процес означен глаголом (E). Координате могу бити у односима антериорности, симултаности или постериорности. Недостатке Рајхенбаховог система покушавају надоместити неорајхенбаховски приступи који су у овоме поглављу приказани еволутивно. Наиме, представљена су решења која један приступ доноси, али и његови недостаци које, пак, покушава надоместити следећи приказани приступ. Питања којима се баве ови приступи тичу се, пре свега, аспекатских значења глаголских времена која рајхенбаховске временске координате не описују. Поред временских координата и њихових међусобних односа, ово поглавље уводи, дакле, и аспекатске категорије као што су резултативност, имперфективност и перфективност. Најзад, аутор овде предлаже схему француских глаголских времена у неорајхенбаховском духу која узима у обзир сва наведена својства. Осим као могућа теоријска основа за проучавање глаголских времена, ово поглавље значајно је и с дидактичког аспекта. Наиме, на примерима перифрастичнога и простог футура, као и временског кондиционала, објашњено је како класична Рајхенбахова теорија, и поред својих недостатака, може олакшати усвајање глаголских времена на вишим нивоима учења. Исто тако је показано да се разлика у употреби француског имперфекта и перфекта може јасно и прецизно објаснити у настави на основу неорајхенбаховских приступа. Опште категорије уведене у првом поглављу детаљно се теоријско-емпиријски елаборирају и примењују у даљем тексту ове студије.

У другоме поглављу (стр. 43–75 на француском језику, 241–271 на српском језику) аутор анализира услове испољавања резултативности у француском и српском језику. Као и Ко Вет (Co Vet), В. Станојевић под аспектом подразумева фокализацију на одређену фазу глаголског процеса, а аспекатску категорију која указује на постфиналну

фазу тог процеса назива резултативношћу. Будући да српски граматичари и синтаксичари говоре искључиво о категоријама имперфективности и перфективности када говоре о аспекту, овакав приступ В. Станојевића у српској лингвистици је иновативан. Међу сличностима у испољавању резултативног стања у француском и српском језику аутор наводи начин граматикализације. У оба језика резултативност се изражава искључиво сложеним глаголским облицима. Да се простим глаголским временима резултативност не може изразити показано је на примеру српског аориста. Сложена глаголска времена, пак, не морају увек имати резултативну интерпретацију. Лексички фактори, односно значење самог глагола може утицати на могућност испољавања резултативног стања, а неки синтаксички фактори, као што је употреба одредби за временску локализацију, могу блокирати резултативну интерпретацију. Поред сличности, указује се и на разлике у условима за резултативност. Тако, у француском језику употреба сложених глаголских времена подразумева свршеност глаголске радње, а свршеност је нужан услов за испољавање резултативности. С друге стране, како је глаголски вид је у српском језику морфологизован, у сложеним глаголским временима могу се јавити како перфективни, тако и имперфективни глаголи. У неким конкретним примерима у српском језику имперфективни перфекат са резултативним значењем на француски се преводи перфектом. Облицима који изражавају резултативност, није дакле заједничка перфективност, него ограниченост радње која се у српском остварује контекстуално, док је у француском намећу сложени глаголски облици. Иако ова студија оставља нека питања отвореним, аутор доноси значајне закључке о ситуационој ограничености као нужном услову за резултативност.

Треће поглавље (стр. 75–103 на француском језику, 271–299 на српском језику) посвећено је још једној значајној компоненти у проучавању семантике глаголских времена – опозицији 'индикатив-релатив'. Категорије индикатива и релатива изводе се из односа временске перспективе (R) према моменту говора (S). Како у француском језику R може бити у S или му претходити, француска глаголска времена могу се сврстати у два подсистема. Први подсистем чине индикативна времена код којих R коинцидира са S. Други подсистем чине релативна времена код којих R претходи S. Оба подсистема у француском језику су потпуна, те индикативна времена не могу имати ре-

лативне употребе. У овоме се поглављу показује да други подсистем глаголских времена у српском језику, за разлику од подсистема француског језика, садржи само плусквамперфекат. Будући да у српском језику не постоје глаголска времена која би означила симултаност радње с моментом говора или њену постериорност у односу на моменат говора уколико R претходи S, времена првог подсистема мењају времена која недостају у другом подсистему и могу имати и индикативна и релативна тумачења. Поред тога, аутор на конкретним примерима оспорава тврдње да су перфективни и приповедачки презент релативна времена. Резултатима ових анализа аутор објашњава зашто у српском језику нема слагања времена. Значајно је, такође, запажање да упркос истом семантизму, француски и српски плусквамперфекат испољавају знатне функционалне разлике. Ова појава је детаљно истражена у наредном поглављу.

Четврто поглавље (стр. 103–121 на француском језику, 299–317 на српском језику) показује како се помоћу компоненти темпорално-аспекатског система уведених у прва три поглавља ове књиге може описати једно конкретно глаголско време – плусквамперфекат. Резултативни и догађајни плусквамперфекат како у француском, тако и у српском језику описани су у складу с Ветовим приступом. Поред сличности у догађајном и резултативном читању ова два времена, указује се и на њихове разлике. Српски плусквамперфекат може имати и имперфективну варијанту мада се она ретко користи. Највише пажње, пак, посвећено је разликама у испољавању резултативности. Српским плусквамперфектом немогуће је изразити резултативност уколико је моменат временске перспективе у моменту говора или секундарном моменту говора. Тада долази до тзв. дезактуализације резултативног стања. Уколико је потребно изразити резултативно стање у R, француски резултативни плусквамперфекат мора се превести српским перфективним перфектом. Осим у случају у коме је потребно изразити дезактуализацију резултативног стања у моменту перспективе, српски перфекат и плусквамперфекат су конкурентни. Ипак, корпус показује да се при преводу француског плусквамперфекта чешће прибегава српском перфекту, што аутор објашњава стилистичким разлозима, као и разлозима језичке економије. Као и у другом поглављу, аутор оставља отвореним она питања на која није успео наћи одговор отварајући тако пут будућим истраживањима.

У петом се поглављу (стр. 121–143 на француском језику, 317–337 на српском језику) преиспитују досадашња схватања о француском и српском аористу, нарочито њихова темпорална, аспектуална и дискурсна својства. С обзиром на непрестану језичку еволуцију, аутор указује на значај преиспитивања у лингвистици укорењених тумачења различитих граматичких феномена. Међутим, аутор у овоме поглављу оспорава нека новија тумачења о релевантним својствима српског аориста. Он најпре оповргава хипотезу да је аорист нулто време, односно да, поред прошлости, може означити садашњост или будућност. Затим доводи у питање хипотезу о перфективности српског аориста наводећи из корпуса ексцерпиране примере са аористом имперфективних глагола. Аутор у овој врсти научног дијалога не доводи у питање само претпоставке других истраживача, већ преиспитује и нека своја досадашња тумачења перфективности француског аориста. Наиме, по њему су како српски, тако и француски аорист аспектуално неутрални облици. Најзад, Станојевић негира да низ глагола у аористу нужно намеће темпоралну прогресију као што се тврди у неким новијим истраживањима. Остаје отворено питање зашто више аориста у низу не сигнализује нужно хронолошко низање њима означених радњи. Иако је у овоме поглављу акценат на својствима српског аориста, аутор користи прилику да га упореди с француским аористом по свим наведеним критеријумима. Осим научне, ово поглавље има и методолошку вредност. Наиме, овде се јасно и концизно показује како се преиспитују научне хипотезе у лингвистичким истраживањима. Притом се указује на однос семантике и прагматике у анализи граматичких феномена.

Аутор се у шестом поглављу (стр. 143–161 на француском језику, 337–355 на српском језику) удаљава од моносемичних приступа глаголским временима и детаљније бави интерпретацијом француског плусквамперфекта и перфекта, чиме се директно надовезује на друго и четврто поглавље ове књиге. На конкретним примерима овде се указује на недостатке моносемичних тумачења према којима свако време, па и француски перфекат и плусквамперфекат, имају један основни семантизам који се различито актуализује у зависности од контекста. Аутор показује да су резултативно и догађајно тумачење два засебна семантизма француског перфекта, односно плусквамперфекта. Овакво тумачење не искључује могућност да неко глаголско

време има само једно значење, што се види на примеру антериорног футура. Поред тога, аутор показује да догађајна и резултативна интерпретација не искључују једна другу објашњавајући семантизам вишесложних глаголских времена у француском језику. Наиме, код вишесложног перфекта и плусквамперфекта резултативно стање је антериорно временској перспективи, што објашњава чињеницу да резултативност и догађајност код ових облика коегзистирају.

У седмом поглављу (стр. 161–185 на француском језику, 355–381 на српском језику) аутор преиспитује критеријуме које референтне француске граматике наводе при опису значења перифрастичнога и простог француског футура. Најпре се на бројним примерима оповргава хипотеза многих аутора да је темпорална блискост радње и момента говора предуслов за употребу перифрастичног футура. В. Станојевић такође сматра да већу вероватноћу да ће се неки догађај десити не треба наводити као критеријум који фаворизује употребу овога глаголског облика. Затим се разматра тврдња да је код простога и перифрастичног футура темпорална референција идентична. Иако оба облика углавном означавају будуће радње, перифрастични футур може упућивати и на ситуације које су на снази у моменту говора. Веза момента говора и глаголског процеса код перифрастичног футура може се објаснити Ветовом теоријом о проспективном аспекту који подразумева да комуникативни акценат није на самој радњи него на фази која радњи претходи. В. Станојевић указује на проблем ове теорије да дефинише услове фокализовања на припремну фазу. Из анализе примера у којима се искључиво употребљава перифрастични футур аутор претпоставља да се однос радње и момента говора успоставља путем одређених индиција које указују на нека стања ствари у моменту говора, те омогућавају формирање припремне фазе радње, што је услов за употребу перифрастичног футура (ПФ). Свим релевантним индицијама, иако на први поглед разнородним, заједничка је лична имплицираност говорника у сигнализовању будућности путем ПФ-а. Аутор закључује да је једна од основних разлика између перифрастичног и простога футура начин на који говорник њиховом употребом концептуализује будућност. Укратко, будућност коју сигнализује прости футур конципира се као објективнија него што је то случај са ПФ-ом.

У осмом се поглављу (стр. 185–203 на француском језику, 381–399 на српском језику) покреће питање футуроида око чијег нормати-

вног статуса нема потпуне сагласности у србистици. Аутор у овоме поглављу проучава који се све француски облици преводе српским футуроидом. Он запажа да се како у преводима са француског, тако и у књижевним делима на српском ова форма јавља у дијалошким и у наративним деловима текста који настоје дочарати говорни језик, док је у коментаторској прози нема. Стога се Станојевић прикључања оним српским лингвистима који сматрају да ова конструкција још увек не припада стандардном језичком регистру. Из анализе свих француских облика из корпуса који се на српски преводе футуроидом аутор доноси неколико закључака. Наиме, иако је футуроид у већини анализираних примера који се односе на будућност заменљив футуром I, ови облици ипак нису потпуно синонимни, упркос томе што се у литератури тврди супротно. Наиме, примери у којима се изриче чврста намера локутора да изврши радњу фаворизују употребу футуроида. Затим, и футур I и футуроид поред темпоралних, имају и релативна значења. Футуроидом се, међутим, преводе и француски облици који не изражавају будућу радњу попут презента актуелности или финалних конструкција. И најзад, занимљив је увид да се негиран француски перифрастични футур може превести констукцијом *нећу/нећеш… да* + *презент* која задржава волунтативно значење глагола *хтети,* што није случај с француским простим футуром. Из ових закључака аутор поставља хипотезу да би футуроид могао развити проспективно значење те постати пандан француском перифрастичном футуру.

Поред приказаних поглавља, ова књига садржи списак симбола, општи увод и закључак, листу референци, те рецензије еминентних француских и српских лингвиста. Намена ове књиге је вишеструка, а циљна скупина јој је разноврсна. На првом месту, поглавља ове књиге значајна су искусним лингвистима који се баве конкретним питањима семантике глаголских времена будући да се могу читати као засебне студије. Поред тога, постављају се многа питања која се у духу отворене науке могу тумачити као несебичан позив другим истраживачима да се заједно дође до потребних одговора. За сва будућа истраживања из ове области на располагању је исцрпна листа незаобилазних референци. Конкретна истраживања у овој књизи узорна су и као модел за методологију којом се треба руководити при испитивању различитих језичких појава. Примери су засновани како на корпусима релевантних књижевних текстова, тако и на интуицији

бројних информаната за оба испитивана језика. Стога је ова књига значајна и за младе истраживаче који у научне воде тек упловљавају и сматрамо да се може користити као уџбеник из области семантике глаголских времена. Дидактичка вредност књиге огледа се у јасним и концизним објашњењима неких појава која се тешко савладавају и на вишим нивоима учења. Најзад, треба споменути да и шира, нелингвистичка јавност заинтересована за језичка питања може у овој књизи пронаћи жељене одговоре.

Анђела Д. Васиљевић*
Филолошки факултет
Универзитет у Београду

ФИЛОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА ДАНАС IX: *РАНО И ПОЧЕТНО УЧЕЊЕ СТРАНИХ ЈЕЗИКА У ФОРМАЛНОМ ОБРАЗОВАЊУ*

(Јовановић, А., Завишин, К. и Ђурић, Љ. (Уред.). (2019). ***РАНО И ПОЧЕТНО УЧЕЊЕ СТРАНИХ ЈЕЗИКА У ФОРМАЛНОМ ОБРАЗОВАЊУ*****. Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 343 стр.)**[1]

Девети том едиције *Филолошка истраживања данас*, чија је главна уредница проф. др Јулијана Вучо, објављен је почетком 2019. године у издању Филолошког факултета Универзитета у Београду. Публикације које окупља ова едиција одликује интердисциплинарни и мултимодални приступ савременим теоријама и кретањима у примењеној лингвистици и сродним дисциплинама. То је и случај деветог тома *Рано и почетно учење страних језика у формалном образовању*, који у овом прилогу у главним цртама представљамо. Зборник сачињава 18 радова на енглеском, француском и српском језику, чији су реферати изложени на истоименој међународној научној конференцији одржаној 7. и 8. октобра 2016. на Филолошком факултету у Београду. Повод за њено одржавање било је обележавање пола века наставе страних језика на раном узрасту у Србији (1966–2016). Будући да се рана настава страних језика од самог увођења у формално образовање суочава са бројним изазовима, овај тематски зборник може послужити као инспирација и помоћ при унапређивању постојећих

* Ауторка приказа је Стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије; електронска адреса: andjela.vasiljevic.ue@gmail.com

1 Електронски извор: https://doi.org/10.18485/fid.2019.9

наставних пракси, али и решавању других актуелних питања у дидактици страних језика. У датим се радовима, између осталог, разматрају следеће теме: језичка образовна политика и језичко планирање у Србији и земљама окружења, теорије усвајања страних језика на раном узрасту, одлике формалног и неформалног учења страних језика, изазови билингвалне наставе и могућности интегрисаног учења нејезичких предмета и страног језика, питања статуса српског као другог, односно страног језика у формалном образовању и сл. У наставку доносимо њихов кратак преглед.

У уводном раду под насловом *Early Foreign Language Learning in Formal Education of Serbia: Historical Overview and Current Challenges* (стр. 21–44), уреднице овог темата, Ана Јовановић, Катарина Завишин и Љиљана Ђурић, представљају историјски преглед раног учења страних језика у српском формалном образовању, с посебним освртом на тренутне изазове и отворена питања, чије решавање изискује чврсту сарадњу свих чинилаца у образовном систему. У првом се делу рада уреднице позивају на ставове бројних стручњака, указујући на велики значај раног учења страних језика, као и позитивне ефекте по интелектуални и емоционални развој ученика. Затим се у наставку дати теоријски оквири смештају у контекст српског просветног система. Како ауторке истичу, наша земља је током шездесетих година прошлога века спровела читав низ огледних пројеката учења страних језика, по чему се без сумње убраја у најавангардније земље Европе. Међутим, до потпуне систематизације и генерализације наставних планова и програма, али и усвајања законских одредби, дошло је тек са реформама из 2002. и 2003. године. Будући да је од првих реформских предлога до њихове коначне имплементације прошло готово четрдесет година, укратко се приказују неки од узрока касног спровођења реформи, те најављује њихово даље разматрање у наредним радовима.

У раду насловљеном *Notre expérience de l'enseignement précoce d'une langue étrangère aux écoliers* (стр. 47–59), Душанка Точанац предочава искуства и изазове са којима се сусрела у настави француског језика на раном школском узрасту у другој половини шездесетих година XX века. Овај се период поклапа са првим декретима и увођењем ране наставе страних језика у неколико београдских основних школа, што је својевремено изазвало велику пажњу јавности. Свему томе пре-

тходило је увођење пилот програма учења француског језика од првог разреда у ОШ „Владислав Рибникар“ у Београду (на иницијативу Друштва за културну сарадњу Југославија–Француска). Овај огледни пројекат изазвао је бројне реакције, попут захтева за увођење наставе страног језика и у друге школе широм земље, отворивши тако многа суштинска, до тада недовољно разматрана питања. Нека од њих односила су се на финансијска средства неопходна за образовање стручних кадрова, обезбеђивање уџбеника и другог наставног материјала, те непостојање свеобухватног дидактичког оквира, односно приступа који би послужио као модел наставе у раду с најмлађим школарцима, о чему ауторка говори из властитог наставног искуства.

Следи рад Љиљане Ђурић *Les langues vivantes à l'âge précoce en Serbie : Quelle(s) influence(s) de l'enseignement non formel sur les politiques linguistiques éducatives* (стр. 61–78), у коме се разматрају вишеструки утицаји неформалног образовања на језичке образовне политике у Србији. Будући да је страни језик тек од 2003. године системски уведен у све основне школе као обавезни предмет од првог разреда, рано учење страних језика дуго се везивало за установе (удружења и институте) које су нудиле неформалне облике образовања. Овај сектор извршио је битан утицај на увођење раног формалног учења страних језика у Србији, пре свега на наставну праксу, одабир конкретног језика, али и језичке идеологије. У циљу испитивања интеракција између формалног и неформалног образовања у области страних језика, ауторка спроводи анализу корпуса ексцерпираног из публикација референтних часописа *Настава и васпитање* и *Живи језици* у периоду између 1952. и 1976. Два репрезентативна примера неформалног образовања у датом периоду јесу програми почетног и раног учења страних језика при Институту за фонетику, патологију говора и стране језике, као и при Друштву за културну сарадњу Југославија–Француска, о чијој се делатности детаљно говори у раду.

Након поменутих реформи, већина основаца у Србији учи енглески од првог разреда, док се други страни језик уводи почев од 5. разреда, на узрасту од 10 или 11 година. Одабир енглеског као првог страног језика у већини школа несумњиво је у спрези са његовом улогом међународне *lingua franca*. Међутим, поставља се питање да ли би се други страни језик могао паралелно увести већ у првом циклусу основног образовања, и тако снажније охрабрити остварење идеала

вишејезичности. У раду *Examples of Good Practice in the Field of Early and Initial Learning of Foreign Languages in Formal Education* (стр. 79–94), Александра Шуваковић износи резултате емпиријског истраживања спроведеног међу ученицима од 1. до 3. разреда једне београдске основне школе, у којој је организована настава италијанског као факултативног језика током продуженог боравка. Истраживањем су утврђени позитивни ефекти раног учења два страна језика, видљиви већ током друге године учења. Нарочито се указује на приметан развој лексичке компетенције, као индикативног фактора приликом процене успешности раног учења страних језика.

Предмет петог и шестог поглавља јесу статус и настава српског као нематерњег језика у општинама Прешево, Бујановац и Медвеђа, у којима живи већинско албанско становништво. Рад Наташе Бошковић, Данијеле Ненадић и Биљане Стојановић *Serbian as a Non-Mother Tongue in Primary Education of Albanian National Minority in Southern Serbia* (стр. 95–113) указује на проблеме у настави и усвајању српског као нематерњег језика од стране ученика албанске националне мањине у поменутим општинама на југу Србије. Наиме, истраживање спроведено 2014. године у 16 основних школа указало је да свега 5% испитаних ученика може спонтано да се споразумева на српском. Низак степен познавања српског језика касније може имати за последицу њихову тежу интеграцију у домаћи високошколски систем, али и знатно умањење прилика за запослење. Овај проблем препознат је од стране локалних и централних власти, различитих невладиних и међународних организација, као и страних амбасада, те је сачињен програм краткорочних и дугорочних мера за побољшање тренутне ситуације. О предлозима за унапређење наставе српског као нематерњег језика код ученика албанске националне мањине разматра се детаљније у раду Весне Крајишник, Никице Стрижак и Душанке Звекић Душановић *Improving the Teaching of Serbian as a Non-Mother Tongue in Primary Education of Albanian National Minority in Southern Serbia* (стр. 115–132). Представљају су неке од мера предузетих у циљу побољшања методолошког приступа, и то у корелацији са конкретним потребама у настави, као и са стварним компетенцијама ученика. Коначно, указује се на неопходност дугорочних решења заснованих на интердисциплинарном и системском сагледавању различитих проблема.

У чланку *Школски DELF у Србији: Резултати на испитима и начин рада у школи* (стр. 133–155), Анастазија Јадријев-Дошеновић даје исцрпан поглед на увођење испита *DELF scolaire* (једне од пет званичних верзија испита DELF/ DALF) у основним и средњим школама у Србији, чиме је великом броју ученика омогућено и знатно олакшано стицање дипломе Министарства просвете Француске. У питању је истраживање квантитативног и квалитативног типа у коме се свеобухватно обрађују подаци о успешности полагања овог испита у нашим школама, водећи рачуна о узрасту и нивоу знања ученика, годинама учења француског као првог или, чешће, као другог страног језика. Важан део истраживања представља анализа анкете спроведене међу наставницима француског, који су истовремено и лиценцирани испитивачи на датом испиту. Упоредо се врши и испитивање нивоа усклађености саставних делова школског DELF-а, као екстерног вида евалуације, са званичним наставним планом и програмом за француски језик.

О процесу стицања свести о речи говори Јасмина Московљевић Поповић у раду *Word Awareness and Early Foreign Language Acquisition* (стр. 159–174). Свест о речи јесте важна компонента металингвистичке свести. Њени саставни делови (фонолошка, морфолошка, синтаксичка и прагматичка свест) усвајају се постепено, у различитим узрастима, те је посебно интересантно пратити однос развоја свести о речи и раног учења страног језика. У чланку се представља синтеза досадашњих истраживања о овој теми, рађених махом на примеру усвајања матерњег језика. Многа истраживања указују да деца предшколског узраста немају развијену свест о арбитрарном карактеру језичког знака, те на овом узрасту не увиђају разлику између форме и значења, односно означитеља и означеника. Такође, за децу предшколског узраста речи су пре свега именице, глаголи и придеви, док функционалне врсте речи (нпр. везници, предлози, партикуле) нису идентификоване као такве. Осим тога, у раду се подвлачи да способност уочавања речи као засебне језичке јединице представља један од кључних корака у процесу стицања металингвистичке свести о речи, указујући уједно на неопходност опсежнијих истраживања, пре свега у контексту усвајања L2.

Прилог Ане Лазарове-Никовске *Teaching L2 Literacy in Early Formal Contexts: a Macedonian Example* (стр. 175–191) преиспитује

постојеће технике раног описмењавања на енглеском као страном језику код македонских ученика, чије је примарно писмо ћирилица. У раду се даје кратак преглед одлука које су пратиле увођење страног језика на раном узрасту у Македонији, са освртом на одабир метода и узраста на коме се започиње описмењавање ученика на енглеском језику. Будући да је тренутним програмом предвиђено учење латиничног писма тек у трећем разреду, поставља се питање да ли је могуће започети са описмењавањем на енглеском и раније, као и да ли постоје интерференције с развојем писмености на матерњем језику. Заступа се став према којем је могуће радити на подизању фонемске свести код деце већ на узрасту од 5 или 6 година, и то применом прилагођене методе синтетичке фонације, која је у овом тренутку заступљена углавном у облицима неформалног образовања.

Различити индивидуални и контекстуални фактори (нпр. окружење, рана изложеност страном језику) играју важну улогу у раном учењу страних језика. Корелација између мотивације и успешности читања на страном језику предмет је истраживања Вере Савић под насловом *Young Learners' Motivation for Reading in English and Their Reading Achievement* (стр. 193–208). У раду се представљају резултати квантитативног и квалитативног истраживања спроведеног међу више од 500 ученика, у циљу утврђивања односа мотивације и постигнућа у читању на узрасту од 11 година. Потврђује се почетна хипотеза према којој успех у активностима читања у великој мери зависи од мотивације и позитивног става. Будући да способност рецепције писаних текстова на енглеском језику представља императив савременог доба, ауторка указује на неопходност рада на развоју мотивације за читањем код ученика на раном узрасту, и то пре свега пружањем подстицајних аутентичних текстова.

Рад Оље Милошевић *Using Language Portfolios with Young Learners to Encourage Reflection* (стр. 209–221) најпре пружа преглед теоријских основа коришћења језичког портфолија, а потом износи и резултате једног истраживања, рађеног на примеру ране наставе енглеског као страног језика. Овакав вид евалуације има двоструке бенефите. С једне стране, наставнику је омогућено континуирано праћење постигнућа ученика, њихових начина учења и области интересовања, док је ученицима такође дата прилика да учествују у процесу евалуације својих резултата, будући да сами бирају радове које

ће уврстити у језичке портфолије. Тиме се охрабрују самопоуздање и аутономија ученика, подстичући тако и активно размишљање о сопственим језичким стратегијама.

Рад Тилена Смајле *Slovenian Primary School Foreign Language Teachers: An Insight into the Teaching of a Foreign Language at an Early Age According to CLIL* (стр. 223–241) испитује ставове словеначких наставника о примени CLIL методе, која подразумева интегрисано учење нејезичких предмета и страног језика, чиме се у пракси стиче виши ниво знања страног језика него путем класичне наставе. Применом квантитативне и квалитативне методе, анализира се степен стварне имплементације датог приступа у раној настави страних језика у Словенији, с освртом на степен обучености наставника за овај тип наставе, разлике у ставовима млађих и старијих наставница и наставника, као и евентуалне промене њихових ставова током времена.

Убрзани развој информатичких технологија извршио је значајан утицај и на домене образовања и васпитања. Како су данас ученици још на најранијем узрасту изложени савременим технологијама, дидактички токови морали су се прилагодити захтевима дигиталног доба. Коауторски рад Ане Вујовић и Мирославе Ристић *Образовни потенцијали хибридних модела наставе страног језика на раном узрасту* (стр. 245–259) указује на предности и потенцијал информатичких алата у раној настави страног језика. Хибридни облици наставе подразумевају спој класичне наставе и електронског учења. Будући да овај приступ нуди велике могућности, ауторке предлажу примену различитих веб-алата ради осмишљавања лудичких активности, чији је главни циљ спонтано усвајање страног језика природним путем, кроз игру. Дати алати прилагођавају се интересовањима и потребама деце, наставном плану и програму, а важно је истаћи да се паралелно са учењем страног језика развија и дигитална компетенција ученика, и то интердисциплинарним повезивањем знања из различитих области.

Јовица Микић се у раду *Tableau des matières dans les manuels de langues étrangères et son rapport avec le programme* (стр. 261–276) бави односом садржаја уџбеника страних језика и наставних планова и програма. Како су у нашем формалном систему често у употреби уџбеници страних аутора, а план и програм специфични за сваку земљу и њен просветни систем, аутор испитује степен њихове усаглашености, и то на примеру одабраних уџбеника француског, руског,

немачког, шпанског и италијанског, који су одобрени за наставу другог страног језика у 5. разреду основне школе. Аутор настоји да укаже на чињеницу да настава не би требало да буде подређена дословном праћењу садржаја уџбеника. Сходно томе, уџбенички комплети представљају средство које помаже у лакшем и ефикаснијем остварењу планом предвиђених циљева.

Стицање граматичке компетенције важно је питање у раној настави страних језика, а посебну пажњу неопходно је посветити правилном дозирању граматичких садржаја у настави са најмлађим ученицима. Анка Рађеновић говори о усвајању морфологије прошлих глаголских времена у почетној фази учења грчког као страног језика (стр. 277–294), поредећи начине на које се претеритни облици грчких глаголских времена, односно временско-аспекатска морфологија усвајају, како на раном узрасту, тако и од стране одраслих ученика. Резултати истраживања примењиви су и на усвајање ових категорија у другим језицима. Указује се на неопходност употребе глаголских облика у контексту, уместо инсистирања на формалној анализи њихових језичких структура.

У наредном поглављу, насловљеном *Texte et phrase dans l'espace discursif de la classe de FLE* (стр. 295–310), Сесилија Кондеј (Cecilia Condei) отвара значајно питање употребе лингвистичких термина у контексту раног учења француског као страног језика. Ауторка анализира неуједначене и хетерогене ставове у погледу дефинисања појмова *текст* и *реченица* у различитим лингвистичким традицијама, о чему сведоче радови познатих аутора попут Ф. Растијеа или Ж.-М. Адама. Поставља се питање на који би начин требало имплементирати дате појмове у „контексту учионице", имајући у виду да њихово неразумевање може умногоме ометати правилно извршавање задатака, чак и када су захтеви суштински у складу са знањима и узрастом ученика. Квалитативном методом анализе уџбеника намењених за наставу француског језика на узрасту од 8 до 11 година, указује се на неочекивано висок ниво заступљености ових термина, при чему, парадоксално, предњачи уџбеник за прву годину учења. Упозорава се на опасност од двоструког неразумевања наставних садржаја, имајући у виду да се ученици истовремено сусрећу са непознавањем страног језика и специфичне терминологије, коју на датом узрасту не могу адекватно усвојити, нити је то исправно захтевати од њих.

У чланку *Учење страног језика као изазов за „другачије интелигентну“ децу и наставнике: инклузивно образовање и интеркултурни приступ* (стр. 311–331), Јелена Брајовић говори о изазовима савремене инклузивне наставе, чији је задатак да одговори на специфичне потребе свих ученика, узимајући у обзир и уважавајући њихове индивидуалне разлике. У раду се посебна пажња посвећује интелектуално рано сазрелим ученицима. Настава страног језика право је место за имплементацију квалитетног инклузивног приступа који води ка прихватању другог и другачијег од себе. Применом интеркултурног, плурикултурног и интердисциплинарног приступа може се створити прилика за разноврсније заједничко учење, истовременим подржавањем развоја општих индивидуалних компетенција. Важан део рада представљају предлози за инклузивну наставу (намењени настави француског као првог страног језика у 6. разреду основне школе, ниво А2), чији је главни циљ посматрање и решавање задатака из различитих углова. Овим путем, сви ученици могу дати свој допринос, открити који им начини учења највише одговарају, што утиче и на развој дивергентног мишљења. Важно је истаћи да овај холистички приступ може помоћи и наставницима при осмишљавању подстицајних активности у складу с индивидуалним разликама и областима интересовања ученика.

Зборник затвара рад Марине Цветковић *Teaching Language Skills to Young Learners*, у коме се говори о стицању језичких вештина на веома раном узрасту (стр. 333–343). Због специфичности циљне групе, пажњу је потребно усмерити ка вештинама слушања и говора, односно ка усменој рецепцији и продукцији. Будући да се на предшколском узрасту знања усвајају проактивно, неопходно је створити креативну атмосферу у којој ће ученици кроз игру и забаву упијати нове речи и изразе, имитирањем процеса спонтаног усвајања матерњег језика.

На основу приказа појединачних радова, може се закључити да је реч о изразито корисној публикацији за различите циљне групе. Пре свега, сматрамо да би педагошке импликације које њени саставни делови доносе могле допринети побољшању постојећих наставних пракси. Радове из овог зборника карактерише утемељеност у актуелним теоријским и методолошким оквирима, те се читаоци могу упознати са савременим токовима у глотодидактици и сродним дис-

циплинама, које у великој мери одликује еклектични приступ у истраживањима. Садашњи и будући наставници страних језика овде могу пронаћи разне савете и предлоге за унапређење наставних техника, као и идеје за одабир мотивишућих активности, чији је циљ подстицање радозналости и пажње ученика на раном узрасту. Не треба занемарити ни важност макар делимичног познавања појединих теорија усвајања како страног, тако и матерњег језика, будући да се ова два процеса на (веома) раном узрасту одвијају на сличан начин.

Још једном подвлачимо да интердисциплинарна истраживања из области психолингвистике, неуролингвистике, социолингвистике и других сродних грана јасно указују на вишеструке добробити учења страних језика почев од раног узраста. Стога смо мишљења да би изложени резултати и закључци могли имати одјека и на пољу осавремењавања наставних планова и програма, али и ревидирања статуса другог страног језика у основним и средњим школама. У тој линији, залажемо се разматрање могућности његовог увођења већ у првом циклусу основног образовања. Такође, од суштинског је значаја и усаглашавање наставе и понуде страних језика у основним и средњим школама, пре свега у циљу пружања могућности наставка учења другог страног језика, што је проблем с којим се суочава одређени број средњих стручних школа. Коначно, потребно је обезбедити дугорочан и конструктиван дијалог између свих учесника у систему формалног образовања, укључујући органе власти, дидактичаре, наставнике и школе, али и саме ученике и њихове родитеље. То би несумњиво допринело обезбеђивању квалитетног образовања, које би у домену наставе страних језика требало да ученицима омогући прилику за учење више језика, што води ка остварењу идеала плурилингвизма, као једне од главних препорука различитих релевантних докумената Савета Европе.

Исидора Ђоловић[*]
Филолошки факултет
Универзитет у Београду

САГЛАСЈА КРОЗ ПРОСТОР И ВРЕМЕ ТАЊА ПОПОВИЋ: *ПЕСНИЦИ И ПОКЛОНИЦИ* (БЕОГРАД: СЛУЖБЕНИ ГЛАСНИК, 2010, 260 стр)

У сећање на драгу и поштовану професорку Тању Поповић (1963-2020)

Песници и поклоници, књига есеја Тање Поповић објављена пре тачно једне деценије, резултат је дугогодишњег проучавања, тумачења и пре свега занимања аутора српском књижевношћу у контексту ширег, интернационалног (превасходно европског) оквира. Прожимање стручних са личним мотивима и интересовањима у целини обележава збирку радова у којој се упоредним приступом откривају и успостављају везе између српских и европских, најчешће руских, песника у широком распону од готово четири века. Првенствено се прати динамика наслеђивања, усвајања, модификовања и проширивања традиционалних модела. Уочавају се неопходна, хотимична или интуитивна сродства и сагласја одређених аутора или читавих покрета кроз време и простор.

Упркос утиску тематске расутости и неповезаности, који би се могао стећи приликом летимичног погледа на њен садржај, збирка поседује унутрашње устројство и чврстину структуре. Есеји су груписани у три целине, по критеријуму општости или пак конкретности проблематике коју развијају. Поменути делови збирке су неједнаког обима, а начело унутрашње повезаности одлучујући критеријум за расподелу материје, али, свака од студија се без проблема може читати и појединачно, изван контекста целине. Наиме, мада су у потребној мери истакнуте референце на тематски сродне есеје, не постоји условност која би захтевала да се, ради разумевања основне тезе или

* isidoradj@yahoo.co.uk

идеје, чита искључиво редом. Есеји се могу бирати и издвајати према интересовању или истраживачкој потреби. Истовремено, сагледани у спрези са остатком књиге, добијају додатно и потпуније значење. На почетку се поставља или (чешће) наговештава теза коју есеј развија и аргументује, да би се у закључку потврдила. Примери се смештају у шири, сложенији компаративни однос, чиме текст добија на убедљивости и релевантности, али и илустративној занимљивости.

Прва целина се бави уопштенијим питањима формирања и развијања одређених песничких жанрова, кроз почетни контекст преузимања утицаја из културне и литерарне баштине, до њиховог *пресађивања* и неговања нових, самосвојних облика. Друга се фокусира на неколико одређених песника, хронолошки (од Лазе Костића до Васка Попе) обухватајући период од развијеног романтизма до послератног модернизма. Одабиром прекретничких, *револуционарних* појава, на сваком појединачном примеру показује се однос традиције и иновације, модела и новог дела. Могли бисмо ову целину фигуративно представити као *пут од ученика до самосвесника*, од поклоника до песника (с тим што се дати однос непрекидно усложњава). Трећа целина узима за предмет тумачења три конкретне песме, изабране како по субјективном осећају аутора, тако и по одговарајућим особинама које их међусобно повезују и смештају у један тематско-мотивски круг, али, са посебним и оригиналним појединачним решењима. Као заједнички за наведене песме издвајају се: изгубљена или мртва драга, мотив очију/погледа, сан као простор сусрета - али и стваралачке (песничке) моћи, спој љубави и смрти. Тиме се, уопштено гледано, структура формално *сужава* од општег до појединачног. Еволуција стила, поступака, мотива и слика обзнањује се кроз остваривање континуитета између традиције и прогресивних, иновативних токова.

Теме су, пре свега: поезија у традицији, следбеништво и превазилажење, слике и жанрови, мотиви и лирски пејзажи, обликотворне и смислотворне *технике*. Аутор поставља као задатак уочавање веза, ослушкивање сагласја и песничких дијалога у различитим околностима и епохама. Знаковит наслов *Песници и поклоници* упућује на књижевност у сталном идејном прожимању и надовезивању. У односу узајамности налазе се проучавани песници као нечији поклоници, али и аутор као поклоник њих самих. Треба истаћи асоцијативно позивање на наслов кроз називе појединачних поглавља и њихов смисао.

Успоставља се интересантни симболички дијалог, а често наглашавани појам *другōта* је посебно важан за поезију из више разлога. *Други* је претходник, али и следбеник, читани и читалац, песник и (његов) поклоник…улоге се могу варирати у недоглед. У том смислу, важан је и назив едиције у склопу које је збирка објављена: *Нова традиција*.

Ауторска замисао у основи свог остварења има **компаративни приступ**. Настојало се указати на везе, достојанство српске песничке традиције и потребу да буде призната у општем духовном кругу, раме уз раме са европским (па и светским) класицима. Све је у знаку упоредних повезивања и посматрања, док се и на формалном плану сугерише кључна теза о континуитету који се остварује кроз верно усвајање наслеђеног и оригиналну надградњу. Дело подстиче на даља истраживања, указујући на високу вредност наше поезије. Нуди један од могућих погледа на одређена питања, али, не затвара простор за тумачење, нити ограничава број одговора.

Тања Поповић се служила широком научном апаратуром, махом из иностраних извора, који су доследно наведени и препоручени у пратећој библиографији и фуснотама. Углавном је реч о руским и енглеским студијама. Показујући изузетну стручну припремљеност, реферисала је на бројне области, повезујући књижевност са филозофским, теолошким, лингвистичким и културолошким студијама. Тиме је демонстрирана још једна вештина потребну сваком проучаваоцу: смисао за интеркултуралност, повезивање књижевности са другим уметностима и друштвено-хуманистичким научним областима.

Примери су детаљни, верни, разноврсни и довољно сликовити. Некад су, уколико је у питању мотив или песничка слика, каталошки организовани и набрајају се. Чак ни тада нема претеривања са беспотребним наводима. Језик студије је стручан, али не и херметичан, *роīобашан* или неразумљив *обичном* читаоцу. Подразумева професионалну упућеност и познавање теоријских појмова, али, истовремено је представљање тематике сликовито, интересантно и динамично, стога не захтева дуго и мучно пробијање кроз стил, нити испољава било какав *интелектуални, академски елитизам*. Аутор се најчешће, поред примарне литературе у виду изворних текстова тумачених дела, позива на бројне иностране студије (на руском, енглеском и италијанском језику). Најчешће су цитирани Курцијус, Успенски, Тињанов, Јакобсон, Шкловски (у оригиналу, на језику теоретичара),

Бахтин, Скерлић (када је реч о релевантним критикама поводом наших модерниста), Павић, Којен, Петерсон, Аница Савић-Ребац. Кроз фусноте, аутор упућује читаоца и ка сопственим текстовима из различитих зборника и књиге *Потраīа за скривеним смислом*, али и аутопоетичким списима песника којима се бави.

Прва целина, названа ***Поезија и традиција – дијалоī са друīим,*** обухвата четири развијена есеја. У најопштијем смислу, они покрећу питање утицаја, обликовања и формирања жанрова током XVII и XVIII века, корелације између италијанске ренесансе и новије српске књижевности, маргиналних литерарних жанрова, еволуирања елегије. Приметивши да несистематично и неправилно преузимање и смењивање западноевропских стилова доводи до сложене ситуације на прелазу у ново доба, аутор издваја следећа питања: на првом месту, **сукоб књижевног и народног језика**, а затим **сукоб наслеђене и усвојене традиције.** Из наведеног произилази питање **динамике и развоја стилских праваца**. Књижевне теорије и програми се (од доба класицизма) прихватају и пресађују готови, а исто тако долази до **смене књижевних жанрова.** Један од најинтересантнијих текстова у збирци, „ Поезија са маргине“, подстакнут је осећањем аутора да једностраност и непоузданост писаних извора о књижевној прошлости затамњује поглед на књижевну еволуцију (што је заједничка, интегришућа тема читавог првог дела ове књиге).

Друга тематска целина, истоимена са збирком - ***Песници и īоклоници,*** обухвата шест есеја, а сваки се бави конкретном проблематиком одређеног стваралачког опуса. Тако се у уводном чланку, „Руске теме Лазе Костића“, разматра еволуирање Костићевог става о Русији, од младости до позног доба живота. Есеј „Милан Ракић или песничка самосвест“ отвара разматрање уклопљености појединих писаца у одређену традицију, са питањем на који начин такво полазиште доприноси универзалности и истовременој самосвојности дела. Истиче се епохални однос према наслеђу као *ризници знања*, из које сваки уметник може и мора да *захваīа*, али и преиначава наслеђено на особен начин и ствара нове вредности. Текстом „Дучићев лирски пејзаж“, аутор се (наводећи традицију тумачења) сврстава у линију проучавалаца који су велики значај придавали Дучићевом лирском пејзажу, као можда суштинском за његову поезију (јер је реч о начину представљања света). Чланком „Елегије Симе Пандуровића“ примећује

се да је кључни преокрет при одвајању и разграничавању елегичног садржаја од форме у српску књижевност дошао са модернистима из *суморне* групе (Дучић, Ракић, Дис, Пандуровић). Смешта их у контекст европске, посебно немачке лирике тог доба по кључном обележју, новом ставу према трагичности живота. Нарочито је занимљив есеј „Лирика Момчила Настасијевића и средњовековна традиција". Истичући изазов и привлачност истраживања културне традиције у књижевном остварењу када је о средњовековном наслеђу реч, показује се став о занемарености овог подручја и низу пратећих питања која се тичу цркве, религије, националног осамостаљивања и њихове динамике[1].

Трећа по реду, ***Стихови, снови, слике***, најконкретнија је и можда најсубјективнија целина. Проналазе се, издвајају и анализирају три дела, повезана тематско-мотивском сродношћу. Њима се, на неки начин, уочено у претходним есејима демонстрира кроз најуже теме. Сродне су и позиције три аутора: испред свог времена, различити од епохе, ваљано схваћени тек од стране наредних генерација. Аутор пише надахнуто, са очигледним симпатијама[3] и жељом да пружи, ако не нови, оно барем сопствени поглед на три по много чему изузетне, већ дуго антологијске песме. А оне су и саме најсликовитији пример претапања бројних традицијских струја у један особени, свевремени (а и савремени) ток. Уводни тон есеја „*Santa Maria della Salute* и свет књижевних слика*"* већ показује нешто другачији приступ - сем личних склоности које аутор, уосталом, и не крије („Наш разлог је личан, а образлажемо га ставом да сваки истраживач има права на свог омиљеног песника"; 2010:221), ту је и настојање да, више него стручни приказ, ово буде представљање вољене и величанствене песме на истовремено једноставан и зналачки начин. Пролазећи кроз композицију песме поступно и пажљиво, сви нивои и њихови садржаји посматрају се у вези са ширим културним и уметничким подручјем инспирације. Поетски простор као место укрштања светова и егзистенција, место спознаје и одговора, основна је тема текста „Поетски простор Дисове *Тамнице*", анализе још једног необичног песничког

1 Видети први есеј, „Slavia Ortodoxa и питање песничких жанрова у XVII и XVIII веку", стр. 7-27.

2 Израз *наш песник* (подвукла И.Ђ.) сугерише блискост, топлину приступа, симпатије. Користи га пишући о Лази Костићу и о Дису.

опуса. Трећи, последњи есеј у овом одељку, уједно и збирци, бави се темом сусрета са изгубљеном, заувек недостижном драгом у сасвим посебним начином уобличеном простору снова и визија. Текст „*Госпи* или посете у сну“ полази од уобичајене претпоставке да репутација херметичног песника, која прати Настасијевића, отвара питање постојања неких биографских појединости које би објасниле његову лирску мотивацију. Поређењем је показано да све три песме поседују исте мотиве, полазна питања и сличне закључке. Међутим, примећује се и то да Настасијевићева песма, мада знатно краћа од Костићеве или Дисове, постиже исказивање доминантне теме са знатно мање средстава, а ипак слојевитијим изразом. У томе се огледа његов већ предочени поступак, уједно упућујући позив на даља дешифровања и покушаје тумачења. Аутор експлицитно истиче како је ова интерпретација само једно од могућих гледишта. Подстицај и надахнуће за даље разматрање тек дотакнутих опуса и тема отворени су и бројни.

Збирка нуди могућности даљег истраживања, наговештавајући бројне и разгранате везе српске књижевности (у конкретном случају, поезије) на националном и међународном плану. Истовремено оставља предлоге и отвара простор за њихово ближе и детаљније разматрање. Из тих разлога, сматрамо је истовремено корисним и занимљивим извором за сваког проучаваоца, али и „обичног“ заљубљеника у компаративну књижевност. Посредовањем исказаних ставова утиче се на одржавање неопходног континуитета у саодносу песника и, искрено се надамо, неких нових поклоника.

УПУТСТВО ЗА ПРИПРЕМУ РАДОВА

1. Часопис објављује оригиналне радове из области науке о језику и књижевности, као и сродних дисциплина. Радови који су већ објављени или понуђени за објављивање у некој другој публикацији не могу бити прихваћени за објављивање у *Аналима Филолошког факултета*. Ако је рад био изложен на научном скупу у виду усменог саопштења (под истим или сличним насловом), податак о томе треба да буде наведен у посебној напомени, по правилу при дну прве странице чланка.

2. Радови се објављују на српском језику, ћирилицом или латиницом, као и на једном од следећих језика: енглеском, руском, немачком, француском, шпанском и италијанском. Уколико аутор жели да му рад буде објављен на неком другом језику, осим поменутих језика, треба то посебно да нагласи и образложи.

Аутор треба да се придржава и следећег:

а) Наслови посебних публикација (монографија, зборника, часописа, речника и сл.) који се помињу у тексту рада наводе се курзивом на језику и писму на којем је публикација чији се наслов наводи објављена, било да је реч о оригиналу или о преводу.

б) При навођењу цитата у тексту рада, пожељно је да то буде према изворном тексту (оригиналу) и писму. Уколико се наводи цитат из преведеног рада, треба у одговарајућој фусноти навести библиографске податке о оригиналу.

в) Страна имена пишу се у оригиналу. Уколико аутор сматра да би било пожељно, може користити и транскрибовано име, с тим што приликом првог помињања у загради ставља оригинал.

3. Рад треба да има следеће елементе: а) име, средње слово и презиме аутора; назив установе у којој је аутор запослен, б) наслов,

в) сажетак, г) кључне речи, д) текст рада, ђ) литературу и изворе, е) резиме, ж) прилоге. Редослед елемената мора се поштовати.

4. Име, средње слово и презиме аутора у студијама и чланцима штампају се изнад наслова уз леву маргину, а у приказима испод текста уз десну маргину курзивом. Назив и седиште установе у којој је аутор запослен наводе се испод имена, средњег слова и презимена аутора. Ако је аутора више, мора се назначити из које установе потиче сваки од наведених аутора. Функција и звање аутора се не наводе. Службена адреса и електронска адреса аутора дају се у фусноти, која је звездицом везана за презиме аутора. Ако је аутора више, даје се само адреса првог аутора. Назив и број пројекта, односно назив програма у оквиру кога је чланак настао, као и назив институције која је финансирала пројекат или програм наводи се у посебној фусноти, која је двема звездицама везана за назив установе у којој је аутор запослен.

5. Наслов (и поднаслов) штампају се на средини странице, фонт 14, великим словима.

6. У сажетку, који треба да буде на језику на коме је написан и рад, треба језгровито представити проблем, циљ, методологију и резултате приказаног научног истраживања. Препоручује се да сажетак има између 100 и 250 речи. Сажетак треба да буде испод наслова рада, без ознаке *Сажетак*, и то тако да му је лева маргина увучена 1 cm у односу на основни текст (тј. једнако увучена као први пасус основног текста), а први ред увучен 1 cm у односу на леву маргину.

7. Кључне речи су термини или изрази којима се указује на целокупну проблематику ис-траживања, и не може их бити више од десет. Препоручљиво је одређивати их ослањајући се на стручне терминолошке речнике, а у интересу је аутора да учесталост кључних речи (с обзиром на могућност лакшег претраживања) буде што већа. Кључне речи дају се на језику на којем су написани сажетак и текст. Наводе се испод сажетка, са ознаком *Кључне речи*, са маргинама и увлачењем првог реда истим као и у сажетку.

8. Библиографска парентеза, као уметнута скраћеница у тексту која упућује на потпуни библиографски податак о делу које се цити-

ра (наведен на крају рада) састоји се од отворене заграде, презимена аутора, зареза, године објављивања рада који се цитира, ознаке странице са које је цитат преузет и затворене заграде. На пример: (Ивић, 1986: 128).

Ако се име аутора који се цитира већ помиње у тексту који непосредно претходи цитату, у загради се оно не понавља, већ се дају само година и странице. На пример: „...о овоме је говорила Милка Ивић (1986: 128)“.

Ако се цитира више суседних страница истог рада, дају се цифре које се односе на прву и последњу страницу која се цитира, а између њих ставља се црта. На пример: (Ивић, 1986: 128–130).

Ако се цитира више несуседних страница истог рада, цифре које се односе на странице у цитираном раду, одвајају се зарезом. На пример: (Ивић, 1986: 128, 130).

Када се у раду помиње више студија које је један аутор објавио исте године, у текстуалној библиографској напомени потребно је одговарајућим азбучним или абецедним словом прецизирати о којој се библиографској одредници из списка литературе ради. На пример: (Murphy, 1974a: 12).

Уколико библиографски извор има више аутора, у уметнутој библиографској напомени наводе се презимена прва два аутора, док се презимена осталих аутора замењују скраћеницом *и др*.: (Ивић, Клајн и др., 2007).

9. Фусноте (подножне напомене, подбелешке), обележене арапским цифрама (иза правописног знака, без тачке или заграде), дају се при дну странице у којој се налази део текста на који се фуснота односи. Могу садржати мање важне детаље, допунска објашњења и сл. Фусноте се не користе за навођење библиографских извора цитата или парафраза датих у основном тексту, будући да за то служе библиографске парентезе.

10. Прилози којима је илустровано научно излагање (табеларни и графички прикази, факсимили, слике и сл.) обележавају се римским цифрама, и прилажу на крају текста рада, а њихово место у тексту се означава одговарајућом цифром.

11. Цитирана литература даје се у засебном одељку насловљеном *Литература*. Библиографске јединице (референце) наводе се по азбучном или абецедном реду презимена првог или јединог аутора како је оно наведено у парентези у тексту. Ако опис библиографске јединице обухвата неколико редова, сви редови осим првог увлаче се удесно за 1 cm.

У *Аналима Филолошког факултета* у библиографском опису цитиране литературе примењује се АПА начин библиографског цитирања (*American Psychological Association's style*).

Примери таквог начина библиографског цитирања:

Монографска публикација:

Презиме, иницијал имена аутора (година издавања). *Наслов књиге*. Место издавања: издавач.

Пример:

Тумарић, М. (2004). *Виза*. Нови Сад: Тусами.

Прилог у зборнику радова, поглавље у књизи или одредница у енциклопедији или лексикону:

Презиме аутора, иницијал имена аутора (година издања). Наслов поглавља или одреднице. In Иницијал имена и презиме аутора/уредника, *Наслов публикације* (стране на којима се налази цитирани рад/поглавље/одредница). Место издавања: издавач.

Пример:

Roulet, E. (2004). The description of text relation markers in the Geneva model of discourse analysis. In K. Fischer (ed), *Approaches to Discourse Particles* (pp. 115–131). Amsterdam: Elsevier.

Прилог у часопису:

Презиме, иницијал имена аутора (година издавања). Наслов прилога. *Наслов часописа*, *број*, стране.

Пример:

Ziff, M. (1967). On H.P. Grice's account of meaning. *Analysis*, *28*, 1–8.

Прилог доступан преко интернета:

Презиме, иницијал имена аутора (година издавања). Наслов

прилога. *Наслов публикације*, *број*, стране. [on-line]. Доступно преко: интернет адреса [датум преузимања]

Пример:

Ryan, T. (2004). Turning patrons into Partners When Choosing Integrated Library System.

Infotoday, 15, *4*. [on-line]. Доступно преко: http://www.infotoday.com/cilmag/mar04/ryan.shmtl [27.03.2004]

Необјављене докторске и магистарске тезе:

Презиме, иницијал имена аутора (година). *Наслов тезе* (необјављена докторска дисертација / магистарски рад). Назив установе, место.

Пример:

Ивановић, Б. (2005). *Фразеолошизми у Лутеровом преводу Библије из 1534. године и њихова заступљеност у савременом немачком језику* (необјављен магистарски рад). Филолошки факултет, Београд.

Чланак у новинама (дневним, недељним, месечним):

Презиме, иницијал имен аутора (датум и година издавања). Наслов чланка. Назив часописа, стране на којима се чланак налази.

Пример:

Цветковић, И. (10. март 2011). Заблуда као интерес. *Политика*, стр. 15.

Класична дела:

За велика класична дела попут античких грчких и римских текстова, Библије, Кур'ана и сл. треба наводити њихову стандардну нумерацију (ако постоји и ако се то не коси за захтевима самог рада).

Пример:

(*Држава*: 595a–598a)

Такође, ова дела није неопходно наводити у списку литературе на крају рада.

Разноврснији и детаљнији примери цитирања могу се наћи на http://www.apastyle.org.

12. Извори се наводе под насловом *Извори* у засебном одељку после одељка *Литература*, на истим принципима библиографског описа који се примењује у одељку *Литература*.

13. Резиме се пише на једном од светских језика, или на српском уколико је рад написан на неком страном језику.

14. Текст рада пише се на страници А4 формата (21 x 29,5 cm), с маргинама од 2,5 cm, увлачењем новог пасуса 1,5 cm, и размаком међу редовима 1,5. Текст треба писати фонтом *Times New Roman*, словима величине 12, а сажетак, кључне речи и подножне напомене словима величине 10.

Радове слати у *Word* формату на адресе anali@fil.bg.ac.rs и anali.filoloski@gmail.com (обавезно на обе адресе). У наслову поруке и у називу документа ставити: *AFF–Ime i prezime-mesec i godina* (на пример: *AFF–Milan Petrovic-februar 2010*).

Редакција *Анала Филолошког факултета*

Главни и одговорни уредник
др ВЕСНА ПОЛОВИНА, ред. проф.
Филолошки факултет у Београду

Издавач
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ
УНИВЕРЗИТЕТА У БЕОГРАДУ
Студентски трг 3, 11000 Београд, 011/2638622
anali@fil.bg.ac.rs;
anali.filoloski@gmail.com

ISSN 0522-8468

Лектор
Ђорђе Божовић

Коректор
Секретар редакције

Штампа
СЛАВА, Београд

Тираж: 100

Београд, 2020